श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

वनपर्व – (३ रे पर्व)

भाग १ ला

अध्याय १ ते ८७

३ वनपर्व.

---

३ वनपर्व.

आरण्यकपर्व १. पृ. ४०९—४८०.

किर्मीरवधपर्व २. पृ. ४४५–४५०

अर्जुनाभिगमनपर्व ३. पृ. ४५०–४८०

[redacted]

३ वनपर्व (पुढें चालू)

अर्जुनाभिगमनपर्व ३. पृ. १–५८

कैरातपर्व ४. पृ. ५९–७१.

इंद्रलोकाभिगमनपर्व ५. पृ. ७२–९२.

नलोपाख्यानपर्व ६. पृ. ९३–१७२.

तीर्थयात्रापर्व ७. पृ. १७२–३८२

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

३ वनपर्व.

आरण्यकपर्व १.

अध्याय १ ला.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

[१ युधिष्ठिरानें वनांत जातांना आलेल्या पौरजनांना सान्त्वनपूर्वक परतविणें.]

(१) जनमेजय म्हणाला—हे द्विजवरा, कर्ण व शकुनि या अमात्यांसह दुरात्म्या धृतराष्ट्रपुत्रांनीं पूर्वोक्त प्रकारें पांडवांना कपट द्यूतांत जिंकून व कठोर शब्दांनीं कोपवून हाडवैर उत्पन्न केलें असतां त्या माझ्या प्रपितामहांनीं काय

---

१. सभापर्वात भगवंताच्या द्रौपदीरक्षणानें भक्तीचें माहात्म्य प्रदर्शित केलें. आतां या पर्वांत प्रतिज्ञेचें पालन, सत्समागम, तीर्थाटन, स्वधर्माचरण, इत्यादि उपायांनीं ईश्वरभक्ति लाभते, असें त्या त्या आख्यायिकांच्या द्वारा प्रतिपादन करून दुर्वासाच्या उपाख्यानानें भगवानाचें जगदंतरात्मत्व प्रदर्शित केलें आहे. शेवटीं यमधर्म व युधिष्ठिर यांच्या संवादानें उपायासह भगवत्तत्व संक्षेपानें सांगितलें आहे. त्यांतील या पहिल्या अध्यायांत सत्संगांतील गुण व असत्संगांतील दोष दाखवून त्या पुढील अध्यायांत शौनक व युधिष्ठिर यांच्या संवादानें काम्यधर्मांची निंदा व योगाची प्रशंसा केली आहे.

केलें? ते इंद्रतुल्य तेजस्वी पांडुनंदन ऐश्वर्यभ्रष्ट होऊन एकाएकीं दुःखाला प्राप्त झाले असतां, वनांत कसे राहिले? त्या भयंकर आपत्तींत त्यांना कोण अनुसरले? वनामध्यें बारा वर्षे त्या महात्म्यांचा आहार, विहार, आचार, विचार आणि निवास कशा प्रकारचा होता? सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या, सत्यवादिनी, महा-पतिव्रता राजकन्या द्रौपदीनें वनवासांतील दारुण दुःखाचा काल कसा कंठिला? हे विप्रा, तूं सांगत असलेलें हें त्या पराक्रमी व तेजस्वी धर्मात्म्यांचें चरित्र सविस्तर ऐकण्याची मला अतिशय उत्सुकता वाटत आहे.

वैशंपायन—हे पांडवेया, याप्रमाणें अमात्यांसह त्या दुरात्म्या धृतराष्ट्र-पुत्रांनीं द्यूतांत जिंकून कोपविलेले ते पृथातनय हस्तिनापुरांतून निघाले आणि ते सर्वहि सशस्त्र वीर कृष्णेसह वर्धमानपुराकडील द्वारांतून बाहेर पडून उत्तर दिशेकडे वळले. त्यावेळीं त्यांचे इंद्रसेनादि पंधरा भृत्य स्त्रियांना बरोबर घेऊन शीघ्रगामी रथांतून त्यांच्या बरोबर निघाले. पांडवांना अशा प्रकारें हस्तिना-पुरांतून जातांना पाहून शोकाकुल झालेले प्रजाजन भीष्म, विदुर, द्रोण व कृप यांना दूषण देत आपसांत निर्भयपणें असें बोलूं लागले.

पौरजन म्हणाले—अहो, जेथें शकुनीनें वाढविलेला हा पापी दुर्योधन कर्ण व दुःशासन यांसह राज्य करूं इच्छीत आहे, तेथें आमचें कुल, आम्ही सर्व व आमचीं गृहें असणें योग्य नाहीं. कारण ज्या ठिकाणीं हा सदाचार व सुहृद् यांचा त्याग करणारा, धनलुब्ध, अभिमानी, निर्दय, नीचस्वभावाचा व व गुरुद्वेषी दुर्योधन या कर्णादि दुरात्म्यांच्या साह्यानें राज्य करण्याची इच्छा करीत आहे, तेथें कुल कोठलें व सदाचार कोठला आणि जेथें धर्म व अर्थ नाहीं तेथें सुख तरी कोठलें? जेथें दुर्योधन राज्य करील ती पृथ्वीच नष्ट होईल! यास्तव हे सज्जनहो, हे महात्मे पांडव जेथें जात आहेत तेथेंच आपणहि सर्व जाऊं या. हे पांडुपुत्र दयाळु व धर्मपरायण आहेत. ते कीर्तिमान् असून अकार्या-विषयीं लज्जा बाळगणारे आहेत. यम-नियमादि धर्मांनीं युक्त असलेले ते उदारचरित पृथापुत्र इंद्रियें व शत्रु यांस जिंकणारे आहेत. यास्तव आपण त्यांनाच अनुसरूं या.

राजा जनमेजया, आपसांत असें बोलून ते सर्व नागरिक पांडवांच्या मागो-माग गेले आणि हात जोडून त्या पांची भ्रात्यांना म्हणाले—" वीरहो, तुमचें कल्याण असो. आम्हां दुःखपीडितांना टाकून तुम्ही कोठें चाललां? तुम्ही जेथें

जाणार असाल, तेथें आम्ही सर्व तुमच्या मागोमाग येऊं. शत्रूंनीं तुम्हांला अधर्मानें निर्दयपणें जिंकल्याचें ऐकून आम्ही अतिशय खिन्न झालों आहों, यास्तव आमचा त्याग करून जाणें तुम्हांला योग्य नाहीं.

अहो महाराज, आम्ही आपणांवर प्रीति करणारे आपले भक्त आहों. सदैव अभ्युदय साधून पर हितामध्यें रत असलेले आम्ही आपले सुहृद् आहों. दुराचारी नृपालाच्या राज्यांत राहून आपला नाश करून घेण्याची आमची इच्छा नाहीं. हे पुरुषश्रेष्ठहो, शुभ आणि अशुभ पदार्थांच्या संसर्गानें गुण-दोष कसे उत्पन्न होतात तें सांगतों ऐका—

वस्त्र, जल, तिल व भूमि हीं जशीं सुवासिक पुष्पांच्या सांनिध्यानें सुगंधित होतात व दुर्गंधाच्या संसर्गानें दुर्गंधयुक्त होतात तसेच गुण-दोषहि संसर्गजन्य आहेत. मूढांचा[१] सहवास मोहजाल उत्पन्न करणारा असून प्रत्यहीं घडणारा सज्जनांचा समागम धर्माची उत्पत्ति करणारा आहे. यास्तव शमपरायण, ज्ञानी, वृद्ध, सुस्वभावी व तपोनिष्ठ सज्जनांशींच सहवास ठेवावा. ज्यांची वैदिकी विद्या, मातृ-पितृशुद्धि किंवा पूर्वप्रज्ञा व वेदविहित धर्माचें अनुष्ठान, हीं तिन्ही निर्दोष असतात त्यांचेंच सेवन करावें. त्यांची संगति शास्त्राहूनहि श्रेष्ठ आहे.

आम्ही मुमुक्षु असल्यामुळें अग्निहोत्रादि जरी करीत नाहीं व ज्ञाननिष्ठेचाच स्वीकार केला आहे, तरी पुण्यशील साधूंच्या सहवासांत राहिल्यानें आम्हांला पुण्यच लागेल आणि दुर्योधनासारख्या पापी पुरुषाच्या सहवासानें पाप लागेल. दुर्योधनादिकांसारख्या दुर्जनांच्या दर्शनानें, स्पर्शानें, संभाषणानें व सहवासानें धर्माचरणी मनुष्येंहि धर्मापासून च्युत होतील व त्यांना सिद्धि प्राप्त होणार नाहीं. नीच लोकांच्या सहवासांत बुद्धिभ्रंश होतो. मध्यमांच्या सहवासांत ती मध्यम होते आणि हीन नसलेल्या अपरिचित धार्मिक श्रेष्ठांच्या संगतींत मनुष्य उत्तम बुद्धीनें युक्त होतो.

वेदप्रामाण्यवादी जनांना संमत असलेले आणि धर्म, अर्थ व काम यांची उत्पत्ति करणारे जे गुण लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहेत, ते सर्व तुम्हांमध्यें एकत्र स्थित आहेत. ते सर्व सद्गुण धर्मराजामध्यें समस्त आहेत व तुम्हां चौघां भ्रात्यांमध्येंहि व्यस्त म्ह० न्यूनाधिक प्रमाणांत आहेत. यास्तव स्वर्गाहूनहि प्रशस्य-

१ मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः । अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥

तर असलेल्या आत्मसुखाची इच्छा करणारे आम्ही तुमच्याच सहवासांत रहाण्याची इच्छा करीत आहों."

राजा, सत्संगांतील गुण व असत्संगांतील दोष दर्शविणारें हें पौरजनाचें भाषण ऐकून युधिष्ठिर शत्रूलाहि सुख देण्याच्या इच्छेनें प्रजाजनांस परतविण्यासाठीं म्हणाला—" हे नागरिकहो, तुमचा आम्हांवरील अनुकंपायुक्त स्नेह पाहून 'आम्ही धन्य आहोंत' असें मी समजतों. तुम्ही सर्व ब्राह्मणादि प्रजाजन आमच्यामध्यें नसलेल्या गुणांचीहि प्रशंसा करीत अहांत. परंतु मी भ्रात्यांसह तुम्हां सर्वांस जी विनंति करीत आहें, तिचा तुम्ही आमच्यावरील प्रेमासाठीं तरी अनादर करूं नका. आमचा पितामह भीष्म, राजा धृतराष्ट्र, विदुर, आमची जननी कुंती आणि बहुतेक सर्व सुहृद् हस्तिनापुरांतच आहेत. ते सर्व तुम्हांसह शोकसंतापानें विह्वल झाले आहेत. आमच्या हितासाठीं तुम्ही त्यांचें मोठ्या यत्नानें पालन करा.

हे प्रजाजनहो, तुम्ही पुष्कळ दूरवर आलांत, आतां परत फिरा. तुम्हांला माझी शपथ आहे. हे सर्व स्वजन तुम्हांपाशीं माझी ठेवच आहे, असें समजून त्यांच्याविषयीं मनांत प्रेमभाव ठेवा. माझ्या अंतःकरणांत वसत असलेल्या कार्यांपैकीं हें एक श्रेष्ठ कार्य आहे, तेवढें केल्यानें मी संतुष्ट होईन आणि त्यांतच माझा सत्कारहि होईल."

वैशंपायन—राजा, युधिष्ठिरानें अशी प्रार्थना केली असतां ती सर्व प्रजा दुःखार्त स्वरानें 'हा राजन्' असा आक्रोश करीत व पांडुपुत्रांच्या गुणांचें वर्णन करीत, मनोरथ पूर्ण न झाल्यामुळें, अत्यंत व्याकुल होऊन व पांडवांचा निरोप घेऊन परत फिरली.

जनमेजया, 'या पापी धृतराष्ट्रपुत्रांना धिक्कार असो! खरोखर सज्जन धर्मात्म्यांवर अनुग्रह करीत असतात' इत्यादि बोलत पौरजन परत गेले असतां पांडुपुत्र रथारूढ होऊन जाह्नवीतीरावरील प्रमाणाख्य वटवृक्षापाशीं आले. सूर्यास्तसमयीं ते वीर त्या वटवृक्षाजवळ जाऊन पोंचले. त्या दुःखपीडित पांडवांनीं जाह्नवीच्या निर्मल जलाचें आचमन करून ती रात्र तेथेंच काढली. अन्नावांचून केवल जलप्राशन करून त्या रात्रीं ते भ्राते तेथेंच राहिले असतां कांहीं ब्राह्मण आपापल्या भार्यांना बरोबर घेऊन व कांहीं स्नातक आपले ब्रह्मचारी शिष्य व बंधुजन, यांसह स्नेहानें त्यांच्यापाशीं आले आणि अग्नि प्रज्व-

लित करून युधिष्ठिराच्या सभोंवार बसले. त्या वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनीं परिवेष्टित झालेला तो राजा त्या वेळीं फार शोभला. तो प्रदोष काल दिवसाचा ताप निवृत्त झाल्यामुळें व संध्यारागादि शोभेमुळें रम्य व राक्षस-पिशाचादिकांच्या संचारामुळें दारुण दिसत होता. यास्तव त्या वेळीं अग्नि प्रज्वलित करून बसलेल्या त्या ब्राह्मणांचें वेदघोषपूर्वक उत्तम संभाषण सुरू झालें. त्या विद्वान् ब्राह्मणांनीं आपल्या मधुर वाणीनें 'वनवासहि श्रेयस्कर आहे' इत्यादि उपपादन करून राजा युधिष्ठिराचें रात्रभर सान्त्वन व रंजन केलें. ३. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ शौनकाचा उपदेश. २ युधिष्ठिर-शौनकसंवाद.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें रात्र संपून अरुणोदय झाला असतां अनिंद्य कर्म करणारे पांडव वनांत जावयास निघाले. त्या वेळीं भिक्षेवर निर्वाह करणारे ते सर्व ब्राह्मण त्यांच्यापुढें जाऊन उभे राहिले. तेव्हां युधिष्ठिर त्यांस म्हणाला—"हे विप्रहो, शत्रूनें आमचें सर्वस्व हरण करून घेतलें आहे. राज्य आणि धनादि ऐश्वर्य यांनीं हीन झाल्यामुळें आमची ब्राह्मणतर्पणादिरूप शोभा नष्ट झाली आहे. दुःखित झालेले आम्ही फल, मूल व मांस यांवर उपजीविका करून काल कंठण्यासाठीं वनांत जात आहों. तें घोर वन अनेक दोषांनीं युक्त आहे. तें हिंस्र पशु व सर्पादि क्रूर प्राणी, यांनीं व्याप्त आहे. तेथें तुम्हांला अतिशय क्लेश होतील, असें मला वाटतें. ब्राह्मणांना क्लेश दिले असतां देवतांचाहि नाश होतो. मग माझ्यासारख्या मानवाविषयीं काय सांगावें ! यास्तव हे ब्राह्मणश्रेष्ठहो, तुमच्या इच्छेस येईल तेथें तुम्ही परत जा."

ब्राह्मण म्हणाले—हे राजन्, तुम्ही जेथें जात असाल, तेथें तुमच्या मागोमाग येण्यास आम्ही उद्युक्त झालों आहों. आम्ही तुझे भक्त आहों, आणि भक्त जरी मूढ असला तरी सज्जन त्याचा त्याग करीत नाहींत, मग आमच्यासारख्या सद्धर्मदर्शी ब्राह्मणांचा त्याग तूं कसा करीत आहेस ? हे धर्मराजा, देवताहि भक्तांवर व विशेषतः सदाचारावलंबी ब्राह्मणांवर अनुकंपा करीत असतात.

युधिष्ठिर म्हणाला—द्विजहो, माझीहि ब्राह्मणांवर परम भक्ति आहे. परंतु मी सर्वथा सहायहीन झाल्यामुळें मला अतिशय क्लेश होत आहेत. ज्यांनीं

तुम्हांला फल-मूल व मांस आणून दिलें असतें, ते माझे हे भ्राते द्रौपदीची सभेंतील मानखंडना व आमचा राज्यापहार, यांमुळें झालेल्या मनःसंतापानें अतिशय मोहित झाले आहेत. अशा स्थितींत त्या दुःखपीडित भ्रात्यांना क्लेश देणें मला योग्य वाटत नाहीं.

ब्राह्मण म्हणाले—हे महाराज, आमच्या पोषणाची तूं मनांत मुळींच चिंता करूं नको. आम्ही आमचें अन्न स्वतःच मिळवून आणूं व तुझ्या संनिध राहून इष्टचिंतन, जपादि, यांच्या योगानें तुझें अदृष्टद्वारा कल्याण करूं आणि रम्य कथांच्या द्वारा तुझें रंजनहि करीत तुझ्याजवळ राहूं.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे विप्रहो, तुमच्या सहवासांत माझ्या चित्ताचें रंजन होईल, यांत मुळींच संशय नाहीं. परंतु तुम्हां सर्वांना स्वतः अन्न मिळवून त्यावर निर्वाह करीत असलेलें मीं कसें बरें पहावें ! माझ्या या हीनावस्थेला धिक्कार असो. अरे, अरे, तुमच्यासारख्या सत्पात्र ब्राह्मणांनीं मजवरील भक्तीमुळें असे क्लेश भोगावे ना ! धिक्कार असो, त्या पापी धार्तराष्ट्रांना !!

वैशंपायन—राजा, असें बोलून तो ज्येष्ठ पांडुपुत्र शोक करीत भूमीवर बसला. तेव्हां ब्राह्मणांचें पोषण करण्यास असमर्थ झाल्यामुळें खिन्न होऊन बसलेल्या त्या युधिष्ठिराचें सान्त्वन करण्यासाठीं अध्यात्मरत म्ह० सांख्ययोगशास्त्रांत निष्णात असलेला विद्वान् शौनक-मुनि असें शोक-मोहनिवर्तक वचन बोलला—

" हे धर्मराजा, मनस्तापादि हजारों शोकस्थानें व इष्टवियोग-अनिष्टसंयोग-मरणादि शेकडों भयस्थानें नित्य मूढांच्या मनांत प्रवेश करितात. पण ज्ञानी पुरुषाच्या मनांत त्यांना थारा मिळत नाहीं. युधिष्ठिरा, यावर तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, मी ब्राह्मणपोषणादि धर्म कार्य करण्यास असमर्थ झाल्यामुळें असा शोक करीत आहें, राज्यापासून च्युत झालों किंवा वनवास प्राप्त झाला म्हणून नव्हे, तर त्याचें उत्तर ऐक—यज्ञ-दानादि प्रवृत्तिरूप धर्म ज्ञानाच्या विरोधी आहे. तुझ्या सारखे बुद्धिमान् लोक पशुवधादि अनेक दोषयुक्त व श्रेयोमार्गाचा नाश करणाऱ्या मोक्षविरोधी कर्मांत आसक्त होत नाहींत. "

---

१ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशांति न पण्डितम् ॥

याप्रमाणें कर्मनिष्ठेची निंदा करून ज्ञाननिष्ठेचें ग्रहण करविण्यासाठीं शौनक पुढें म्हणाला—हे राजन्, सर्व अश्रेयाचा नाश करणारी, श्रुति-स्मृतींना संमत असलेली व जिला 'अष्टांग बुद्धि' म्हणतात ती तुझ्या ठिकाणीं स्थित आहे. हे राजा, तुझ्या सारखे ज्ञानी धननाश होऊन अन्न-वस्त्रांचा अभाव झाला असतां, दुःसह शरीरव्याधि प्राप्त झाली असतां, किंवा भार्या, आप्तजन यांवर संकट ओढवलें असतां खिन्न होत नाहींत. ते तितिक्षेनें शारीर दुःखाचा व विवेकानें मानसिक दुःखाचा नाश करण्यास समर्थ असतात.

हे कौंतेया, पूर्वी महात्म्या जनकानें मनःस्थैर्य करणारे श्लोक गाईले आहेत, ते मी तुला सांगतों—" हें जगत् मानस व शारीर या दोन प्रकारच्या दुःखानें पीडित झालें आहे. त्याच्या शांतीचा उपाय मी संक्षेपानें व सविस्तर सांगतों, तो ऐक. व्याधि, अनिष्टप्राप्ति, श्रम आणि इष्ट वस्तूचा वियोग या चार कारणांनीं क्लेश होतात. यास्तव शरीराला व्याधि उत्पन्न होतांच औषधोपचारानें ती दूर करावी. मानसिक आधीचा तत्संबंधी विचार मनांत न आणण्यानें प्रतिकार करावा. मन दुसऱ्या कोणत्या तरी विषयांत गुंतविलें असतां आधि व व्याधि या दोहोंचेंहि विस्मरण होतें, हें प्रसिद्धच आहे. दूरदर्शी विद्वान् नेहमीं द्रव्य-लाभ, स्त्रीसमर्पणादि, प्रिय भाषण, इत्यादि उपायांनीं मानसिक तापाचें प्रशमन करीत असतात. तप्त लोखंडाचा गोळा जलांत टाकिला असतां, तो जसा कुंभांतील जल तप्त करितो, त्याप्रमाणें मानसदुःखानेंच शरीराला ताप होतो. यास्तव जलानें जसें अग्नीला शांत करावें, तसें ज्ञानानें मानस संतापाचें उपशमन करावें. कारण मानसदुःख दूर होतांच शारीर क्लेशहि नाहींसे होतात.

हे धर्मात्म्या कुंतीपुत्रा, मानसदुःखाचें मूळ स्नेह आहे. सर्व प्राणिमात्र स्नेहानें इष्ट वस्तूवर आसक्त होतात व दुःख भोगितात. स्नेहापासून दुःखें उत्पन्न होतात. भय, शोक, हर्ष व क्लेश हीं सर्व स्नेहापासूनच प्रवृत्त होतात. विषया-सक्तीपासून संकल्प व प्रीति यांचा उद्भव होतो. हीं दोन्ही जरी अश्रेयसकर

---

१ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि हीं बुद्धीचीं अष्टांगें होत. श्रुति-स्मृतींनीं दृढ झालेली ही बुद्धि मूल-अज्ञानाचा नाश करिते. २ मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते । स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःख-योगमुपैति च ॥ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥

आहेत, तरी त्यांतील संकल्प अधिक बलवान् आहे. वृक्षाच्या ढोलींतील अग्नि जसा त्या वृक्षाचा समूल नाश करितो तसा हा विषयासक्तिरूप दोष धर्म आणि अर्थ या दोहोंचा पूर्णपणें नाश करितो. विषयांचा वियोग झाला असतां त्याचा त्याग करणारा खरा त्यागी नसून विषयांचा संयोग झाला असतांहि जो त्यांत दोषदृष्टि ठेवितो, तोच वस्तुतः त्यागी, तोच विरक्त, निर्वैर व त्यामुळेंच सर्व प्रतिबंधशून्य होय. तस्मात् मित्र व धन यांची प्राप्ति झाली असतां त्यांवर स्नेह ठेवूं नये.

त्याचप्रमाणें भोग्य वस्तु अनित्य व असत्य आहेत, अशा ज्ञानानें लिंग शरीरापासून उत्पन्न झालेल्या स्नेहाचाहि नाश करावा. कमलपत्र जसें जलानें लिप्त होत नाहीं, तसें नित्यानित्यवस्तुविवेकानें युक्त, नित्यवस्तूच्या प्राप्तीसाठीं उद्युक्त, शास्त्रज्ञ व ध्यानानें शुद्धचित्त झालेले पुरुष कोठेंच स्नेहासक्त होत नाहींत.

परंतु हे अजातशत्रो, रम्य वस्तूंच्या दर्शनानें ज्यांचें चित्त प्रसन्न होतें, ते रागाभिभूत पुरुष त्या वस्तूच्या प्राप्तीची इच्छा करूं लागतात. इच्छेच्या अधीन होतांच कामनेपासून त्याविषयींची तृष्णा वाढते आणि ही तृष्णा पापिष्ठा, उद्वेग उत्पन्न करणारी, घोर व पापाचें निमित्त आहे, असें म्हटलें आहे. दुर्बुद्धि मनुष्याला हिचा त्याग करितां येणें कठिण आहे. मनुष्य जरी जरा-मृत्यूनें ग्रस्त झाला तरी ही तृष्णा कधींहि क्षीण होत नाहीं. ती 'अनाद्यंता'—आदि-अंत-शून्य आहे. ती एक प्राणांतिक व्याधिच आहे. जो कोणी या तृष्णेचा त्याग करितो, तोच सुखी होतो. काष्ठांतील अव्यक्त अग्नि जसा काष्ठालाच दग्ध करितो, तशी ही मूलवासनेच्या अनादित्वामुळें आद्यंतशून्य असलेली तृष्णा मनुष्यांच्या अंतःकरणांत राहून त्यांच्या शरीराचा दाह करिते.

हे प्रभो युधिष्ठिरा, तृष्णेप्रमाणेंच लोभहि विनाश करणारा आहे. इंधन जसें स्वतःपासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीनेंच नाश पावतें, तसा मनोनिग्रह न करणारा मनुष्य स्वाभाविक लोभामुळें स्वतःचाच नाश करून घेतो. [1]प्रत्येक प्राण्याला मृत्यूची जशी भीति असते, तसें धनिकाला राजा, चोर, जल, अग्नि व स्वजन

१ राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि । भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

यांपासून भय असतें. [1]ज्याप्रमाणें पक्षी आकाशांत, श्वापदें भूमीवर व मासे जलांत आमिषाचे लचके तोडतात, त्याप्रमाणें धनवानाला प्राणी सर्वत्र पीडतात.

कांहीं मूढबुद्धि लोकांना द्रव्यच अनर्थांत टाकितें. धनवान् ज्योतिष्टोमादि द्रव्यवृद्धि करणारे यज्ञ-याग करण्यांत आसक्त झाला म्हणजे तो मोक्षप्राप्तीच्या आत्यंतिक श्रेयाला मुकतो. तस्मात् अर्थप्राप्तीचीं सर्व साधनें मनाचा मोह वाढविणारीं आहेत.

मनुष्यांना द्रव्याचा व्यय झाला असतां कार्पण्य दोषामुळें खेद होतो, द्रव्य-मदामुळें दुसऱ्याचा पराभव करण्याची इच्छा होते, मीच श्रेष्ठ असा गर्व उत्पन्न होतो, धनाचा नाश होण्याचें भय वाटतें व त्यामुळें मनाला उद्वेग होतो. प्राण्याला हीं सर्व दुःखें द्रव्यामुळें भोगावीं लागतात, हें ज्ञानी लोक जाणतात.

हे पृथापुत्रा, द्रव्याचें संपादन, त्याचें रक्षण व त्याचा व्यय हीं तिन्ही अतिशय कष्टकर आहेत. द्रव्यासाठीं मनुष्यें परस्परांचा वधहि करितात. धनाचा त्याग करणें अतिशय दुःखकर वाटतें. त्याचें रक्षण केलें असतां तें शत्रुच बनतें आणि तें संपादन करणें तर अतिशय कष्टकर आहे. तस्मात् द्रव्यार्जनादि दुःखाचा विचारहि मनांत आणूं नये. [2]मूढ नेहमीं असंतुष्ट असतात, पण ज्ञानी सर्वदा समाधानानें राहतात. [3]तृष्णेचा कधीं नाशच होत नाहीं. संतोष हेंच परम सुख आहे. यास्तव विद्वान् लोक ' संतोषच श्रेष्ठ आहे ' असें मानितात.

राजन्, तारुण्य, रूप, जीवित, रत्नसंचय, ऐश्वर्य, प्रियजनांचा सहवास हें सर्व अनित्य आहे. यास्तव विवेकी पुरुषानें त्यांतील कशाचीच इच्छा करूं नये. सर्व संचयांचा त्याग करावा व त्यांचा त्याग केल्यामुळें होणारे क्लेश सहन करावे. [4]संचय करणारा कोणीहि प्राणी उपद्रवरहित दिसत नाहीं. उलट त्याला अहर्निश कांहीं ना कांहीं तरी उपद्रव होतच असतो. म्हणूनच धार्मिक पुरुष याचनेवांचून म्ह० यदृच्छेनें प्राप्त झालेल्या अर्थाची प्रशंसा करितात. धर्मासाठीं ज्याला वित्ताची इच्छा असते, त्याची निरिच्छताच प्रशस्त होय.

---

१ यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि । भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ २ असन्तोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ३ अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ॥ ४ नहि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ॥

म्ह० धर्माचरण करण्यासाठीं द्रव्यार्जनाचे कष्ट सोसण्यापेक्षां धनसाध्य धर्माची इच्छा सोडून त्याहूनहि श्रेष्ठ असलेल्या शम-दमादिकांचें आचरण करणेंच अधिक श्रेयस्कर होय. कारण अंगाला चिखल लावून नंतर तो धुवीत बसण्यापेक्षां मनुष्यानें त्याला स्पर्शच न करणें उत्तम !" हे युधिष्ठिरा, जनकाच्या या उपदेशाप्रमाणें तूं पूर्वोक्त कोणत्याहि विषयाची स्पृहा करूं नको. तुला केवळ धर्माचीच इच्छा असेल तर तूं धनाची इच्छा सोडून दे.

(२) शौनकाचें हें उपदेशवचन ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला—हे भगवन्, मी विषयोपभोगासाठीं धनाची इच्छा करीत नाहीं, तर ब्राह्मणांचें भरण-पोषण करण्यासाठीं करीत आहें, लोभानें नव्हे. हे ब्रह्मन्, गृहस्थाश्रमामध्यें रहाणाऱ्या माझ्यासारख्या कुरुकुलोत्पन्न क्षत्रियानें आपल्या अनुयायी ब्राह्मणादिकांचें पालन-पोषण कसें बरें न करावें ! गृहस्थानें स्वतः पाक न करणाऱ्या ब्रह्मचारी, यति इत्यादि आश्रम्यांना अन्न द्यावें. प्रत्यहीं पंचमहा यज्ञांमध्यें देव, पितर, मनुष्य व भूतें यांना त्यांचा भाग द्यावा, असा शास्त्रविधि आहे व सद्गृहस्थ तसें आचरण करीत असलेलेहि दिसतात. सद्गृहस्थांच्या घरीं कोणी आल्यास दुसरें कांहीं नसलें तरी बसण्यासाठीं तृणासन, रहाण्यासाठीं भूमि, पाद्यादि उदक व चवथी सत्य व प्रिय वाणी, या चार गोष्टींची तरी कधीं न्यूनता भासत नाहीं. व्याधीनें आर्त झालेल्या अतिथीला शयन, चालून श्रांत झालेल्या अतिथीला तृणासन, तृषिताला जल व क्षुधिताला भोजन द्यावें. सद्गृहस्थाच्या घरीं कोणी आल्यास त्यानें त्याच्याकडे आदरानें पहावें, त्याच्या भाषणाकडे लक्ष्य द्यावें, त्याच्याशीं मधुर भाषण करावें, स्वस्थानावरून उठून त्याचें स्वागत करावें व त्याला आसन द्यावें, हा सनातन धर्म आहे.

आपल्याकडे एखादा श्रेष्ठ अतिथि आल्यास गृहस्थानें आसनावरून उठून त्याच्या सन्मुख जावें व त्याच्या वर्णाश्रमानुसार त्याचें पूजन करावें. अग्निहोत्र, वृषभ, आपल्या ज्ञातीचे लोक, अतिथि, आप्तजन, पुत्र, स्त्री व भृत्य यांचा यथायोग्य सत्कार न केल्यास त्यांचा असंतोष गृहस्थाला दग्ध करितो. गृहस्थानें स्वतःच्याच उदरभरणासाठीं अन्न शिजवूं नये. श्राद्ध व यज्ञ यांवांचून पशूचा घात करवूं नये. जें अन्न देव, पितर व मनुष्य यांना दिलेलें नाहीं, तें त्यानें स्वतः भक्षण करूं नये. श्वान, चांडाल व वायस यांच्यासाठीं भूमीवर अन्नाचा भाग ठेवावा. यालाच 'वैश्वदेव' म्हणतात. कारण यामध्यें 'सर्व जातीचे प्राणी' याच देवतेला उद्देशून अन्नसमर्पण केलें जातें. हें 'वैश्वदेव'-कर्म प्रातःकालीं

व सायंकालींहि विहित आहे. याच्या योगानें गृहस्थ विघसाशी व नित्य अमृतभोजन करणारा होतो. अतिथिप्रभृति श्रेष्ठांनीं खाऊन राहिलेल्या अन्नाला 'विघस' म्हणतात व देव-पितरादि यज्ञांतून अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नाला 'अमृत' म्हणतात. म्हणून प्रत्यहीं पंचमहायज्ञ करणारा गृहस्थ 'विघस' व 'अमृत' भक्षण करणारा होय.

योग्यवेळीं आलेल्या अतिथीचा पूर्वोक्तप्रकारें सत्कार करून त्याची उपासना करणें हा पंचदक्षिण यज्ञच होय. अपरिचित व श्रान्त मार्गस्थ अतिथीला कार्पण्य सोडून संतोषानें अन्नादि अर्पण करणाऱ्या गृहस्थाला फार मोठें पुण्यफल लाधतें. हे विप्रा, गृहस्थाश्रमामध्यें रहाणारा जो पुरुष असें सदाचरण करितो, त्याला परमधर्म प्राप्त होतो, असें मनुप्रभृति धर्मशास्त्रकार सांगतात. याविषयीं आपलें काय मत आहे ?

शौनक—अरे, अरे ! हें जगत् सर्वथा विपरीत आहे. कारण साधु 'निर्लज्ज' या निंदेला प्राप्त होतो व त्यामुळें असाधु संतुष्ट होतो. अति मूढ पुरुष मोह व राग यांनीं व्याप्त होऊन विषयाधीन बनतो आणि स्त्रीसुख व जिह्वा यांच्या तृप्तीसाठीं विपुल पाप जोडितो. दिव्यांगना, दिव्य रूप इत्यादिकांच्या भोगेच्छेनें देवादिकांनीं उपभोग घेऊन अवशिष्ट राहिलेल्या विषयांत लोलुप होतो. विषयांतील दोष जाणत असूनहि पुरुष हरणशील इंद्रियांकडून मूढ बनविला जातो. जसे अशिक्षित अश्व क्षुब्ध होऊन सारथ्याला अनर्थांत पाडितात, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपज्ञानाच्या अभावीं वर्णाश्रमाभिमानानें यज्ञादिकांचें अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषांपुढें त्यांच्या कर्मांचें फल, या स्वरूपानें उपस्थित झालेल्या विषयांमध्यें विषयासक्त पुरुषाचीं इंद्रियें त्याला निमग्न करितात.

हे राजा, ज्या वेळीं हें सत्त्वगुणकार्य अंतःकरण दीपप्रभेप्रमाणें नेत्रादिकांच्या द्वारा शब्दादि-विषयांकडे जाऊन व त्याला आच्छादित करणाऱ्या अज्ञानाची निवृत्ति करून त्या विषयाला प्रकाशित करितें, तेव्हां त्या विषयज्ञ पुरुषाचें मन आविर्भूत होतें. म्हणजे हा विषय त्याज्य आहे, ग्राह्य आहे कीं उपेक्ष्य आहे, असा विचार करूं लागतें, त्यामुळें तें पुष्ट होतें आणि पूर्व संस्काराप्रमाणें त्याज्य विषयालाहि ग्राह्य व ग्राह्य वस्तूलाहि त्याज्य मानूं लागतें. पूर्व संस्कार हितावह असल्यास तें त्याज्याला त्याज्य व ग्राह्याला ग्राह्यहि मानितें. हाच मनःप्रादुर्भाव होय. तो झाला असतां ज्या पुरुषाचें मन शब्दादि विषयांचें सेवन

करण्यासाठीं त्या त्या विषयांत आसक्त होतें, त्याची विषयभोगेच्छा अतिशय वाढते. ती इतकी उत्कट असते, कीं त्याला विलंब सहन होत नाहीं. त्यानंतर त्याची त्या विषयांत प्रवृत्ति होते. विषयामध्यें प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला संकल्प-जन्य काम विषयशरांनीं विद्ध करितो आणि शेवटीं एखादा पतंग तेजाच्या लोभानें अग्नींत जसा पडतो, त्याप्रमाणें हा मदनशरांनीं विद्ध झालेला पुरुष लोभाग्नींत पडतो.

हे राजन्, याप्रमाणें विषयलोलुप झालेला मूढ पुरुष यथेष्ट आहार व विहार करूं लागतो आणि शेवटीं गाढ अज्ञानदुःखांत मग्न होतो. पण आपण अशा महादुःखांत निमग्न झालों आहों याचें त्याला भानहि रहात नाहीं. अशा रीतीनें अविद्या, कर्म व तृष्णा यांच्याकडून एखाद्या चक्राप्रमाणें भ्रमण करविला जाणारा पुरुष या संसारांतील भिन्न भिन्न योनींमध्यें पडतो. तो आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांतील एखाद्या योनीमध्यें जल, भूमि व आकाश या तीन स्थानीं पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावतो. आत्म्याच्या अज्ञानानें त्याचा स्वरूपभूत आनंद आच्छादित होतो. त्यामुळें हा जीव क्षुद्र विषयानंदाच्या प्राप्तीसाठीं कर्म करितो. पण त्या कर्माचें फल भोगून त्याची तृप्ति होत नाहीं, उलट त्याची तृष्णा उत्तरोत्तर वाढतच जाते.

हे नृपाला, विघसाशन व अमृतभोजन हाच परम धर्म आहे, असें मानणाऱ्या अनात्मज्ञ गृहस्थांच्या कर्मनिष्ठेचें फल मीं तुला सांगितलें. आतां निःश्रेयसकर धर्मामध्यें व तत्फलभूत मोक्षामध्यें आसक्त असलेल्या विवेकी लोकांची गति मी तुला सांगतों, ती ऐक. कारण प्रवृत्तिधर्म श्रेयस्कर आहे त्यामुळें तो प्रशस्य आहे. पण निवृत्तिधर्म प्रशस्यतर आहे.

युधिष्ठिरा, 'पुरुषानें कर्में करीतच शंभर वर्षें जिवंत रहाण्याची इच्छा करावी' (इशोपनिषद् २.) व 'त्यागी पुरुषालाच त्याचें प्रत्यक्स्वरूप ज्ञात होतें' अशा दोन प्रकारच्या श्रुति आहेत. जे अभिमानानें कर्म करितात, ते पूर्वोक्त प्रकारें अंधतमामध्यें प्रवेश करितात व जे शुद्ध संन्यासी असतात ते कृतकृत्य होतात. पण तूं या दोन मार्गांच्या मध्यभागीं आहेस. यास्तव तुझ्यासारख्या मध्यमाधिकाऱ्यानें हे पुढील धर्म निरभिमानानें आचरावे. यज्ञ, अध्ययन, दान, तप, सत्य, क्षमा, दम व अलोभ हा धर्माचा अष्टविधमार्ग स्मृत आहे. त्यांतील पहिला चतुर्वर्ग पुनर्जन्म हें फल देणाऱ्या पितृयाण किंवा

धूमादिमार्गांमध्यें स्थित आहे. यास्तव नित्य-अग्निहोत्र, संध्योपासना इत्यादि आपलें नित्यकार्य अभिमानाचा त्याग करून आचरावें. पूर्वोक्त अष्टविध धर्मांतील सत्य, दम, क्षमा व अलोभ हा उत्तर चतुर्वर्ग देवयान किंवा अर्चिरादि मार्गांमध्यें स्थित आहे. तो अनावृत्ति किंवा ब्रह्मलोकप्राप्ति हें फल देतो. विवेकी लोक सर्वदा याचेंच आचरण करितात.

हे पांडुपुत्रा, संकल्पाचा निरोध म्हणजेच अंतरिंद्रियनिग्रहरूप शम, बाह्येंद्रियनिग्रहरूप दम, सर्वदा व सर्वत्र सर्वप्रकारच्या हिंसेचा त्याग करणें हाच व्रतविशेष, यथाशास्त्र गुरुसेवा, हित, मित व पवित्र आहार, यथाविधि अध्ययन, यथाविधि कर्मांचा त्याग व सम्यक् चित्तनिरोध या अष्टांग मार्गानें शुद्धचित्त पुरुषानें निवृत्तधर्मांचें आचरण करावें.

संसाराला जिंकण्याची इच्छा करणारे राग-द्वेषशून्य पुरुष अशा प्रकारेंच कर्मानुष्ठान करितात व त्यामुळें त्यांना देवतांचें ऐश्वर्य प्राप्त होतें. रुद्र, साध्य, आदित्य, वसु व अश्विनिकुमार योगैश्वर्यानें युक्त होऊनच या सर्व प्रजांचें धारण करितात. त्याचप्रमाणें हे कौंतेया, तूंहि अढळ शमाचा आश्रय करून तपानें व योगानें उत्तम सिद्धि मिळीव. कारण हे राजा, यज्ञ, युद्ध इत्यादि कर्मरूप साधनप्रधान सिद्धि आणि परलोक व इहलोक यांतील फलप्रधान सिद्धि तुला प्राप्त झालीच आहे. यास्तव तूं आतां ब्राह्मणांच्या पोषणासाठीं देवताध्यान, जप इत्यादि तपानें सिद्धि मिळीव. तपाच्या अनुग्रहानें सिद्ध झालेले पुरुष जें जें इच्छितात, तें तें करूं शकतात. यास्तव तूं तपाचा आश्रय करून आपला मनोरथ पूर्ण करून घे. ३. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ युधिष्ठिराच्या प्रार्थनेवरून धौम्याचें सूर्याच्या एकशें एक नांवांचें कथन. २ युधिष्ठिराची सूर्यस्तुति. ३ प्रसन्न झालेल्या सूर्याचें पात्रसमर्पण व धौम्य-ऋषीचें पादवंदन. ४ ब्राह्मणांसह पांडवांचें काम्यकवनांत गमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, शौनकाचें हें वचन ऐकून युधिष्ठिर आपल्या पुरोहित धौम्यमुनीपाशीं येऊन भ्रात्यांसमक्ष त्याला म्हणाला—"भगवन्, हे सर्व वेदवेत्ते ब्राह्मण वनांत जाणाऱ्या माझ्या मागोमाग येण्यास

निघाले आहेत. परंतु मला त्यांचें पोषण करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें अतिशय दुःख वाटत आहे. मी त्यांचा त्याग करण्यास समर्थ नाहीं व त्यांना दानादि देण्याचीहि मला शक्ति नाहीं. यास्तव या प्रसंगीं मीं काय करावें, तें मला सांग."

हे राजन्, धर्मात्मा कुंतीपुत्र असें बोलला असतां तो धर्मिष्ठांतील श्रेष्ठ धौम्य क्षणभर स्थिर चित्तानें विचार करून युधिष्ठिराला म्हणाला—" हे धर्मराजा, पूर्वी जेव्हां सर्व प्राणिमात्र उत्पन्न झाले, तेव्हां ते क्षुधेनें अतिशय पीडित झाले. त्या वेळीं सर्वांच्या पितृस्थानीं असलेला सूर्य त्यांच्यावरील अनुकंपेनें उत्तरायणांत गेला व आपल्या किरणांनीं तेथील जल आकर्षण करून दक्षिणायनांत परत आला आणि त्यानें पृथ्वीवर जलाची वृष्टि केली; तेव्हां ओषधिपति चंद्रानें अंतरिक्षांत मेघाकारानें स्थित असलेलें तें जल भूमीवर येतांच त्यापासून विविध वनस्पति उत्पन्न केल्या. याप्रमाणें बीज स्वक्षेत्रांमध्यें अंकुरादिरूपानें परिणत झालें असतां रविच ओषधिरूप होतो. त्या ओषधींपासून प्राण्यांना भक्षणीय असलेलें धान्य उत्पन्न होतें. तें जल व ऊष्मा यांच्या संयोगानें पुनः अंकुरादिक्रमानें धान्याचें कारण होतें. यास्तव अन्नाचें मूळ कारण असलेला सूर्यच अन्न आहे. अन्नानेंच भूतांचें प्राणधारण होतें. यास्तव सूर्य सर्व भूतांचा पिता असून चंद्र सर्व अन्नाचें कारण आहे. त्यांच्या किरणांचा परस्पर संयोग झाल्यामुळें सर्व औषधींची उत्पत्ति होते. तस्मात् हे राजा, तूं सूर्याला शरण जा. कुल व कर्म यांनीं शुद्ध असलेले अनेक महात्मे राजे विपुल तप करून प्रजेचा उद्धार करितात. भीम, कार्त्तवीर्य, वैन्य, नहुष, इत्यादि नृपश्रेष्ठांनीं व्रतपूर्वक ध्याननिष्ठ होऊन आपल्या प्रजेवरील आपत्ति दूर केली. हे धर्मात्म्या, तूंहि कर्मानें अति शुद्ध झालेला आहेस. यास्तव ध्यानानें तप करून या ब्राह्मणांचें पोषण कर.

जनमेजय—हे विप्रश्रेष्ठा, कुरुसत्तम युधिष्ठिर-राजानें ब्राह्मणांसाठीं अद्भुतदर्शन सूर्याची प्रार्थना कशी केली तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तो समग्र वृत्तान्त मला सांग.

वैशंपायन—हे पांडवेया, शुचिर्भूत व क्षणभर समाहितचित्त होऊन तूं लक्षपूर्वक ऐक. मी तुला तोच वृत्तान्त सविस्तर सांगतों. हे महामते, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें धौम्यानें महात्म्या पार्थाला सूर्याचीं जीं एकशें आठ नांवें सांगितलीं, तीं ऐक.

धौम्य म्हणाला—हे युधिष्ठिरा, या एकशें आठ नांवांनीं सूर्योपाधिक ब्रह्माची सर्वकर्तृत्व, सर्वज्ञत्व, सर्वात्मत्व इत्यादि धर्मांनीं स्तुति केली जाते तीं नांवें अशीं—तो प्रकाश उत्पन्न करीत असल्यामुळें १ सूर्य, गतिमान् असल्यामुळें २ अर्यमा, सर्वैश्वर्यसंपन्नत्वामुळें ३ भग, विश्वाच्या शिल्पकारत्वामुळें ४ त्वष्टा, पोषक असल्यामुळें ५ पूषा, अर्चनीयत्वामुळें ६ अर्क, जगताची उत्पत्ति करीत असल्यामुळें ७ सविता, वेदमय असल्यामुळें ८ रवि, सहस्र किरणांनीं युक्त असल्यामुळें ९ गभस्तिमान्, अनादित्वामुळें १० अज, मुहूर्तादिकांच्या प्रवर्तकत्वामुळें ११ काल, प्राणहरणकर्ता असल्यामुळें १२ मृत्यु, जगत्कर्ता असल्यामुळें १३ धाता, दीप्ति देणारा असल्यामुळें १४ प्रभाकर, प्रपंचाच्या सर्वात्मत्वामुळें १५ पृथ्वी, १६ आप, १७ तेज, १८ खं—आकाश, १९ वायु, २० मूलकारणत्वामुळें परायण, २१ सोम, २२ बृहस्पति, २३ शुक्र, २४ बुध, २५ मंगळ, २६ इंद्र, २७ विवस्वान्, २८ दीप्तांशु, २९ अग्नि, ३० कृष्ण, ३१ शनि, ३२ ब्रह्मा, ३३ विष्णु, ३४ रुद्र, ३५ स्कंद, ३६ वरुण, ३७ यम, ३८ वैद्युत, ३९ जाठर, ४० ऐंधनाग्नि, ४१ तेजांचा पति—आदित्य, ४२ धर्मप्रधान, ४३ वेदकर्ता, वेदत्रयीरूपत्वामुळें ४४ वेदशरीर, ४५ वेदवाहन, ४६ कृत, ४७ त्रेता, ४८ द्वापर, सर्व मलाचा आश्रयभूत ४९ कलि, ५० कला, ५१ काष्ठा, ५२ मुहूर्त, ५३ क्षमा, ५४ याम, ५५ क्षण, जो अश्वत्थ नांवाचा संसारवृक्ष तोच ५६ संवत्सरकर, (कारण काल या नांवाचा कोणी स्वतंत्र पदार्थ नाहीं. तर कालोपाधिभूत द्रव्यच स्वतःच्या भूत-भविष्यत्वादि व्यवहाराचें निमित्त आहे.) कालप्रवर्तक जो विभावसु तोच ५७ कालचक्र विभावसु, कर्मेंद्रियपंचक, ज्ञानेंद्रियपंचक, अंतःकरणचतुष्टय, प्राणादिपंचक, भूतपंचक, अविद्या, काम व कर्म या नांवांच्या आठ पुरींमध्यें रहातो तो जीवरूप ५८ पुरुष, तोच आद्यंतशून्य ५९ शाश्वत, ज्ञानकर्माधिकारी ६० योगी, कार्यकारणात्मक ६१ व्यक्ताव्यक्त, निरुपाधि ६२ सनातन, ६३ कालाध्यक्ष, ६४ प्रजाध्यक्ष, ६५ विश्वकर्मा, अज्ञानाचा नाश करून मोक्ष देणारा म्हणून ६६ तमोनुद्, ६७ वरुण, ६८ सागर, कर्मफलांचा विभाग करितो म्हणून ६९ अंश, ७० जीमूत, जलाप्रमाणें जीवनाचें कारण असल्यामुळें ७१ जीवन, ७२ अरिहा, ७३ भूताश्रय, ७४ भूतपति, ७५ सर्वलोकनमस्कृत, ७६ स्रष्टा, प्रलयकालीन अग्नि ७७ संवर्तक, सर्वांचें कारण म्हणून ७८ सर्वांचा आदि, ७९

अलोलुप, ८० अनन्त, ८१ कपिल, ८२ भानु, ८३ कामद, ८४ सर्वतोमुख, ८५ जय, ८६ विशाल, ८७ वरद, शरीरांतील त्वगादि सर्व धातूंना रसानें परिपुष्ट करणारा म्हणून ८८ निषेचिता, मनोरूपी ८९ सुपर्ण, अहंकाराख्य ९० भूतादि, ९१ शीघ्रग, ९२ प्राणधारक, ९३ धन्वन्तरि, ९४ धूमकेतु, विष्णुसंज्ञक अदितीचा पुत्र म्हणून ९५ आदिदेव, ९६ द्वादशात्मा, ९७ अरविंदाक्ष, द्यावा-पृथ्वींचा पिता हिरण्यगर्भ, त्याचाहि पिता म्हणून ९८ पिता, माता, पितामह, ब्रह्मलोकाच्या प्राप्तीचें द्वार म्हणून ९९ स्वर्गद्वार, तेंच प्रजाद्वार, म्हणजे क्रमानें इहलोक व परलोक यांची प्राप्ति करून देणारे, क्रममुक्तीचें स्थान असलेली स्वर्गभूमि म्हणून १०० मोक्षद्वार त्रिविष्टप, १०१ देहकर्ता, १०२ प्रशान्तात्मा, १०३ विश्वात्मा, १०४ विश्वतोमुख, १०५ चराचरात्मा, १०६ सूक्ष्मात्मा, सर्व भूतांस अभय देणारांचें हित करणारे म्हणून १०७ मैत्रेय, पतित, व्रात्य इत्यादिकांचाहि त्राता म्हणून १०८ करुणान्वित.

राजा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें कीर्तनीय व अमित तेजस्वी सूर्याचीं हीं एकशें आठ नांवें ब्रह्मदेवानें सांगितलीं आहेत. 'देवगण, पितर व यक्ष यांच्याकडून सेवा केला गेलेल्या; असुर, निशाचर व सिद्ध यांनीं वंदन केलेल्या आणि उत्तम सुवर्णासारखी किंवा अग्नीसारखी कांति असलेल्या या भास्कराला मी माझ्या कल्याणासाठीं प्रणिपात करितों,' असें म्हणून जो पुरुष सूर्योदयाच्या वेळीं एकाग्र मनानें या स्तोत्राचें पठण करितो त्याला स्त्री, पुत्र, धन, रत्नसंचय इत्यादिकांचा लाभ होतो. त्या मानवाला पूर्वजन्मींचें स्मरण होऊन संतोष व बुद्धि यांची प्राप्ति होते. जो मनुष्य शुचिर्भूत व समाहितचित्त होऊन प्रसन्न मनानें या देवश्रेष्ठाचें स्तवन करितो, तो शोक हाच ज्यांतील दावाग्नि आहे, अशा संसारसागरांतून मुक्त होतो व त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात.

वैशंपायन—पारिक्षिता, धौम्याचें त्या प्रसंगानुरूप असें हें वचन ऐकतांच विशुद्धात्म्या धर्मराजानें आपल्याला विप्रांस अन्नदान करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त व्हावें म्हणून एकाग्र चित्तानें दृढव्रत धारण केलें. त्यानें पुष्पोपहारांनीं व बलींनीं रवीचें पूजन करून सूर्याच्या एकशें आठ नांवांच्या जपाचें अनुष्ठान आरंभिलें. तो पांडुपुत्र स्नान करून जलामध्यें पूर्वाभिमुख उभा राहिला. त्या वायुभक्षण करणाऱ्या जितेंद्रिय धर्मात्म्यानें चित्ताचें ऐकाग्र्य संपादन केलें आणि गंगा-

जलाचें आचमन व प्राणायाम करून, शुचिर्भूत होऊन, वाणीचें नियमन करून सूर्याचा स्तोत्रपाठ आरंभिला.

(२) युधिष्ठिर म्हणाला—हे भानो, तूं चक्षुरादिकांच्या प्रवर्तकत्वामुळें जगताचा नेत्र आहेस. सर्व प्राणिमात्राचा आत्मा आहेस. तूं सर्व भूतांची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांचें आदिकारण आहेस आणि कर्मवानांचा अंतर्यामी आहेस.

तूं सर्व ज्ञाननिष्ठ व चित्तनिरोध करणारे योगी, यांची गति आहेस. मुमुक्षूंची गति व मुक्तिद्वार आहेस. तूंच हे सर्व लोक धारण केले आहेस व तूंच त्यांना प्रकाशित करितोस. तूंच सर्व लोकांना पवित्र करितोस आणि प्रत्युपकाराच्या अपेक्षेवांचून केवल कृपेनें सर्वांचें पालन करितोस. वेदपारग ब्राह्मण स्वशाखाविहित मंत्रांनीं योग्य कालीं तुझें उपस्थान करितात व ऋषिगण तुझें अर्चन करितात. तुझा दिव्यरथ जात असतां वरार्थी सिद्ध, चारण, गंधर्व, यक्ष, गुह्यक व पन्नग त्याला अनुसरतात. आठ वसु, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, प्रजापति व इंद्र हे तेहतीस देव, उपेंद्रासह महेंद्र व विमानांतून फिरणारा विश्वदेवादिकांचा समुदाय, हे सर्व तुझें पूजन करून ज्ञानी होतात. तुझें अर्चन केल्यानेंच मनोरथ पूर्ण होतात.

श्रेष्ठ विद्याधर, गुह्यक, दिव्य व मानुष असे अर्यमा-अग्निष्वात्तादि सात पितृगण दिव्य मंदारमालांनीं तुझी पूजा करून सत्वर जगत्कारणत्वाला प्राप्त होतात. तुझ्या आराधनेनेंच वसु, मरुत, रुद्र, साध्य, मरीचिप व वालखिल्यादि सिद्ध सर्व प्राण्यांमध्यें श्रेष्ठत्वाला प्राप्त झाले आहेत. ब्रह्मलोकासह या अखिल सप्तलोकांत आदित्याहून श्रेष्ठ असें एकहि भूत आहे, असें मला वाटत नाहीं. वीर्यवान् व प्रचंड अशीं अन्यहि भूतें या जगांत आहेत. पण त्यांची दीप्ति किंवा प्रभाव तुझ्यासारखा नाहीं. तुझ्या ठिकाणीं सर्व ज्योति स्थित आहेत व तूं सर्व ज्योतींचा प्रभु आहेस. तुझ्यामध्यें पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश एतद्रूप सत्य, सत्त्व, बुद्धि आणि धर्म, ज्ञान, विराग, ऐश्वर्य इत्यादि सात्त्विकभाव प्रतिष्ठित आहेत.

श्रीविष्णूनें ज्याच्या योगानें देवाच्या शत्रूंचा मद घालविला तें सुदर्शन चक्र विश्वकर्म्यानें तुझ्या तेजापासूनच निर्माण केलें. ग्रीष्म-ऋतूमध्यें तूं आपल्या किरणांनीं सर्व प्राण्यांतील तेज व सर्व औषधींचा रस आकर्षण करितोस आणि वर्षाऋतूंत पुनः त्याचा वर्षाव करितोस. तुझे कांहीं किरण लोकांना संताप देतात, कांहीं मेघरूपानें गर्जना करितात, कांहीं विद्युद्रूपानें चमकतात व कांहीं

किरण पावसाळ्यांत वृष्टि करितात. तुझे किरण शीत व वात यांनीं पीडलेल्या लोकांना जसें सुख देतात तसें अग्नि, प्रावरणें व लोकरीचीं वस्त्रेंहि देत नाहींत. तूं आपल्या किरणांनीं तेरा द्वीपांनीं युक्त असलेल्या या सर्व पृथ्वीला प्रकाशित करितोस. तिन्ही लोकांच्या हितासाठीं तूंच एकटा प्रवृत्त होतोस. तुझा उदय जर न झाला तर हें सर्व जगत् अंधकारानें व्यापून जाईल व विद्वान् लोक धर्मार्थ-कामांमध्यें प्रवृत्त होणार नाहींत. तुझ्या प्रसादानेंच ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य आधान, पशुबंध, इष्टि, मंत्र, यज्ञ व तप या क्रियांना प्राप्त होतात.

हे प्रभो, ब्रह्मदेवाचा दिवस सहस्र युगपरिमित सांगितला आहे. (गीता अ. ८ श्लो. १७; म. स्मृ. अ. १ श्लो. ७३.) त्याचा आदि व अंत तूंच आहेस, असें काव्यज्ञांनीं सांगितलें आहे. मनु, मनुपुत्र, सर्व जगत्, उत्तरायण मार्गानें गेलेल्या ब्रह्मोपासकांना ब्रह्मलोकीं नेऊन पोंचविणारा अमानव पुरुष, मन्वन्तरें व सर्व ईश्वर यांचा नियामक तूंच आहेस. संहारकाल प्राप्त झाला असतां, तुझ्या क्रोधापासून उत्पन्न झालेला संवर्तकाग्नि त्रैलोक्याचें भस्म करून अवस्थित होतो.

मेघावरील मेघाला 'ऐरावत' म्हणतात. तो ऐरावत व अशनि यांसह उत्पन्न होणारे नानावर्णांचे महामेघ तुझ्याच किरणांपासून उत्पन्न होऊन प्रलय-कालीं जरायुजादि चतुर्विध भूतांना जलांत बुडवून टाकितात.

तूं स्वतःचें बारा प्रकारचें स्वरूप प्रकट करून 'द्वादश आदित्य' झाला आहेस. तूं आपल्या किरणांनीं एकार्णवभूत सर्व समुद्रजलाचें शोषण करितोस. तुलाच इंद्र म्हणतात. तूंच रुद्र, विष्णु, प्रजापति, अग्नि, मन, सूक्ष्म भूत, प्रभु व शाश्वत ब्रह्म आहेस. तूं सर्व विश्वामध्यें संचार करितोस किंवा त्याचा संहार करितोस, म्हणून तुला 'हंस' म्हणतात. तूं सविता, भानु व अंशुमाली आहेस. वृषाकपि म्हणजे हर किंवा हरि, विवस्वान्, मिहिर, पूषा, मित्र, धर्म, सहस्र-रश्मि, आदित्य, तपन, गवांपति, मार्तंड, अर्क, रवि, सूर्य, दीनांचा शरण्य, दिवाकर व सप्त-अश्ववान् तूंच आहेस. तूं धामकेशी म्हणजे ज्योतिर्मय किरणवान्, सर्व दिशांतून गमन करीत असल्यामुळें आशुगामि, तमाचा नाश करणारा तमोघ्न व तुझ्या रथाला सुवर्णवर्ण अश्व असल्यामुळें हरिताश्व म्हटला जातोस.

जो अहंकाररहित पुरुष षष्ठी अथवा सप्तमी या तिथींना तुझी अनन्यभावानें भक्तिपुरस्सर पूजा करितो त्याला लक्ष्मी नित्य भजते. जे लोक अनन्य चित्तानें

तुझें पूजन करून तुला वंदन करितात त्यांना शारीरव्याधि, मानसव्यथा किंवा कोणतीहि आपत्ति प्राप्त होत नाहीं. तुझे भक्त नीरोगी, निष्पाप व चिरायु होऊन सुखी होतात.

हे अन्नपते, सर्व प्राण्यांचें आतिथ्य करण्याची इच्छा करणाऱ्या मज दीनावर अन्नाचा अनुग्रह कर. मी मोठ्या श्रद्धेनें हें धर्मकार्य करण्याची इच्छा करीत आहें. हे भास्करा, तुझ्या चरणांचा आश्रय करून विद्युत्, अशनि इत्यादिकांना प्रवृत्त करणाऱ्या माठर, अरुण, दंड इत्यादि तुझ्या अनुचरांना मी वंदन करितों. त्याचप्रमाणें क्षमा व मैत्री या दोघी निग्रह व अनुग्रह करणाऱ्या देवतांना आणि गौरी, पद्मा, ब्राह्मी व माहेश्वर्यादि भूतमात्रांनाहि मी नमस्कार करितों. त्या देवी मज शरणागताचें रक्षण करोत.

जनमेजया, युधिष्ठिरानें अशी स्तुति केली असतां लोकांवर उपकार करणाऱ्या भास्करानें त्या पांडवाला मोठ्या प्रेमानें दर्शन दिलें. त्याची देदिप्यमान कांति प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें दिसत होती.

(३) आदित्य म्हणाला—हे कुंतीपुत्रा, तुझी सर्व इच्छा पूर्ण होईल. मी तुला बारा वर्षेंपर्यंत अन्न देईन. हे राजा, ही ताम्रस्थालि घे. या पात्रांतून द्रौपदी जोंपर्यंत वाढीत असेल तोंपर्यंत तुझ्या पाकशालेंत फळें, मूळें, मांस व इतरहि सिद्ध केलेले लेह्य, चोष्य, भक्ष्य व पेय असे चतुर्विध खाद्य पदार्थ अक्षय होतील. आजपासून चवदावे वर्षी तुला पुनः राज्यप्राप्ति होईल.

जनमेजया, असें बोलून तो भगवान् सूर्य तेथेंच अंतर्धान पावला. हे राजा, जो वरार्थी मनुष्य इंद्रियनिग्रहपूर्वक समाहितचित्त होऊन या स्तोत्राचें पठन करील त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. त्याला दुर्लभ वस्तूचीहि प्राप्ति होईल. कोणीहि पुत्रार्थी स्त्री अथवा पुरुष जर या स्तोत्राचें वारंवार पठन अथवा श्रवण करील, तर त्यांना पुत्र होईल; तीं धनार्थी असल्यास धन व विद्यार्थी असल्यास विद्या प्राप्त होईल. स्त्री व पुरुष या उभयतांनींहि नित्य प्रातःकाळीं व सायंकाळीं या स्तोत्राचें पठन केल्यास त्यांच्यावरील आपत्ति दूर होईल. बद्ध असलेले बंधमुक्त होतील.

याप्रमाणें पूर्वीं ब्रह्मदेवानें हें स्तवन महात्म्या इंद्राला कथन केलें. त्याच्यापासून नारदाला प्राप्त झालें. नंतर तें धौम्यानें मिळविलें व त्याच्यापासून युधिष्ठिराला प्राप्त झालें. त्यामुळें राजा युधिष्ठिराच्या सर्व कामना पूर्ण झाल्या. या

स्तवनानें युद्धांत नित्य जय व विपुल धन प्राप्त होतें. मनुष्य सर्व पापांपासून मुक्त होऊन अंतीं सूर्यलोकाला जातो.

हे भारता, सूर्यानें असा वर दिला असतां धर्मवेत्ता युधिष्ठिर जलांतून बाहेर आला. त्यानें प्रथम धौम्यमुनीच्या चरणांना वंदन केलें, नंतर आपल्या भ्रात्यांना आलिंगन दिलें व द्रौपदीची भेट घेतली. त्यावेळीं त्या साध्वीनें आपल्या प्रभूला वंदन केलें. त्यानंतर पाकशालेमध्यें पांचालीनें चार प्रकारचें अल्प अन्न सिद्ध केलें व त्या स्थालीमध्यें तें अन्न सतत वृद्धि पावत असल्यामुळें तिनें सर्व विप्रांना भोजन दिलें. तेव्हांपासून सर्व ब्राह्मणांचें भोजन झाल्यावर व कनिष्ठ भ्राते जेवल्यावर राहिलेल्या 'विघस'-अन्नाचें राजा युधिष्ठिर सेवन करीत असे आणि सर्वांच्या शेवटीं अवशिष्ट राहिलेलें अन्न पांचाली ग्रहण करीत असे. पांचालीचें भोजन झालें म्हणजे त्या स्थालींतील अन्न संपून जाई.

(४) याप्रमाणें सूर्यतुल्य तेजस्वी युधिष्ठिरानें सूर्यप्रसादानें आपला इष्ट हेतु प्राप्त करून घेतला व त्या प्रभूनें ब्राह्मणांना इष्ट असलेलें अन्न दिलें. सर्व पांडव पुरोहितासह तिथि, नक्षत्र व पर्वकाल यांसमयीं विधि–मंत्रप्रमाणानें यज्ञयागांत प्रवृत्त झाले. नंतर धौम्यानें स्वस्त्ययन केल्यावर त्या ब्राह्मणसमुदायानें परिवेष्टित झालेले पांडुपुत्र काम्यक-वनांत निघून गेले. ३. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ खिन्न झालेल्या धृतराष्ट्राचा स्वकर्तव्याविषयीं विदुरास प्रश्न. २ विदुराचें समयोचित उत्तर. ३ धृतराष्ट्राची विदुरनिर्भर्त्सना.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, याप्रमाणें पांडवांनीं वनांत प्रवेश केला असतां इकडे सुखासनावर बसलेला अंबिकापुत्र प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र झाल्या गोष्टीचा विचार करून अतिशय खिन्न झाला. त्याला कांहीं सुचेना. तेव्हां तो

---

१ 'पूर्वोक्त प्रकारें कर्मजन्य सिद्धीच्या अपेक्षेनें योगजन्यसिद्धि जर प्रबल आहे, तर युधिष्ठिराप्रमाणें सर्वच लोक तिचा आश्रय कां करीत नाहींत?' अशी आशंका घेऊन या अध्यायांत 'मूढ लोक प्रत्यक्ष फल देणाऱ्या कर्तव्याविषयीं हितोपदेश करणाराचाहि जर द्वेष करितात, तर पारलौकिक अदृष्ट फल देणाऱ्या कर्तव्याचा उपदेश करणाऱ्या हितोपदेष्ट्याचा द्वेष करतील यांत काय आश्चर्य आहे,' हें सुचविलें आहे.

महाबुद्धिमान् धर्मात्म्या विदुराला म्हणाला—" हे विदुरा, तुझी बुद्धि भार्गवरामासारखी शुद्ध आहे, तूं अति सूक्ष्म तत्त्व जाणतोस, तूं कौरव-पांडवांविषयीं पक्षपातशून्य असल्यामुळें सर्वांना संमत आहेस. यास्तव पांडवांना व माझ्या पुत्रांना जें हितकर असेल तेंच सांग. अशा रीतीनें पांडव द्यूतरूपी संकटांत सांपडून वनवासाला गेले असतां सर्व प्रजाजन आम्हांला कसे अनुकूल होतील आणि ते पांडव आमचें उन्मूलन कसे करणार नाहींत, याचा मला योग्य उपाय सांग. तूं सत्कर्तव्य चांगलें जाणतोस."

(२) विदुर—हे नरेंद्रा, धर्म, अर्थ व काम या तिहींचें व राज्याचेंहि मूळ धर्मच आहे, असें म्हणतात. यास्तव हे राजन्, तूं धर्मांत स्थित होऊन स्वशक्तीनें आपल्या व पांडूच्या पुत्रांचें रक्षण कर. हे राजा, तुझ्या पुत्रांनीं सत्यप्रतिज्ञ कुंतीपुत्राला सभेंत बोलावून त्याचा द्यूतक्रीडेंत पराजय केला, हीं त्या पापी शकुनिप्रभृतींनीं युधिष्ठिररूपानें प्रतिष्ठित असलेल्या मूर्तिमंत धर्माचीच वंचना केली आहे. त्या दुरात्म्यांनीं हा जो पांडवांचा मानहानिलक्षण वध केला, त्या दोषाच्या शांतीचा उपाय सांगतों, ऐक.

हे राजा, तूं पांडवांना जें त्यांचें राज्य व धन दिलें होतेंस तें सर्व त्यांना पुनः परत दे. म्हणजे हा तुझा पुत्र या पातकापासून मुक्त होईल आणि लोकांत तुमची सत्कीर्ति होईल. हे नृपश्रेष्ठा, राजानें स्वकीय वित्तावरच संतुष्ट असावें, त्यानें परद्रव्याचा अपहार करूं नये, असा श्रेष्ठ धर्म आहे. यास्तव तूं असें वर्तन केल्यास तुझें यश व धर्म यांचा नाश होणार नाहीं व ज्ञातिभेद उत्पन्न होणार नाहीं.

हे राजन्, पांडवांचा संतोष व शकुनीचा अवमान करणें, हेंच तुझें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे. तस्मात् तुला जर तुझ्या पुत्राचें अवशिष्ट राहिलेलें भाग्य नष्ट करावयाचें नसेल, तर त्वरित तूं हा उपाय योज. असें जर न करशील तर कौरवांचा निश्चयानें विनाश होईल.

हे कुरुश्रेष्ठा, क्रुद्ध झालेला भीमसेन आणि अर्जुन युद्धामध्यें शत्रूंना निःशेष करून टाकतील ! ज्यांच्या पक्षामध्यें सर्व लोकांतील श्रेष्ठ गांडीव धनुष्य धारण करणारा कृतास्त्र सव्यसाची आणि महा बलाढ्य भीमसेन यांच्यासारखे अतुल पराक्रमी योद्धे आहेत, त्यांना या लोकीं काय दुष्प्राप्य आहे !

हे राजा, पूर्वीं तुझा हा ज्येष्ठ पुत्र जेव्हां उत्पन्न झाला, तेव्हांच मीं तुला 'हा पुत्र तुझ्या कुलाचें अहित करणारा आहे, याचा तूं त्याग कर' असें

सांगितलें होतें. पण तूं त्या वेळीं माझें हितवचन ऐकून कुलाचें कल्याण केलें नाहींस. आतां पुनः मी तुला तेंच हितवचन सांगत आहें. त्याप्रमाणें तूं जर केलें नाहींस, तर पुढें तुला पश्चात्ताप करावा लागेल.

हे राजन्, तुझे पुत्र तुला पांडवांसह एकमतानें राज्य करण्याची जर संमति देतील तर तुला कांहींच ताप होणार नाहीं, परंतु ते जर अनुकूल न झाले तर भावी सुखासाठीं तूं त्यांचा निग्रह कर. अकल्याणकर दुर्योधनाचा निग्रह करून पांडुपुत्राची कुरुराज्यावर स्थापना कर. अजातशत्रु युधिष्ठिर राग-द्वेषशून्य आहे. त्यालाच धर्मानें पृथ्वीचें शासन करूं दे. असें केलें असतां हे राजन्, सर्व भूपाल वैश्यांप्रमाणें आपल्यापुढें नम्र होऊन रहातील.

दुर्योधन, शकुनि व कर्ण यांना प्रेमानें पांडुपुत्रांचा सत्कार करूं दे. दुःशासनाला द्रौपदी व भीमसेन यांची सभेमध्यें क्षमा मागूं दे आणि हे राजा, तूं सान्त्वनपूर्वक युधिष्ठिराला मोठ्या सन्मानानें राज्यावर स्थापन कर. तूं मला जें विचारिलेंस, त्याचा मला योग्य वाटत असलेला उपाय मीं सांगितला. त्याप्रमाणें वागल्यास हे नृपश्रेष्ठा, तूं कृतकृत्य होशील.

(३) धृतराष्ट्र—हे विदुरा, तूं मला सभेंतहि असेंच म्हटलें होतेंस आणि आज पुनः माझ्याजवळ येऊन तेंच वचन सांगत आहेस. परंतु पांडवांचें हित आणि माझ्या पुत्रांचें अहित करणारें तुझें वचन माझ्या मनाला पटत नाहीं. यावरून तूं पांडवांचा हितकर्ता आहेस, हेंच निश्चित होतें. तूं सर्वदा पांडवांच्या हिताचाच संकेत करीत असतोस; त्यावरून तूं माझा हितकर्ता नाहींस, असें मला स्पष्ट दिसतें. पण हे मूढा, पांडवांच्या हितासाठीं मीं माझ्या पुत्रांचा त्याग कसा बरें करावा! तेहि माझेच पुत्र आहेत, यांत संशय नाहीं. परंतु दुर्योधन माझ्या देहापासून उत्पन्न झाला आहे. ‘परहितासाठीं स्वदेहाचा त्याग कर’ असें समत्व पहाणारा कोणता मनुष्य सांगेल! विदुरा, तूं हें सर्व कुटिल भाषण करीत आहेस, तस्मात् मीं आतां तुला अधिक महत्त्व देत नाहीं. तुझी इच्छा असेल तर येथें रहा किंवा वाटेल तेथें निघून जा. असाध्वी स्त्रीचें कितीहि समाधान केलें तरी ती निघून जाणारच.

हे भारता, असें बोलून धृतराष्ट्र एकदम उठला व अंतर्गृहांत निघून गेला. तेव्हां ‘हें कुल माझें नव्हे’ असें म्हणत विदुरहि जेथें पांडव गेले होते तेथें त्वरेनें जावयास निघाला. ३. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ विदुराचें काम्यकवनांत गमन. २ आगमनाचें निमित्तकथन. ३ त्याचा युधिष्ठिराला हितोपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, वनामध्यें निवास करण्याच्या इच्छेनें पांडव आपल्या अनुयायांसह जाह्नवीच्या तीरावरून कुरुक्षेत्रांत आले. ते सरस्वती, दृषद्वती व यमुना यांच्या जलाचें सेवन करून एका वनांतून दुसऱ्या वनांत रहात रहात सरळ पश्चिम दिशेकडे गेले. त्यानंतर सरस्वतीतीरावरील सपाट, निर्जल व जंगलांनीं व्याप्त असलेलें काम्यकवन त्यांनीं पाहिलें. तें वन मुनिजनांना प्रिय असून अनेक द्विज व मृग यांनीं युक्त होतें. तेथें ते पांडववीर राहिले. त्यांच्या सभोंवार असलेले मुनि त्यांचें सांत्वन करीत असत.

भारता, याप्रमाणें ते पांडुपुत्र त्या वनांत रहात असतां, थोड्याच दिवसांत पांडवांच्या दर्शनाविषयीं सर्वदा उत्सुक असलेला विदुर एका रथानें त्या समृद्ध काम्यकवनांत आला. शीघ्रगामी अश्वांच्या रथांत बसून तो अतित्वरेनें तेथें आला व त्या एकान्त आणि पवित्र वनांत द्रौपदी, भ्राते व ब्राह्मण यांसह बसलेल्या धर्मात्म्या युधिष्ठिराला त्यानें पाहिलें.

राजा, त्या वेळीं सत्यप्रतिज्ञ युधिष्ठिरानें विदुराला अतिशय वेगानें येत असलेलें दुरून पाहिलें व आपल्या भीमसेन भ्रात्याला म्हटलें—"वृकोदरा, हा विदुर आतां आणखी काय सांगावयास येत आहे ! हा सौबल शकुनीच्या सांगण्यावरून मला पुनः द्यूतासाठीं बोलाविण्यास तर येत नाहीं ना ! कदाचित् त्या क्षुद्रबुद्धि शकुनीला पुनः द्यूत खेळून आमचीं आयुधें जिंकून घ्यावयाचीं असतील ! हे भीमसेना, मला कोणींहि द्यूताला आह्वान केलें असतां मी त्यापासून निवृत्त होण्यास समर्थ नाहीं आणि त्यांनीं जर आमच्या गांडीव धनुष्याचाच पण करून त्याचें हरण केलें, तर आम्हांला पुनः राज्यप्राप्ति कशी होणार ! "

राजा, असें बोलून तो कौंतेय आपल्या सर्व भ्रात्यांसह उठून उभा राहिला व त्यांनीं विदुराचें स्वागत केलें. तेव्हां तो आजमीढ पांडवांना क्रमानें भेटला व त्यानें त्यांना कुशल प्रश्न केला. त्यानंतर विदुरानें विश्रांति घेतली असतां त्या पुरुषश्रेष्ठांनीं त्याला त्याच्या आगमनाचें कारण विचारिलें. तेव्हां त्यानेंहि अंबिकापुत्र धृतराष्ट्राची मनःस्थिति व त्याचें एकंदर वर्तन त्यांना सविस्तर सांगितलें.

(२) विदुर म्हणाला—हे अजातशत्रो युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्रानें मला सत्कारानें जवळ बोलावून आपल्या रक्षणाचा हितोपदेश विचारिला. तेव्हां तुम्हां कौरव-पांडवांना व धृतराष्ट्राला हितकर होईल, असें जें मला वाटलें, तेंच मीं त्यास सांगितलें. परंतु त्याला तें रुचलें नाहीं. मलाहि त्याहून अधिक कल्याणकर असा दुसरा उपाय दिसत नाहीं. हे पृथापुत्रा, मीं त्याला परम कल्याणाचा मार्ग सुचविला; पण त्यानें तो ऐकला नाहीं. मरणोन्मुख मनुष्याला जसें पथ्यकर अन्न रुचत नाहीं, त्याप्रमाणें राजा धृतराष्ट्राला माझें सांगणें पटलें नाहीं. हे पांडुनंदना, एखादी दूषित झालेली स्त्री श्रोत्रियाच्या घरांत जरी नेऊन ठेविली, तरी तिला जसें सन्मार्गाला लावितां येत नाहीं, किंवा एखाद्या कुमारीला जसा साठ वर्षांचा वृद्ध पति आवडत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या कौरवेश्वराला माझा सदुपदेश निश्चयानें रुचला नाहीं. ज्याप्रमाणें कमलपत्रावर शिंपलेलें जल, त्याचा आश्रय करीत नाहीं, त्याप्रमाणें माझें हितवचन धृतराष्ट्राच्या मनावर ठसलें नाहीं. कौरवांचा नाश निश्चित दिसत असतांहि धृतराष्ट्र त्याच्या निवारणाचा विचार करीत नाहीं.

युधिष्ठिरा, मीं याप्रमाणें हितवचन सांगितलें असतां क्रुद्ध झालेला धृतराष्ट्र मला म्हणाला—"तुझी ज्यांच्यावर श्रद्धा आहे, तेथेंच तूं जा. माझ्या नगराचें किंवा पृथ्वीचें पालन करण्यास यापुढें तुझें साह्य घेण्याची माझी मुळींच इच्छा नाहीं. यास्तव, हे धर्मराजा, धृतराष्ट्रानें माझा त्याग केल्यामुळें मी तुझ्यापाशीं तुला हितवचन सांगण्यासाठीं आलों आहें. मीं तुला पूर्वीं सभेमध्यें जें सांगितलें होतें तें तूं विसरूं नको. मीं तुला पुनः तेंच सांगतों, ऐक—

(३) राजा, शत्रूंनीं तीव्र क्लेश दिले असले तरी त्यांस क्षमा करून अनुकूल कालाची प्रतीक्षा करावी. ज्याप्रमाणें अल्प अग्निहि हळुहळू वाढून प्रचंड होतो, त्याप्रमाणें स्वतःचें सामर्थ्य सावकाश वाढविणारा सर्व पृथ्वीचें राज्य भोगितो. युधिष्ठिरा, ज्यांचें वित्त सामान्य—समायिक आहे, त्यांचे साह्यकर्ते त्यांच्या दुःखाचेहि अंशभाक् होतात. वृथा वल्गना न करितां सत्य व श्रेष्ठ भाषण करावें आणि आपल्या सहायकांबरोबर एकाच प्रकारचें अन्न भक्षण करावें. त्यांच्या समीप आपलाच सत्कार करून घेऊं नये. आपल्या साह्यकर्त्यांचा संग्रह करण्याचा हाच श्रेष्ठ उपाय आहे. यास्तव हे पार्था, तूं त्याचें अवलंबन कर, त्यायोगें तुला विपुल धन व अमित साह्य प्राप्त होऊन, तूं शत्रूंचा नाश करून राज्य मिळविशील.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे धर्मात्म्या, तूं जसा मला उत्कृष्ट ज्ञानोपदेश करीत आहेस तसेंच मी वर्तन ठेवीन. देश व काल यांना उचित असा आणखीहि मला सदुपदेश कर, म्हणजे मी त्याप्रमाणें सर्व करीन. ३. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ विदुराच्या गमनानंतर धृतराष्ट्राचा पश्चात्ताप. २ विदुराला परत आणण्यासाठीं संजयप्रेषण. ३ संजयाचें पांडवांकडे गमन. ४ विदुराचें हस्तिनापुरीं प्रत्यागमन व धृतराष्ट्राशीं संभाषण.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, विदुर पांडवांच्या आश्रमाकडे निघून गेला असतां महा बुद्धिमान् धृतराष्ट्राला पश्चात्ताप झाला. त्याला महाज्ञानी विदुराचा प्रभाव माहित होता. विदुराच्या सदुपदेशाप्रमाणें वागणारांचा जय होईल, हें तो जाणत असल्यामुळें 'संधि-विग्रहादिनीतिज्ञ विदुर पांडवांच्या पक्षाला मिळल्यास त्यांचा अभ्युदय होईल व विदुराच्या द्वेषानें माझा नाश होईल' अशा चिंतेनें मोहित झाला व तो प्रज्ञाचक्षु कौरवेश्वर उठून सभाद्वारापाशीं आला. मनांतील द्वेषाचा स्नेहरूपानें अभिनय करण्यासाठीं तो सभाद्वारांत सर्व नृपालांसमक्ष विदुराचें स्मरण करीत निश्चेष्ट होऊन पडला.

नंतर तो राजा सावध होऊन भूमीवरून उठला व समीप उभ्या असलेल्या संजयाला म्हणाला—"हे संजया, भ्राता विदुर माझा सुहृद् आहे. तो साक्षात् दुसरा धर्मच आहे. आज त्याच्या स्मरणानें माझें अंतःकरण अतिशय व्यथित होत आहे. यास्तव त्या माझ्या धर्मज्ञ भ्रात्याला सत्वर घेऊन ये."

(२) असें बोलून तो नृपति दीन होऊन विलाप करूं लागला. विदुराच्या स्मरणानें मोहित झालेला तो राजा पश्चात्तापानें संतप्त झाला आणि भ्रातृस्नेहानें संजयाला पुनः असें वचन बोलला—"हे संजया, अगोदर जा आणि मी रागानें घालवून दिलेला तो माझा प्रिय भ्राता जिवंत तरी आहे कीं नाहीं, हें सत्वर पाहून ये. अरे, ज्या माझ्या अतिशय बुद्धिमान् व प्राज्ञ भ्रात्यानें पूर्वीं कधींहि माझें यत्किंचित्हि अप्रिय केलेलें नाहीं त्या माझ्या परम ज्ञानी भ्रात्याला मीं अतिशय क्लेश दिले. यास्तव हे ज्ञानी संजया, तूं सत्वर जा व त्याला घेऊन ये. त्या माझ्या भ्रात्यावांचून मी जिवंत रहाणार नाहीं. तो परत न आल्यास मी त्याच्यासाठीं प्राणत्याग करीन.

(३) जनमेजया, राजाचें तें वचन ऐकून संजयानें त्याचें म्हणणें मान्य केलें व 'ठीक आहे' असें बोलून तो काम्यकवनाकडे मोठ्या त्वरेनें निघाला. तो अल्पावकाशांतच जेथें पांडव होते त्या वनास जाऊन पोंचला. तेथें हजारों ब्राह्मण व विदुर यांसह रुरुमृगाचें अजिन परिधान करून बसलेल्या युधिष्ठिराला त्यानें पाहिलें. त्यावेळीं भ्रात्यांनीं ज्याचें रक्षण केलें आहे, असा तो महात्मा देवांनीं रक्षण केलेल्या इंद्राप्रमाणें शोभत होता.

राजा, संजयानें युधिष्ठिरापाशीं जाऊन त्याचा सत्कार केला व भीमार्जुनादि पांडवांनींहि उलट त्याचा यथोचित सन्मान केला. नंतर सुखासनावर बसलेल्या संजयाला राजानें कुशल विचारिलें असतां तो त्यास आपल्या आगमनाचें कारण निवेदन करून असें वचन बोलला.

संजय—हे विदुरा, अंबिकापुत्र राजा धृतराष्ट्र तुझें सारखें स्मरण करीत आहे. यास्तव तूं त्याला सत्वर जाऊन भेट व संजीवन दे. हे श्रेष्ठा, तूं नरश्रेष्ठ कुरुनंदन पांडवांच्या अनुज्ञेनें त्या राजसिंहाच्या आज्ञेप्रमाणें सत्वर त्याच्याकडे परत जावेंस, हेंच तुला उचित आहे.

राजा पारिक्षिता, संजयाचें हें भाषण ऐकून स्वजनांवर प्रेम करणारा बुद्धिमान् विदुर युधिष्ठिराच्या अनुमतीनें पुनः हस्तिनापुरास परत आला. त्याला पहातांच महातेजस्वी धृतराष्ट्र म्हणाला—" हे धर्मज्ञा, आलास, फार चांगलें झालें! हे निष्पापा, तुला माझें स्मरण झालें हें पाहून मला फार संतोष झाला. अरे बाबा, तुझ्यासाठीं मला रात्रंदिवस निद्रा येत नव्हती. मीं जागून दिवस काढले. जागेपणींहि माझें जीवित मला विचित्र भासूं लागलें." राजा, इतकें बोलून धृतराष्ट्रानें विदुराला आपल्या जवळ घेऊन त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें आणि 'हे अनघा, मी तुला जें बोललों त्याची क्षमा कर' असें म्हटलें.

तेव्हां विदुर म्हणाला—हे राजन्, मीं तुला केव्हांच क्षमा केली आहे. तूं माझा ज्येष्ठ भ्राता आहेस, म्हणून हा मी तुझ्या दर्शनासाठीं सत्वर आलों. हे पुरुषश्रेष्ठा, धार्मिक बुद्धीचे लोक दीनजनांच्या पक्षाकडेच वळत असतात. ते नेहमीं दीनांचा पक्ष घेतात, यांत मुळींच संशय नाहीं. भारता, पांडूच्या व तुझ्या पुत्रांविषयीं माझ्या मनांत जरी सारखेंच प्रेम वसत आहे तरी पांडव आज दीनावस्थेंत आहेत. म्हणून माझें मन त्यांच्यासाठीं तळमळतें व माझ्या हातून पक्षपात होतो; तुझ्या पुत्रांच्या द्वेषामुळें नाहीं. पांडुपुत्र जसे माझे आहेत तसे तुझेहि आहेत.

जनमेजया, विदुर असें बोलला असतां त्या दोघां भ्रात्यांनीं परस्परांचें सांत्वन केलें व त्यामुळें त्यांना परम संतोष झाला. ३. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ विदुर परत आला असतां क्रुद्ध झालेल्या दुर्योधनाचा शकुन्यादिकांशीं संकेत. २ त्यांचें कर्णाच्या प्रोत्साहनानें पांडववधार्थ प्रस्थान. ३ व्यासानें केलेलें त्यांचें निवारण.]

(१) **वैशंपायन**—हे भारता, विदुराला परत बोलावून आणून राजानें त्याचें सान्त्वन केलें, हें ऐकतांच दुर्मति दुर्योधनाला अतिशय संताप आला. त्यानें शकुनि, कर्ण व दुःशासन यांना बोलावून आणिलें आणि राग-द्वेषात्मक अविवेकांत प्रवेश करून तो असें वचन बोलला—" हे वीरहो, धृतराष्ट्राचा तो बुद्धिमान् मंत्री परत आला आहे. तो विद्वान् विदुर पांडवांचा सुहृद् आहे. यास्तव तो क्षत्ता आमच्या शत्रूंचें हित केल्यावांचून रहाणार नाहीं. यास्तव या आपल्या हितशत्रूनें जोंपर्यंत पांडवांना परत आणविण्याचें धृतराष्ट्राच्या मनांत भरवून दिलें नाहीं, तोंपर्यंत माझ्या हिताचा कांहीं तरी उपाय सांगा.

मीं त्या पांडवांना पुनः येथें आलेलें जर का पाहिलें, तर खरोखर अन्नोदक वर्ज्य करून पुनः कृश होईन व प्राणत्याग करीन, किंवा विष प्राशन करीन, शस्त्रानें आत्महत्या करीन, गळफांस लावून घेईन किंवा अग्निप्रवेश करीन. परंतु माझ्या शत्रूंचा अभ्युदय पहाण्यास मी समर्थ नाहीं."

शकुनि—हे राजा, तूं असे मूर्खासारखे विचार मनांत काय आणीत आहेस ! अरे, ते सर्व पांडव सत्यप्रतिज्ञ आहेत, ते प्रतिज्ञा करून गेले आहेत, तेव्हां ती मोडून ते परत येतील ही गोष्ट संभवत नाहीं. सत्यधर्मा युधिष्ठिर तुझ्या पित्याचें वचन कधींहि मान्य करणार नाहीं. किंवा धृतराष्ट्राची आज्ञा मान्य करून ते जरी नगरांत परत आले तरी आपण त्यांच्याशीं कार्याकार्यविवेकलक्षण व्यवहार करूं. म्हणजे आपण सर्व बाहेरून मध्यस्थांसारखे राहून राजा धृतराष्ट्राच्या मनाप्रमाणें वागूं आणि धर्मलोपाच्या भीतीनें एकांतांत राहिलेल्या पांडवांच्या प्रतिज्ञापालनांत कोठें दोष आढळतो तो तत्परतेनें पाहूं व त्यांचें छिद्र दिसतांच तें उघडकीस आणून त्यांना पुनः क्लेशांत पाडूं !

दुःशासन—हे महाप्राज्ञ मातुला, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तूं सांगितलेला विचार मला नेहमीं अतिशय आवडतो.

कर्ण—हे दुर्योधना, तुझ्या मनांतील सर्व इच्छा आम्ही पूर्ण करूं. हे राजन्, याविषयीं आमचें सर्वांचेंच ऐकमत्य आहे. कसें तें ऐक—ते धैर्यवान् पांडव प्रतिज्ञेचा काल पूर्ण झाल्यावांचून कदापि परत येणार नाहींत. 'पण कदाचित् ते राज्यमोहानें येतीलहि' असें जर म्हणशील तर, आले तरी हरकत नाहीं. आपण त्यांना द्यूतांत पुनः जिंकूं.

वैशंपायन—राजा, कर्ण असें बोलला असतां दुर्योधन खिन्न झाला. कर्णादिकांनीं पांडवांची यथेच्छ निंदा केली असतांहि 'त्यांचें पुनः आगमन होईल' ही कल्पना त्याला सहन न झाल्यामुळें व कर्ण स्वपराक्रमाला योग्य असें वचन न बोलल्यामुळें तो धृतराष्ट्रपुत्र अप्रसन्नतेनें त्यांच्याकडे पाठ फिरवून बसला.

(२) तेव्हां त्याचा आशय ओळखून कर्णानें आपले सुंदर नेत्र वटारिले, तो आवेशानें उभा राहिला व क्रोधानें दुःशासन व शकुनि यांना म्हणाला—"हे नृपालहो, याविषयीं माझें खरें मत सांगतों ऐका. आम्ही सर्व हात जोडून राजा दुर्योधनाची आज्ञा पाळण्यास तत्पर आहोंत तर, धृतराष्ट्रानें जरी प्रतिबंध केला तरी आम्ही याचें प्रिय करण्यास समर्थ नाहीं कीं काय ? आपण सर्व शस्त्रें घेऊन व सज्ज केलेल्या रथावर आरूढ होऊन पांडवांचा वध करण्यासाठीं वनांत जाऊं या. ते सर्व पांडव एकदा अज्ञातगतीला प्राप्त होऊन शांत झाले म्हणजे हा दुर्योधन आणि आम्हीहि निश्चिंत होऊं. जोंपर्यंत ते पांडव खिन्न, शोकमग्न व सहायशून्य आहेत आणि जिंकण्याची इच्छा करूं लागले नाहींत, तोंवरच त्यांना जिंकतां येणें शक्य आहे."

भारता, सूतपुत्र कर्णाचें हें वचन ऐकून त्याचा सर्वांनीं पुनः पुनः सत्कार केला व 'ठीक आहे, फार उत्तम' असें बोलून पांडवांचा वध करण्याच्या निश्चयानें ते सर्व मोठ्या गडबडीनें पृथक् पृथक् रथांतून निघाले.

(३) याप्रमाणें ते कौरव निघाले असतां विशुद्धात्म्या कृष्णद्वैपायन व्यासानें आपल्या दिव्यदृष्टीनें तें जाणलें आणि त्या प्रभूनें सत्वर त्यांच्यापाशीं येऊन त्या सर्वांचा निषेध केला. नंतर लोकांना पूज्य असलेला तो भगवान् महर्षि धृतराष्ट्र जेथें बसला होता तेथें त्वरेनें येऊन त्यास असें म्हणाला. ३. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ धृतराष्ट्राला व्यासाचा उपदेश.]

(१) व्यास—हे महाप्राज्ञ धृतराष्ट्रा, मी तुला आज एक हितवचन सांगतों तें ऐक. त्यांत कौरवांचें व तुम्हां सर्वांचेंच परम कल्याण आहे. हे महाबाहो, दुर्योधनादिकांनीं कपटानें द्यूतांत जिंकल्यामुळें पांडवांना वनांत जावें लागलें, ही गोष्ट मला मुळींच आवडली नाहीं. हे भारता, या तीव्र क्लेशांचें स्मरण करीत राहिलेले ते पांडव तेरा वर्षें पूर्ण होतांच क्रुद्ध होऊन कौरवांवर शस्त्रांचा विषासारखा प्रयोग करतील. हा तुझा मंदबुद्धि पापात्मा पुत्र राज्यलोभानें क्रुद्ध होऊन पांडवांना मारण्याची इच्छा कां करीत आहे ?

हे कुरुश्रेष्ठा, तूं आपल्या या मूढ पुत्राचें निवारण कर. तुझा हा पुत्र शांत होवो. अरे, वनवासांत असलेल्या त्या वीरांचा वध करण्याच्या इच्छेनें हा मूर्ख दुर्योधन चालला आहे. पण असल्या साहसानें तो स्वतःच फुकट प्राणास मुकेल. ज्याप्रमाणें ज्ञानी विदुर, भीष्म, कृप, द्रोण व मी त्याप्रमाणें तूंहि सुज्ञ आहेस. स्वजनांशीं युद्ध करणें अतिशय निंद्य आहे. तें धर्मरहित व अयशस्कर आहे. यास्तव हे महाप्रज्ञावान् राजा, तूं त्यांत प्रवृत्त होऊं नको.

धृतराष्ट्रा, पांडवांविषयीं तुझ्या पुत्रांची जी अविवेकप्रचुर बुद्धि आहे, तिची उपेक्षा केल्यास तुझ्या हातून फार मोठा अन्याय घडेल. किंवा हे राजन्, हा तुझा मंदबुद्धि पुत्र दुर्योधन एकटाच पांडवांबरोबर वनांत जाऊं दे. त्याच्याबरोबर कोणी साह्यकर्ता न देतां त्याला युधिष्ठिराच्या सहवासांत राहूं दे. पांडवांच्या सत्संगतीमुळें त्याचा जर त्यांच्यावर स्नेह जडला तर हे राजा, तूं कृत्यकृत्य होशील.

अथवा हे धर्मज्ञा, हेंहि दुर्घटच आहे. कारण 'मनुष्याचा जन्मस्वभाव मृत्यूनंतरहि पालटत नाहीं, तो जन्मांतरींहि अनुवृत्त होत असतो,' असें श्रुत आहे. हे राजा, भीष्म, द्रोण व विदुर यांचें काय मत आहे, तें विचार. तुझ्या मताशीं तें कितपत जुळतें तें पहा. कारण या प्रसंगीं जें उचित असेल तेंच अगोदर केलें पाहिजे. तें जर वेळींच केलें नाहीं, तर तुमच्या ऐश्वर्याचा नाश होईल. ३. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा पुत्रस्नेहामुळें मोह. २ व्यासानें कथन केलेला इंद्र-सुरभि-संवाद. ३ धृतराष्ट्राला पुत्रांना शांत करण्याविषयीं उपदेश.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे भगवन्, मलाहि द्यूतापासून उत्पन्न झालेली ही आपत्ति रुचली नाहीं. परंतु दैवानेंच मला त्यांत नियुक्त केलें, असें वाटतें. भीष्म, द्रोण, विदुर, यांनाहि तें संमत नव्हतें. फार काय, पण गांधारीलाहि हें मोहानें प्रवृत्त झालेलें द्यूत आवडलें नाहीं. तथापि हे प्रियव्रत, मी हें सर्व जाणत असूनहि पुत्रस्नेहामुळें मूढबुद्धि दुर्योधनाचा त्याग करण्यास समर्थ झालों नाहीं.

व्यास—हे नृपते, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. [१]पुत्रासारखा मित्र आणि शत्रु दुसरा कोणीहि नाहीं. कारण कुपुत्र शोकाला हेतु होत असल्यामुळें त्याच्यासारखा शत्रु नाहीं आणि सुपुत्रापासून उत्कृष्ट प्रेम प्राप्त होत असल्यामुळें त्याच्यासारखा श्रेष्ठ मित्र नाहीं, ही उक्ति लोकप्रसिद्धच आहे.

(२) हे धर्मज्ञा, रोदन करणाऱ्या सुरभीनें इंद्राला म्हटलें होतें कीं, अन्नवस्त्रादि ऐश्वर्यानें श्रेष्ठत्व प्राप्त होत नाहीं, तर तें पुत्रामुळेंच प्राप्त होतें, ही गोष्ट श्रुतिसिद्ध आहे. हे नरेंद्रा, याविषयीं इंद्र व सुरभि यांचा जो संवाद झाला त्याचें उत्कृष्ट व श्रेष्ठ आख्यान मी तुला सांगतों, ऐक.

हे राजन्, स्वर्गलोकीं रहाणारी सर्व गोवृषभांची माता, देवधेनु सुरभि एकदा रोदन करीत असलेली पाहून इंद्राला तिची दया आली व तो म्हणाला—" हे शुभे, तूं अशी रडतेस कां? सर्व देवांचें क्षेम आहे ना? सर्व मनुष्यें व नाग कुशल आहेत ना? कारण अल्प कारणासाठीं तूं कांहीं अश्रु ढाळणार नाहींस!"

सुरभि—हे देवेंद्रा, तुझ्यावर कांहीं संकट आल्याचें दिसत नाहीं. परंतु माझ्या पुत्रावरील आपत्ति पाहून मला अतिशय शोक होत आहे. त्यामुळें माझ्या नेत्रांतून हे दुःखाश्रु गळत आहेत. हे इंद्रा, नांगर ओढीत असलेला हा माझा दुर्बल पुत्र पहा. तो अतिशय कृश झाला आहे. तरी त्याचा धनी त्याला तीक्ष्ण आसुडाचे तडाखे मारीत आहे. नांगर ओढून तो अतिशय थकला आहे, त्यामुळें विश्रांतीसाठीं तो खांद्यावर धुरा असतांनाच पुनः पुनः खालीं बसत आहे! पण हा निर्दय शेतकरी त्याला सोडीत नाहीं. उलट वारंवार मारीत सुटला आहे!

---

१ दृढं विद्मः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥

हे अमरेश्वरा, त्याची ही कष्टप्रद अवस्था पाहून मला त्याची करुणा आली व माझें मन खिन्न झालें. हे शचीपते, त्याच नांगराला जुंपलेला हा दुसरा बैल पहा. तो बलाढ्य व सशक्त असल्यामुळें अधिक भार वहाण्यास समर्थ आहे. पण हा त्याचा जोडीदार अतिशय दुर्बल व कृश आहे. त्याच्या शरीरावरील सर्व शिरा स्पष्ट दिसत आहेत. तरीहि अशा दुर्बलावस्थेंत भार वहात असल्यामुळें त्याला अतिशय क्लेश होत आहेत. ते पाहून हे सुरेंद्रा, मला फार दुःख होतें. पहा, त्याच्यावर वारंवार काठीचा प्रहार होत आहे, पण त्याला भार वहाण्याची शक्ति नाहीं. यास्तव हे वासवा, त्याचे क्लेश पाहून अतिशय दुःखित झालेली मी शोकार्त झालें आहें. दयेनें व्याकुल झाल्यामुळें माझ्या नेत्रांतून हे अश्रु वहात आहेत.

इंद्र—हे शोभने, तुझे हजारों पुत्र अशा प्रकारचे क्लेश भोगीत असतांना या पुत्राला ताडन केलेलें पाहून त्याची एकट्याचीच तुला इतकी दया कां येते?

सुरभि—हे शक्रा, माझ्या सहस्रावधि पुत्रांवर माझें जरी सारखेंच प्रेम आहे, तरी दीनावस्थेंत असलेल्या पुत्राची मला अधिक दया येते.

व्यास—हे धृतराष्ट्रा, सुरभीचें हें यथार्थ वचन ऐकून इंद्र अतिशय विस्मित झाला आणि आपल्या जीविताहूनहि अपत्य अधिक प्रिय आहे, ही गोष्ट त्याला पटली. तेव्हां त्या भगवान् पाकशासनानें एकाएकीं अतिशय जलवृष्टि करून त्या शेतकऱ्याच्या नागरणींत विघ्न आणिलें.

(३) हे राजन्, त्या सुरभीनें सांगितल्याप्रमाणें सर्व पुत्रांवर जरी सारखाच स्नेह असला तरी हीनावस्थेंत असलेल्या पुत्रांवर अधिक कृपा असते. फार कशाला, पण हे प्रिय पुत्रा, माझा आत्मज पांडु जसा मला प्रिय होता तसाच तूंहि प्रिय आहेस आणि महाबुद्धिमान् विदुरावरहि माझी तेवढीच प्रीति आहे. म्हणून मी तुला स्नेहामुळें हें सांगत आहें. तुला दीर्घकालानें एकशें एक पुत्र झाले आणि पांडूला पांचच पुत्र होऊन तेहि अतिशय क्लेशांत आहेत. तथापि ते तुझ्या पुत्रांप्रमाणें कुटिल नसून निष्कपट आहेत. यास्तव या दीन पांडुपुत्रांचा उत्कर्ष कसा होईल व ते चिरायु कसे होतील ही चिंता माझ्या मनाला अतिशय ताप देत आहे. तस्मात् हे कौरवश्रेष्ठा, कौरव जिवंत रहावे, अशी जर तुझी इच्छा असेल तर तुझ्या दुर्योधनपुत्रानें पांडवांशीं सौजन्यानें वागावें व शांत व्हावें. ३. १. ९.

अध्याय १० वा.

[१ धृतराष्ट्राला उपदेश करून व्यासांचें गमन. २ मैत्रेयाचें आगमन. ३ त्याचा उपदेश व शाप.]

(१) **वैशंपायन**—भगवान् कृष्णद्वैपायनाचा हा हितोपदेश ऐकून धृतराष्ट्र म्हणाला—"हे महाप्राज्ञ महर्षे, तूं जें सांगत आहेस तें अगदीं खरें आहे. तें मला व या सर्व भूपालांनाहि मान्य आहे. कौरवांच्या अभ्युदयाचा जो मार्ग तूं मला दाखविलास, तोच पूर्वीं विदुरानेंहि मला सांगितला. भीष्म-द्रोणांचेंहि तसेंच मत आहे. यास्तव हे भगवान्, तुला जर कौरवांची दया येत असेल व मी जर तुला अनुग्राह्य वाटत असेन तर माझ्या या दुरात्म्या दुर्योधन-पुत्राला तूं उपदेश कर."

व्यास—हे नृपाला, हा पहा भगवान् मैत्रेय-ऋषि येत आहे. तो पांडु-पुत्रांचा शोध लावून, त्या पांची भ्रात्यांना भेटून, तुम्हांला भेटण्याच्या इच्छेनें आज येथें प्राप्त झाला आहे. हा तुझ्या दुर्योधन-पुत्राला उपदेश करील. हा महान् ऋषि तुझ्या कुलाच्या व पुत्राच्या संरक्षणाचा यथायोग्य उपाय सांगेल. परंतु हे कुरुनंदना, दुर्योधनानें या महर्षीच्या सांगण्याप्रमाणें निःशंकपणें वागलें पाहिजे. त्यानें त्याच्या उपदेशानुसार जर वर्तन केलें नाहीं, तर तो क्रोधानें तुझ्या पुत्राला शाप देईल !

(२) राजा जनमेजया, धृतराष्ट्राला असें बोलून व्यास निघून गेला असतां मैत्रेय-ऋषि तेथें आला. तेव्हां पुत्रांसह त्या कौरवेश्वरानें त्या ऋषीचें पूजन केलें. अर्घ्य-पाद्यादिकांनीं त्याचा सत्कार केला. नंतर कांहीं वेळ स्वस्थ बसून विश्रांति घेतलेल्या त्या श्रेष्ठ मुनीला अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र नम्रतेनें म्हणाला—"हे ब्रह्मर्षे, तूं कुरुजांगल देशांतून येत असतांना तुझा प्रवास सुखाचा झाला ना ! ते पांची पांडव भ्राते कुशल आहेत ना ? त्या वीरांची आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वागण्याची इच्छा आहे ना ? त्यांचा कौरवांवरील भ्रातृस्नेह नष्ट होणार नाहीं ना ?"

मैत्रेय—हे कुरुराजा, मी तीर्थयात्रा करीत, फिरत फिरत यदृच्छेनें कुरु-जांगल प्रदेशांत गेलों. तेथें काम्यक-वनांत धर्मराजाला पाहिलें. हे राजन्, युधिष्ठिरानें जटा धारण करून कृष्णाजिन परिधान केलें आहे. त्या वेळीं त्या तपोवननिवासी महात्म्याच्या दर्शनासाठीं फार मोठा मुनिगण जमला होता. हे महाराजा, तेथें तुझ्या पुत्रांची द्यूतासारख्या अनर्थांतहि स्वार्थबुद्धि, द्यूतरूपी

अनर्थ व त्यामुळें उपस्थित झालेलें महाभय, हें सर्व मीं ऐकिलें. तेव्हां कौरवांना भेटण्याच्या इच्छेनें मी तुझ्याकडे आलों आहें.

हे प्रभो, तुझ्यावर माझा अतिशय स्नेह आहे, त्यामुळें तूं मला सर्वदा प्रिय आहेस. यास्तव हे राजन्, तूं आणि भीष्म जीवंत असतांना पांडव आणि कौरव यांमध्यें असें वैर उत्पन्न होणें योग्य नव्हे. तुझे पुत्र परस्परांशीं असा कलह कसा करितात ! हे राजा, तूं या सर्वांचा आधारस्तंभ असल्यामुळें त्यांचा निग्रह व अनुग्रह करण्यास समर्थ आहेस. असें असून हा घोर अनर्थ कसा उद्भवला ? तूं त्याची उपेक्षा कशी करितोस ! हे कुरुनंदना, तुझ्या सभेमध्यें लुटारूप्रमाणें जो प्रकार घडला, त्यामुळें तूं तापसांच्या समागमांत शोभत नाहींस.

(३) राजा जनमेजया, धृतराष्ट्राला असें बोलून तो भगवान् मैत्रेय ऋषि असहिष्णु दुर्योधनाकडे वळून मधुर वाणीनें त्याला म्हणाला—" हे वक्त्यांतील श्रेष्ठ दुर्योधना, माझें हें हितवचन ऐक. तुझ्या कल्याणासाठीं मी तें तुला सांगत आहें. हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं पांडवांशीं द्रोह करूं नको, त्यांतच तुझें स्वतःचें, पांडवांचें, कौरवांचें आणि सर्व लोकांचें परम हित आहे.

हे धार्तराष्ट्रा, ते सर्वहि नरव्याघ्र पांडुपुत्र पराक्रमी योद्धे आहेत. त्यांना दहा हजार हत्तींचें सामर्थ्य असून ते सर्वहि वज्रासारखे दृढ आहेत. ते पांची भ्राते सत्यव्रत धारण करणारे असून अतिशय मानी आहेत. त्यांनीं हिडिंब, बक इत्यादि देवशत्रु मायावी राक्षसांचा वध केला आहे. हे राजपुत्रा, ते महात्मे पांडव येथून निघून जात असतांना मार्गामध्यें किर्मीरराक्षस भयंकर रूप धारण करून एखाद्या अचल पर्वताप्रमाणें त्यांचा मार्ग अडवून उभा राहिला. तेव्हां बलवानांतील श्रेष्ठ व युद्धप्रिय भीमसेनानें, व्याघ्र जसा क्षुद्र मृगाला मारितो, तसा त्या भयंकर राक्षसाचा वध केला.

हे भरतकुलोत्पन्ना, दिग्विजयप्रसंगीं एकट्या भीमसेनानें दहा हजार हत्तींचें बल असलेल्या महाधनुर्धर जरासंधाचा कसा निःपात केला त्याचें स्मरण कर. हे गांधारेया, साक्षात् भगवान् वासुदेव ज्यांचा आप्तसंबंधी आहे व पृषतराजाचे पुत्र ज्यांचे श्यालक आहेत अशा सहायसंपन्न बलाढ्य वीरांशीं कोणता जरा-मरणवान् पुरुष युद्धांत टिकाव धरील ! यास्तव तूं पांडवांशीं सख्य कर. व्यर्थ क्रोधवश होऊं नकोस. माझें एवढें वचन ऐक."

राजा, याप्रमाणें तो मैत्रेय-ऋषि बोलत असतां दुरात्म्या दुर्योधनानें आपली हत्तीच्या सोंडेसारखी पुष्ट मांडी हातानें थोपटली व स्मित करून तो पायानें भूमीवर रेघा काढीत बसला. तो दुर्बुद्धि धृतराष्ट्रपुत्र कांहीं न बोलतां खालीं मान घालून पायानें भूमि उकरीत स्वस्थ बसला आहे व आपल्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करीत आहे, हें पाहून मैत्रेयाला क्रोध आला आणि कोपाविष्ट झालेला तो मुनिसत्तम मैत्रेय जणुंकाय दैवानेंच प्रेरित झाल्यामुळें शाप देण्यास प्रवृत्त झाला. त्याचे नेत्र क्रोधानें अग्नीसारखे लाल झाले. त्यानें आचमन केलें आणि दुष्टबुद्धि दुर्योधनाला असा शाप दिला—

मैत्रेय—" ज्या अर्थीं तूं माझा अवमान करून माझें भाषण सावधान चित्तानें ऐकूं इच्छीत नाहींस, त्या अर्थीं तुझ्या या दुरभिमानाचें फल तुला लवकरच प्राप्त होईल. तुझ्या या द्रोहामुळें फार मोठें युद्ध प्रवृत्त होईल आणि त्या महायुद्धांत बलाढ्य भीमसेन गदाप्रहारानें तुझी हीच मांडी फोडील.

हे पांडवेया, मैत्रेय-मुनीचें हें शापवचन ऐकून राजा धृतराष्ट्रानें त्या ब्रह्मर्षीला शांत केलें व त्याला प्रसन्न करून ' या शापवाणीप्रमाणें घडूं नये ' अशी त्याची प्रार्थना केली.

तेव्हां मैत्रेय म्हणाला—हे राजन्, तुझा पुत्र जर शांत राहून पांडवांशीं सख्य करील, तर माझा शाप त्याला बाधणार नाहीं, परंतु तो जर याच्या विपरीत वागला तर माझें शापवचन सत्य होईल.

त्यानंतर भीमाच्या बलाची कल्पना नसल्यामुळें त्यानें राक्षसाचा वध केल्याचें ऐकून विस्मित झालेला राजा धृतराष्ट्र मैत्रेयाला म्हणाला—" हे भगवन्, भीमानें महाबलाढ्य किर्मीरराक्षसाचा वध कसा केला, तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे."

मैत्रेय—हे राजा, तुझ्या पुत्राची ऐकण्याची इच्छा नाहीं. यास्तव मी आतां तुला अधिक कांहीं सांगणार नाहीं. हा मी चाललों. मी गेल्यावर हा विदुर तुला सर्व सांगेल.

असें बोलून मैत्रेयमुनि जसा आला, तसा निघून गेला आणि भीमसेनानें बलाढ्य किर्मीराचा वध केला, हें शत्रूचें यश ऐकून उद्विग्न झालेला दुर्योधनहि सभागृहांतून बाहेर पडला. ३. १. १०.

येथें पहिलें आरण्यकपर्व समाप्त झालें.

किर्मीरवधपर्व २.

अध्याय ११ वा.

[१ पांडवांच्या मार्गाचा निरोध करून उभ्या राहिलेल्या किर्मीराचा युधिष्ठिराशीं संवाद. २ भीमाचें किर्मीराशीं युद्ध व राक्षसाचा वध, यांचा वृत्तांत.]

(१) **वैशंपायन—राजा पारिक्षिता, त्यानंतर किर्मीर-राक्षसाच्या वधाचा वृत्तान्त ऐकण्यास उत्सुक झालेल्या धृतराष्ट्रानें विदुराला म्हटलें—" हे क्षत्त्या, त्या राक्षसाचें व भीमाचें युद्ध कसें झालें? किर्मीरवधाचें सविस्तर वृत्त ऐकण्याची माझी फार इच्छा आहे. "**

विदुर—हे राजन्, अतिमानुप कर्में करणाऱ्या भीमसेनानें हें राक्षसवधाचें कर्म कसें केलें, तें सांगतों, ऐक. मी काम्यक-वनांत गेलों असतां तेथें कथा सांगणाऱ्या ब्राह्मणांच्या तोंडून मीं हा वृत्तान्त वारंवार ऐकिला आहे.

हे नृपश्रेष्ठा, द्यूतामध्यें पराभूत झालेले पांडव येथून निघून जात असतां त्यांनीं तीन अहोरात्र सारखा प्रवास केला व ते मध्यरात्रींच्या सुमारास काम्यकवनापाशीं आले. राजा, त्या वनांत घोर कर्में करणाऱ्या मनुष्यभक्षक भयंकर राक्षसांचा नित्य संचार होत असल्यामुळें तापस व गोपाल त्या वनाला दुरूनच वर्ज्य करीत असत.

अशा त्या घोर अरण्यामध्यें राक्षसाविपयीं निर्भय असलेल्या पांडुपुत्रांनीं प्रवेश केला. तेव्हां त्यांना पाहून आरक्त नेत्र असलेला तो भयंकर राक्षस हातांत प्रदीप्त उल्का—चूड घेऊन तेथें आला व आपले दोन्ही बाहु पसरून आणि विकराल मुख वांसून ज्या दिशेकडून हे पांडवश्रेष्ठ येत होते, तो मार्ग अडवून उभा राहिला. त्या भयानक राक्षसाच्या आठ दाढा स्पष्ट दिसत होत्या, त्याचे नेत्र प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें तांबडे लाल झाले होते आणि मस्तकावरील केंस उभारले होते. त्यामुळें तो भयानक राक्षस सूर्यकिरण, विद्युच्चक्र व बगळे यांनीं युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणें भासला.

त्या भीपण निशाचरानें राक्षसी माया निर्माण करून सजल मेघांच्या प्रचंड नादाप्रमाणें गर्जना केली. त्याच्या त्या नादानें सर्व पक्षी भयग्रस्त झाले.

त्या वनांतील सर्व स्थलचर व जलचर भीतीनें आक्रोश करीत दाही दिशा पळून गेले. त्याच्या गर्जनेनें भयभीत झालेले त्या वनांतील सर्व हिंस्र पशु पळून जात असतां जणुंकाय तें वनच चालत आहे, असा भास झाला. त्या बलाढ्य राक्षसाच्या ऊरुवेगानें ताम्र पल्लवांनीं युक्त असलेल्या व दूरवर पसरलेल्या लता वृक्षांना जाऊन भिडल्या. त्याच वेळीं सोंसाट्याचा वायु वाहूं लागल्यामुळें आकाश धूळीनें भरून गेलें व नक्षत्रें दिसेनातशीं झालीं.

राजा, पांच विषयांसाठीं इंद्रियें व्याकुळ झालीं असतां जसा अतुल संताप उद्भवतो, त्याप्रमाणें पांच पांडुपुत्रांचा तो अज्ञात महारिपु प्रादुर्भूत झाला व त्या राक्षसानें कृष्णाजिनें पांघरलेल्या पांडवांना दुरून येत असलेलें पाहून मैनाक पर्वताप्रमाणें त्या वनाचें द्वार अडवून धरिलें. पूर्वीं कधींहि न पाहिलेल्या त्या भीषण राक्षसाला पाहून कमलनयना पांचालीनें भयभीत होऊन आपले नेत्र मिटले. त्या वेळीं पांच पर्वतांच्या मधून वाहणाऱ्या नदीप्रमाणें ती कृष्णा पांच पांडवांच्या मध्यें आकुल झाली. तिच्या मस्तकावरील दुःशासनाच्या हातून सुटलेले केंस अस्ताव्यस्त झाले होते व ती अत्यंत शोकाकुल होऊन चालली असतां मूर्छित झाली. तेव्हां पांची इंद्रियें विषयप्रीतीला जशीं धरून ठेवितात, त्याप्रमाणें त्या पांची भ्रात्यांनीं तिला सांवरून धरिलें.

त्यानंतर धौम्यमुनीनें रक्षोघ्न मंत्रांचा यथाविधि उच्चार करून तेथें उत्पन्न झालेल्या राक्षसीमायेचा पांडवांच्या समक्ष नाश केला. तेव्हां आपली माया नष्ट झालेली पाहून त्या बलाढ्य काममूर्ति, क्रूर राक्षसानें क्रोधानें डोळे वटारिले असतां तो मूर्तिमंत कल्पान्तकालासारखा दिसला.

त्या वेळीं महाप्राज्ञ युधिष्ठिरानें त्याला विचारिलें—"हे वीरा निशाचरा, तूं कोण, कोणाचा, आम्हीं तुझें कोणतें कार्य करावें, तें मला सांग." तेव्हां तो राक्षस धर्मराज युधिष्ठिराला म्हणाला—"मी बकाचा भ्राता प्रसिद्ध किर्मीर आहें. या निर्जन काम्यकवनांत मी सुखानें रहातों आणि युद्धांत मनुष्यांना जिंकून त्यांच्यावर उपजीविका करितों. माझे भक्ष्यभूत होऊन माझ्यापाशीं आलेले तुम्ही कोण अहांत? आतां मी तुम्हां सर्वांना युद्धांत जिंकून भक्षण करीन व तृप्त होईन.

हे भरतश्रेष्ठा, त्या दुरात्म्याचें तें वचन ऐकून युधिष्ठिरानें त्याला आपलें नामगोत्रादि सर्व कथन केलें.

युधिष्ठिर म्हणाला—हे राक्षसा, तूं जर पूर्वी कधीं धर्मराजाचें नांव ऐकिलें असशील तर तोच मी पांडव युधिष्ठिर आहें. राज्यभ्रष्ट झालेला मी भीमसेन, अर्जुन इत्यादि या माझ्या भ्रात्यांसह वनांत निवास करण्याच्या निश्चयानें तुझ्या या घोर वनांत आलों आहें.

तेव्हां किर्मीर म्हणाला—माझ्या भाग्यानेंच आज ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट घडून आली. माझा फार दिवसांचा मनोरथ पूर्ण होण्याचा काल आज प्राप्त झाला आहे. या भीमसेनाच्या वधासाठीं मी सतत आयुध सज्ज करून सगळ्या पृथ्वीवर हिंडलों; परंतु मला तो कोठेंच आढळला नाहीं. आज हा अनायासेंच येथें आला, हें फार चांगलें झालें. माझ्या भ्रात्याचा वध करणाऱ्या त्या दुष्टाची मी फार दिवसांपासून वाट पहात आहें.

पूर्वी एकचक्रानगरींत या भीमानेंच ब्राह्मणाचा कपटवेष धारण करून माझ्या प्रिय बक-भ्रात्याचा वध केला. त्यानें स्वतःच्या शरीरबलानें हा पराक्रम केला नसून मंत्रबलाच्या आश्रयानें त्या बलवानाचा प्राण घेतला. वनांत फिरणारा हिडिंब माझा प्रिय सखा होता. त्याचाहि वध करून या दुरात्म्यानें त्याच्या भगिनीला हरण केलें. तो हा मूढ मानव आज माझ्या या गहनवनांत, मध्यरात्रीं, आमच्या संचारकालीं, आला आहे. आतां मी माझें फार दिवसाचें वैर साधीन आणि त्याला मारून त्याच्या विपुल रक्तानें बकाचें तर्पण करीन.

राक्षसांच्या मार्गांत कंटकाप्रमाणें असलेल्या या भीमाला गतप्राण करून मी माझ्या भ्रात्याच्या व मित्राच्या ऋणांतून मुक्त होईन. हे युधिष्ठिरा, पूर्वी जो भीम बकाच्या हातून जिवंत सुटला त्याला आज मी तुझ्या समक्ष भक्षण करितों, पहा. पूर्वी अगस्त्यमुनीनें महा असुर वातापीला जसें पचविलें त्याप्रमाणें मी आतां या पुष्ट भीमसेनाचें विपुल मांस भक्षण करून तें पचवीन.

राजा धृतराष्ट्रा, तो राक्षस असें बोलला असतां सत्यप्रतिज्ञ युधिष्ठिरानें क्रोधानें त्याची निर्भर्त्सना करून 'असें होणार नाहीं' असें म्हटलें. त्या वेळीं बलाढ्य भीमसेनानें मोठ्या त्वरेनें दहा वाव उंच असलेला एक विशाल वृक्ष उपटला व त्याच्या शाखांचीं सर्व पानें खुडून टाकिलीं. इतक्यांत विजयी अर्जुनानेंहि आपलें वज्रतुल्य प्रचंड गांडीव धनुष्य तत्काल सज्ज केलें. परंतु मेघगर्जनेप्रमाणें धनुष्याचा टणत्कार करणाऱ्या त्या पार्थाचें निवारण करून भीमसेन 'थांब थांब' असें म्हणत त्या राक्षसावर धांवून गेला.

(२) हे कौरवेश्वरा, अर्जुनाचें निवारण करीत असतांना त्या क्रुद्ध झालेल्या बलवान् भीमसेनानें आपली कंबर बांधली, हातांनीं दंड थोपटले, ओंठ चावले आणि वृक्ष हेंच आयुध हातीं घेऊन वेगानें त्याच्यावर चाल केली. हे धृतराष्ट्रा, इंद्र जसा वज्रप्रहार करितो, तसा त्या बलाढ्य वृकोदरानें यमाच्या कालदंडासारख्या त्या वृक्षाचा राक्षसाच्या मस्तकावर वेगानें प्रहार केला. परंतु त्यायोगें तो राक्षस भ्रांत झाला नाहीं. उलट त्यानें आपली प्रज्वलित चूड भीमावर फेंकली. तेव्हां त्या युद्धविशारद भीमसेनानें आपल्या डाव्या पायानें ती चूड राक्षसाच्या अंगावर उडविली.

त्या वेळीं किर्मीर-राक्षसानें एकदम एक वृक्ष उपटून घेतला व तो यमाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन भीमाच्या अंगावर धांवून गेला. त्या दोघां बलाढ्य योद्ध्यांच्या वृक्षयुद्धानें त्या वनांतील वृक्षांचा नाश झाला. पूर्वीं वाली व सुग्रीव या दोघां भ्रात्यांच्या तारेसाठीं झालेल्या युद्धाप्रमाणेंच हा घोर संग्राम झाला.

हे महाराज, त्या दोघां बलाढ्य वीरांनीं परपस्परांच्या मस्तकावर वेगानें फेंकलेल्या वृक्षांचे अनेक तुकडे झाले. दोन मत्त गज कमलवन जसें तुडवितात त्याप्रमाणें त्यांनीं त्या वनांतील अनेक वृक्ष तृणाप्रमाणें तुडविले. त्यामुळें त्या महावनांतील वृक्ष वल्कलें पसरल्याप्रमाणें शोभले. याप्रमाणें त्या प्रमुख राक्षसाचें व श्रेष्ठ मानवाचें वृक्षयुद्ध दोन घटका चाललें होतें.

हे भरतश्रेष्ठा, त्यानंतर त्या क्रुद्ध झालेल्या राक्षसानें एक विशाल शिला उचलून ती युद्धाला उभ्या राहिलेल्या भीमावर फेंकिली. परंतु त्यामुळें भीमसेन आपल्या स्थानापासून चलित झाला नाहीं. तेव्हां राहु जसा किरणांचा प्रतिकार करून सूर्याला ग्रासतो, तसा तो राक्षस आपले बाहु पसरून शिलेच्या आघातानें किंचित् स्तब्ध झालेल्या भीमावर धांवून गेला.

त्या वेळीं परस्परांस ओढून आंवळणारे ते दोघे योद्धे मत्त वृषभांसारखे शोभले. दोन दृप्त व्याघ्रांप्रमाणें नखें व तीक्ष्ण दाढा याच आयुधांनीं एकमेकांवर भयंकर प्रहार करणाऱ्या त्या दोघांचें तुमुल युद्ध झालें.

दुर्योधनानें केलेला तिरस्कार, स्वतःचें बाहुबल आणि दुःशासन ओढीत असतांना कृष्णेनें केलेला दृष्टिक्षेप, यांनीं अगोदरच अतिशय क्रुद्ध झालेला वृकोदर आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें वृद्धि पावला आणि एक मदोन्मत्त हत्ती दुसऱ्या हत्तीला जसें धरितो, त्याप्रमाणें त्यानें मोठ्या त्वेषानें आपल्या दोन्ही बाहूंनीं

त्या राक्षसाला धरिलें. तेव्हां त्या पराक्रमी किर्मीरानेंहि त्याला तसेंच धरिलें. पण बलाढ्य भीमानें त्याला दूर उडवून दिलें. त्या दोघां बलाढ्य वीरांच्या भुजघर्षणापासून घोर ध्वनि उत्पन्न झाला.

राजा, जळत असलेल्या फार मोठ्या वेळूचा जसा स्फोट होतो तसाच तो भयंकर शब्द झाला. इतक्यांत चपल वृकोदरानें त्या राक्षसाला मधोमध धरिलें व प्रचंड वायु वृक्षाला जसा हालवितो, त्याप्रमाणें वेगानें त्याला हालविलें. बलाढ्य भीमानें त्या दुर्बलाला बाहुयुद्धांत असें जर्जर केलें असतां, तो नरभक्षक राक्षस यथाशक्ति हालचाल करीत राहिला. पण हा आतां अतिशय थकला आहे, असें पाहून एखाद्या पशूला दोरीनें जसें बांधावें, तसें वृकोदरानें आपल्या दोन्ही भुजांनीं त्याला घट्ट आवळून धरिलें. तेव्हां तो धिप्पाड राक्षस फुटलेल्या दुदुंभीप्रमाणें आक्रोश करूं लागला. तथापि भीमानें यथाशक्ति धडपड करणाऱ्या त्या दुरात्म्याला दीर्घकाल गरगर फिरविलें. आतां हा राक्षस अतिशय थकून देहभान विसरला आहे, असें पाहून त्या पराक्रमी कुंतीपुत्रानें आपल्या एका हातानें त्याचे दोन्ही हात धरून दुसऱ्या हातानें त्याला पशूप्रमाणें बुकलून मारण्यास आरंभ केला. शेवटीं वृकोदरानें त्या दुरात्म्याच्या कटीप्रदेशीं जोरानें गुडघा टेकून व त्याचा कंठ आपल्या दोन्ही हातांनीं दाबून त्याला अतिशय पीडा दिली. तेव्हां त्याचें सर्वांग जर्जर झालें असून नेत्र फिरले आहेत असें पाहून भीमसेनानें त्या राक्षसाधमाला गरगर फिरवून भूमीवर आपटलें व त्याला म्हटलें—"हे पापात्म्या, तूं आतां हिडिंब आणि बक यांच्या अश्रूंचें परिमार्जन यमसदनीं गेल्यावरहि करशील !"

असें बोलून त्या अति क्रुद्ध पुरुषश्रेष्ठानें, ज्याचीं वस्त्राभरणें अस्ताव्यस्त झालीं आहेत व जो मूर्च्छित होऊन हात-पाय झाडीत आहे, अशा त्या राक्षसाला गतप्राण करून सोडिलें. याप्रमाणें भीमाच्या हातून मेघासारखा धिप्पाड असलेला तो राक्षस नाश पावला असतां कृष्णेसह ते विजयी राजपुत्र हृष्ट चित्तानें भीमाच्या अनेक गुणांची प्रशंसा करीत तेथून द्वैत-वनांत रहावयास गेले.

हे कौरवाधिपा, याप्रमाणें धर्मराजाच्या आज्ञेनें भीमसेनानें किर्मीर-राक्षसाला बाहुयुद्धांत मारिलें. त्यानंतर विजयी धर्मज्ञ युधिष्ठिर ते वन निष्कंटक करून द्रौपदीसह तेथें राहूं लागला. त्या पांची भरतश्रेष्ठांनीं द्रौपदीचें समाधान केलें व हर्षानें आणि स्नेहानें वृकोदराची प्रशंसा केली. हे राजन्, याप्रमाणें भीमाच्या

बाहुबलानें तें वन सर्वांना सुखावह झालें व ब्राह्मणादि-गोपालान्त सर्व मानव तेथें सुखानें राहूं लागले.

हे भारता, मीं काम्यकवनांत जात असतां मार्गांत तो दुष्टात्मा भीमाच्या प्रभावानें गतप्राण होऊन अस्ताव्यस्त पडलेला पाहिला. त्या राक्षसाला पाहूनच मी भयभीत झालों. पुढें काम्यक-वनांत गेल्यावर तेथें जमलेल्या ब्राह्मणांच्या तोंडून मीं हें भीमाचें अद्भुत कर्म ऐकिलें.

राजा जनमेजया, विदुराच्या तोंडून किर्मीरवधाचा हा वृत्तान्त ऐकून राजा धृतराष्ट्र चिंतातुर झाला व दुःखानें आर्त होऊन दीर्घ व उष्ण निःश्वास सोडूं लागला. ३. २. ११.

येथें दुसरें किर्मीरवधपर्व समाप्त झालें.

अर्जुनाभिगमनपर्व ३

अध्याय १२ वा.

[१ पांडवांच्या दर्शनासाठीं भोजादिकांचें आगमन. २ कौरवांचा वध करण्यास उद्युक्त झालेल्या कृष्णाचें अर्जुनानें स्तुतीनें केलेलें निवारण. ३ कृष्णेचा विलाप. ४ कृष्णादिकांनीं केलेलें तिचें सांत्वन.]

(१) **वैशंपायन** म्हणाला—हे पांडवेया, भोजवीर व अंधकांसह वृष्णिवीर पांडव दुःखानें अतिशय संतप्त होऊन आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वनांत निघून गेले आहेत, असें ऐकून त्या काम्यकवनांत त्यांना भेटावयास गेले. त्याचप्रमाणें पांचालराजाचे बांधव, धृष्टकेतु, चेदिराज व लोकप्रसिद्ध पराक्रमी केकयदेशाधिपति भ्राते क्रोधसंतप्त होऊन पांडुपुत्रांची भेट घेण्यासाठीं वनांत गेले. त्या सर्वांनीं दुर्योधनाच्या कृत्याची निर्भर्त्सना करून 'आम्हीं तुम्हांला कोणतें साह्य करावें?' असें विचारिलें.

---

१ याप्रमाणें अधर्मरुचि दुर्योधनादिकांना व्यासादि-आप्तांनीं उपदेश केला असतां, मैत्रेयानें शाप दिला असतां व किर्मीरवधामुळें महाभय उपस्थित झालें असतांहि त्यांच्या मनांत धर्मरुचि उत्पन्न झाली नाहीं, हें येथवर सांगितलें. आतां या अध्यायांत धर्मबुद्धि पांडवांवर परमेश्वराचा व इतरांचाहि अनुग्रह कसा होता, तें सांगून त्यांना कृष्णाच्या स्वरूपाचें ज्ञान होतें, असें वर्णन केलें आहे.

ते सर्व क्षत्रियश्रेष्ठ वासुदेवाला पुढें करून धर्मराजाच्या सभोंवार बसले असतां त्या कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिराला अभिवादन करून खिन्न झालेला केशव म्हणाला—" दुर्योधन, कर्ण, शकुनि व चवथा दुःशासन यांचें रक्त भूमि प्राशन करील. समरांगणांत त्या दुरात्म्यांचा वध करून आणि त्यांना साह्य करणाऱ्या सर्व भूपालांना जिंकून आम्ही सर्व धर्मराज युधिष्ठिराला राज्याभिषेक करूं. कारण 'कपटाचरण करणारांचा वध करावा' असा सनातन धर्म आहे."

राजा, पांडवांच्या पराभवानें व दुःखानें क्रुद्ध झालेला जनार्दन त्यावेळीं जणुकाय प्रजेला जाळीतच आहे, असा भासला. तेव्हां अर्जुनानें पुरुष[1], अप्रमेय, सत्य, अमिततेजस्वी, प्रजापतींचाहि पति, विष्णु, लोकनाथ व बुद्धिमान् अशा त्या महात्म्याच्या पूर्व देहांतील कर्मांचें संकीर्तन केलें. 'तपस्व्यांना क्षमाच उचित आहे' असें प्रदर्शित करण्यासाठीं भगवानाच्या क्रोधाची निवृत्ति व्हावी म्हणून येथें त्याच्या जन्मान्तरांतील तपाचाच उल्लेख करीत अर्जुन म्हणाला—

(२) "हे जनार्दना, तूं पूर्वीं दहा सहस्र वर्षें गंधमादन पर्वतावर संचार केलास. त्या वेळीं जेथें संध्याकाळ होईल, तेथेंच गृह समजून रहात होतास. हे कृष्णा, तूं पूर्वीं केवल जलप्राशन करून पुष्करतीर्थावर हजारों वर्षें राहिलास.

---

१ भगवान् आत्मरूपानें सर्व प्राणिशरिरांत शयन करीत असल्यामुळें पुरुष; अहंकारादिकांप्रमाणें तो प्रमाणांचा विषय होत नसल्यामुळें अप्रमेय; त्रिकालाबाधित असल्यामुळें सत्य; देशतः, कालतः व वस्तुतः परिच्छेदशून्य चिन्मात्रत्वामुळें अमित तेजस्वी; सूत्र व विराडात्मा, याचाहि स्वामी असल्यामुळें प्रजापतींचाहि पति; व्यापकत्वामुळें विष्णु; अंतर्यामित्वामुळें लोकनाथ. याप्रमाणें 'तत्त्वमसि' या महावाक्यांतील 'तत्पदार्थ' सांगून 'त्वंपदार्थ' सांगण्यासाठीं त्याला 'बुद्धिमान्' असें म्हटलें आहे. बुद्धि ही ज्याची उपाधि आहे, असा 'त्वं' पदार्थ जीव आणि मायोपाधिक 'तत्पदार्थ' ईश्वर यांच्या वाचक पदांचें येथें सामानाधिकरण्य असल्यामुळें म्ह० 'धीमतः' व 'सत्यकीर्तेः' इत्यादि विशेषणें एका विभक्तींत योजिलीं असल्यामुळें जीवेश्वरांचा अभेद व्यक्त होतो. धीमान् जीव हा 'त्वं'-पदवाच्यार्थ म्ह० 'त्वं'-पदाचा रूढ अर्थ व पुरुषादि-विशेषणांनीं विशिष्ट ईश्वर हा 'तत्पद'-वाच्यार्थ असून त्या दोहोंतील बुद्धि व माया या उपाधि सोडल्या असतां चिन्मात्रस्वरूप परमात्म्याचें ऐक्य सिद्ध होतें.

विशाल बदरिकाश्रमांत तूं दोन्ही बाहू वर करून वायुभक्षण करीत शंभर वर्षें एका पायावर उभा राहिलास.

हे मधुसूदना, ज्यानें आपल्या अंगावरील उत्तरीय वस्त्रहि टाकिलें आहे आणि ज्याच्या शरीरांतील शिरांचें जाळें अविच्छिन्न दिसत आहे, असा तूं अतिशय कृश होऊन सरस्वतीच्या तीरावरील द्वादशवार्षिक सत्रांत राहिला होतास. पुण्यवानांना प्रिय असलेल्या प्रभासतीर्थाला प्राप्त होऊन तूं तेथें दिव्य सहस्त्र वर्षें एका पायावर नियमयुक्त होऊन स्थित झालास. तुझें हें सर्व कष्टकर तप लोकप्रवृत्तीसाठींच होतें, असें मला व्यासानें सांगितलें आहे.

हे अच्युता, अन्नमय, प्राणमय इत्यादि पंचकोशात्मक सर्व कार्यरूप क्षेत्राला तूं प्रकाशित करितोस, म्हणूनच तुला 'क्षेत्रज्ञ' म्हणतात. तूं सर्व भूतांचें परम कारण व लयस्थान आहेस. हे ईश्वरा, तूं सर्व तपांचें निधान व सनातन यज्ञ आहेस. अहंकारानें भूमीच्या ठिकाणीं प्रथम उत्पन्न केलेल्या नरकासुराला मारून तूं रत्नकुंडलें आणिलींस व यज्ञिय अश्व सोडिलास. त्यानंतर सर्व लोकांतील श्रेष्ठ व सर्व लोकांना जिंकणाऱ्या तूं एकत्र जमलेल्या सर्व दैत्य-दानवांना मारिलेंस. नंतर, हे प्रभो, तूं शचीपति इंद्राला सर्वेश्वरत्व देऊन आतां मनुष्यामध्यें प्रादुर्भूत झाला आहेस.

हे गोविंदा, तूं भूस्थानीय शुद्ध चिन्मात्र असून नराख्य परमेश्वरानें उत्पन्न केलेलें जें नारसंज्ञक स्थूल, सूक्ष्म व कारणरूप उपाधित्रय तेंच तुझें अयन म्ह० निवासस्थान आहे. त्यामुळें तूंच वृक्ष-अंकुर-बीजस्थानीय विराट्-सूत्रात्मा व अन्तर्यामी, एतद्रूप होऊन हरि झालास म्ह० ज्यामध्यें परिपक्व झालेलीं हजारों बीजें आहेत, असा फलस्थानीय सांबमूर्ति झालास. ब्रह्मा, सोम, सूर्य, धर्म, धाता, यम, अनल, वायु, वैश्रवण, रुद्र, काल, आकाश, पृथ्वी, दिशा इत्यादि सर्व किंचित् पिकलेल्या फलासारखे पदार्थ आणि यांहून भिन्न असलेले, उत्तम भूस्थानिय व निर्विशेष चिन्मात्ररूप ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर तूंच आहेस.

---

१ येथें सृष्टीच्या ठिकाणीं वृक्षाचें रूपक केलें आहे. शुद्ध चिन्मात्र परमात्मा हीच भूमि, उपाधित्रयविशिष्ट नारायण हेंच स्थान, अंतर्यामी, सूत्रात्मा व विराट् हेच क्रमानें बीज, अंकुर व वृक्ष, हरी हींच त्यावरील असंख्य बीजें धारण करणारीं पक्व फळें. ब्रह्मादि हींच किंचित् पक्व फळें व ब्रह्मा-विष्णु-महेश हींच त्या बीजांच्या पुनरुद्भवाची दुसरी भूमि होय.

हे केशवा, चैत्ररथ-वनामध्यें तूं याग केलास. तूं देवश्रेष्ठ व अति तेजस्वी असूनहि सर्वोत्कृष्ट परमात्म्याची आराधना केलीस. हे जनार्दना, त्यांतील एकेका यज्ञामध्यें तूं हजारों सुवर्णांची पूर्ण दक्षिणा दिलीस.

हे यादवनंदना, तूं अदितीच्या पुत्रत्वाला प्राप्त होऊन इंद्राचा कनिष्ठ भ्राता 'विष्णु' या नांवानें प्रसिद्ध झालास. हे परंतपा, तूं त्या वेळीं बटुरूप धारण करून आपल्या तीन पावलांनीं क्रमानें भूलोक, भूवर्लोक व सुवर्लोक या त्रैलोक्यास स्वतेजानें व्यापिलेंस. तूं सर्व आकाशाला व्यापून सूर्याच्या देहरथांत बसलास आणि हे भूतात्म्या, आपल्या तेजानें आदित्य-देहाभिमानी भास्कराख्य जीवाला प्रकाशित केलेंस.

हे विभो, तूं आपल्या भिन्न भिन्न अवतारांमध्यें शेकडों अधर्मरुचि असुरांना मारिलेंस. मुरु-दैत्याचे पाश तोडिलेस. सुंद व नरक यांना मारिलेंस व प्राग्ज्योतिष-नगराचा मार्ग पुनः सुखावह केलास. जारुथी-नगरीमध्यें तूं आहुति, क्राथ, शिशुपाल, जरासंध, शैब्य व शतधन्वा यांना जिंकून सूर्यासारख्या तेजस्वी व मेघाप्रमाणें घोष करणाऱ्या रथांत रुक्मिणीला बसवून तिचें हरण केलेंस. त्यामुळें ती भोज्या तुझी महिषी झाली.

तूं क्रोधानें इंद्रद्युम्न, कसेरुमान् यवन, सौभपति शाल्व यांस मारून शाल्वाच्या सौभ-नगराचा विध्वंस केलास. याप्रमाणें तूं युद्धांत शत्रूंना मारिलेंस. तूं आणखीं कोणाकोणाला मारिलेंस तेंहि सांगतों, ऐक. इरावतीमध्यें कार्तवीर्याप्रमाणें प्रबल असलेल्या भोजाचा युद्धांत वध केलास. हे जनार्दना, सर्व उपभोगांनीं संपन्न व ऋषींना प्रिय असलेल्या द्वारकानगरीला आत्मसात् करून म्ह० ती आपलीशी करून घेऊन शेवटीं तूं तिलाहि समुद्रांत बुडविणार आहेस.

हे मधुसूदना, तुझ्या ठिकाणीं क्रोध, मात्सर्य, अनृत व निर्दयत्वहि जर नाहीं, तर अनृजुत्व तरी कोठून असणार! हे अच्युता, हृदयपुंडरीकाख्य आध्यात्मिक गुहेमध्यें व ब्राह्य देवालयादिकांत स्थित होऊन स्वतेजानें प्रकाशमान होणाऱ्या तुझ्या समीप येऊन सर्व ऋषि अभयाची याचना करितात.

---

१ प्राचीनकाळीं 'सुवर्ण' या नांवाचें होनासारखें एक नाणें होतें.

हे मधुसूदना, युगान्तसमयीं तूं सर्व भूतांचा आपल्यामध्यें उपसंहार करून व सर्व जगत् आत्मसात् करून स्वरूपानेंच स्थित होतास. त्यानंतर युगाच्या आरंभीं तुझ्या नाभिकमलापासून चराचरगुरु ब्रह्मा उत्पन्न झाला. हें सर्व जगत् ही त्याचीच कृति असून तो चतुर्मुख देव तुझी आज्ञा शिरसा मान्य करितो.

हे वार्ष्णेया, मधु व कैटभ हे दोन घोर दानव त्या चतुर्मुखाला मारावयास उद्युक्त झाले. तेव्हां त्यांचा तो व्यतिक्रम पाहून क्रुद्ध झालेल्या तुज हरीच्या ललाटापासून शूलपाणि, त्रिलोचन शंभु उत्पन्न झाला. ते दोघे देवेश्वर तुझ्या शरीरापासून उत्पन्न झाले व ते तुझ्याच आज्ञेंत स्थित आहेत, असें मला नारदानें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें हे नारायणा, पूर्वीं तूं चैत्ररथ-वनांत विपुल दक्षिणायुक्त क्रतूंनीं महासत्र केलेंस. तूं आपल्या बालपणींच बलरामासह पूतनावधादि जीं अलौकिक कर्में केलीं आहेस, तशीं पूर्वीं कोणीं केलीं नाहींत व यापुढेंहि कोणी करणार नाहीं. फार काय, पण तूं कैलासभवनामध्येंहि ब्राह्मणांसह वास्तव्य केलें आहेस."

राजा जनमेजया, महात्म्या कृष्णाच्या प्रभावाचें असें वर्णन करून अर्जुन मुकाट्यानें बसला असतां जनार्दन त्यास म्हणाला—"हे पार्था, तूं माझाच आहेस व मीहि तुझा आहें व जे माझे आहेत तेहि तुझेच आहेत. जो तुझ्याशीं द्वेष करितो तो माझाच द्वेष करितो व जो तुला अनुकूल असतो तो मलाहि अनुकूल आहे. कारण जीव हें ब्रह्माचेंच स्वरूप आहे व ब्रह्म हें जीवाचें शुद्ध स्वरूप आहे. मज ब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्वेश्वरत्वादि जे औपाधिक धर्म आहेत, ते सर्व तुज जीवाचेहि आहेत. यास्तव जो तुज जीवाचा द्वेष करितो, तो मज ब्रह्माचाहि द्वेष करितो. जो जीवाच्या निरुपाधिक स्वरूपाला प्राप्त होतो, तो ब्रह्मरूपच होतो. यास्तव सर्व भूतांतील द्रोहबुद्धि टाकून भगवद्भाव ठेवावा.

हे शत्रुनाशका अर्जुना, तूं अजिंक्य नर असून मी नारायण हरि आहें. आपण दोघे नर-नारायण ऋषि असून सांप्रत कांहीं कारणानें या लोकास प्राप्त झालों आहों. हे पार्था, दोन जीवलग मित्रहि परस्परांस 'तूं माझा आत्मा आहेस' असें म्हणतात. पण तो त्यांचा अभेद औपचारिक असतो. कारण त्यांचा भेद प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. पण आम्हां नर-नारायणांचा भेद तसा औपचारिक नाहीं. तर हे पार्था, तूं मजहून पृथक् नाहींस व मी तुजहून पृथक् नाहीं. आम्हां उभयतांचें स्वरूप केवल चिद्रूप आहे. त्यामुळें हे भरतश्रेष्ठा

मोठमोठ्या पंडितांनीं पदार्थ व वाक्यार्थ यांचा कितीहि ऊहापोह केला म्ह० देहभेदामुळें आत्मभेद आहे किंवा आत्माच स्वरूपतः भिन्न आहे, इत्यादि विकल्पपूर्वक कितीहि जरी तर्क केले, तरी आम्हां उभयतांतील भेद कधींहि कोणाच्या प्रतीतीला येणें शक्य नाहीं. मुक्तात्मा जीव व ईश यांचा घटाकाश व मठाकाश यांप्रमाणें स्वरूपतः भेद नाहीं.

(३) हे पांडवेया, महात्म्या केशवानें धनंजयाला असें सांगितलें असतां व तो वीर राजसमूह अतिशय क्षुब्ध झाला असतां धृष्टद्युम्न-प्रभृति वीर-भ्रात्यांनीं परिवेष्टित झालेली साध्वी पांचाली आपल्या भ्रात्यांसह आसनावर बसलेल्या पुंडरीकाक्षापाशीं आली व क्रुद्ध होऊन आपल्या संरक्षणाची इच्छा करणारी ती भामिनी शरण्य हरीला असें वचन [1]बोलली—

" हे कृष्णा, पूर्वी सृष्टीच्या उत्पत्तिकालीं ' सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् ' (छां. भा. अ. ६. २. १ पृ. ४१५) इत्यादि श्रुति तुला एक म्हणतात. सर्व प्रजेची उत्पत्ति केल्यानंतर त्याच तुला ' सर्वस्य वशी सर्वस्य ईशानः' (बृ. भा. ४. ४. १२. पृ. ३३२.) इत्यादि श्रुति 'प्रजापति' म्हणतात. पण तुझें तें ईश्वरत्वहि राजाप्रमाणें नाहीं. तर वस्त्राच्या तंतूंप्रमाणें उपादानत्वानें आहे. याच आशयानें असित देवलानें तुला सर्व लोकांचा स्रष्टा म्हटलें आहे. ' अंतःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्० ' अशी श्रुति असल्यामुळें तूं विष्णु म्हणजे सर्व शरीरांत प्रवेश करणारा अंतर्यामी आहेस. हे मधुसूदना, तूं दुर्धर्ष, यज्ञ-याग करणारा व ज्याला उद्देशून याग करावयाचा तो यष्टव्य देव आहेस, असें जामदग्न्यानें मला सांगितलें आहे.

हे पुरुषोत्तमा, ऋषि तुला क्षमा व सत्य म्हणतात. सत्यापासून तूं यज्ञ-रूपानें उत्पन्न झालास, असें कश्यपानें मला सांगितलें आहे. हे ईश्वरा, तूं साध्य व देव यांचाहि ईश्वर आहेस. तूं भूत व वर्तमान आकाशादि भूत-भौतिकांचा स्रष्टा आहेस, सर्व भूतांचा नियंता आहेस, असें नारदानें मला सांगितलें आहे. हे नरश्रेष्ठा, एखादा शिशु बाहुल्यांशीं जसा खेळतो, त्याप्रमाणें तूं ब्रह्मदेव, शंकर व इंद्रादि देवसमूह यांच्याशीं वारंवार क्रीडा करितोस.

---

१ पूर्वोक्त तत्त्वाचा साक्षात्कार होण्यासाठीं ध्यान, स्तवन, सेवा, इत्यादि उपायांनीं कृष्णालाच शरण जावें, असें या द्रौपदीवाक्यानें येथें सुचविलें आहे.

हे प्रभो, तुझ्या मस्तकानें द्यूलोकाला व्यापिलें आहे. पृथ्वी हेच तुझे दोन पाय आहेत. हे लोक तुझें जठर आहे. यास्तव तूं विश्वरूप सनातन पुरुष आहेस. विद्या म्हणजे वेदाध्ययनरूप ब्रह्मचारि-धर्म, तप म्हणजे वेदविहित कर्माद्यनुष्ठानरूप गृहस्थधर्म आणि कृच्छ्र-चांद्रायणादि वानप्रस्थ धर्म यांनीं तप्त व शुद्धचित्त झालेले व त्यामुळेंच आत्मदर्शनानें तृप्त झालेले जे यति, त्यांचा तूं अतिशय सत्यस्वभाव आहेस. स्वप्न, इंद्रजाल इत्यादि प्रातिभासिक वस्तु हें सत्य, व्यवहार हें सत्यतर व ब्रह्म सत्यतम आहे. यास्तव पूर्वोक्त ऋषींची सत्यतम प्राप्य वस्तु तूंच आहेस.

अच्युता, युद्धांतून परत न फिरणाऱ्या व सर्व धर्मांनीं युक्त असलेल्या राजर्षींचीहि तूंच गति आहेस. तुला दीनांची दया येत असल्यामुळें तूं पापिष्ठांचाहि उद्धार करितोस. तूंच सर्वांचा नियंता, व्यापक व शरीरेंद्रियाकारानें परिणत झालेल्या बुद्ध्यादि भूतांना आत्मत्वानें मानणारा भूतात्मा जीव आहेस. तूंच शुभाशुभादि सर्व कर्में करितोस. इंद्रादि लोकपाल, भूरादि लोक, अश्विन्यादि नक्षत्रें, पूर्वादि दशदिशा, आकाश, चंद्र-सूर्य इत्यादि सर्व तुझ्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित आहे. त्यामुळें लोकपालादि पदांची प्राप्ति करून देणारा तूंच आहेस. सर्वसाधारण जीवांचा संसार व दिव्यदृष्टीनें युक्त असलेल्या सात्त्विकांची मुक्ति हें सर्व लोककार्य तुझ्या ठिकाणींच प्रतिष्ठित आहे.

हे मधुसूदना, याप्रमाणें स्वर्ग व अपवर्ग यांची इच्छा करणाऱ्या श्रेष्ठांनीं तुझाच आश्रय करावा, हें जसें मीं ऋषींच्या तोंडून ऐकलें आहे, तसेंच ऐहिक दृष्ट फलासाठींहि तुलाच शरण जावें, असें त्यांनीं मला सांगून ठेविलें आहे. यास्तव हे भगवन्, मी प्रेमानें तुला आपलें दुःख सांगतें.

कृष्णा, तूं दिव्य व मानुष सर्व भूतांचा ईश आहेस. हे विभो, मी पांडुपुत्रांची भार्या, तुझी सखी आणि धृष्टद्युम्नाची साक्षात् भगिनी असतांना माझ्या सारखीला वैऱ्यांनीं सभेंत ओढून न्यावें, हें तुम्हांला कसें सहन होतें! हे वासुदेवा, त्या वेळीं मी स्त्रीधर्मिणी असून माझें सर्वांग मलिन झालें होतें. माझ्या अंगावर एकच वस्त्र होतें व माझें शरीर भीतीनें थरथर

१ द्रौपदीनें कृष्णाच्या मनांत करुणा उत्पन्न करण्यासाठीं त्याला आपलें दुःख निवेदन केलें व त्याच प्रसंगानें वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून मोठ्या प्रभावशाली संसारी जीवांची दुर्गतिहि वर्णिली आहे.

कांपत होतें. अशा स्थितींत अतिशय दुःखित झालेल्या मला त्या नराधमानें कौरवसभेंत ओढून नेलें.

त्या राजसभेमध्यें अतिशय मलिन स्थितींत असलेल्या मला पाहून पापी धृतराष्ट्रपुत्र हंसले आणि हे मुकुंदा, पांडुपुत्र, पंचाल व वृष्णि जिवंत असतांना ते दुर्जन दासीभावानें माझा अभिलाष करूं लागले. हे देवकीनंदना, खरोखर मी भीष्माची व धृतराष्ट्राची धर्मानें स्नुषा असतांना मला त्या दुष्टांनीं बलात्कारानें दासी बनविलें. पण याबद्दल मी त्यांना दोष न देतां युद्धामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या या महाबलाढ्य पांडवांनाच दोष देतें. कारण ते आपल्या यशस्वी धर्मपत्नीला शत्रु पीडा देत असतांना खुशाल स्वस्थ पहात बसले !

हे जनार्दना, ज्या माझ्या दोघां वीर पतींनीं क्षुद्र कौरव मला पीडा देत असतांना तें सहन केलें, त्या बलाढ्य भीमसेनाच्या बलाला व धनंजयाच्या गांडीव धनुष्याला धिक्कार असो ! दुर्बल असलेले पतिहि आपल्या भार्येचें रक्षण करितात. स्वभार्येचें रक्षण करणें हा श्रेष्ठांनीं सदा आचरिलेला सनातन धर्ममार्ग आहे. भार्येचें रक्षण केलें असतां प्रजेचें संरक्षण होतें व प्रजेचें रक्षण झालें असतां पतीचा आत्माच सुरक्षित होतो. कारण पत्नीच्या ठिकाणीं पतीचा आत्माच उत्पन्न होतो, म्हणून तिला 'जाया' म्हणतात. त्याचप्रमाणें 'हा माझा भर्ता माझ्या उदरांत कसा बरें उत्पन्न होईल,' या इच्छेनें भार्येनेंहि पतीचें रक्षण करावें, अशी धर्ममर्यादा आहे.

हे वार्ष्णेया, हे पांची वीर शरण आलेल्याचा कधींहि त्याग करीत नाहींत, असा त्यांचा लौकिक आहे. पण 'शरण आलेल्या मज धर्मपत्नीचें यांनीं रक्षण केलें नाहीं,' हें मी तुला त्यांच्या समक्ष सांगतें. या माझ्या पांच पतींपासून मला महापराक्रमी पांच कुमार झाले आहेत; निदान त्यांच्यासाठीं तरी या वीरांनीं माझें रक्षण करावयास पाहिजे होतें !

हे गोविंदा, युधिष्ठिरादिकांपासून क्रमानें झालेले माझे प्रतिविंध्यादि पांची पुत्र सत्यपराक्रमी आहेत. हे मुरारे, तुझ्या प्रद्युम्नाप्रमाणेंच हे महारथ,

---

१ शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा । यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता । प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षिता ॥ आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत । भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥

धनुर्विद्येंत श्रेष्ठ व युद्धांत शत्रूला अजिंक्य आहेत. ते या दुर्बल धार्तराष्ट्रांचा अपराध कसा सहन करितात! त्या दुरात्म्यांनीं अन्यायानें आमच्या राज्याचा अपहार केला. सर्वांना दास केलें आणि एकवस्त्रा व स्त्रीधर्मिणी असलेल्या मला सभेंत ओढून नेलें.

हे मधुसूदना, स्वतः तूं, भीमसेन किंवा धनुर्धर सव्यसाची या तिघांवांचून श्रेष्ठ गांडीवधनुष्य अन्य कोणाला सज्यहि करितां येणार नाहीं! असे तुम्ही अलौकिक पराक्रमी वीर असूनहि ज्या अर्थीं तो दुरात्मा दुर्योधन क्षणभरहि जिवंत राहूं शकतो, त्या अर्थीं धिक्कार असो भीमसेनाच्या सामर्थ्याला व पार्थाच्या पुरुषार्थाला!

हे यदुनंदना, या दुष्ट कौरवांनीं बालपणापासूनच या पार्थांना क्लेश दिले आहेत. पूर्वीं त्यांनीं या साधु पांडुपुत्रांना मातेसह राष्ट्रांतून दूर घालवून दिलें. हे भ्राते आपल्या कुमारावस्थेंत व्रतस्थ होऊन अध्ययन करीत असतां पापी दुर्योधनानें ताजें, उग्र, दर्शनानेंच अंगावर रोमांच उभे करणारें कालकूट विष भीमाच्या भोजनांत घातलें. पण हे जनार्दना, या भीमसेनाचें आयुष्य अवशिष्ट असल्यामुळें त्याला कांहीं विकार न करितां तें विष अन्नासह जिरून गेलें!!

गंगातीरावरील प्रमाणाख्य-वटवृक्षाखालीं स्वस्थ निजलेल्या वृकोदराला बांधून त्या दुष्टानें गंगाप्रवाहांत टाकिलें व तो स्वतः आपल्या नगरीला निघून गेला. पण हा महाबलाढ्य कौंतेय जेव्हां जागा झाला, तेव्हां तो स्वबंधन तोडून गंगाजलांतून बाहेर आला. त्यानें याला सर्वांगभर कृष्णसर्पांकडून दंश करविले, पण हा शत्रुनाशक वीर नाश पावला नाहीं. उलट जागें होतांच त्यानें त्या सर्व सर्पांना मारून टाकिलें व दुर्योधनाच्या प्रिय सारथ्याला नुस्ती एक थप्पड देऊनच ठार केलें.

वारणावतांतील लाक्षागृहांत आर्या कुंतीसह शयन करीत असलेल्या या अल्पवयस्क वीरांना त्यानें जाळण्याचाहि प्रयत्न केला! हे वार्ष्णेय कृष्णा, असलें घोर कृत्य दुर्योधनावांचून दुसरा कोण करूं शकेल! त्या वेळीं माझी पूज्य सासू भयभीत होऊन रडूं लागली व आपल्या प्रिय पुत्रांस म्हणाली—"हाय, हाय! पुत्रांनो, माझा घात झाला. मी मोठ्या प्राणसंकटांत पडलें आहें. हा भडक-

१ या प्रसंगाचें सविस्तर वर्णन पूर्वीं आदिपर्व अ. १४६-४८. पृ. ४२३-४८ वर आलें आहे. यास्तव येथें तें संक्षेपानें घेतलें आहे.

लेला अग्नि शांत होऊन आम्ही सुखी कसे होणार ! देवा, मी आतां या माझ्या पुत्रांसह नाश पावणार ! आतां काय करूं ! ”

पण वायूप्रमाणें वेगवान् असलेल्या या भीमसेनानें विलाप करणाऱ्या आपल्या जननीला व भ्रात्यांनाहि धीर देऊन ‘ मी आतां गरुडाप्रमाणें तुम्हां सर्वांना घेऊन या अग्नींतून बाहेर पडतों, तुम्ही भिऊं नका, ’ असें म्हटलें व त्याप्रमाणें त्या सर्वांना उचलून अग्नीमुखांतून वांचविलें.

त्यानंतर हे सर्व यशस्वी पांडव रातोरात मोठ्या त्वरेनें हिडिंबवनाजवळील महारण्यांत गेले. तेथें अतिशय श्रांत व दुःखी झालेल्या या पांची वीरांनीं मातेसह भूमीवरच शयन केलें. इतक्यांत हिडिंबा-राक्षसीनें यांना पाहिलें. त्यांतील भीमसेनावर ती आसक्त झाली व त्याचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन दाबूं लागली. आपल्या मृदु हस्तांनीं ती त्याची शुश्रूषा करूं लागली असतां भीमसेन जागा झाला व ‘ हे अनिंदिते, तूं कोण आहेस व तुझी काय इच्छा आहे ? ’ असें तिला विचारूं लागला.

तेव्हां ती कामरूपिणी राक्षसी त्याला म्हणाली—‘ वीरांनो, तुम्ही आतां येथून सत्वर निघून जा. कारण हा माझा भ्राता तुम्हांला मारण्यासाठीं येत आहे. यास्तव विलंब लावूं नका. ’

राक्षसीचें हें वचन ऐकून भीमसेनानें मोठ्या अभिमानानें तिला म्हटलें—मी तुझ्या भ्रात्याला भीत नाहीं, त्याला येथें येऊं दे. मी त्याला एका क्षणांत मारून टाकीन.

त्यांचें हें संभाषण ऐकून तो भयंकर हिडिंब राक्षसाधम गर्जना करीत म्हणाला—हे हिडिंबे, तूं कोणाशीं बोलत आहेस ? त्याला इकडे घेऊन ये, उशीर लावूं नको. आपण दोघें मिळून त्याला भक्षण करूं.

[1]त्यानंतर या बलाढ्य वृकोदराचें त्या राक्षसाशीं इंद्र-वृत्रासुरासारखें तुमुल युद्ध झालें. त्यांत या वीरानें राक्षसाचा वध करून, भ्राते व माता यांसह तेथून प्रयाण केलें. हिडिंबाहि त्यांच्या बरोबरच निघाली. हीच घटोत्कचमाता होय.

तेथून मातेसह हे सर्व भ्राते एकचक्रानगरींत जावयास निघाले. त्यांच्या बरोबर अनेक ब्राह्मणांचा परिवार होता. मार्गामध्यें हितचिंतक व्यासानें दर्शन

---

१ हा सविस्तर वृत्तान्त आदिपर्व अ. १५२-५३ पृ. ४३५-४१ वर आला आहे. म्हणून त्याची येथें पुनरुक्ति केली नाहीं.

देऊन त्यांस एकचक्रानगरींत रहाण्याचा उपदेश केला. त्याप्रमाणें ते तीक्ष्ण व्रत धारण करून एका ब्राह्मणाच्या घरीं राहिले.

तेथेंहि या बलवानांतील श्रेष्ठ वृकोदरानें हिडिंबतुल्य नरभक्षक महाबलाढ्य 'बक'-नामक राक्षसाचा वध केला आणि तो सर्व भ्रात्यांसह द्रुपदनगरींत आला. तेथें कांहीं दिवस राहिल्यानंतर, हे कृष्णा, तूं जसें पूर्वीं भीष्मककन्या रुक्मिणीला जिंकून मिळविलेंस तसें या पार्थानें मला स्वपराक्रमानें जिंकून घेतलें. त्या स्वयंवरप्रसंगीं शत्रूंना दुष्कर असें महत्कर्म करून तो विजयी झाला.

हे हृषीकेशा, अशा या प्रभावशाली वीरांची मी धर्मपत्नी आज अनेक प्रकारच्या क्लेशांनीं पीडल्यामुळें अतिशय दुःखित होऊन आर्या कुंतीला सोडून पूज्य धौम्य-मुनींच्या आधारानेंच राहिलें आहें.

हे द्वारकाधीशा, हे माझे पति सिंहासारखे पराक्रमी व शत्रूपेक्षां अधिक वीर्यवान् असूनहि दुर्बल व हीन शत्रूंनीं दिलेले क्लेश सहन करून माझी उपेक्षा कशी करितात ! या पापी कौरवांच्या निंद्य कर्मामुळें मी अशा प्रकारचीं दुःखें सहन करीत दीर्घकाल संतप्त होत आहें. हे कंसारे, सुप्रसिद्ध कुलांत यज्ञवेदीपासून दिव्य विधीनें माझा जन्म झाला. मी महात्म्या पांडुनृपतीची स्नुषा असून पराक्रमी पांडवांची प्रिय पत्नी आहें. असें असतां या पांची पांडु-पुत्रांच्या समक्ष मज श्रेष्ठ पतिव्रतेचे केंस धरून त्या नीचानें ओढावें ना !

असें बोलून व आपलें मुख कमलपत्राप्रमाणें शोभणाऱ्या आपल्या दोन्ही मृदु हातांनीं झांकून ती कठोर भाषण करणारी पांचाली ढळढळां रडूं लागली. तिचें वक्षःस्थल व उत्तरीय वस्त्र अश्रूंनीं भिजून गेलें. तथापि अतिशय क्रुद्ध झालेली ती साध्वी आपले नेत्र पुशीत व वारंवार दीर्घ निःश्वास सोडीत सद्गदित कंठानें म्हणाली—" जे क्षुद्र शत्रूंनीं पीडलेल्या माझी जणुकाय शांत चित्तानें उपेक्षा करितात, ते माझे पति नाहींत, पुत्र नाहींत, बांधव नाहींत, भ्राते नाहींत, पिता नाहीं व हे मधुसूदना, तूंहि नाहींस. कर्ण मला भरसभेंत दुर्वचनें बोलून हंसला. तें माझें दुःख कांहीं केल्या शांत होत नाहीं. हे केशवा, चार कारणांनीं मी तुला नित्य रक्षणीय आहें. १ ही द्रौपदी तुझ्या पितृष्वस्रीयांची—आतेभावांची भार्या आहे. २ यज्ञवेदींतून उत्पन्न झाली आहे. ३ तुझी भक्ता आहे व ४ तूं दुष्टांचा निग्रह करण्यास समर्थ आहेस. यास्तव हे वासुदेवा, संबंध, गौरव, सख्य व प्रभुत्व या कारणांनीं तूं माझें रक्षण कर. "

(४) हे अभिमन्युपौत्रा, त्या महापतिव्रतेचें हें हृदयद्रावक भाषण ऐकून त्या वीरसमूहामध्यें वासुदेव तिचें सान्त्वन करीत म्हणाला—" हे प्रिय भगिनि, तूं ज्यांच्यावर क्रुद्ध झाली आहेस, त्यांच्या स्त्रिया 'आपले पति या अर्जुनाच्या शरांनीं छिन्न-भिन्न व रक्तस्नात होऊन पृथ्वीतलावर मरून पडले आहेत,' असें पाहून अशाच विलाप करतील. हे भामिनि, तूं शोक करूं नको. पांडवांच्या सामर्थ्याला शोभेल, असेंच कार्य मी घडवून आणीन. हे पांचालि, मी तुला सत्यप्रतिज्ञा करून सांगतों कीं, तूं राजांची राणी होशील. एक वेळ आकाश कोसळून पडेल, हिमालय-पर्वताचें चूर्ण होईल, या भूतधात्री पृथ्वीचीं शकलें होतील, हा महासागर सुकून जाईल, पण माझें हें प्रतिज्ञावचन कदापि मिथ्या होणार नाहीं. "

कृष्णाचें हें प्रतिवचन ऐकून द्रौपदीनें आपली भेदक दृष्टि अर्जुनाकडे वळविली. तेव्हां कृष्णेचा विलाप व कृष्णाचें प्रत्युत्तर ऐकून क्षुब्ध झालेला अर्जुन याज्ञसेनीला म्हणाला—" हे कल्याणि, तूं असा शोक करूं नको. मधुसूदन जें बोलत आहे, तें तसेंच घडून येईल, यांत संशय नाहीं. हे भामिनि, त्याचें वचन अन्यथा कधींहि होणार नाहीं. "

धृष्टद्युम्न म्हणाला—हे प्रिय भगिनि, मी द्रोणाला मारीन, शिखंडी पितामह भीष्माचा नाश करील, भीमसेन दुर्योधनाला यमलोकीं पाठवील व हा धनंजय कर्णाचा वध करील. बलराम व कृष्ण यांच्या आश्रयानें आम्ही इंद्रालाहि युद्धांत अजेय आहोंत. मग या धार्तराष्ट्रांची काय कथा !

हे वीरा परिक्षित्पुत्रा, धृष्टद्युम्न असें बोलला असतां इतर सर्व वीर वासुदेवाच्या समीप येऊन बसले. तेव्हां महाबाहु केशव युधिष्ठिराला असें म्हणाला. ३. ३. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ 'द्यूतकालीं मी द्वारकेंत नसल्यामुळें तुम्हांवर हा प्रसंग आला' असें कृष्णाचें युधिष्ठिराला कथन.]

(१) श्रीकृष्ण—हे पृथ्वीपते युधिष्ठिरा, पूर्वीं तुमच्या द्यूतप्रसंगीं मी जर द्वारकेंत असतों, तर तुमच्यावर हें संकट ओढवलें नसतें. कौरवांनीं जरी मला बोलाविलें नसतें, तरीहि मी द्यूतसमयीं आलों असतों आणि द्यूतांतील

अनेक दोष प्रदर्शित करून अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र व दुर्योधन यांचें निवारण केलें असतें.

हे धर्मराजा, मीं भीष्म, द्रोण, कृप, बाह्लिक व धृतराष्ट्र, यांस बोलावून आणून धृतराष्ट्रास 'तुझ्या पुत्रांचें हें द्यूत पुरे झालें' असें सांगितलें असतें. युधिष्ठिरा, तुझ्यासाठीं मीं त्या द्यूतांतील अनेक दोष व्यक्त करून दाखविले असते. शत्रूंनीं तुझ्यावर ज्या आपत्ति आणिल्या आहेत, ते सर्व या दुष्ट द्यूताचेच परिणाम आहेत.

पूर्वीं वीरसेनाचा पुत्र नलराजा या द्यूतामुळेंच राज्यापासून भ्रष्ट झाला आणि या द्यूतानेंच त्याचा अकल्पिक नाश केला. त्याचप्रमाणें द्यूतक्रीडेमध्यें आसक्त झालेला पुरुष खेळांत हरला व त्याचा पराभव होत असला तरी जयाच्या आशेनें तो पुनः पुनः पण लावून खेळत रहातो. राजा, द्यूतांतील हे सर्व दोष मीं त्या कौरवेश्वराला कथन केले असते. स्त्रिया, द्यूत, मृगया आणि मद्यपान अशीं हीं विषयासक्तीपासून उद्भवलेलीं चार दुःखें विद्वानांनीं वर्णिलीं आहेत. त्यांच्या योगानें पुरुषाचें सर्व ऐश्वर्य नष्ट होतें. शास्त्रवेत्ते या सर्वांसच अनर्थकारक मानितात, परंतु 'त्यांतहि विशेषतः द्यूत अतिशय निंद्य आहे,' असें तज्ज्ञ म्हणतात. द्यूतानें एकाच दिवसांत राज्यभ्रंश, द्रव्यहरण व धर्म-अर्थ-काम या पुरुषार्थांची हानि होते आणि निश्चित विपत्ति प्राप्त होते. त्यांत जरी द्रव्यलाभ झाला तरी त्याचा उपभोग घेण्यापूर्वींच तें धन नाश पावतें व त्यापासून केवल कठोर वचनांची निष्पत्ति होते.

युधिष्ठिरा, अशाप्रकारच्या व दुसऱ्याहि कटुवचनांनीं मीं अंबिकासुत धृतराष्ट्राला द्यूतापासून निवृत्त केलें असतें आणि त्यानें जर माझें म्हणणें मान्य केलें असतें, तर त्यापासून कुरुकुलाचें हितच झालें असतें. हे धर्मज्ञा, पण त्या कौरव-

---

१ मागल्या अध्यायांत साधनांसह ब्रह्मविद्येचें निरूपण केलें. आतां या अध्यायांत भगवत्स्मरणच त्याच्या सांनिध्याचें निमित्त आहे आणि त्याचें सांनिध्यच सर्व आपत्तींचें निवारण करतें, असें निराळ्या प्रकारें वर्णिलें आहे. 'मी जर द्वारकेंत असतों॰' या भगवद्वचनाचा आध्यात्मिक अर्थ असा—नवद्वारांनीं युक्त असलेल्या तुमच्या शरीरनगरींत रहाणाऱ्या माझें तुम्हीं जर चिंतन केलें असतें, तर तुमच्यावर हें संकट ओढवलें नसतें. संकटकालीं माझें स्मरण करणाऱ्या द्रौपदीच्या पुढें सभेमध्यें वस्त्रांच्या राशी पाडून तिचे क्लेश जसे मीं दूर केले, त्याप्रमाणें द्यूतप्रसंगीं तुम्हीं माझें स्मरण केलें असतें तर तुमचा जयच झाला असता.

श्रेष्ठानें माझें मधुर व हितकर वचन जर ऐकलें नसतें, तर मीं त्याचा बलानें निग्रह केला असता आणि त्याचे सुहृद् म्हणविणाऱ्या हितशत्रु सभासदांनीं जर अन्यायानें त्याचाच पक्ष घेतला असता तर त्या सर्व द्यूतकारांचाहि मीं वध केला असता.

हे पांडुनंदना, त्या वेळीं मी आनर्तदेशांतून दूर गेलों होतों, स्वदेशीं नव्हतों. त्यामुळें तुमच्यावर हें द्यूताचें संकट ओढवलें. मी तेथून द्वारकेला जों परत येत आहें, तों सात्यकीकडून तुमच्यावरील आपत्तीचा हा सर्व सविस्तर वृत्तान्त मला कळला. तो ऐकतांच हे धर्मराजा, मी अत्यंत उद्विग्न होऊन सत्वर तुमच्या भेटीसाठीं निघून आलों. पण मी तुला आज भ्रात्यांसह दुःखमग्न झालेला पहात आहें. अरे अरे! हे वीरांनों, तुम्ही सर्वच या केवढ्या संकटांत पडलां अहां!! ३. ३. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ श्रीकृष्णानें वर्णिलेला शाल्ववधाच्या संक्षिप्त वृत्तान्त.]

(१) **युधिष्ठिर** म्हणाला—हे वृष्णिनंदना, त्या द्यूतसमयीं तुझें द्वारकेंत असांनिध्य कसें झालें? त्या वेळीं तूं कोठें गेला होतास व त्या प्रवासांत कोणतें कर्म केलेंस!

---

१ या पुढें सौभाचा वध संक्षेपानें व विस्तारानें वर्णिला आहे. त्याचें तात्पर्य असें—संसारसागरांतील द्वारकाख्य स्थूल-सूक्ष्म देहद्वयरूप क्षेत्रांतील भगवानाच्या असांनिध्यरूप विस्मरणामुळें मनोरथरूप सौभनगरांत आरूढ होऊन शाल्वाख्य महामोह आला. त्यानें शोकास्त्रानें त्या द्वारका-क्षेत्राला व्याकुल करून सोडिलें. प्रद्युम्नादिरूप यज्ञादिधर्म त्यांचें निवारण करण्यास समर्थ झाले नाहींत. म्हणून चित्तरूपी द्वारकेंत येऊन मज चिदात्म्याचा तिरस्कार करणाऱ्या शाल्व-महामोहाला मीं ब्रह्मविद्या-अस्त्रानें मारिलें व त्याच्या मनोरथरूप सौभनगराचा विध्वंस केला. बृहदारण्यक-उपनिषदांत 'द्वया ह प्रजापत्याः०' (बृ. भा. अ. ब्रा. ३ पृ. ८१) या ब्राह्मणांत शमादि चित्तवृत्ति हे देव व कामादिक हे असुर मानून त्यांच्या युद्धरूपकानें आध्यात्मिक अर्थ वर्णिला आहे. तसेंच येथेंहि समजावें. कारण महाभारत ही स्मृति श्रुत्यनुसारिणी आहे.

श्रीकृष्ण—हे भरतश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, मी त्या वेळीं शाल्वाच्या सौभ-नगरीला त्याचा वध करण्यासाठीं गेलों होतों. त्याचें कारण सांगतों, ऐक—हे धर्मराजा, तूं राजसूय यज्ञाच्या प्रसंगीं माझी जी अग्रपूजा केलीस, ती त्या दुरात्म्या शिशुपालाला सहन न होऊन तो अतिशय क्रुद्ध झाला. तेव्हां त्या महातेजस्वी व पराक्रमी दमघोषात्मजाचा मीं वध केला. त्या यशस्वी वीराला मीं परलोकीं पाठविल्याचें ऐकून शाल्व अतिशय संतप्त झाला आणि हे भारता, मी तुझ्या समीप येऊन राहिल्यामुळें माझ्यावांचून शून्य झालेल्या द्वारकानगरीवर तो चालून गेला.

याप्रमाणें तो इच्छेस येईल तेथें जाणाऱ्या, कांचनादि-धातूंनीं बनविलेल्या शोभिवंत सौभ-नगरींत बसून एखाद्या क्रूराप्रमाणें तेथें आला असतां वृष्णिश्रेष्ठ कुमारांनीं त्याचें निवारण केलें. तेव्हां त्या दुर्मतीनें त्यांतील पुष्कळ अल्पवयी वृष्णिकुमारांचा वध करून नगरींतील उद्यानांचाहि विध्वंस केला.

नंतर तो दुरात्मा म्हणाला—तो वसुदेवाचा पुत्र मंदबुद्धि वासुदेव कोठें गेला ? मी त्या वृष्णिकुलाधमाचा दर्प युद्धामध्यें उतरवीन. हे आनर्त-देशांतील प्रजाजनहो, मला खरें सांगा. तो जेथें गेला असेल, तेथें मी जाईन आणि त्या कंस-केशिनिषूदनाला यमलोकीं पाठवीन. मी आपल्या आयुधांना स्मरून सांगतों कीं, त्याचा वध केल्यावांचून मी परत येणार नाहीं. कोठें आहे तो ? कोठें आहे तो ? असें वारंवार बोलत माझ्याशीं युद्धाची आकांक्षा करणारा तो सौभाधिपति इतस्ततः धावूं लागला.

आज त्या विश्वासघातकी, पापकर्मे करणाऱ्या क्षुद्र जनार्दनाला गतप्राण करून मी शिशुपालवधाचा सूड उगवीन. ज्या या पाप्यानें माझ्या शिशुपाल-भ्रात्याचा शिरश्छेद केला, त्याचा मी आज वध करीन. तो माझा बाल भ्राता राजा असूनहि या दुष्ट वासुदेवानें त्याला संग्रामांत मारिलें नाहीं, तर तो वीर सावध नसतांना त्याच्यावर प्रहार केला. यास्तव त्या कपटी कृष्णाला आज मी परलोक दाखवीन.

हे कुरुनंदना युधिष्ठिरा, याप्रमाणें वल्गना करून माझी निंदा करीत तो दुष्टात्मा आपल्या कामगामी सौभनगरींतून अंतरिक्षांत निघून गेला. त्यानंतर द्वारकेस परत गेल्यावर त्या मार्तिकावतक-देशांत रहाणाऱ्या दुर्बुद्धि राजाच्या दुर्वल्गना मीं ऐकल्या. त्या ऐकून हे राजा, मी क्रोधसंतप्त झालों व मनांत

त्याच्या वधाचा निश्चय केला. त्या दुराचारी सौभाचा तो पराकाष्ठेचा गर्व त्यानें केलेला आनर्तदेशाचा विध्वंस व माझी निंदा, हें सर्व ऐकून मीं त्याचा नाश करण्याचें मनांत आणिलें.

त्यानंतर हे पृथिवीपते, मी शाल्ववधासाठीं निघालों. त्याचा पुष्कळ शोध केल्यावर समुद्रांतील एका द्वीपांत मला तो आढळला. तेव्हां माझा श्रेष्ठ पांचजन्य शंख वाजवून मीं त्याला युद्धाचें आह्वान केलें व युद्धाला उभा राहिलों. त्या वेळीं दोन घटकांपर्यंत माझें दानवांशीं तुमुल युद्ध झालें व माझ्या हातीं सांपडलेल्या त्या सर्वांचा मी संहार केला.

हे महाबाहो, या कारणास्तव मी त्या द्यूतप्रसंगीं तेथें आलों नाहीं. तेथून परत आल्यावर हस्तिनापुरांतील अन्यायाच्या द्यूताची वार्ता ऐकतांच मी दुःख भोगीत असलेल्या तुम्हां सर्वांना भेटण्यासाठीं सत्वर येथें आलों आहें. ३.३.१४.

अध्याय १५ वा.

[१ शाल्ववधाचा सविस्तर वृत्तान्त सांगण्याविषयीं युधिष्ठिराची प्रेरणा.
२ वृष्णिवीरांचें शाल्वाशीं झालेल्या युद्धाचें वर्णन.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजा जनमेजया, धर्म व काम हे दोन्ही पुरुषार्थ अर्थाच्या अधीन आहेत, पण राजाला स्वराज्यरक्षण व परराज्याचा नाश यांच्या योगानें अर्थ प्राप्ति होते. यास्तव शाल्ववधाच्या प्रसंगानें स्वराज्यरक्षण व परराज्यध्वंस हेच उपाय सविस्तर ऐकण्याच्या इच्छेनें युधिष्ठिर म्हणाला—"हे महाबाहो वासुदेवा, तूं मला सौभवधाचा वृत्तान्त सविस्तर सांग. तूं असले अद्भुत वृत्तान्त सांगूं लागलास म्हणजे माझी तृप्ति कधींच होत नाहीं."

(२) **वासुदेव**—हे राजा, ठीक आहे; तुझी इच्छा असल्यास मी तुला तो वृत्तान्त सविस्तर सांगतों, ऐक—हे वीरा, मीं श्रुतश्रवेच्या शिशुपालपुत्राचा तुझ्या यज्ञांत वध केल्याचें ऐकून शाल्व द्वारकेवर चालून आला व त्या दुरात्म्यानें माझ्या प्रिय नगरीला आपल्या सेनेकडून वेढा देवविला. फार काय पण, आकाशांतून संचार करणाऱ्या आपल्या त्या सौभनगराचीहि आपलें रक्षण व शत्रूचा नाश होईल अशी योजना करून व त्या नगराला आकाशांत स्थापून

त्यांत तो अधिष्ठित झाला आणि त्या राजानें द्वारकेंतील यादववीरांशीं युद्ध आरंभिलें. त्या प्रसंगीं सर्व दिशांतून अविच्छिन्न शस्त्रास्त्रवृष्टि सुरू झाली.

युधिष्ठिरा, त्या वेळीं द्वारकेंत सर्वत्र पताका उभारल्या, तिच्या सर्व बहिर्द्वारांचें उत्तम प्रकारें संरक्षण केलें व आंतील चतुरंग सैन्य सज्ज झालें. बुरुजावरील तोफा शत्रु सैन्यावर रोखिल्या. भुयारें खणणारे लोक व इतर शिल्पी ठिकठिकाणीं उभे केले. राजमार्गाच्या दोन्ही बाजूंस भाल्यांच्या आकाराचे कठडे उभारले. नगरींतील उंच गृहांचें संरक्षण होईल अशी योजना केली. जागजागीं मोर्चे बांधिले. शत्रूंच्या तोफांचा मारा चुकविणाऱ्या प्रज्वलित उल्का तयार केल्या. शत्रूंवर फेकण्यासाठीं काष्ठें व पाषाणादि यंत्रबद्ध केलीं. बंदुका, बाण, भाते, शक्ति इत्यादि सर्व आयुधें सज्ज केलीं. इतर युद्धोपयोगी वस्तुहि सिद्ध केल्या.

हे धर्मराजा, द्वारकेंत ही सर्व युद्धसामग्री सर्वदाच तयार असते. तथापि हा आकस्मिक युद्धप्रसंग आल्यामुळें वृष्णिवीरांनीं त्या माझ्या नगरीला शास्त्रोक्त विधीनें सुरक्षित केलें. शत्रूचें निवारण करण्यास समर्थ असलेल्या गद, सांब, उद्धव इत्यादि वृष्णिवीरांनीं मध्य गुल्मांत अनेक रथांवर आरूढ होऊन द्वारकानगरीचें रक्षण करण्याची प्रतिज्ञा केली. ते सर्वहि वीर प्रसिद्ध कुलांमध्यें उत्पन्न झालेले असून संग्रामांतील त्यांचा पराक्रम सर्वांच्या प्रत्ययास आलेला होता.

पताकायुक्त घोडेस्वारांनीं त्या सर्व सैन्याला विशेष शोभा आणिली. दीर्घदर्शी उग्रसेन, उद्धव इत्यादि वीरांनीं आपलें सैन्य व योद्धे यांच्या हातून प्रमाद होऊं नये म्हणून सर्व नगरभर "हें युद्धाचें अरिष्ट टळेपर्यंत द्वारकानगरींतील कोणीहि मद्यपान करूं नये" असा सर्वत्र घोष करविला. कारण प्रमत्त झालेल्या आनर्तांवर हा दुष्ट शाल्वराजा प्रहार करील, हें त्यांस माहित होतें. याप्रमाणें स्वसंरक्षणाची योजना करून सर्व वृष्णि व अंधक शाल्वाशीं समर करण्यास तयार होऊन उभे राहिले.

युधिष्ठिरा, नगरींतील द्रव्यसंचयाचें रक्षण करण्यासाठीं त्यांनीं आनर्तदेशांतील सर्व नट-नर्तकांना नगरीबाहेर घालवून दिलें. सर्व सेतु मोडून टाकिले. नौकांच्या जाण्या-येण्यास प्रतिबंध केला. खंदक, विहिरी व कूप शूलांनीं व्यापून टाकिले. नगरीच्या सभोंवार एक कोसपर्यंत सुरुंग लावून ठेविले व तेथील सर्व भूमि उंच-सखल करून ठेविली.

हे धर्मात्म्या, द्वारकेचा दुर्ग निसर्गतःच दुर्गम असल्यामुळें तो स्वभावतःच सुरक्षित आहे आणि हे निष्पापा, तो मूळचाच आयुधांनीं युक्त आहे. त्यामुळें सर्व आयुधांनीं संपन्न व अग्न्यादिकांपासून सुरक्षित असलेली ती नगरी त्या वेळीं इंद्रभुवनाप्रमाणें शोभत होती.

हे राजन्, तेथें सौभाधिपति येऊन ठेपला असतां राजचिह्नांकित मुद्रेवांचून कोणालाहि त्या नगरींत प्रवेश किंवा नगरींतून बहिर्गमन करतां येत नसे. त्या वेळीं सर्व राजमार्गांवर अश्व-गजयुक्त प्रचंड सैन्य सज्ज करून ठेविलें होतें. तेथील सर्व सैन्याला वेळच्या वेळीं भरपूर वेतन व भोजन मिळत असे. कोणाहि सैनिकाला रौप्य व सुवर्ण यांहून हीन वेतन दिलें जात नसे. (म्ह० सर्वांचा पगार रुपये व मोहरा यांनीं मोजतां येण्याइतका विपुल होता. क्षुद्र पगारावर माणसें नेमलीं नव्हतीं.) कोणाचेंहि वेतन थकलेलें नव्हतें. योग्यता नसलेल्या, तात्पुरती निवड केलेल्या किंवा पूर्वीं ज्यांनीं शौर्य गाजविलेलें नाहीं, अशा सैनिकांची त्या सैन्यांत भरती केलेली नव्हती. याप्रमाणें हे भारता, त्या वेळीं राजा उग्रसेन अतिशय दाक्षिण्यानें व दक्षतेनें द्वारकानगरीचें संरक्षण करीत होता. ३. ३. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ शाल्वसैन्य पाहून वृष्णींचें युद्धार्थ निर्गमन. २ शाल्वाचे सचिवादि व वासुदेवपुत्र सांब, चारुदेष्ण, यांचें युद्ध. शाल्वसचिवादिकांचा वध. ३ शाल्वाचें पुनरागमन]

(१) **वासुदेव**—हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें द्वारकानगरीच्या संरक्षणासाठीं सर्वप्रकारें दक्षता ठेविली असतां, शाल्वराजानें नगरीच्या समीपच आपल्या प्रचंड सेनेचा तळ दिला.

त्याचें तें सैन्य असंख्य गज व योद्धे यांनीं युक्त होतें. शाल्वराजाची ती चतुरंग सेना विपुल जलाशयांनीं युक्त व उंच-सखल नसलेल्या विस्तीर्ण प्रदेशांत तळ देऊन राहिली. त्या सेनेनें श्मशानें, देवालयें, वारुळें, चैत्य वृक्ष व विषम भूमि वर्ज्य करून इतर सर्व प्रदेश व्यापिला.

हे धर्मराजा, त्या शाल्वानें सैन्याचा विभाग करून द्वारकानगरींत धान्यादि पोंचविण्याचे मार्ग अडवून टाकिले व त्याच्या शिबिरांत भेद काढण्यासाठीं कोणी गुप्तरीतीनें येऊं नये म्हणून हेरांचे मार्गहि बंद केले. शाल्वाचें सैन्य सर्व

आयुधें, रथ, गज, अश्व, पायदळ व ध्वज यांनीं युक्त होतें. योद्धे शस्त्रविशारद, तुष्ट, पुष्ट व वीरलक्षणसंपन्न होते. अशा प्रकारें विचित्र ध्वज, रथ व धनुष्यें यांनीं युक्त असलेलें तें शाल्व सैन्य गरुडाप्रमाणें वेगानें द्वारकेवर चाल करून आलें.

हे नरश्रेष्ठा, याप्रमाणें शत्रुसैन्य नगरासमीप येत असलेलें पहातांच वृष्णिकुमार द्वारकेंतून बाहेर पडून त्यांच्याशीं युद्ध करूं लागले. आपल्या नगरीवर शाल्वसैन्याचें अशा प्रकारें चाल करून येणें, सहन न झाल्यामुळें चारुदेष्ण, सांब व महारथ प्रद्युम्न विचित्र कवचें, भूषणें व ध्वज यांनीं युक्त होऊन रथारूढ झाले आणि शाल्वावर धांवून गेले.

हृष्ट झालेल्या सांबानें धनुष्य घेऊन शाल्वाच्या क्षेमवृद्धि सेनापतीबरोबर युद्ध केलें. त्या वेळीं हे भरतश्रेष्ठा, इंद्र जशी पर्जन्यवृष्टि करितो, तशी प्रतापशाली जांबवतीपुत्रानें त्याच्यावर शरवृष्टि केली. परंतु त्या क्षेमवृद्धि सेनापतीनें हिमालयाप्रमाणें अचल राहून त्याच्या बाणांचा तुमुल वर्षाव सहन केला.

त्यानंतर त्या सेनापतीनें मायायुक्त विस्तीर्ण शरजालाचा सांबावर वर्षाव केला. तेव्हां सांबानें त्या मायामय जालाचें मायेनेंच विदारण करून त्याच्यावर हजारों बाणांची वृष्टि केली. तेव्हां तो सांबानें विद्ध केलेला व त्याच्या बाणानें पीडित झालेला क्षेमवृद्धि सेनापति शीघ्रगमन करणाऱ्या वेगवान् अश्वांच्या साह्यानें रणांगणांतून पळून गेला.

याप्रमाणें शाल्वाचा तो क्रूर सेनापति पळून गेला असतां 'वेगवान्-'नांवाचा बलाढ्य दैत्य माझ्या पुत्रावर धांवून आला. तेव्हां तो दैत्य येऊन भिडला असतां वृष्णिकुलोत्पन्न वीर सांब त्याच्या वेगाचें निवारण करून उभा राहिला व त्यानें आपली वेगवती गदा गरगर फिरवून ती अतिशय वेगानें त्याच्या अंगावर फेंकली. त्या प्रचंड गदेच्या प्रहारानें तो दैत्य, ज्याचीं मूळें जीर्ण झालीं आहेत असा वृक्ष हत्तीच्या पादाघातानें जसा पडावा, तसा भूमीवर गतप्राण होऊन पडला.

अशाप्रकारें त्या माझ्या वीरपुत्रानें आपल्या गदेच्या प्रहारानें त्या महा असुराचा वध करून त्याच्या प्रचंड सेनेंत प्रवेश केला व घोर युद्ध आरंभिलें. तेव्हां 'विविंध्य'-नांवाचा दानव चारुदेष्णाशीं येऊन भिडला. तो महारथ असून महा धनुष्य धारण करणारा होता. पूर्वीं जसें इंद्र व वृत्र यांचें युद्ध झालें, तसें

त्या वेळीं चारुदेष्ण व विविंध्य या दोघांचें तुमुल युद्ध झालें. ते दोघेहि महा बलाढ्य सिंहासारखे क्रुद्ध झालेले रपाक्रमी योद्धे मोठ्यानें सिंहनाद करून परस्परांवर बाणांचे आघात करूं लागले.

हे राजन्, त्या प्रसंगीं त्या रुक्मिणीतनयानें अग्नि व सूर्य यांच्यासारखे तेजस्वी शत्रुनाशक बाण महा अस्त्रानें अभिमंत्रवून धनुष्याला जोडिले आणि त्या माझ्या महारथ पुत्रानें ते त्या दैत्यावर सोडिले. तेव्हां तो गतप्राण होऊन रथांतून खालीं पडला. याप्रमाणें विविंध्याचा वध व सर्व सैन्यांचा क्षोभ झालेला पाहून शाल्व-राजा आपल्या कामगामी सौभ-नगरांत बसून पुनः आला व त्यानें द्वार-केंतील सर्व सैन्याला व्याकुल करून सोडिलें.

हे नृपश्रेष्ठा, अशा प्रकारें सौभ-नगरींतून शाल्व पुनः आलेला पाहून प्रद्यु-म्नानें त्या सर्व आनर्तसेनेला धीर दिला व तो म्हणाला—" हे वीरहो, तुम्ही सर्व स्वस्थ रहा व मी या सौभाचें राजासह समरांत निवारण करून त्याच्याशीं कसें युद्ध करितों, तें पहा. हे यादवहो, आज माझ्या हातांतील धनुष्यापासून सुटलेल्या भुजंगासारख्या बाणांनीं या सौभपतीची सेना सत्वर नाश पावेल. यास्तव धीर धरा. भीऊं नका. माझ्याशीं येऊन भिडलेल्या या सौभपतीचा आज विनाश होईल."

हे पांडुनंदना, प्रद्युम्न असें बोलला असतां तें सर्व सैन्य मोठ्या उत्साहानें युद्ध करूं लागलें. ३. ३. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ शाल्व-प्रद्युम्नयुद्धांत शाल्वाच्या बाणानें प्रद्युम्नाला आलेली मूर्च्छा.]

(१) वासुदेव—हे भरतश्रेष्ठ युधिष्ठिरा, तो रुक्मिणीनंदन प्रद्युम्न असें बोलून वेगवान् अश्वांनीं युक्त असलेल्या सुवर्णमय रथावर आरूढ झाला. त्यानें अंतकाप्रमाणें मुख पसरलेला मकरध्वज उभारला आणि तो अतिशय वेगानें शत्रूवर चालून गेला. तेव्हां त्याच्या रथाचे महाबलवान् अश्व जणुकाय आका-शांत उड्डाणच करीत आहेत असें भासलें. त्या माझ्या शूर पुत्रानें शत्रूला तिर-स्कृत करीत आपल्या श्रेष्ठ धनुष्याचा टणत्कार केला आणि भाते, खड्ग व गोधांगुलित्राण धारण करून आपलें विद्युल्लतेप्रमाणें चमकणारें धनुष्य या हातां-तून त्या हातांत फिरवीत सौभांतील सर्व दैत्यांना भयभीत केलें. तो धनुर्धर

धनुष्य आकर्ण ओढून इतक्या त्वरेनें शरसंधान करीत होता कीं, समरांगणांत तो शर जोडितो केव्हां व सोडितो केव्हां, यांतील अंतर शत्रूंना दिसेनासें झालें.

तो कुमार रणांगणांत गेला असतां त्याच्या मुखावर कसलाहि विकार दिसला नाहीं. त्याचीं गात्रें कंपित झालीं नाहींत. लोकांनीं त्याचा सिंहनाद ऐकला व त्याचा अद्भुत पराक्रम पाहिला. त्याच्या श्रेष्ठ रथावरील मत्स्यांना भक्षण करणारा व मुख पसरलेला सुवर्ण दंडस्थ मकराकार श्रेष्ठ ध्वज शोभत होता. त्याला पाहून शाल्वसैन्य व्यथित झालें.

त्यानंतर शत्रूंचा संहार करणारा प्रद्युम्न बाण ओढून युद्धाची इच्छा करणाऱ्या शाल्वावर धांवून गेला. पण त्या रणभूमींत प्रद्युम्न वीर धांवून आला हें क्रुद्ध झालेल्या शाल्वाला सहन झालें नाहीं. तो अतिशय संतापला व आपल्या कामगामी सौभ-नगरींतून खालीं उतरला आणि शत्रूंचें नगर जिंकणारा तो शाल्व प्रद्युम्नाशीं युद्ध करूं लागला. तेव्हां त्या दोघां वीरांचें तें तुमुल युद्ध लोकांना इंद्र व बलि यांच्या युद्धासारखें दिसलें.

हे धर्मराजा, शाल्वाचा मायावी रथ सुवर्णमय असून तो ध्वज व पताका यांनीं युक्त होता. त्या रथाचा कणा अतिशय दृढ होता. त्यांत भाते ठेविलेले होते. अशा त्या अलौकिक रथावर आरूढ होऊन तो महाबलाढ्य शाल्व प्रद्युम्नावर शरवृष्टि करूं लागला. तेव्हां प्रद्युम्नानेंहि आपल्या हस्तचापल्यानें शाल्वाला जणुकाय मोहितच करून सोडिलें.

याप्रमाणें समरांगणांत शरांचा प्रहार झाला असतां तो असहिष्णु सौभराजाला सहन झाला नाहीं. त्यानें माझ्या पुत्रावर अग्नितुल्य मर्मभेदक बाण सोडिला. परंतु माझ्या महाबलाढ्य पुत्रानें त्याचा छेद केला. तेव्हां त्या शाल्वानें माझ्या पुत्रावर दुसरे प्रदीप्त बाण सोडिले, पण त्या बाणांनीं विद्ध झालेल्या माझ्या पुत्रानें शाल्वावर एकच मर्मभेदक बाण सोडिला. त्या बाणानें शाल्वाच्या हृदयाला विद्ध केलें. त्यामुळें तो मूर्छित होऊन पडला.

तो शाल्व-वीर निश्चेष्ट होऊन पडलेला पहातांच सर्व दानवश्रेष्ठ पृथ्वीला विदारण करीत धावूं लागले व शाल्वसैन्यांत हाहाकार उडाला. इतक्यांत तो शाल्वराजा देहभानावर येऊन एकदम उठला व त्या महाबलवानानें रणांगणांत स्थित असलेल्या प्रद्युम्नावर बाण सोडून त्याच्या कंठप्रदेशीं वेध केला आणि याप्रमाणें रुक्मिणी-नंदनाला विद्ध करून शाल्वानें मोठ्यानें सिंहनाद केला. त्या नादानें सर्व

पृथ्वी दुमदुमून गेली. युधिष्ठिरा, माझ्या मोहित झालेल्या पुत्रावर त्या शाल्वानें मोठ्या त्वरेनें आणखीं बाण सोडिले. तेव्हां त्या असंख्य बाणांच्या प्रहारानें मूर्च्छित झालेला माझा पुत्र प्रद्युम्न निश्चेष्ट होऊन पडला. ३. ३. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ सावध झालेल्या प्रद्युम्नाचा सारथ्याशीं संवाद.]

(१) **वासुदेव**—हे युधिष्ठिरा, शाल्वाच्या बाणांनीं तो बलवानांतील श्रेष्ठ प्रद्युम्न पीडित झाला असतां सैन्यांतील सर्व वृष्णिवीर निरुत्साह होऊन अतिशय व्यथित झाले. सर्व अंधक व वृष्णिसैन्य हाहाकार करूं लागलें. प्रद्युम्न मोहित झालेला पाहून शत्रूला अतिशय संतोष झाला.

हे कौंतेया, इकडे त्या वीर प्रद्युम्नाला प्रबल मूर्छा आलेली पहातांच युद्धनीतिविशारद सारथ्यानें वेगवान् अश्वांना प्रेरणा करून मोठ्या त्वरेनें रथ रणांगणांतून परत फिरविला. परंतु त्या दारुकपुत्रानें रथ थोड्या अंतरावर नेला नाहीं तोंच हा रथिश्रेष्ठ प्रद्युम्न सावध झाला व धनुष्य धारण करून म्हणाला—

" हे सौते, तूं हें काय आरंभिलें आहेस ? आज रणांगणांतून पराङ्मुख कां होत आहेस ? युद्धाला पाठ देणें हा वृष्णिवीरांचा धर्म नव्हे. या महायुद्धांत शाल्वाला पाहून तुला मोह तर पडला नाहींना ? किंवा हें युद्ध पाहून तूं भयभीत तर नाहीं झालास ! काय असेल तें मला यथार्थ सांग. "

सूत—हे जनार्दनपुत्रा, मीं मोहित झालों नाहीं किंवा भ्यालोंहि नाहीं. परंतु हे केशवकुमारा, हा शाल्व तुझ्याहून अति प्रबल आहे, असें मला वाटतें. हा पापी महा बलवान् आहे. यास्तव मी हळुहळू तुझा रथ मागें नेत आहें. शिवाय, हे आयुष्मन् , रणामध्यें शूर रथी मूर्छित झाला असतां सारथ्यानें त्याचें रक्षण करावें असा धर्म आहे. तस्मात् तुझें नित्य रक्षण करणें, हें माझें कर्तव्य आहे. तसेंच तूंहि माझें संरक्षण करावेंस. ' रथ्याचें सारथ्यानें सर्वदा रक्षण करावें, ' या युद्धनीतीला अनुसरून मी समरांगणांतून परत फिरलों. हे शूरा, या युद्धांत तूं एकटा आहेस आणि दानव असंख्य आहेत. यास्तव हें समयुद्ध नव्हे, असें समजून मीं तुझा रथ रणांगणांतून बाहेर नेत आहें.

पांडुनंदना, सूत असें बोलला असतां ज्याच्या रथध्वजावर मकर आहे, असा तो कुमार सारथ्याला म्हणाला— " हे दारुके, अगोदर रथ परत फिरीव

आणि पुनः केव्हांहि असें करूं नको. मी जिवंत असेपर्यंत रणांतून कधींहि परत फिरणार नाहीं. अरे, जो युद्ध सोडून पळतो, जो पडलेल्या योद्धयावर प्रहार करितो, शरण येऊन आश्रय मागणाराला मारितो, स्त्रिया, बाल व वृद्ध यांचा वध करितो आणि त्याचप्रमाणें जो विरथ, पळणाऱ्या, शस्त्रें व आयुधें भग्न झालेल्या सैनिकांचा प्राण घेतो, तो वृष्णिकुलोत्पन्नच नव्हे. हे सौते, तूं धर्मज्ञ आहेस, सूतकर्मांत प्रवीण आहेस, तुला वृष्णिकुलांतील युद्धनीति विदित आहे व सैन्याच्या अग्रभागीं राहून वृष्णिवीर कोणतें कर्म करीत असतात तें सर्व तुला अवगत आहे. यास्तव पुनः केव्हांहि युद्धांतून असें पलायन करूं नको.

हे सूता, मी शत्रूंचे प्रहार पाठीवर घेत, भ्रांत होऊन रणांगणांतून पलायन केलें असतां गदाग्रज दुर्धर्ष माधव मला काय म्हणेल ! केशवाचा ज्येष्ठ भ्राता व नील वस्त्रें धारण करणारा जो मदोन्मत्त बलराम त्याची गांठ पडली असतां तो महाबाहु मला काय बोलेल ! नरसिंह महाधनुर्धर सात्यकि, समितिंजय सांब, दुर्धर्ष चारुदेष्ण, तसेच गद, सारण व पराक्रमी अक्रूर हे सर्व मला काय म्हणतील !

हे सारथे, मी सर्वदा शांत, शूर व कुलाभिमानी आहें, अशी माझी प्रसिद्धि आहे. तेव्हां मी भीतीनें रणांतून पराङ्मुख झालों, असें ऐकून वृष्णिवीरांच्या स्त्रिया एकत्र जमल्या असतां माझ्याविषयीं काय बरें उद्गार काढतील ! 'अहो, या प्रद्युम्नानें युद्धांतून भीतीनें पलायन केलें !' असें म्हणून त्या माझा धिक्कार करतील ! ! मला कोणी धन्यवाद देणार नाहीं आणि हे सौते, मला किंवा माझ्या सारख्या कोणाहि योद्धयाला धिक्कारयुक्त वाणीनें केलेला उपहास मृत्यूपेक्षांहि तीव्रतर वाटतो. तस्मात् हे दारुके, तूं पुनः केव्हांहि युद्धापासून पराङ्मुख होऊं नकोस.

मधुसूदन हरि माझ्यावर भार टाकून भरतश्रेष्ठ धर्मराजाच्या यज्ञासाठीं गेला आहे. तेव्हां मीं आज युद्धाला पाठ दिल्यास त्याला तें सहन होणार नाहीं. हे सूतपुत्रा, 'शाल्वाचें मी निवारण करीन, तूं स्वस्थ रहा' असें म्हणून मीं युद्धाला निघालेल्या वीर कृतवर्म्याला मागें परतविलें. तेव्हां माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून तो हृदिकपुत्र निवृत्त झाला. तो महारथ मला भेटला असतां मी त्याला आतां काय सांगूं !

त्याचप्रमाणें दुराधर्ष, शंख-चक्र-गदा धारण करणारा, कमलपत्राक्ष श्रीकृष्ण, सात्यकि, बलदेव आणि माझ्याशीं सतत स्पर्धा करणारे इतर अंधक व वृष्णि-वीर यांना मी काय सांगूं ! हे सौते, ' हा समरभूमींतून युद्ध सोडून पळाला, याच्या पाठीवर शत्रूनें शरवृष्टि केली ' असा अपवाद मी कसा सहन करूं ? मी विवश झालों असतां तूं मला असा रणक्षेत्रांतून दूर नेऊं लागल्यास मी जिवंतहि राहणार नाहीं. यास्तव हे दारुकनंदना, हा रथ सत्वर रणभूमीकडे वळीव आणि कसलेंहि संकट ओढवलें तरी पुनः असें करूं नको.

हे सारथे, पाठीवर शत्रूंचा प्रहार होत असतां भीतीनें रणांतून पळ काढून जिवंत रहाणें मला कदापि मानास्पद वाटणार नाहीं. हे सूता, हीन पुरुषा-प्रमाणें मी रणांगणांतून कधीं तरी भीतीनें पळाल्याचें तुला आठवतें का ? हे दारुके, तूं संग्रामांतून निघून आलास हें योग्य केलें नाहींस. आतां युद्धाची इच्छा करणाऱ्या मला सत्वर रणांगणांत घेऊन चल. ३. ३. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ प्रद्युम्नाचें रणभूमींत निवर्तन. २ शाल्वाशीं युद्ध. ३ शाल्वाची मूर्च्छा. ४ देवांचा संदेश व विद्ध झालेल्या शाल्वाचें सौभनगरींतून गमन.]

(१) **वासुदेव**—हे युधिष्ठिरा, बलवानांतील श्रेष्ठ प्रद्युम्नाचें हें भाषण ऐकून सारथि त्याला मधुर व प्रेमळ वाणीनें म्हणाला—" हे रुक्मिणीतनया, संग्रमाकडे अश्व नेण्यास मी भीत नाहीं. वृष्णिवीरांचें युद्धकौशल्य मला चांगलें विदित आहे. त्याविषयीं कांहींच संशय नाहीं. परंतु हे आयुष्मन्, सारथ्यानें नेहमीं शरानें पीडित झालेल्या रथ्याचें रक्षण करावें असा उपदेश स्मृत आहे आणि तूं शाल्वाच्या बाणानें अतिशय व्यथित होऊन मूर्छित झाला होतास. म्हणून मीं तुला रणांगणांतून दूर नेलें. तो तूं सात्वतश्रेष्ठ यदृच्छेनें सावध झाला आहेस. आतां हे केशवनंदना, माझें अश्वविद्येंतील कौशल्य पहा. मीं दारुकाचा पुत्र आहें व सारथ्य कर्माचें योग्य शिक्षण संपादिलें आहे. शाल्वाच्या प्रचंड सैन्यांत आतां मी निर्भयपणें कसा प्रवेश करितों, तें पहा. "

हे कौंतेया, असें बोलून त्या सूतानें रज्जु ओढून अश्वांना प्रेरणा केली व वायुवेगानें रथ चालविला. त्यानें डाव्या व उजव्या बाजूंनीं प्रदक्षिणा घालीत

विचित्र मंडलें घेत अश्वांना प्रतोदानें प्रेरणा करून अति त्वरेनें चालविलें. तेव्हां ते आकाशांतूनच संचार करीत आहेत कीं काय असें भासलें.

हे भरतश्रेष्ठा, त्या दारुकाचें हें हस्तचापल्य जाणून ते तेजस्वी अश्व जणु-काय भूमीला पायांचा स्पर्श होऊं न देतांच पळत सुटले. त्यानें प्रयासावांचूनच शाल्वसैन्याला उजवी घातली. खरोखर हें मोठें अद्भुत कर्म घडलें.

(२) त्या वेळीं हे धर्मराजा, प्रद्युम्नानें उजवी घातलेली सहन न होऊन त्या सौभराजानें माझ्या पुत्राच्या सारथ्याला तीन तीक्ष्ण बाणांनीं व्यथित केलें. परंतु त्या दारुकपुत्रानें त्याच्या शरांना तिरस्कृत करून पुनः त्याच्या उजव्या बाजूनें रथ नेला. तेव्हां त्या शाल्वानें माझ्या कुमारावर अनेक प्रकारचे असंख्य बाण सोडिले. पण त्या रौक्मिणेयानें स्मित करून आपलें हस्तलाघव दाखवीत त्या सर्व बाणांचा तीक्ष्ण शरांनीं छेद केला.

प्रद्युम्नानें आपले सर्व बाण तोडून टाकिलेले पाहून त्या सौभाधिपतीनें दारुण आसुरी माया पसरून शर सोडिले. परंतु त्या दैत्यानें महाबलाढ्य अस्त्र योजिलें आहे, हें जाणून प्रद्युम्नानें तत्काल ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून तीक्ष्ण बाण सोडिले. त्यांनीं त्या महा अस्त्राचा मध्येंच विच्छेद करून शाल्वाचें मस्तक, हृदय व मुख विद्ध केलें, तेव्हां तो नृपति मूर्छित होऊन पडला.

(३) याप्रमाणें बाणांनीं पीडित होऊन तो क्षुद्र शाल्वराजा मोहित होऊन पडला असतां रुक्मिणीनंदनानें शत्रूचा नाश करणारा दुसरा एक तीव्र बाण धनुष्याला जोडिला. तेव्हां सर्व दाशार्हांना पूज्य असलेला, सर्पाप्रमाणें विषारी व अग्नीप्रमाणें प्रखर असलेला तो बाण प्रद्युम्न धनुष्याला जोडीत आहे असें पाहून अंतरिक्षांत हाहाकार उडाला.

(४) त्यानंतर सर्व देवगण, इंद्र व कुबेर यांनीं मनोवेगानें जाणाऱ्या नारद आणि वायु यांना प्रद्युम्नाकडे पाठविलें. तेव्हां ते दोघे रौक्मिणेयाकडे आले व त्यांनीं देवांचा निरोप त्याला सांगितला. ते म्हणाले—" हे वीरा, तूं शाल्वाचा वध करूं नको. तुझा हा बाण काढून घे. हा शाल्व रणामध्यें तुला अवध्य आहे. पण या तुझ्या बाणाला अवध्य असा कोणताहि पुरुष नाहीं. यास्तव आपला बाण परत घे. हे महाबाहो, ब्रह्मदेवानें या शाल्वाचा मृत्यु देवकीनंदन श्रीकृष्णाच्या हातून नियत केलेला आहे. तो त्याचा संकल्प मिथ्या न होवो."

तें ऐकून संतुष्ट झालेल्या प्रद्युम्नानें आपला श्रेष्ठ बाण धनुष्यावरून काढून पुनः भात्यांत ठेवून दिला. त्यानंतर प्रद्युम्नाच्या शरांनीं व्यथित झालेला शाल्व देहभानावर येऊन आपल्या सैन्यासह त्वरेनें निघाला आणि वृष्णींनीं जर्जर केलेला तो क्रूर दुर्मति द्वारका सोडून आपल्या सौभनगरींत बसून अंतरिक्षांत निघून गेला. ३. ३. १९.

अध्याय २० वा.

[१ श्रीकृष्णाचें द्वारकेंत प्रत्यागमन. २ त्याला शाल्ववृत्त कथन. ३ कृष्णाचें प्रतिज्ञापूर्वक शाल्वावर चालून जाणें. ४ घोर युद्ध.]

(१) वासुदेव—युधिष्ठिरा, याप्रमाणें शाल्व द्वारकेंतून परत फिरला. इतक्यांत तुझा राजसूय यज्ञहि समाप्त झाला व मी आनर्त-देशास परत गेलों. तेव्हां मला द्वारकानगरी उत्साहशून्य दिसली. तेथें स्वाध्याय व वषट्कारादि यज्ञकर्में होत नसल्यामुळें ती रम्य नगरी एखाद्या अलंकारविरहित असलेल्या रूपवती स्त्रीप्रमाणें भासली. द्वारकेंतील उपवनें उध्वस्त झाल्यामुळें ओळखूं येत नव्हतीं. तें पाहून माझ्या मनांत शंका उत्पन्न झाली व मीं कृतवर्म्याला म्हटलें " हे नरश्रेष्ठा, वृष्णिकुलांतील स्त्री-पुरुष अतिशय अस्वस्थ कां बरें दिसत आहेत ? याचें कारण काय, तें मला तत्त्वतः सांग. "

(२) मीं असें विचारिलें असतां कृतवर्म्यानें मला शाल्वानें द्वारकेला वेढा दिल्यापासून तो तेथून निघून जाईपर्यंतचा सर्व सविस्तर वृत्तान्त सांगितला. तें साद्यंत वृत्त ऐकून मीं शाल्वाचा नाश करण्याचा निश्चय केला व सर्व नगरवासी जन, राजा उग्रसेन, वसुदेव आणि सर्व वृष्णिश्रेष्ठ वीर यांस आश्वासनानें आनंदित करीत म्हटलें—

" हे यादवश्रेष्ठहो, या द्वारकानगरींत तुम्ही सर्वदा अतिशय सावधपणानें रहा. मी शाल्वराजाचा समूळ नाश करावयास निघालों आहें. माझें सांगणें लक्षपूर्वक ऐका. त्या दुरात्म्या शाल्वाचा वध केल्यावांचून मी द्वारकेला परत येणार नाहीं. शाल्वासह सौभनगरीचा नाश करूनच मी तुमच्या दृष्टीं पडेन. यास्तव तुम्ही शत्रूला भयसूचक असलेला आणि नीच, मध्यम व तार अशा तीन स्वरांनीं युक्त असलेला हा युद्धदुंदुभि तीन वेळां वाजवा.

हे भरतश्रेष्ठा, मीं असा धीर दिला असतां ते सर्व वीर संतुष्ट होऊन 'तूं सत्वर जाऊन शत्रूचा संहार कर' असें बोलले आणि हृष्टचित्त झालेल्या यादवांनीं आशीर्वचनानें माझें अभिनंदन केलें.

(३) नंतर विप्रश्रेष्ठांनीं स्वस्तिवाचन करून मला आशीर्वाद दिले असतां मीं त्यांना शिरसा वंदन केलें आणि शैब्य व सुग्रीव या उत्तम अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथावर आरूढ होऊन माझा श्रेष्ठ पांचजन्य शंख वाजविला. त्याच्या नादानें दशदिशा दुमदुमून गेल्या. त्या वेळीं माझ्याबरोबर जी प्रचंड चतुरंग सेना होती, ती सर्व निवडक व विजयी होती. शूरत्वाविषयीं अतिशय प्रसिद्ध असलेले काश्य व वैदेह-देशांतील योद्धे माझ्या सैन्यांत होते. याप्रमाणें विपुल सेनेसह मी अनेक देश, पर्वत, अरण्यें, नद्या व सरोवरें यांचें उल्लंघन करून मार्तिक-देशाच्या समीप येऊन पोंचलों.

हे धर्मराजा, तेथें गेल्यावर शाल्व सौभनगरींत बसून सागराच्या समीप जात आहे, असें मीं ऐकिलें. तेव्हां मी त्याचा पाठलाग करीत निघालों. मीं प्रचंड लाटांनीं युक्त असलेल्या समुद्राच्या समीप जाऊन पोंचतांच तो सौभस्थ शाल्वराज सागराच्या मध्यवर्ती प्रदेशांत गुप्तपणें जाऊन राहिला. त्या दुरात्म्यानें मला दुरूनच अवलोकन करून हंसत हंसत पुनः पुनः युद्धार्थ आह्वान केलें.

(४) युधिष्ठिरा, त्या वेळीं मीं माझ्या शार्ङ्गधनुष्यास अनेक मर्मच्छेदक बाण जोडून त्या दुष्टावर सोडिले. परंतु ते तीक्ष्ण शर त्याच्या सौभनगरींत जाऊन पोचले नाहींत. तें पाहून मला अतिशय क्रोध आला.

त्या पापी दैत्यानेंहि माझ्यावर हजारों दुर्धर्ष बाणांची वृष्टि केली आणि माझे सैनिक, सारथि व अश्व या सर्वांना शरवृष्टीनें आच्छादून टाकिलें. परंतु त्याच्या बाणाकडे दुर्लक्ष करून आम्ही युद्ध करूं लागलों. शाल्वाच्या पदातींनीं माझ्यावर नतपर्व बाणांचा वर्षाव केला. त्या असुरांनीं असंख्य मर्मभेदक शरांनीं माझे अश्व, रथ व दारुक यांस झांकून टाकिलें. त्यामुळें माझे सैनिक, रथ, अश्व व सारथि मला दिसेनातसे झाले. तेव्हां मींहि आपल्या धनुष्याला असंख्य बाण जोडिले व ते दिव्य अस्त्रमंत्रांनीं अभिमंत्रवून शत्रूंवर सोडिले.

हे भारता, माझ्या सैन्याला त्या सौभनगरींत प्रवेश करितां येणें शक्य नव्हतें. कारण ती नगरी भूमीपासून एक कोस अंतरावर असून जणुकाय आकाशाला भिडल्याप्रमाणेंच भासत होती. पण तेथें जमलेल्या सर्व प्रेक्षकांनीं,

रंगभूमीवर असल्याप्रमाणेंच, टाळ्या वाजवून व उच्चस्वरानें सिंहनाद करून मला आनंदित केलें.

माझ्या हातांतून सुटलेले शर शलभाप्रमाणें दानवांच्या अंगांत शिरले. त्या वेळीं माझ्या तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध झालेले दानव खालीं महासागरांत पडत असतां सौभनगरींत मोठा हाहाकार झाला. त्या दानवांचे भुज व स्कंध तुटल्या-मुळें ते कबंधांप्रमाणें विरूप दिसणारे दानव खालीं पडते वेळीं भयंकर आक्रोश करूं लागले आणि ते समुद्रांत पडले असतां जलचरांनीं त्यांना भक्षण केलें. तें पाहून मी गायीचें दुग्ध, कुंद, पुष्प, इंदु, कमलाचा देंठ किंवा रौप्य यांप्रमाणें शुभ्र असलेला देवदत्त-शंख जोरानें वाजविला.

पण दानव सागरांत पडत आहेत असें पाहून त्या दुरात्म्या शाल्वानें माझ्याशीं घोर मायायुद्ध आरंभिलें. हे वीरा, कार्तिकेय, इंद्र, वरुण व यम यांच्या आयुधां-सारख्या गदा, मुसळें, प्रास, शूल, शक्ति, परशु, खङ्ग, वज्र, पाशव दंड, यांचा मजवर सतत वर्षाव चालविला. तेव्हां मीं मायेनेंच त्याच्या त्या मायावी आयुधांचा नाश केला.

याप्रमाणें मीं त्याच्या मायेचा नाश केला असतां तो असुर पर्वतांच्या शिख-रांनीं युद्ध करूं लागला. त्या वेळीं तेथें क्षणांत अंधकार तर क्षणांत प्रकाश, एकदा मेघाच्छादित दुर्दिन तर एकदा सुदिन, कोठें शीत तर कोठें उष्ण भासूं लागलें. अग्नीचीं किटाळें व शस्त्रें यांचा वर्षाव होऊं लागला. याप्रमाणें तो शत्रु माया पसरून माझ्याशीं युद्ध करूं लागला असतां मी त्याची ती सर्व माया ओळखून मायेनेंच त्या सर्वांचा नाश केला.

मीं योग्य समयीं आपल्या बाणांनीं त्याच्या मायेचें निवारण केलें असतां आकाश शेकडों सूर्य, चंद्र आणि असंख्य तारका, यांनीं युक्त झालें. त्यामुळें दिवस, रात्र किंवा दिशा ओळखूं येईनातशा झाल्या. तेव्हां मोहित झालेल्या मीं ' प्रज्ञा '-अस्त्राचा प्रयोग केला, त्याबरोबर वायु जसा कापसाला उडवितो त्याप्रमाणें माझ्या अस्त्रानें शाल्वाच्या मायामय अस्त्राला उडवून दिलें. त्या वेळीं पुनः प्रकाश झाला व माझें त्या दैत्याशीं अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध सुरू झालें. ३. ३. २७.

अध्याय २१ वा.

[१ शाल्वाचें अंतरिक्षांत आगमन व त्याच्याशीं युद्ध. २ वसुदेवाचा मायावी वध पाहून श्रीकृष्णाची मूर्च्छा. ३ मायेचें निवारण करून पुनः शाल्वाशीं युद्ध.]

(१) **वासुदेव**—हे युधिष्ठिरा, त्यानंतर तो महारिपु शाल्वराज माझ्याशीं युद्ध करण्यासाठीं पुनः अंतरिक्षांत आला. जयाची इच्छा करणाऱ्या त्या मूढ शाल्वानें माझ्यावर तोफा, महागदा, दीप्त शूल, मुसळें आणि तरवारी यांचा रागानें वर्षाव केला. तेव्हां मींहि वेगवान् शरांनीं त्या शस्त्रांचा आकाशांतच सत्वर छेद करून त्यांचे दोन दोन, तीन तीन तुकडे करून टाकिले. तें पाहून अंतरिक्षांत फार मोठी गर्जना झाली. ती ऐकून क्रुद्ध झालेल्या शाल्वानें हजारों नतपर्व शरांचा वर्षाव करून माझा सारथि, अश्व व रथ यांना झांकून टाकिलें.

तेव्हां शाल्वाच्या बाणांनीं पीडित झालेला माझा सारथि विह्वल होत्साता मला म्हणाला—" हे प्रभो, माझें सर्व अंग विद्ध झालें आहे, माझ्यानें उभेंहि रहावत नाहीं. परंतु उभें रहावयाचेंच, म्हणून मी उभा आहें ! "

सारथ्याचें हें करुणवचन ऐकून मीं त्याच्याकडे पाहिलें. तेव्हां तो मस्तकापासून पायांपर्यंत शरांनीं विद्ध झालेला मला दिसला. त्याच्या सर्व शरीरावर शरानें विद्ध न झालेली अशी केंसभरहि जागा दिसत नव्हती. बाणांनीं केलेल्या क्षतांतून रक्ताच्या धारा वहात होत्या, त्यामुळें तो सारथि पर्जन्य वृष्टीनंतर गेरूनें युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें भासला. पण रणामध्यें शाल्वाच्या बाणांनीं व्यथित झालेल्या व हातांत रज्जु धरलेल्या त्या सारथ्याकडे पाहून मीं त्याला धीर दिला.

(२) हे युधिष्ठिरा, इतक्यांत कोणी एक द्वारकावासी मनुष्य मजकडे आला. तो उग्रसेनाचा सेवक असल्याप्रमाणें दिसत होता. त्यानें एखाद्या सुहृदाप्रमाणें मला रथांत बसविलें व तो खिन्न होऊन सद्गदित कंठानें माझ्याशीं बोलूं लागला.

हे कौंतेया, तो मला काय म्हणाला तें ऐक—तो म्हणाला—"हे केशवा, ये, तुला द्वारकाधिपति वीर उग्रसेनानें निरोप सांगितला आहे. त्या तुझ्या पित्याच्या मित्रानें तुला कळविण्यास सांगितलें आहे कीं, तूं येथें युद्धांत मग्न झाला आहेस, परंतु शाल्वानें द्वारकेवर चाल करून शूरपुत्र वसुदेवाचा वध केला आहे. यास्तव हे जनार्दना, तूं युद्ध पुरें कर व परत येऊन द्वारकेचें रक्षण कर. हेंच तुझें आतां महत्त्वाचें कर्तव्य आहे."

राजा, त्याचें हें वचन ऐकून मी अतिशय खिन्न झालों. मला काय करावें तें सुचेना. युद्ध सोडून जावें कीं शाल्वाचा वध केल्यावांचून येथून हालूं नये, यांतील कशाचाच मला निश्चय करवेना. हे राजेंद्रा, तें अप्रिय वृत्त ऐकून मीं सात्यकि, बलराम व महारथ प्रद्युम्न यांची मनांत अतिशय निंदा केली. कारण हे कुरुनंदना, माझ्या पित्याचें व द्वारकेचें संरक्षण करण्याचें कार्य मीं त्यांच्यावर सोंपवून सौभाचा निःपात करण्यास निघालों होतों. तेव्हां पराक्रमी बलराम, सात्यकि, चारुदेष्ण, सांब इत्यादि वीर जिवंत असतील का! ते जिवंत असतांना साक्षात् इंद्रालाहि शूरसुताचा वध करितां येणें शक्य नाहीं. परंतु ज्या अर्थी वसुदेवाचा वध झाला आहे, त्या अर्थी बलरामादि वीरहि गतप्राण झाले असावेत, हें स्पष्टच दिसत आहे. असें मला निश्चित वाटलें आणि मी या सर्व विनाशाचा पुनः पुनः विचार करीत अतिशय विह्वल होऊन शाल्वाशीं युद्ध करूं लागलों.

इतक्यांत हे पांडुनंदना, सौभनगरांतून माझा पिता वसुदेव खालीं पडत असलेला मला दिसला. तें पाहून मी मोहित झालों. त्या वेळीं पुण्य क्षीण झाल्यामुळें स्वर्गांतून भूतलावर पडणाऱ्या ययातीप्रमाणें तो माझा पिता भासला. त्याचा किरीट छिन्न झाला होता. वस्त्र मलीन झालें होतें. केंस अस्ताव्यस्त दिसत होते. त्यामुळें पुण्य क्षीण झालेला ग्रह खालीं पडतांना जसा दिसतो तसाच तो मला भासला. तें पाहून माझें श्रेष्ठ शार्ङ्ग धनुष्य माझ्या हातांतून गळून पडलें व मी शोकविह्वल होऊन भ्रांत चित्तानें रथांत बसलों.

(३) याप्रमाणें रथाच्या मध्यभागीं मला निश्चेष्ट बसलेलें पाहून, मी गतप्राण झालों आहें, असें समजून माझ्या सैन्यांत मोठा हाहाकार उडाला. इकडे माझा पिता हात-पाय पसरून खालीं पडत असतां तो मला एखाद्या खालीं पडणाऱ्या पक्ष्यासारखा भासला. वसुदेव खालीं पडत असतां ते दानव हातांत शूल व पट्टे घेऊन त्याच्यावर प्रहार करूं लागले. तें पाहून माझ्या मनाचा थरकांप झाला.

त्यानंतर क्षणभरानें मी देहभानावर आलों व पहातों तों तेथें तें सौभनगर, शाल्व किंवा माझा वृद्ध पिता यांतील कोणीहि दिसेना. तेव्हां ही सर्व माया होती, असें निश्चित जाणून मीं शत्रूंवर असंख्य शरांचा पुनः वर्षाव केला. ३. ३. २१.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

तृतीय खंड.

३ वनपर्व—(पुढें चालू)

अर्जुनाभिगमनपर्व ३.

अध्याय २२ वा.

[१ श्रीकृष्णानें केलेला शाल्ववध. २ यादवादिकांचें स्व-स्व-स्थानीं गमन.]

(१) वासुदेव—हे भरतश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, त्यानंतर मीं माझें सर्वोत्कृष्ट धनुष्य हातांत घेऊन सौभनगरींतील देवशत्रूंच्या मस्तकांचा छेद केला व त्यांचीं शरीरें खालीं पाडिलीं. मीं विषारी सर्पाच्या आकाराचे, प्रखर, तेजस्वी, ऊर्ध्वगामी पुंखयुक्त बाण शाल्वावर सोडिले असतां तें सौभनगर मायेनें अदृश्य झालें. तें पाहून मला विस्मय वाटला. मला आश्चर्यानें थक्क झालेला पहातांच विकृत मुखें व मस्तकें, यांनीं युक्त असलेला तो दानवसमूह मोठ्यानें आक्रोश करूं लागला. तेव्हां सौभनगर अदृश्य झाल्यामुळें त्या महायुद्धांत त्यांचा वध करण्यासाठीं मीं शब्दवेध करणारें अस्त्र धनुष्याला जोडिलें. त्याबरोबर तो सर्व प्रचंड ध्वनि शांत झाला व पूर्वीं ज्यांनीं आक्रोश केला होता, ते सर्व दानव त्या सूर्याप्रमाणें प्रखर शब्दवेधि अस्त्रानें गतप्राण होऊन पडले.

पण हे धर्मराजा, त्या वेळीं एका बाजूचा शब्द जरी शांत झाला तरी दुसऱ्या बाजूला तशीच गर्जना झाली. तेव्हां मीं त्या दिशेकडे बाण सोडिले. याप्रमाणें त्या असुरांनीं दाही दिशा सर्व बाजूंनीं निनादित केल्या असतां मीहि त्या सर्वांचा अस्त्रप्रयोगानें वध केला.

इतक्यांत हे राजेंद्रा, ती कामगामी सौभपुरी पूर्व समुद्राच्या तीरावरील 'प्राग्जोतिष'-नगराकडे जाऊन प्रकट झाली. त्या सौभाकडे पहातांच माझ्या दृष्टीला मोह पडूं लागला. त्या लोकांतक भीषण दानवानें माझ्यावर प्रचंड शिलांचा वर्षाव करून मला झांकून टाकिलें. पुनः पुनः होणाऱ्या त्या पर्वत-वृष्टीनें मी एखाद्या वारुळाप्रमाणें पर्वतराशीमध्यें झांकून गेलों व अश्व आणि सारथि यांसह कोणालाच दिसेनासा झालों. तेव्हां माझ्या सेनेंतील सर्व यादव-वीर भीतीनें एकदम दश-दिशांकडे पळूं लागले.

हे राजा, याप्रमाणें मी दिसेनासा झाल्यामुळें स्वर्ग, पृथ्वी व अंतरिक्ष यांत हाहाकार उडाला. माझे सर्व आप्त व सुहृद् शोकाकुल होऊन दुःखानें आक्रोश करूं लागले. तेव्हां माझ्या शत्रूंना हर्ष झाला व मित्रांना दुःख झालें. हे राजन्, अशाप्रकारें सौभराजानें मला जिंकल्यासारखें भासविल्याचा हा वृत्तांत मला मागाहून कळला. माझी मूर्च्छा गेल्यानंतर सारथ्याच्या मुखानें मीं तो ऐकला.

त्यानंतर मीं इंद्राचें वज्रास्त्र सोडून त्या पर्वतराशींचें विदारण केलें. त्या वेळीं पर्वतांच्या भारानें माझे अश्व अतिशय व्याकुळ व श्वासोच्छ्वास करण्या-सहि असमर्थ होऊन थरथरां कांपत होते. याप्रमाणें मेघमंडलाचा भेद करून आकाशांत उदय पावणाऱ्या आदित्याप्रमाणें मला पर्वतराशींतून बाहेर पडलेलें पाहून माझ्या सर्व बांधवांना पुनः संतोष झाला.

माझ्या अश्वांची अशी शोचनीय अवस्था पाहून माझा सारथि त्या कालाला योग्य असें वचन बोलला. तो म्हणाला—"हे प्रभो, सौभपति शाल्व तुझ्यापुढें उभा आहे. त्याच्याकडे चांगलें लक्ष दे. हे वार्ष्णेया, त्याची उपेक्षा पुरे झाली. आतां त्याच्या नाशाचा सत्वर यत्न कर. हे कृष्णा, शाल्वावरील स्नेह व दया सोडून दे. याचा सत्वर वध कर. त्याला जिवंत ठेवूं नको. हे शत्रु-नाशक वीरा, आपला सर्व पराक्रम खर्च करून शत्रूचा वध करावा. बलवानानें दुर्बल शत्रूचीहि उपेक्षा करूं नये. युद्ध न करणाऱ्या व आपल्या नगरींत स्वस्थ बसून रहाणाऱ्या शत्रूचाहि नाश करावा अशी नीति आहे. मग समरांगणांत

युद्धाला उभ्या राहिलेल्या शत्रूविषयीं काय सांगावें ! यास्तव हे वृष्णिकुलश्रेष्ठा, आतां विलंब लावूं नको. सर्व प्रयत्नांनीं याचा वध कर. अशा मार्दवानें त्याला जिंकतां येणार नाहीं. किंवा हा तुझा सखाहि नाहीं. यानेंच अगोदर तुझ्याशीं युद्ध आरंभिलें व द्वारकेवर चाल करून तिला उध्वस्त करून सोडिलें, हें विसरूं नको. ”

हे युधिष्ठिरा, सारथ्याचें हें वचन ऐकून त्याचें म्हणणें मला योग्य वाटलें. मीं युद्धामध्यें शाल्वाचा वध आणि सौभ-नगरीचा नाश करण्याचा निश्चय केला. ‘ दारुका, क्षणभर थांब, ’ असें बोलून मीं आपलें प्रिय आग्नेयास्त्र धनुष्याला जोडिलें. तें दिव्य अस्त्र अभेद्य, अति तेजस्वी, युद्धांत दानवांचा अंत करणारें आणि यक्ष, राक्षस व विपरीत आचरण करणारे म्लेच्छ-राजे यांचें भस्म करणारें होतें.

त्याचप्रमाणें कालांतक यमाचीच ज्याला उपमा आहे, असें तीक्ष्ण धारेचें सुदर्शन चक्र मीं मंत्रविलें आणि ‘ माझे सर्व शत्रु व सौभ नगर यांचा स्वसामर्थ्यानें नाश कर ’ असें म्हणून तें मोठ्या क्रोधानें सौभावर सोडिलें. तें शत्रूंचा संहार करणारें अद्वितीय चक्र आकाशांत जात असतां जणुकाय प्रलयकालीं उगवणारा दुसरा सूर्यच वर येत आहे, असें भासलें.

तें दिव्य सुदर्शन सौभनगरापर्यंत जाऊन पोंचलें व करवतीनें एखादें लाकुड जसें कापावें, तसें त्यानें त्या नगराचे मधोमध दोन तुकडे केले. तेव्हां महेश्वराच्या बाणानें उडविलेल्या त्रिपुराप्रमाणें सुदर्शनाच्या बलानें छिन्न-भिन्न झालेलें तें सौभनगर मोठ्या वेगानें खालीं पडलें.

याप्रमाणें त्या सौभनगराचा नाश करून सुदर्शन चक्र परत माझ्या हातीं आलें. तें मीं पुनः अभिमंत्रवून ‘ आतां वेगानें शाल्वावर जा ’ असें म्हणून सोडिलें. तेव्हां हातांत प्रचंड गदा घेऊन ती गरगर फिरवीत असलेल्या शाल्वाचे त्यानें आपल्या प्रखर तेजानें एकदम दोन तुकडे केले. अशाप्रकारें त्या शाल्ववीराचा वध झाला असतां माझ्या बाणांनीं पूर्वींच व्यथित झालेले सर्व दानव हाहाकार करीत भीतीनें दश-दिशा पळून गेले.

त्यानंतर मीं आपला रथ सौभनगराच्या समीप उभा करून मोठ्या हर्षानें शंखनाद केला. तो ऐकून माझ्या सुहृदांना परम संतोष झाला. त्या सौभनगराचा आकार मेरूच्या शिखरासारखा असून त्यांतील गोपुरें व वाडे, यांचा

विध्वंस झाला होता. तें नगर जळत असलेलें पाहून त्यांतील स्त्रिया इतस्ततः धावूं लागल्या.

हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें युद्धामध्यें शाल्वाचा वध व सौभाचा निःपात करून मी आनर्तदेशाला परत आलों. तेव्हां माझ्या सर्व सुहृद्-बांधवांना परम आल्हाद झाला. हे धर्मराजा, या कारणामुळें मीं त्या द्यूतप्रसंगीं हस्तिनापुरास येऊं शकलों नाहीं. मीं जर त्या वेळीं तेथें आलों असतों, तर हें द्यूत झालें नसतें अथवा दुर्योधन जिवंत राहिला नसता. परंतु जलप्रवाहानें धरण फोडल्यावर त्याला जसें अडवितां येत नाहीं तसें आतां वेळ निघून गेल्यावर मी तरी काय करणार !

(२) वैशंपायन—राजा जनमेजया, श्रीमान् मधुसूदन असें बोलून व सर्व पांडवांचा निरोप घेऊन निघाला. त्यानें युधिष्ठिराला वंदन केलें असतां धर्मराज व भीमसेन यांनीं त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें. अर्जुनानें त्याला आलिंगन दिलें व नकुल-सहदेवांनीं त्याला अभिवादन केलें. धौम्यानें त्याचा सत्कार केला आणि द्रौपदीनें आपल्या अश्रूंनीं पुरुषोत्तमाचें पूजन केलें.

याप्रमाणें पांडवांनीं सत्कार केला असतां श्रीकृष्णानें सुभद्रा व अभिमन्यु यांस आपल्या सुवर्णमय रथांत बसविलें आणि युधिष्ठिराला आश्वासन देऊन तो वासुदेव आपल्या शैब्य व सुग्रीव या सर्वोत्कृष्ट अश्वांनीं युक्त असलेल्या आदित्यतुल्य रथांत बसून द्वारकेस निघून गेला.

दाशार्ह श्रीकृष्ण निघून गेला असतां त्याच्या मागोमाग धृष्टद्युम्न द्रौपदी-पुत्रांना घेऊन आपल्या नगराला गेला. शिशुपालाचा पुत्र धृष्टकेतु आपली भगिनी जी नकुलभार्या रेणुमती, तिला घेऊन आपल्या चेदिदेशाकडे निघाला. त्याचप्रमाणें सहदेवाचे शालक केकयराजपुत्र पांडवांना भेटून व त्यांची अनुज्ञा घेऊन आपल्या रम्य शुक्तिमती-नगरीकडे परत फिरले.

त्यानंतर सर्व ब्राह्मण, वैश्य व इतर नागरिक यांनाहि पांडवांनीं निरोप दिला. परंतु ते त्या महात्म्या पांडवांना सोडून जाईनात. काम्यकवनांतील त्या सर्व महात्म्यांचा तो समागम अभूतपूर्व होता. तथापि युधिष्ठिरानें त्या विप्रांचा निरोप घेतला व सारथ्यांना रथ सज्ज करण्याची आज्ञा केली. ३. ३. २२.

अध्याय २३ वा.

[१ पांडवांचें वनाकडे गमन. २ त्यांस पौरजनांचा निरोप.]

(१) **वैशंपायन**—हे पारिक्षिता, याप्रमाणें तो देवकीनंदन परत गेला असतां द्रौपदी व पुरोहित यांच्यासह ते पांची पांडव भ्राते उत्कृष्ट अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथांत बसून वनाकडे जावयास निघाले. महेश्वराप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या वीरांनीं निघतेवेळीं वेदवेत्त्या विद्वान् ब्राह्मणांना एकशें आठ सुवर्ण नाण्यांचा एक, असे अनेक निष्क, वस्त्रें, आणि गायी यांचें दान दिलें.

त्या पूर्वींच त्यांचे शस्त्रयुक्त वीस सेवक शस्त्रें, दिव्य बाण, धनुष्यें, ज्या, यंत्रें व खड्ग घेऊन द्वारकेस निघून गेले होते. त्यानंतर इंद्रसेनहि सुभद्रेचीं वस्त्रें, भूषणें व दासी यांसह, रथांत बसून त्वरेनें द्वारकेस गेला.

त्या वेळीं इंद्रप्रस्थांतील उदार नागरिक तेथें आले व त्यांनीं धर्मराजाला प्रदक्षिणा घातली. प्रसन्नमुख ब्राह्मण व कुरुजांगल देशांतील प्रमुख प्रजाजन, युधिष्ठिराशीं बोलूं लागले असतां भ्रात्यांसह धर्मराजानेंहि प्रसन्न मनानें त्यांच्याशीं संभाषण केलें. कुरुजांगल-देशांतील तो जनसमूह पाहून त्यांचा अधिपति महात्मा धर्मराज स्वस्थ उभा राहिला. पित्याचें जसें आपल्या पुत्रांवर प्रेम असतें, तसेंच युधिष्ठिराचें त्या आपल्या प्रजेवर होतें आणि ते प्रजाजनहि पुत्र जसे पित्यावर लोभ करितात, तसेच धर्मराजाला प्रिय मानीत असत.

हे राजेंद्रा, अशा प्रकारचा तो प्रमुख नागरिकांचा समुदाय धर्मराजाच्या सभोंवार उभा राहिला आणि 'हे प्रभो, हे धर्मराजा, आम्हांला आतां या असल्या कुराज्यांत रहावें लागणार ना !' असें बोलत लज्जित होऊन अश्रु ढाळूं लागला.

(२) ते दुःखित झालेले पौरजन पुनः म्हणाले—आम्हां प्रजेला पितृतुल्य असलेला हा श्रेष्ठ धर्मराज आज या सर्व नागरिकांना सोडून कोठें चालला ! हे प्रभो, सर्वदा धर्मनिष्ठ असलेल्या तुला द्यूतांत जिंकून जे अशा प्रकारें संकटांत घालूं इच्छितात त्या निष्ठुर धृतराष्ट्रपुत्राला, शकुनीला व कर्णाला धिक्कार असो !

ज्यानें स्वसामर्थ्यानें इंद्रप्रस्थ नगर वसवून कैलासाप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या अप्रतिम नगरींत प्रवेश केला, तो हा आमचा अचिंत्य पराक्रमी महाराज युधिष्ठिर कोठें चालला !

महात्म्या मयासुरानें देवसभेसारखी अद्वितीय सभा ज्याच्यासाठीं निर्माण केली, तो धर्मराज देवांनीं रक्षण केलेली ती मयसभा सोडून कोठें जात आहे !

पौरजन याप्रमाणें शोकाकुल होऊन विलाप करीत असतां धर्म, अर्थ व काम यांस यथार्थ जाणणारा अत्यंत तेजस्वी धनंजय त्या सर्वांस उच्च स्वरानें म्हणाला —"हे पौरजनहो, हा धर्मराजा वनवासाचा काल समाप्त होतांच दिव्य सभास्थानादि आपलें ऐश्वर्य व शत्रूंचें यश यांचें पुनः हरण करील. यास्तव तुम्ही सर्व या तपस्वी ब्राह्मणांना एकत्र व पृथक् पृथक् प्रसन्न करून आमच्या अर्थसिद्धीसाठीं त्यांची प्रार्थना करा."

राजा, पार्थाचें हें भाषण ऐकून त्या ब्राह्मणादि सर्व वर्णांच्या प्रजाजनांनीं मोठ्या संतोषानें महात्म्या धर्मराजाला प्रदक्षिणा घातली व त्याचें अभीष्ट चिंतिलें. नंतर द्रौपदीसह पांची भ्रात्यांचा निरोप घेऊन खिन्न मनानें त्यांनीं स्वनगरीकडे प्रयाण केलें. ३. ३. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ पांडवांचा द्वैतवनांत प्रवेश.]

(१) वैशंपायन—राजा, ते सर्व प्रजाजन परत गेले असतां सत्यप्रतिज्ञ युधिष्ठिर आपल्या चारी भ्रात्यांना म्हणाला—"हे वीरांनो, आपल्याला आतां बारा वर्षे निर्जन वनांत काढावयाचीं आहेत. यास्तव ज्या प्रदेशांत विपुल हरिणें व द्विज असतील असें एखादें महारण्य शोधून काढा. पुण्य जनांनीं युक्त व फल-पुष्पांनीं समृद्ध असलेल्या स्थळीं आपण हीं बारा वर्षे सुखानें राहूं."

धर्मराजाचें हें वचन ऐकून, अर्जुन पितृतुल्य असलेल्या त्या उदार नरेंद्राचा गुरूप्रमाणें सत्कार करून म्हणाला—"हे भरतश्रेष्ठा, तूं वृद्ध महर्षींची परिचर्या केलेली आहेस. या लोकीं तुला अज्ञात असें कांहींच नाहीं. तूं कृष्णद्वैपायनादि महातपस्व्यांची व श्रेष्ठ ब्राह्मणांची नित्य उपासना करीत असतोस. ज्या देवर्षीचा देवलोक, ब्रह्मलोक व गंधर्वादि इतर सर्व लोक यांत नित्य संचार असतो त्या श्रेष्ठ नारदमुनीचाहि तुला सहवास आहे. त्यामुळें ब्राह्मणांचा कर्तव्याकर्तव्याविषयींचा निश्चय व त्यांचें निग्रहानुग्रहसामर्थ्य तूंच जाणतोस. त्याचप्रमाणें हे महाराज, निःश्रेयस–मोक्ष व त्याचें साधन, यांचें तुला पूर्ण ज्ञान आहे. यास्तव तुझी जेथें रहाण्याची इच्छा असेल तेथेंच आम्ही सर्व राहूं.

हे धर्मराजा, हें 'द्वैतवन'-नांवाचें सरोवर पवित्र जलानें युक्त आहे. तसेंच हें वन विविध फल-पुष्पांनीं समृद्ध आहे आणि नानाप्रकारचे पक्षी व द्विज यांचें निवासस्थान आहे.शिवाय शोक-मोहादि द्वंद्वांनीं रहित असल्यामुळेंहि या स्थलास द्वैतवन म्हणतात. यास्तव याच ठिकाणीं आपण बारा वर्षें सुखानें रहावें, असें मला वाटतें. हे राजन्, तुझी याला अनुमति आहेना ? किंवा तुझा निराळाच कांहीं विचार आहे !"

युधिष्ठिर—हे धनंजया, तुझें म्हणणें मला संमत आहे. आपण त्या प्रसिद्ध द्वैतवन-सरोवराकडेच जाऊं या.

वैशंपायन—राजा, असें बोलून ते धर्माचरण करणारे पांडव अनेक ब्राह्मणांसह त्या पवित्र 'द्वैतवन'-सरोवराकडे गेले. तेथेंहि अग्निहोत्र करणारे, निरग्नि, वेदाध्ययन करणारे व भिक्षेवर निर्वाह करणारे, अशा अनेक वनवासी ब्राह्मणांचा समुदाय युधिष्ठिराच्या भोंवतीं जमला. त्यांत तपस्वी, सिद्ध व तीव्र व्रतें धारण करणारे पुष्कळ महात्मेहि होते. त्या असंख्य ब्राह्मणांसह श्रेष्ठ राजपुत्रांनीं त्या रम्य द्वैतवनांत प्रवेश केला.

त्या वनांत साल, ताल, आम्र, इत्यादि नानाप्रकारचे प्रचंड वृक्ष होते. राष्ट्रपति युधिष्ठिरानें वर्षाकाल संपल्यावर असंख्य पुष्पित वृक्षांनीं सुशोभित झालेलें तें महावन पाहिलें. त्यांतील महावृक्षांच्या शिखरांवर मयूर, कोकिल, ससाणे इत्यादि नानाप्रकारचे पक्षी मधुर ध्वनि करीत होते. त्याचप्रमाणें त्या वनांत धर्मराजानें हत्तिणींच्या कळपासह चाललेले मदोन्मत्त महागजहि पाहिले. ते पर्वतासारखे प्रचंड हत्ती आपल्या कळपाचें संरक्षण करीत असलेले दिसले.

तेथील मनोरम सरस्वती-नदीच्या तीरावर जटाधारी महात्म्यांचीं निवासस्थानें होतीं. त्या वनामध्यें धर्मात्म्या पांडवांना अनेक सिद्ध व ऋषि यांचें दर्शन झालें.

धर्मराजानें आपले भ्राते व इतर परिवार यांसह रथांतून उतरून, इंद्र जसा स्वर्गांत प्रवेश करितो तसा त्या वनांत प्रवेश केला. त्या वेळीं सिद्ध, चारण आणि वनवासी जन त्या सत्यप्रतिज्ञ धर्मराजाला पहाण्याच्या इच्छेनें तेथें जमले व त्या नरेंद्रसिंहाच्या सभोंवार उभे राहिले. तेव्हां धर्मधारण करणारांतील श्रेष्ठ युधिष्ठिरानें त्या सर्व सिद्धगणाला वंदन केलें; उलट त्या सर्वांनींहि त्याचा राजा आणि देव, यांप्रमाणें सत्कार केला.

त्यानंतर धर्मराजा आपल्या सर्व परिवारासह त्या वनांतील एका विशाल कदंब वृक्षाखालीं जाऊन राहिला. तेव्हां अनेक तपस्वी जनांनीं त्या पुण्यशीलाचा पित्या-प्रमाणें सत्कार केला. त्या पुष्पयुक्त वृक्षाखालीं धर्मात्मा युधिष्ठिर बसला असतां द्रौपदीसह चारी पांडुपुत्र व त्यांचे अनुचर त्यांच्या समीप येऊन बसले. रथाचे अश्व सोडून इतर सेवकहि तेथें आले. तेव्हां वीर पांडवांनीं ज्याच्या मुळाचा आश्रय केला आहे असा तो शाखांनीं आवृत्त व नम्र झालेला महावृक्ष हत्तींच्या कळपांनीं परिवेष्टित झालेल्या पर्वताप्रमाणें शोभला. ३. ३. २४.

अध्याय २५ वा.

[१ मार्कंडेय-मुनीचें युधिष्ठिराकडे आगमन. २ त्याचा धर्माचरणाविषयीं उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—हे नृपश्रेष्ठा, याप्रमाणें त्या सरस्वतीनदीच्या तीरावरील श्यालवनामध्यें राहून ते इंद्रतुल्य राजपुत्र वनवासाच्या संकटकालाचें सुखानें आक्रमण करूं लागले. महात्म्या धर्मराजानें त्या वनांतील यति, मुनि व इतर सर्व ब्राह्मणादि यांना फळें व कंद-मुळें यांनीं तृप्त केलें. पांडव त्या महावनांत रहात असतां त्यांना पितृवत् असलेला धौम्य-पुरोहित त्याच्या दर्श-पौर्णमा-सादि इष्टि व दर्शश्राद्धादि पितृयज्ञ यथासांग करीत असे.

अशाप्रकारें ते धर्मनिष्ठ पांडव राज्यभ्रष्ट होऊन वनांत रहात असतां एकदा पुराण-ऋषि मार्कंडेय त्या उदारबुद्धि पांडवांच्या आश्रमास आला. देव, ऋषि व मानव यांना पूज्य व प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें महातेजस्वी असलेला तो ऋषि आपल्याकडेच आला आहे, असें पहातांच धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें त्याचें अर्घ्य-पाद्यादिकांनीं पूजन व स्वागत केलें.

त्या वेळीं त्या अनुपम तेजस्वी पांची भ्रात्यांना व पांचालीला पाहून त्या पुराण-ऋषीला श्रीरामचंद्राचें स्मरण झालें आणि त्या सर्व तपस्विसमुदायामध्यें तो स्वतःशींच विस्मयानें हंसला. तें पाहून धर्मराज खिन्न होऊन म्हणाला—"हे महर्षे, हे सर्व तपस्वी गंभीरपणानें येथें बसले आहेत. त्यांच्या समक्ष आपण परम संतोषानें मजकडे पाहून हंसत आहां, हें काय ?"

---

१. या पुढील दोन अध्यायांत मार्कण्डेय आणि दाल्भ्य यांनीं अधर्मत्याग व गो-ब्राह्मणभक्ति हेंच राजाचें आद्य कर्तव्य होय, असें प्रतिपादिलें आहे.

(२) मार्कंडेय—अरे बाबा, मीं हृष्ट झालों नाहीं किंवा आनंदानें उन्मत्त होऊनहि हंसत नाहीं. तुह्मी ही आपत्ति पाहून मला सत्यप्रतिज्ञ दाशरथि रामाचें स्मरण झालें. तो नृपश्रेष्ठहि पूर्वी पित्याच्या आज्ञेनें भ्रात्या लक्ष्मणासह वनांत राहिला होता. मीं त्या महात्म्याला हातांत धनुष्य घेऊन ऋष्यमूक-पर्वतावर फिरत असतांना पाहिलें आहे. तो पराक्रमी राघव प्रत्यक्ष यमाचा निग्रह करण्यास समर्थ होता. नमुचीचा वध करणाऱ्या इंद्रासारखा प्रतापवान् होता, तरीहि त्यानें पित्याची आज्ञा 'स्वधर्म' म्हणून पाळिली व कष्टकर वनवास पत्करिला. तो इंद्रतुल्य सामर्थ्यवान् व युद्धांत अजिंक्य असूनहि सर्व सुखोपभोगांचा त्याग करून वनांत राहिला. परंतु त्यानें स्वसामर्थ्याच्या दर्पानें अधर्म आचरिला नाहीं!

युधिष्ठिरा, पूर्वी नाभाग, भगीरथ, इत्यादि अनेक नृपश्रेष्ठांनीं ही सागरान्त पृथ्वी जरी जिंकिली होती, तरी त्यांनीं सत्यानेंच सर्व लोकांना अधीन करून घेतलें. समर्थ असूनहि अधर्माचरण केलें नाहीं.

हे नरेंद्रा, काशी व करूष-देशांचा राजा अलर्क सत्यव्रत असून त्याला सर्व लोक महात्मा समजत. तोहि धर्मासाठीं आपलें राज्य व धन यांचा त्याग करून वनांत राहिला. यावरून आपल्या अंगीं कितीहि सामर्थ्य असलें तरी अधर्मा-चरण करूं नये, हेंच सिद्ध होतें. विधात्यानें वेदविहित अग्निहोत्रादि जीं कर्में सांगितलीं आहेत, त्यांच्या अनुष्ठानानेंच हे सप्तर्षि आकाशामध्यें शोभत आहेत. यास्तव सामर्थ्याच्या दर्पानें अधर्माचरण करूं नये.

हे राजेंद्रा, पशूदेखिल आपल्या बलाच्या दर्पानें कधीं अधर्माचरण करीत नाहींत. महाबलाढ्य गजेंद्र पहा! हे मत्त गज पर्वतशिखरासारखे विशाल, तीक्ष्ण दांतांनीं युक्त व अतिशय सामर्थ्यवान् आहेत. तरीहि ते विधात्याच्या नियतीचें उल्लंघन करीत नाहींत. यास्तव सामर्थ्याच्या बलावर अधर्म करूं नये.[१] हे धर्मराजा, हीं सर्व सर्पादि भूतें पहा! तीं स्वजन्मानुरूप विधात्यानें नेमून दिलेलींच कर्में करीत असतात. सामर्थ्यसंपन्न असूनहि अधर्माचरण करीत नाहींत. हे कौंतेया, सत्य, धर्म, सदाचरण, अकार्याविषयीं लज्जा यांच्या योगानें तुह्मी उज्ज्वल कीर्ति सर्व भूतांचें अतिक्रमण करून सूर्याच्या प्रखर तेजा-प्रमाणें पसरली आहे. हे महाभागा, तुझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें हा क्लेशकारक वन-

---

१. नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥

वास पूर्ण झाल्यावर तूं आपलें ऐश्वर्य कौरवांपासून स्वपराक्रमानें हरण करून घेशील.

वैशंपायन—हे राजा, त्या तापसांच्या समुदायांत असें भाषण करून तो महर्षि मार्कंडेय धौम्य, पांडव व इतर सुहृद् यांचा निरोप घेऊन उत्तर दिशेकडे निघून गेला. ३. ३. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ बकदाल्भ्याचा पांडवांस उपदेश.]

(१) वैशंपायन—हे जनमेजया, महात्मे पांडव द्वैतवनामध्यें रहात असतां ब्राह्मणांनीं तें महारण्य व्यापून टाकिलें. तें पवित्र 'द्वैतवन'-सरोवर सतत वेदघोषानें दुमदुमून गेल्यामुळें ब्रह्मलोकाप्रमाणें भासलें. तेथें यजुः, ऋक् व साम या तीन वेदांच्या व इतर गद्यग्रंथांच्या पठनाचा हृदयंगम ध्वनि पसरला होता. पांडुपुत्रांच्या धनुष्याचा टणत्कार व बुद्धिमान् ब्राह्मणांचा वेदघोष या दोहोंचा तो संमिश्र ध्वनि सुश्राव्य होता. खरोखर, अशा प्रकारचा तो ब्राह्मण-क्षत्रियसमागम तेथें अधिकच शोभला.

राजा जनमेजया, एकदा युधिष्ठिर आपलें संध्योपासनादि सर्व सायंकर्मे उरकून ऋषिसमुदायांत बसला असतां बकदाल्भ्य ऋषि त्याला म्हणाला—" हे धर्मराजा, ही होमवेला पहा ! या द्वैतवनांतील तपस्वी ब्राह्मणांनीं या वेळीं अग्नि प्रज्वलित केला आहे. तूं संरक्षण केल्यामुळें भृगु, अंगिरा, वसिष्ठ, कश्यप अगस्त्य व अत्रि या महाभाग्यशाली सहा ऋषींच्या श्रेष्ठ कुलांतील हे तीव्र व्रत धारण करणारे तापस या पवित्र वनांत राहून धर्माचरण करीत आहेत. तुला या जगांतील श्रेष्ठ ब्राह्मणांचा सहवास घडत आहे.

हे नरेंद्रा, मी तुला आतां जें परम वचन सांगत आहें तें आपल्या भ्रात्यांसह लक्षपूर्वक ऐक. हे नृपश्रेष्ठा, ज्या वेळीं ब्राह्मण व क्षत्रिय परस्परांशीं सहकार्य करितात, त्या वेळीं वायूचें साह्य असलेला अग्नि जसा वनांत वणवा पसरून त्याचें भस्म करून टाकितो, तसे ते शत्रूला दग्ध करितात.

---

१. ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह। उदीर्णे दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥

ब्राह्मणरहित नृपाचें ऐश्वर्य शाश्वत टिकत नाहीं. त्याची उत्कट इच्छा असली तरी त्याला ऐहिक व पारलौकिक जय दुर्लभ होतो. धर्मार्थांचें यथार्थ ज्ञान असलेल्या मोहरहित ब्राह्मणाचें साह्य असलें तरच भूपाल शत्रूंचा निःपात करूं शकतो. यास्तव इह व परलोक जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या नृपालानें अधीत ब्राह्मणाचें साह्य घेतल्यावांचून राहूं नये.

बलीलाहि ब्राह्मणांच्या सहकार्यानेंच त्रिलोकींचें राज्य मिळालें. परंतु तो पुढें विप्रांशीं वैर करूं लागतांच त्याचा नाश झाला. ज्या नृपाला द्विजाचें साह्य नसेल त्याच्यापाशीं ही भूमि चिरकाल केव्हांहि टिकणार नाहीं.

जो पृथ्वीपति ब्राह्मणांच्या संमतीनें राज्यशासन करितो, त्याच्या अधीन सर्व समुद्रवलयांकित पृथ्वी रहाते. संग्रामामध्यें अंकुशावांचून गजावर आरूढ होणारास जसा त्या हत्तीचा निग्रह करितां येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच विप्ररहित क्षत्रियांचें सामर्थ्य नष्ट होतें.

हे धर्मराजा, ब्राह्मणाची अनुपम दृष्टि व क्षत्रियांचें अप्रतिम सामर्थ्य, हीं दोन्ही जेव्हां परस्परांस अनुकूल असतात, तेव्हां सर्व लोक प्रसन्न होतात. ज्याप्रमाणें अग्नि वायूच्या साह्यानें प्रदीप्त होऊन तृणाला जाळतो, त्याप्रमाणें ब्राह्मणांच्या साह्यानें क्षत्रिय आपल्या शत्रूला दग्ध करितो. यास्तव हे पृथापुत्रा, अप्राप्त वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं व प्राप्त संपत्तीच्या वृद्धीसाठीं बुद्धिमान् राजानें द्विजांच्या ज्ञानाचा संग्रह करावा.

हे कुंतीकुमारा, यास्तव ऐश्वर्याची प्राप्ति व वृद्धि होण्यासाठीं आणि प्राप्त धनाचा सत्पात्रीं विनियोग होण्यासाठीं तूं यशस्वी, वेदवेत्त्या, विद्वान् व बहुश्रुत ब्राह्मणांनाच आश्रय दे. हे युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांशीं तुझें नित्य उत्कृष्ट वर्तन असतें, त्यामुळें तुझें विपुल यश सर्व लोकीं प्रकाशत आहे.

राजा जनमेजया, त्या बकदाल्भ्याचें हें भाषण ऐकून तेथें जमलेल्या सर्व ब्राह्मणांनीं त्याचें पूजन केलें व त्या विप्रश्रेष्ठानें युधिष्ठिराची आणखी स्तुति केली असतां तो सर्व द्विजसमूह प्रसन्न झाला.

त्यानंतर द्वैपायन, नारद, जामदग्न्य, पृथुश्रवा, इंद्रद्युम्न, भालुकि, कृतचेता, सहस्रपात्, कर्णश्रवा, मुंज, लवणाश्व, काश्यप, हारीत, स्थूणकर्ण, अग्निवेश्य,

---

१. नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम्। विनीतधर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान्॥

शौनक, कृतवाक्, सुवाक्, बृहदश्व, विभावसु, वृषामित्र, सुहोत्र, होत्रवाहन आणि इतरहि तीक्ष्ण व्रतें धारण करणारे ब्राह्मण यांनीं पूर्वी ऋषींनीं केलेल्या इंद्राच्या सत्काराप्रमाणें अजातशत्रु युधिष्ठिराचा सन्मान केला. ३. ३. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ द्रौपदीचें दुःखनिवेदन.]

(१) वैशंपायन—हे परिक्षित्पुत्रा, याप्रमाणें ते पांडुपुत्र वनामध्यें कालक्रमण करीत असतां एकेदिवशीं सायंकाळीं ते दुःख-शोकपरायण झालेले भ्राते द्रौपदीसह गोष्टी बोलत बसले होते. तेव्हां त्या पराक्रमी पांडवांची प्रिय पत्नी पंडिता पांचाली युधिष्ठिराला म्हणाली—

"हे प्रभो, त्या दुरात्म्या दुर्योधनानें माझ्यासह आपणांसारख्या वीरांना वल्कलें धारण करून वनवासास पाठविलें, पण याविषयीं त्या पाप्याला यत्किंचित्‌हि खेद झाला नाहीं. कारण आम्ही वनवासाला निघालों असतां, त्या दुर्मतीला मुळींच पश्चात्ताप झालेला दिसला नाहीं. खरोखर त्या दुष्टाचें हृदय लोखंडाचेंच असलें पाहिजे. त्या निष्ठुर धार्तराष्ट्राला आपणांसारख्या ज्येष्ठ व परम धर्मनिष्ठ भ्रात्यास कठोर वचनें ऐकविण्यांत मोठा हर्ष वाटला.

ज्या वेळीं दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण व शकुनि या चौघां पापी पुरुषांनीं निरंतर सुखांत राहिलेल्या व दुःख भोगण्यास असमर्थ असलेल्या आपणांस अशाप्रकारचे क्लेश दिले, त्या वेळीं त्यांच्या नेत्रांत अश्रूचा एक बिंदुहि आला नाहीं. परंतु त्या चौघां दुरात्म्यांवांचून इतर सर्व दुःखाकुल झालेल्या कुरुश्रेष्ठांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहिल्या !

हे महाराज, आपल्या सारख्या राजैश्वर्यांत वाढलेल्या उदारात्म्याची ही शय्या पाहून मला पूर्वीच्या वैभवाचें स्मरण होतें आणि माझें मन दुःखाकुल होतें. आपलें सभेंतील तें रत्नजडित हस्तिदंती आसन कोठें व आतांचें हें तृणासन कोठें ! हें विचित्र स्थित्यंतर पाहून शोकानें माझा कंठ दाटून येतो.

हे राजन्, सभेमध्यें नृपांनीं परिवेष्टित झालेल्या आपणांस पहाणारी मी आज आपल्याला या स्थितींत पाहून आपलें मन कसें शांत ठेवूं ! हे नृपश्रेष्ठा, ज्या सूर्यतुल्य तेजस्वी नरवरांस मीं चंदनाची उटी व उंची रेशमी वस्त्रें यांनीं

युक्त असलेलें पूर्वी पाहिलें त्यांस आतां धुळीनें मलीन झालेलें व वल्कलें धारण केलेलें पाहून माझें मन दुःखानें भ्रांत होत आहे.

हे पृथ्वीपते, ज्या आपल्या गृहांत हजारों ब्राह्मण–यति, ब्रह्मचारी व गृहस्थ षड्रस उत्तम अन्नाचें सुवर्णाच्या पात्रांतून नित्य भोजन करीत असत, अतिथींच्या सर्व कामना पुरविल्या जात असत आणि द्विजांचा यथाविधि सत्कार केला जात असे, त्या धर्मात्म्याची ही विपन्नावस्था पाहून माझ्या हृदयाला शांति कोठून मिळणार !

हे धर्मज्ञा, आपल्या या तरुण भ्रात्यांकडे पहा ! या कुंडलें धारण करणाऱ्या राजपुत्रांना कुशल सूपकार उत्कृष्ट प्रकारचें रुचकर अन्न तयार करून देत. ते सुखांत वाढलेले आहेत. हे अशा प्रकारचे क्लेश भोगण्यास पात्र नाहींत, तथापि त्या सर्वांना वनवासांतील हा वन्य आहार सेवन करीत असलेलें पाहून माझें मन अतिशय व्यथित होतें.

वनवासांत असलेला हा भीमसेनहि किती दुःख सोशीत आहे पहा ! हे महाराज, त्याचे क्लेश पाहून तरी आपला क्रोध कसा वाढत नाहीं ! स्व-स्वभावापासून कधींहि च्युत न होणारा व सुखांत राहिलेला हा भीमसेन आतां स्वतः सर्व कामें करीत आहे. विविध वाहनें व उंची वस्त्रें यांनीं ज्याचा सदैव सत्कार होत असे अशा या वृकोदराला दुःखांत खितपत पडलेलें पाहून आपल्याला शत्रूंचा क्रोध कसा येत नाहीं ! हा बलाढ्य भीमसेन रणामध्यें कौरवांचा संहार करण्यास समर्थ आहे. परंतु आपला प्रतिज्ञाकाल पूर्ण होण्याची प्रतीक्षा करीत तो हे सर्व क्लेश मुकाट्यानें सहन करीत आहे !

हे नरेंद्रा, सहस्रबाहु कार्तवीर्याप्रमाणें शीघ्र शरसंधान करण्यांत प्रवीण असलेला हा द्विबाहु अर्जुन कालांतक यमासारखा आहे. ज्या धनुर्धराच्या शस्त्रप्रतापानें सर्व भूपाल नम्र होऊन आपल्या राजसूय यज्ञांत ब्राह्मणांची सेवा करण्यास उभे राहिले, त्या या देव-दानवांना पूज्य असलेल्या पुरुषव्याघ्राला असा चिंतामग्न पाहूनहि हे राजन्, आपणांस संताप कसा येत नाहीं ! हे धर्मनिष्ठा, ऐश्वर्यामध्यें वाढलेल्या या पार्थाचा हा वनवास पाहून आपणांस अणुमात्रहि खेद होत नाहीं, हें पाहून माझें मन अतिशय व्यथित होतें.

ज्या वीरानें एका रथानें देव, मनुष्य व सर्प यांना जिंकिलें, जो सर्वदा अद्भुत आकाराच्या रथावर आरूढ होऊन उत्तम अश्व व गज यांनीं वेष्टिलेला असे,

ज्यानें अनेक भूपालांकडून बलात्कारानें वित्त जिंकून आणिलें, जो एकाच वेळीं वेगानें पांचशें बाण सोडण्यास समर्थ आहे, अशा या श्रेष्ठ धनुर्धराला आज वनवास भोगावा लागत आहे, हें पाहून आपला क्रोधाग्नि कसा भडकत नाहीं!

हे प्रभो, या शूर व सुंदर माद्रीपुत्रांचा विचार करा. हा ढाल-तलवार धारण करणारांतील श्रेष्ठ, तरुण, उंच व सुस्वरूप नकुल हे वनवासाचे क्लेश सहन करीत आहे. तसाच हा वीर सहदेवहि या महारण्यांत दुःख भोगीत आहे. दुःखाला उचित नसलेल्या या भ्रात्यांना असल्या दुःसह संकटांत पाहूनहि हे महाराज, आपण शत्रूला कशी क्षमा करितां!

हे प्रभो, द्रुपदाच्या कुलांत उत्पन्न झालेली, महात्म्या पांडुनृपतीची स्नुषा, धृष्टद्युम्नाची भगिनी, वीरपत्नी आणि आपणांस सदैव अनुकूल असलेली मी सम्राज्ञी एखाद्या दरिद्रेप्रमाणें वनवासिनी झालें आहे, हें पाहूनहि हे धर्मराज, आपण शत्रूला क्षमा कशी करितां!

खरोखर, मला तर असें दिसतें कीं, आपल्या अंतःकरणांत क्रोधच नाहीं. त्यामुळें भ्राते व मी यांचे क्लेश पाहूनहि आपलें मन व्यथा पावत नाहीं. परंतु 'कोणीहि क्षत्रिय क्रोधरहित नसतो' असें वचन लोकांमध्यें श्रुत आहे. आपल्या ठिकाणीं तर मला याच्या विपरीत अनुभव येत आहे!

हे नृपश्रेष्ठा, जो क्षत्रिय योग्य काल प्राप्त झाला असतांहि आपला क्रोध प्रकट करीत नाहीं, त्याचा सर्व भूतांकडून पराभव होतो. यास्तव हे राजन्, आपण शत्रूला केव्हांहि क्षमा करूं नये. आपण नुस्त्या तेजानेंच त्यांचा नाश करण्यास समर्थ अहां, यांत संशय नाहीं. त्याचप्रमाणें जो क्षत्रिय क्षमेच्या कालींहि शांत होत नाहीं तो सर्व प्राण्यांना अप्रिय होऊन, इहलोकीं व परलोकींहि नाश पावतो. ३. ३. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ क्षमेविषयीं बलि व प्रह्लाद यांच्या संवादाचा द्रौपदीनें केलेला अनुवाद.]

(१) **द्रौपदी**—हे महाराज, याविषयीं एका पुरातन इतिहासाचें उदाहरण देत असतात. पूर्वी विरोचनाचा पुत्र बलि व प्रह्लाद या दोघांचा संवाद झाला. असुरेंद्र प्रह्लाद महाप्राज्ञ व धर्माचें रहस्य जाणणारा होता. एकदा बलीनें त्या आपल्या पितामहाला असा प्रश्न केला—

बलि म्हणाला—"हे धर्मज्ञ तात, क्षमा श्रेष्ठ कीं तेज श्रेष्ठ ! माझ्या या संशयाचें यथार्थ निरसन कर. क्षमा व तेज या दोहोंतील जें प्रशस्यतर असेल, तें मला सांग. म्हणजे मी तुझ्या उपदेशाप्रमाणें वर्तन करीन.

बलीनें असें विचारिलें असतां त्याचा तो सर्वनिश्चयवेत्ता पितामह त्याला म्हणाला—"वत्सा, निरंतर क्षमाशील असणेंहि योग्य नव्हे व सर्वदा क्रोध प्रकट करणेंहि उचित नाहीं. हाच या दोहोंविषयीं निश्चित नियम आहे, असें तूं निःसंशय जाण.

जो मनुष्य नित्य क्षमायुक्त असतो तो अनेक दोषांना पात्र होतो. त्याचे सेवक त्याचा अवमान करितात. त्याचे शत्रु व तटस्थ लोक त्याचा पराभव करितात. सर्व प्राणिमात्र त्याच्यापुढें केव्हांहि नम्र होत नाहींत. म्हणून नित्य क्षमा पंडितांनींहि वर्ज्य मानिली आहे.

क्षमाशील स्वामीचे सेवक नित्य त्याची अवज्ञा करून अनेक अपराध करितात. ते मूढ सेवकजन क्षमावान् प्रभूच्या धनाचा अपहार करितात. त्याचप्रमाणें अन्न-पानादिकांच्या संरक्षणासाठीं नियुक्त केलेले भृत्य आपल्या धन्याचीं वाहनें, वस्त्रें, अलंकार, शयनें, आसनें आणि भोजनादि या सर्वांचा आपल्या इच्छेप्रमाणें व्यय करितात. स्वामीनें 'ही वस्तु याला दे' अशी आज्ञा केली असतांहि ते अविचारी सेवक त्याप्रमाणें वागत नाहींत. किंवा ते या क्षमावान् स्वामीचा कोणत्याच प्रकारें योग्य आदरहि करीत नाहींत. वत्सा, या लोकांतील अवज्ञा मरणाहूनहि निंद्य आहे. पण नित्य क्षमाशील पुरुषाला त्याचे पुत्र, भृत्य, दास-दासी व उदासीन वृत्तीनें राहिलेले लोकहि कटु शब्द बोलतात. त्याचा आश्रित वर्ग आपल्या स्वामीच्या भार्येचाहि अपहार करण्याची इच्छा करितो.

क्षमावानाच्या स्त्रिया स्वैर वर्तन करितात. त्यांना आपल्या भर्त्याकडून अल्पहि शिक्षा होण्याची भीति नसल्यामुळें त्या यथेच्छ आनंदोत्सव व विहार करूं लागतात. दंडाच्या अभावीं त्या दूषित होतात व सेवक त्याला अपाय करूं लागतात. बले, हे व असेच आणखीहि अनेक दोष क्षमावानाच्या ठिकाणीं उद्भवतात.

हे वैरोचने, आतां अक्षमावानाचे दोष सांगतों, तेहि ऐक. जो मनुष्य स्थानीं व अस्थानीं सर्व काळ रजोवृत्ति धारण करून क्रुद्ध होतो व क्रोधानें विविध-

प्रकारचे दंड करूं लागतो, तो मित्रांचेंहि वैर संपादन करितो आणि आप्तजन व लोक यांच्या द्वेषास पात्र होतो. इतरांचा अवमान केल्यामुळें त्याला द्रव्य-हानि, धिक्कार, अनादर, संताप, द्वेष, मोह आणि शत्रु यांची प्राप्ति होते.

असहनशील पुरुष क्रोधानें नानाप्रकारचे दंड केल्यामुळें आपलें ऐश्वर्य व आप्तजन यांच्यापासून सत्वर भ्रंश पावतो आणि स्वतःच्या प्राणांसहि मुकतो. धनादिकांची वृद्धि करणाऱ्या उपकारी व चोरादि अपकारी लोकांस जो क्रोधानें समान वागवितो, त्याला घरांत शिरलेल्या सर्पाप्रमाणें सर्व लोक भितात. वत्सा, ज्याला पाहून सर्व लोक उद्विग्न होतात, त्याचा उत्कर्ष कसा होणार ! लोक त्याचें छिद्र पहात बसतात व तें सांपडतांच त्याची सर्वत्र निंदा करूं लागतात. यास्तव नित्य मृदुहि नसावें व सतत क्रोधयुक्तहि नसावें.

मनुष्यानें जसा काळ प्राप्त होईल तसें वर्तन करावें. जो मनुष्य योग्यसमयीं क्षमा धारण करितो व योग्यकाळीं आपलें उग्र स्वरूप प्रकट करितो, त्यालाच इह-परलोकीं सुख प्राप्त होतें.

हे वत्सा, क्षमेचा काल कोणता, तें मी आतां तुला सविस्तर सांगतों ऐक. केव्हांहि क्रोधानें या क्षमाकालाचें अतिक्रमण करूं नये, असें विद्वानांचें म्हणणें आहे. ज्यांनीं पूर्वीं उपकार केला असेल, त्यांनीं कितीहि मोठा अपराध केला तरी त्यांस नित्य क्षमाच करावी. मूढबुद्धि आश्रितांनीं अपराध केला असतां त्यांसहि क्षमा करावी. कारण सर्व मनुष्यांना पांडित्य सुलभ नाहीं.[1] परंतु एखाद्यानें बुद्धिपुरस्सर अपराध करून तो अबुद्धिपूर्वक झाल्याचें म्हटलें, तर मात्र त्याचा अपराध अल्प जरी असला तरी त्याला दंड करावा. त्याचप्रमाणें कपटाचरण करणारासहि अवश्य शिक्षा करावी.

पुरुषाचा एक अपराध नेहमीं सहन करावा, परंतु त्यानेंच जर पुनः दुसरा अपराध केला व तो अल्प जरी असला, तरी त्याला कडक शासन करावें. एखाद्यानें न जाणतां एखादा अपराध केला, तर तो खरोखरच बुद्धिपूर्वक केलेला नाहीं, असा निश्चय करून त्याला क्षमा करावी. सामानें उग्र व सौम्य अशा दोन्ही प्रकारच्या पुरुषांना अनुकूल करून घेतां येतें. सामाला असाध्य असें कांहींच नाहीं. यास्तव क्रूरतेपेक्षां मार्दवच अधिक बलवान् आहे.

---

१. न हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥

पण स्वतःचें बलाबल व देशकाल पाहूनच त्या त्या प्रसंगाला योग्य असें वर्तन ठेवावें. कारण देश-काल अनुकूल असल्यावांचून कोणतेंहि कार्य घडत नसतें. यास्तव देश-कालाची प्रतीक्षा अवश्य करावी. लोकांच्या भीतीनें खऱ्या अपराध्याला केव्हांहि क्षमा करूं नये. याप्रमाणें मीं तुला हे क्षमेचे काल सांगितले आहेत. यावरून तुला क्रोधाच्या कालाचें ज्ञान सहज होईल. पूर्वोक्त कालाहून इतर सर्व कालीं आपलें तेज अवश्य प्रकट करावें.

द्रौपदी—महाप्राज्ञ प्रह्लादानें बलीला पूर्वी हें धर्मरहस्य सांगितलें. त्यावरून हे धर्मराजा, आपल्या क्रोधाचा हा काल आहे, असें मला वाटतें. कारण आम्हांला सतत अपकार करणाऱ्या व लुब्ध झालेल्या धृतराष्ट्रपुत्रांस क्षमा करण्याची ही वेळ नाहीं. आपलें तेज प्रकट करण्याचा काल प्राप्त झाला आहे. या वेळीं तें व्यक्त करणेंच योग्य होय. हे महाराज, लोक नित्य-क्षमाशीलाची अवज्ञा करितात व नित्य-क्रोधी पुरुषाला भितात. यास्तव योग्य प्रसंग आला असतां क्षमा व अक्षमा यांतील कशाचें अवलंबन करावें, हें जो यथार्थ जाणतो तोच खरा पृथ्वीपति होय. ३. ३. २८.

अध्याय २९ वा.

[१ युधिष्ठिरानें वर्णिलेलें क्षमामाहात्म्य.]

(१) युधिष्ठिर म्हणाला—हे महाबुद्धिमति पांचालि, माझें म्हणणें ऐकून घे. क्रोध मनुष्यांचा नाश करितो आणि क्रोधाला जिंकिलें असतां त्यांचा उत्कर्ष होतो. यास्तव क्रोधच उत्कर्ष व अपकर्ष यांचें मूळ आहे, असें तूं समज. जो सहिष्णु मनुष्य क्रोधाला शांत करितो, त्याचा अभ्युदय होतो व जो असहिष्णु पुरुष क्रोधाच्या अधीन होतो, त्याचा तो दारुण क्रोधच नाश करितो.

या लोकीं प्रजांचा विनाश होण्याचें कारण क्रोधच आहे, असें दिसतें. तेव्हां आत्मा व स्वर्ग यांचा नाश करणाऱ्या या क्रोधाचें अवलंबन मीं कसें बरें करावें !

क्रुद्ध झालेला पुरुष पापाचरण करितो, गुरूंचीहि हिंसा करितो आणि श्रेष्ठ पुरुषांचा कठोर वचनानें अवमान करितो. क्रोधाविष्ट पुरुषाला वाच्य व अवाच्य यांचें भान रहात नाहीं. क्रोधावस्थेंत त्याला अवाच्य आणि अकार्य असें कांहींच नसतें.

क्रोधी पुरुष अवध्यांचा वध करितो आणि वध्यांना वंद्य मानितो. तो क्रोधानें आत्महत्याहि करितो. हे सर्व दोष जाणणाऱ्या व इह-परलोकीं परम श्रेयाची इच्छा करणाऱ्या अनेक विद्वानांनीं या निंद्य क्रोधाला यत्नानें जिंकलें आहे व त्याला वर्ज्य केलें आहे. तेव्हां अशा त्या दुष्ट क्रोधाचा आश्रय मी कसा बरें करूं !

हे साध्वि द्रौपदि, क्रोध महापापी आहे, हें जाणत असल्यामुळेंच माझा क्रोधाग्नि प्रदीप्त होत नाहीं. क्रुद्ध झालेल्या मनुष्याशीं जो उलट क्रोधानें वागत नाहीं, तो स्वतःचें व इतरांचेंहि फार मोठ्या भयापासून रक्षण करितो व दोघांच्याहि दोषांचें निवारण करितो.

हे भामिनि, जो मूढ मनुष्य दुर्बल असतांहि केवळ क्लेश होतात म्हणून बलवान् मनुष्यांवर क्रुद्ध होतो, तो आपणच आपला नाश करितो. तो विवेकहीन मनुष्य आत्मघात करून उत्तम लोकाला मुकतो. यास्तव हे द्रौपदि, विवेकी पुरुषानें सामर्थ्यहीन स्थितींत क्रोधाला जिंकावें, असें स्मृत आहे. त्यायोगें आत्महत्या व परहिंसा या दोन्ही दोषांचें निवारण होतें.

जो ज्ञानी पुरुष समर्थ असूनहि क्लेश सहन करितो, क्लेश देणाराचा क्रोधानें नाश करीत नाहीं, तो इह-परत्र सुखांत रहातो. तस्मात् बलवान् व दुर्बल अशा दोन्ही प्रकारच्या विवेकी पुरुषांनीं सर्वदा क्षमाच करावी.

हे कृष्णे, सत्पुरुष नेहमीं क्रोधजयाचीच प्रशंसा करितात. क्षमावानाचा इहलोकीं विजय होतो, असें सज्जनांचें मत आहे. असत्याहून सत्य श्रेष्ठ आहे व निर्दयतेहून मार्दव श्रेयस्कर आहे. क्रोध अनेक दोषांनीं युक्त आहे. तो सज्जनांना संमत नाहीं. तेव्हां माझ्या सारख्यानें केवल दुर्योधनाच्या वधासाठीं क्रोधाचा आश्रय कसा करावा !

हे याज्ञसेनि, 'आपलें तेज प्रकट करण्याचा हा काल प्राप्त झाला आहे' असें जें तूं म्हटलेंस, त्याचें उत्तर ऐक—ज्यानें क्रोधाला जिंकिलें आहे, त्यालाच दीर्घदर्शी पंडित 'तेजस्वी' असें म्हणतात. तेजस्वी पुरुषाच्या अंतःकरणांत क्रोध वास करीत नाहीं. जो विवेकी पुरुष मनांत क्रोध उद्भवला असतांहि आपल्या विवेकशक्तीनें त्याला प्रतिबंध करितो, त्यालाच तत्त्वदर्शी विद्वान् 'तेजस्वी' समजतात.

हे मानिनि, क्रोधाला न जिंकल्यास कोणते दोष उद्भवतात तें तुला सांगतों, ऐक. क्रुद्ध पुरुष कर्तव्याकर्तव्य योग्यप्रकारें जाणूं शकत नाहीं. त्याला मर्यादेचें भान रहात नाहीं. तो क्रोधावेशांत अवध्याचा वध करितो. पूज्य गुरुजनांसहि पीडा देतो, हें मी तुला नुकतेंच सांगितलें आहे. यास्तव खरें तेज संपादन करण्यासाठीं विवेकी पुरुषानें क्रोधापासून दूर रहावें.

क्रोधाधीन झालेल्या पुरुषाला स्वधर्माख्य कर्मांतील दक्षता, शत्रूनें केलेल्या अपकाराचें उपायचिंतन, दुसऱ्याचा पराभव करण्याची शक्ति आणि शीघ्रत्व हे तेजाचे गुण सत्वर प्राप्त करून घेतां येणें शक्य नसतें. परंतु क्रोधाचा त्याग केलेला पुरुष उत्तम प्रकारच्या तेजानें संपन्न होतो.

हे महाप्राज्ञे, देश व काल यांस योग्य असलेलें तेज अतिशय दुःसह असतें. मूर्ख मनुष्यें क्रोधालाच 'तेज' असें निश्चयानें म्हणतात. परंतु वास्तविक तें खरें नव्हे. क्रोध हा रजोगुणाचा परिणाम असून तो मानवांचा नाश करण्यासाठीं उद्भवतो. यास्तव सदाचरणी पुरुषानें क्रोधाचा नित्य त्याग करावा.

स्वधर्मापासून च्युत झालेला जातिभ्रष्ट मानव जर क्रोधहीन असेल तर तो स्वधर्मस्थ क्रुद्ध नरापेक्षांहि श्रेष्ठ होय, असें श्रुत आहे. क्षमा, आर्जव इत्यादि श्रेष्ठ गुणांचें महत्त्व न जाणणारे मूढ जरी या नियमाचें उल्लंघन करीत असले तरी माझ्या सारख्यानें त्यांचें अतिक्रमण कसें करावें !

हे अनिंदिते कृष्णे, मनुष्यांमध्यें पृथ्वीसारखे क्षमाशील पुरुष जर विद्यमान नसते, तर त्यांच्यामध्यें ऐक्य कधीं राहिलेंच नसतें. कारण क्रोधच कलहाचें मूळ आहे. क्रुद्ध पुरुष क्लेश देणारास उलट क्लेश देतो. पूज्य व वडिल आप्तानें ताडन केल्यास तो त्यांवरहि प्रत्याघात करितो. मग इतरांविषयीं काय सांगावें !

याप्रमाणें क्रोधामुळें प्राण्यांचा विनाश होऊन अधर्म पसरतो. क्रोधी पुरुषाला कोणी कठोर वचन बोलल्यास तो त्याला तशाच निष्ठुर वाणीनें ताडन करितो. प्रहार केल्यास प्रतिप्रहार करितो. हिंसा केल्यास प्रतिहिंसा करितो.

हे पांचालि, क्रुद्ध पिता पुत्रांचा घात करितो व क्रोधाविष्ट झालेला पुत्र पितरांचे प्राण घेतो. फार काय सांगावें, हे पतिव्रते, क्रोधी पति भार्येचा वध करितो व क्रोधावेशांत स्त्री पतीला यमसदनीं पाठविते.

याप्रमाणें हे कृष्णे, सर्व लोक संक्रुद्ध झाले असतां दांपत्यप्रेम नष्ट होऊन प्रजोत्पत्तिहि होणार नाहीं. प्रजांची उत्पत्ति दांपत्यप्रेमावर अवलंबून आहे,

हें तूं निस्संशय जाण. प्रजेचा संतोषहि राजाच्या क्षमाशीलतेवर अवलंबून आहे. राजा क्रोधपरायण झाल्यास सर्व प्रजेचा नाश होतो. क्रोध मनुष्यांच्या विनाशाला व अनैश्वर्याला कारण होतो. या लोकीं पृथ्वीसारखे क्षमावान् पुरुष दृष्टीं पडतात, म्हणूनच प्राण्यांची उत्पत्ति व उत्कर्ष होत आहे. परंतु याच्या उलट क्रोधाचें प्राबल्य झाल्यास दांपत्यांच्या अभावीं प्रजेचाच असंभव होईल !

हे सुशोभने, यास्तव सर्व आपत्तींमध्यें पुरुषानें क्षमाच करावी. क्षमावान् प्राण्याच्याच जन्माला खरा जन्म असें म्हटलें आहे. बलवान् स्वामीनें क्रुद्ध होऊन दुर्भाषण किंवा ताडन केलें असतां दुर्बल आश्रितवर्ग जसा तें मुकाट्यानें सहन करितो, त्याचप्रमाणें प्रभाववान् असूनहि जो क्षमा करितो, तोच उत्तम पुरुष होय. जो क्रोधाला स्वाधीन ठेवितो त्याचीच या लोकीं प्रसिद्धि होते व त्यालाच सनातन लोक प्राप्त होतात.

जो मूढ क्रूरस्वभाव असतो, त्याचा या लोकीं व परलोकींहि नाश होतो. कृष्णे, महात्म्या काश्यपानें गाइलेली ही क्षमावानांची गाथा सामान्य लोक नेहमीं सांगत असतात.

" क्षमाच धर्म, यज्ञ, वेद व शास्त्रज्ञान आहे. जो धर्मादिकांच्या फलाची इच्छा करणारा पुरुष हें जाणतो, तो सर्वांना क्षमा करूं शकतो. क्षमाच ब्राह्मण जाति आहे. क्षमाच सत्य म्ह० परब्रह्म आहे. क्षमाच भूत व भविष्यत् तप आहे. क्षमाच त्या तपाचें रक्षण करिते. क्षमा हेंच शौच म्ह० अंतर्बहिः-शुद्धि असून क्षमेनेंच हें जगत् धारण केलें आहे.

क्षमावान् पुरुष यज्ञवेत्ते, वेदवेत्ते व तपस्वी यांच्या फलाचें उल्लंघन करून जातात. यजुर्वेत्ते व कर्माचरण करणारे कर्मठ यांना स्वर्गांतील इतर लोक प्राप्त होतात. म्ह० इष्टापूर्त कर्म करणारे फार तर स्वर्गापर्यंत जाऊन पोंचतात. पण क्षमावान् ब्रह्मलोकीं जातात. त्यांना ब्रह्मलोकामध्यें प्राप्त होणारें फल नित्य व परम पूज्य आहे. क्षमा हेंच तेजस्व्यांचें तेज, तपस्व्यांचें तप, सत्यवानांचें सत्य, यजमानांचा यज्ञ व विरक्त संन्याश्याचा शम आहे.

हे द्रौपदि, जिच्यामध्यें ब्रह्म, सत्य, यज्ञ व लोक अधिष्ठित आहेत, त्या श्रेष्ठ क्षमेचा माझ्या सारखा पुरुष कसा बरें त्याग करील ! विवेकी पुरुषानें सर्वदा शत्रूंचे अपराध सहन करावे. जेव्हां तो क्षमा करितो, तेव्हांच ब्रह्माला प्राप्त होतो. क्षमावानास इहलोक व परलोक या दोहोंची प्राप्ति होते. या लोकीं त्याचा मोठा सत्कार होतो व परलोकीं शुभगति मिळते.

ज्या मनुष्यांचा क्रोध क्षमेनें शांत होतो, त्यांना परात्पर लोक प्राप्त होतात. म्हणूनच क्षमा अतिशय श्रेष्ठ मानिलेली आहे. "

हे पांचालि, काश्यपानें नित्य-क्षमावानांची अशी प्रशंसा केली आहे, ती ऐकून तूंहि प्रसन्न हो. अशी क्रुद्ध होऊं नको.

पितामह शांतनव, देवकीनंदन कृष्ण, आचार्य द्रोण, क्षत्ता विदुर, शारद्वत कृप, संजय, सोमदत्त, युयुत्सु व द्रोणपुत्र, हे सर्व आमच्या शमाचाच सत्कार करतील.

आमचा पितामह व्यास नित्य शमाचाच उपदेश करीत असतो. या सर्व श्रेष्ठ लोकांनीं धृतराष्ट्र-राजाला शमाची पुनः पुनः प्रेरणा केली असतां तो आम्हांला आमचें राज्य परत देईल, असें मला वाटतें. पण त्यांच्या उपदेशाचा अनादर करूनहि जर तो लोभानें आमचें राज्य परत न देईल तर निःसंशय नाश पावेल.

हे याज्ञसेनि, भरतकुलाच्या नाशाचा हा दारुण काल ओढवला आहे, असा मीं पूर्वींच निश्चय केला आहे. सुयोधन राज्याला अपात्र आहे, म्हणून त्याच्या ठिकाणीं क्षमेचा अभाव झाला असून मी पृथ्वीच्या राज्याला पात्र असल्यामुळेंच माझ्या ठिकाणीं क्षमेचा प्रादुर्भाव झाला आहे. क्षमा हेंच विद्वानांचें सद्वृत्त, सनातन धर्म व दयालुत्व आहे. यास्तव मीं या प्रसंगीं पूर्णपणें क्षमेचाच आश्रय करणार. ३. ३. २९.

अध्याय ३० वा.

[१ द्रौपदीनें उपहासपूर्वक केलेली विधात्याची निंदा.]

(१) द्रौपदी म्हणाली—हे धर्मज्ञ महाराजा, ज्या ईश्वरानें आपल्या मनांत असा मोह उत्पन्न केला व ज्या विधात्यानें म्हणजे पूर्व कर्मानें आपणांस अशा प्रकारची बुद्धि दिली त्या उभय देवांना नमस्कार असो. आपल्या पितृपितामहांनीं ज्या मार्गानें राज्याचें आक्रमण केलें त्याच्या विपरीत वागण्याची ही दुर्बुद्धि आपणांस कशी आठवली !

ईश्वरहि स्वातंत्र्यानें कोणाला कोणतेंच कर्मफल देत नाहीं. ज्याचें जसें पूर्वकर्म असेल, त्याप्रमाणें तो त्याला फल देत असतो. तस्मात् कर्मफल अपरिहार्य आहे. कर्मानेंच प्राण्याला ऊर्ध्वगति व अधोगति आणि उत्तम, मध्यम व अधम योनींतील जन्म प्राप्त होतात. प्राण्यांच्या कर्मानींच या जगांतील पृथक्

पृथक् भोगसाधनें उत्पन्न केलीं आहेत. तथापि पुरुष मोहानें या दुःखरूप कर्मफलापासून मुक्त होण्याची इच्छा करितो. या लोकीं पुरुषाला धर्म, दया, क्षमा व आर्जव यांच्या योगानें ऐश्वर्य प्राप्त होत नाहीं आणि लोकापवादाच्या भीतीनें तर तें कधींच मिळत नाहीं.

हे भारता, स्वतः आपण व आपले हे महापराक्रमी भ्राते यांवर हें दुःसह संकट ओढवलें आहे. खरोखर आपणांवरहि अशी आपत्ति यावी, हें दुर्दैवच होय. हे राजन्, पूर्वी राज्य करीत असतांना व आज राज्यापासून च्युत झाल्यावरहि आपणां सर्वांना धर्माहून अधिक प्रिय कांहींच नाहीं. फार काय, पण तुम्हांला जीविताहूनहि धर्म प्रिय आहे. आपलें राज्य व जीवित हीं दोन्ही धर्मासाठीं आहेत, हें ब्राह्मण, गुरु व देवताहि जाणतात.

आपण धर्मासाठीं आपले चार भ्राते व ही धर्मपत्नी यांचाहि प्रसंगीं त्याग कराल, पण धर्माचा त्याग करणार नाहीं, असें मला वाटतें! धर्मरक्षक राजाचें तो सुरक्षित धर्मच रक्षण करितो, असें मीं श्रेष्ठांच्या तोंडून ऐकिलें आहे. पण तो धर्म तुमचें मात्र रक्षण करीत नाहीं, असेंच मला दिसतें.

हे नरश्रेष्ठा, पुरुषाच्या छायेप्रमाणें आपली बुद्धि सतत धर्मालाच अनुसरते. ती धर्माला सोडून अन्य विषयाचें कधीं चिंतनच करीत नाहीं. आपण आपल्या बरोबरीच्या लोकांचा तर कधीं अपमान करीत नाहींच, पण हीनांचाहि करीत नाहीं. मग श्रेष्ठांचा कसा कराल! सर्व पृथ्वी प्राप्त झाली असूनहि आपला प्रभुत्वाभिमान कधींहि वाढला नाहीं.

हे प्रभो, आपण स्वाहाकारांनीं देवांची, स्वधाकारांनीं पितरांची व आदरातिथ्य, सत्कार इत्यादिकांनीं द्विजांची सतत सेवा करीत असतां. इंद्रप्रस्थांत असतांना आपण ब्राह्मणांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करून त्यांना सतत तृप्त करीत होतां. आपल्या गृहीं मुमुक्षु संन्याशी व गृहस्थ सुवर्णपात्रांत भोजन करीत असत व मी त्यांना वाढीत असें. आपण वानप्रस्थांना सुवर्ण व रौप्य पात्रें देत असां. ब्राह्मणांना अदेय असें आपल्या गृहीं कांहींहि नव्हतें.

सर्व भूतांच्या शांतीसाठीं आपल्या गृहीं नित्य वैश्वदेव होत असे. अतिथि व कीट-पतंगांपर्यंत सर्व भूतें यांस तृप्त केल्यावर अवशिष्ट राहिलेलें विघससंज्ञक अन्न भक्षण करून आपण स्वतःचें शरीर रक्षण करीत असां. आपल्या पवित्र गृहांत सर्वदा काम्य व नैमित्तिक इष्टि, पशुबंध, पाकयज्ञ म्हणजे गृह्याग्निसाध्य इष्टि व इतर यज्ञकर्म सतत चालत असे.

हे नरेंद्रा, आतां आपण राज्यभ्रष्ट होऊन चोरादि हीन जनांनीं सेविलेल्या या घोर वनांत येऊन जरी राहिलां आहां, तरी आपला धर्म लुप्त झालेला नाहीं. तो अविच्छिन्न चालू आहे. अश्वमेध, राजसूय, पुंडरीक व गोसव या महायज्ञांनीं आपण देवांना संतुष्ट केलें व त्या यज्ञांत विपुल दक्षिणा देऊन ब्राह्मणांनाहि तृप्त केलें. पण हे राजन्, विपरीत बुद्धीनें कपट द्यूतांत प्रवृत्त होऊन आपला पराभव झाला व त्यांत राज्य, विविध धन, आयुधें, भ्राते व ही धर्मपत्नी या सर्वांचा अपहार करविला.

हे नृपश्रेष्ठा, आपण सरलमार्गी, दयाळु, उदार, ऱ्हीयुक्त व सत्यवादी असूनहि तुम्हांला या द्यूताचें संकट उत्पन्न करणारी ही दुर्बुद्धि कशी झाली! आपलें हें दुःख व ही अशा प्रकारची आपत्ति पाहून माझें मन अतिशय व्यथित होतें व विवेक नष्ट होतो. सर्व लोक ईश्वराच्याच अधीन रहातात, जीवाच्या अधीन नसतात, याविषयीं हा पुरातन इतिहास श्रुत आहे.

ईश्वरच प्राण्यांच्या पूर्व कर्मरूप बीजाला सर्वथा अनुसरतो व त्यांना सुख-दुःख, प्रिय-अप्रिय इत्यादि देतो. जशी कळसूत्री बाहुली सूत्रधाराच्या प्रेरणे-प्रमाणें हाल-चाल करिते, तशी सर्व प्रजा ईश्वराच्या प्रेरणेप्रमाणें आपलीं हस्त-पादादि अंगें हालविते.

सर्वांतर्यामी ईश्वर आकाशाप्रमाणें सर्वभूतांना आंतून व बाहेरून व्यापून त्यांच्या कर्मांप्रमाणें त्यांचें कल्याण व अकल्याण करितो. सूत्रबद्ध पक्ष्याप्रमाणें हा जीव कर्मबद्ध असून सतत ईश्वराच्या अधीन होऊन रहातो. तो विद्योपदेशक उपाध्यायादि दुसऱ्या कोणाच्याहि अधीन रहात नाहीं. त्यामुळें तो आपल्या इच्छेप्रमाणें वागण्यास समर्थ नाहीं.

सूत्रांत ओंवलेला मणि, वेसण घातलेला बैल व नदीच्या महाप्रवाहांत पडलेला तीरावरील वृक्ष हे जसे सूत्र, वेसण व जलप्रवाह यांना अनुसरतात, त्याप्रमाणें जीव ईश्वराच्या आज्ञेला अनुसरतात. कारण मृन्मय घट उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही कालीं जसा मृत्तिकारूप असतो, त्याप्रमाणें जीवहि ईश्वराचाच एक अंश असल्यामुळें सर्वदा तन्मय आहे.

ईश्वरापासूनच तो पृथक् भासतो व ईश्वरामध्येंच लीन होतो. त्यामुळें स्थिति-कालींहि तो त्याच्या प्रेरणेनेंच सर्व व्यवहार करितो. हा मानव स्वातंत्र्यानें कोणत्याहि अनुकूल किंवा प्रतिकूल कालाला प्राप्त होत नाहीं. हा अज्ञ जंतु

आपल्या सुख-दुःखांविषयीं पराधीन आहे. ईश्वरानें प्रेरणा केली असतां तो स्वर्गाला जातो व नरकांतहि पडतो.

ज्याप्रमाणें तृणाचीं अग्रें सर्वथा वावटळीच्या अधीन असतात, त्याप्रमाणें सर्व भूतें धात्याच्या अंकित असतात. मनुष्याला त्याच्या प्रारब्धानुसार पुण्य किंवा पाप यांमध्यें नियुक्त करणारा ईश्वर आहे. पण तो अन्तर्यामी असल्यामुळें 'हाच सर्व करविता आहे' असें एखाद्या प्रेरक राजाप्रमाणें कोणालाच ओळखितां येत नाहीं.

सर्वांतर्यामी प्रभु ज्या साधनानें कर्में करवितो, तें हें 'क्षेत्र'-संज्ञक शरीर केवल हेतुमात्र आहे. त्या प्रभूच्या सांनिध्यानें जड असलेल्याहि क्षेत्रामध्यें कर्तृत्वशक्ति उद्भवते. त्यामुळें क्षेत्रच सर्व विहित व निषिद्ध कर्में करितें, असें वाटतें. पण तें स्वतः जड असल्यामुळें अंतर्यामीच्या साह्यावांचून त्याला स्वतः कांहींच करितां येत नाहीं. म्हणून हा प्रभु अंतर्यामी शुभाशुभ फल देणारें कर्म त्याच्याकडून करवितो, असें म्हणतात.

अंतर्यामी ईश्वर चिदाभासयुक्त लिंगशरीरांत इच्छाशक्ति, ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति उत्पन्न करितो व त्यांच्या द्वारा सर्व प्राण्यांकडून व्यवहार करवितो. अघटित घटना घडवून आणणाऱ्या मायेचा हा सर्व प्रभाव आहे. तिच्या द्वाराच शरीराभिमानी जीवांना मोहित करून ईश्वर भूतांचा परस्पर नाश करवितो.

आकाशांतून संचार करणाऱ्या सूर्याचे तेजोमय किरण मूढांना खऱ्या जला-सारखे भासतात. पण तत्त्वज्ञानी त्यांनाच माया, इंद्रजाल, स्वप्न, मृगजल इत्यादि आकारांनीं पहातात. वस्तुतः अनित्य, अशुचि व दुःखरूप असलेल्याहि शरीरेंद्रियांना मूढ लोक नित्य, शुचि व सुखस्वरूप मानितात.

त्याचप्रमाणें ईश्वरहि कधींच उत्पन्न न झालेल्या पदार्थांना अंकुरादि क्रमानें उत्पन्न करून दाखवितो व विद्यमान असलेल्या पदार्थांचा नाश करितो. काष्ठा-नेंच काष्ठाचा, दगडानेंच दगडाचा व लोखंडानेंच निश्चेष्ट व अचेतन असलेल्या लोखंडाचा जसा छेद करावा, त्याप्रमाणें तो पूज्य स्वयंभू प्रपितामह मायेच्या द्वारा भूतांच्या हातून भूतांचा नाश करवितो.

स्वेच्छेनें क्रीडा करणारा बालक सोंगट्यानें जसा खेळतो, तद्वत्च हा प्रभु आपल्या इच्छेप्रमाणें भूतांचा संयोग व वियोग घडवून आणितो. हे राजन्, हा जगत्प्रभु भूतांशीं जननीप्रमाणें किंवा जनकाप्रमाणें वर्तन करितो, असें वाटत

नाहीं. तर तो एखाद्या प्राकृत पुरुषाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन सर्वांना दुःख देण्यासच प्रवृत्त झाला आहे, असें भासतें.

खरोखर हा ईश्वर दयाळु नसून निर्दय आहे. त्याचें दुर्जनांवर प्रेम व सज्जनांशीं हाडवैर आहे, असेंच प्रत्ययाला येतें. कारण या जगांत जे श्रेष्ठ, शीलवान् व अकार्याविषयीं लज्जित होणारे सज्जन आहेत, त्यांना खावयास अन्नहि मिळत नाहीं आणि जे शीलभ्रष्ट व अनार्य आहेत, ते ऐश्वर्य भोगीत आहेत, हें पाहून माझें मन अतिशय विह्वल होतें.

हे प्रभो, आपली आपत्ति व सुयोधनाची समृद्धि पाहून मी त्या विधात्यालाच दोष देतें. कारण तो या आपल्या कृतींत विरोध पहात नाहीं.

क्रूर, लुब्ध, धर्माचा घात करणारा आणि शिष्ट व शास्त्र यांच्या वचनाचें उल्लंघन करून वागणारा जो धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन त्याला हें एवढें ऐश्वर्य देऊन त्या धात्याचें काय इष्ट होणार ! कांहींच नाहीं.

केलेलें कर्म जर कर्त्यालाच अनुसरत असेल व तें दुसऱ्या कोणाला प्राप्त होत नसेल, तर या अन्यायाचें पाप त्या ईश्वरालाहि खचित लागेल आणि दुर्जनांना सुखी करून सज्जनांना दुःख देणाऱ्याहि धात्याला जर पाप न लागत नसेल तर बल हेंच त्याचें कारण आहे, असें समजून मी दुर्बलांची कींव करीन ! खरोखर सामर्थ्याच्या अभावीं ते शोच्य आहेत !! ३. ३. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ युधिष्ठिराचा द्रौपदीला धर्मोपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें द्रौपदीनें धर्म व ईश्वर यांवर आक्षेप घेतला असतां प्रत्यक्ष, अनुमान व आगम यांच्या योगानें त्यांचें समर्थन करण्यासाठीं धर्मराज म्हणाला—" हे याज्ञसेनि, तूं फार उत्तम बोललीस. तुझें भाषण मोठें मनोहर आहे. मीं तें लक्षपूर्वक ऐकिलें. पण तें ऐकून तुझ्या नास्तिक्याविषयीं मला फार खेद झाला. अधर्मज्ञांनाच प्रिय वाटणारें हें तुझें वचन वेदविरुद्ध आहे. पण हे राजपुत्रि, मी कर्मफलाचा अभिलाष धरून धर्माचरण करीत नाहीं, हें तूं निश्चित समज.

दान देणें व यज्ञ-याग करणें हें मज गृहस्थाचें कर्तव्य आहे. म्हणून मी सत्पात्रीं दान देतों व विहित कालीं याग करितों. हे कृष्णे, गृहस्थाश्रमामध्यें

रहाणाऱ्या पुरुषानें जें कर्म अवश्य करावें म्हणून शास्त्रानें सांगितलें आहे, तेंच मीं यथाशक्ति करीत असतों, मग त्याचें फल मिळो किंवा न मिळो.

हे शुभे, मला धर्माचें फल मिळावें म्हणून मी धर्माचरण करीत नाहीं. तस्मात् मला दुःखांत पाहून ' धर्म निष्फल आहे ' असें जरी तुला वाटत असलें, तरी मी तसें समजत नाहीं. कारण मी जर सुखाच्या इच्छेनें धर्माचरण करून दुःखी झालों असतों, तर हा तुझा आक्षेप योग्य झाला असता! जो धर्माचा क्रय-विक्रय करितो म्हणजे फलाच्या इच्छेनें त्याचें आचरण करितो तो मुख्य फलापासून च्युत होतो. म्हणूनच धर्मवेत्ते त्याला हीन समजतात. लोक गायीला पुष्कळ खाऊं घालून तिचें विपुल दूध काढण्याची जशी इच्छा करितात, त्याप्रमाणें पुष्कळ धर्माचरण करून विपुल फलाची इच्छा करणारा मूढ मुख्य फलास प्राप्त होत नाहीं.

आत्म्याला जाणण्याची इच्छा होणें, हेंच धर्माचरणाचें मुख्य फल आहे. त्यामुळें स्वर्गादि अमुख्य फलासाठीं धर्माचरण करणारास आत्मजिज्ञासा कधींच होत नाहीं. जो पापी नास्तिकपणें या निष्काम धर्मावर विश्वास ठेवीत नाहीं, त्यालाहि तें मुख्य फल प्राप्त होत नाहीं.

मी हें तुला केवल वेदप्रमाणाच्या आधारानेंच सांगत आहें. यास्तव हे कल्याणि, तूं या धर्माविषयीं अशी साशंक होऊं नको. वेदोक्त धर्माविषयीं जो साशंक असतो, तो पशु-पक्ष्यादि तिर्यग्योनींत उत्पन्न होतो. ज्या दुर्बुद्धि पुरुषाचा मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या व मन्वादि स्मृतिकारांच्या वचनांवर विश्वास नसतो, त्याला मोक्षरूप अजरामर लोक प्राप्त होत नाहीं. तर वेदांपासून शूद्र जसा दूर रहातो, तसा अनात्म लोकाची इच्छा करणारा तो अविवेकी आत्मलोकापासून दूर रहातो.

हे विदुषि द्रौपदि, उत्तम कुलांत जन्म घेऊन वेदाध्ययन करणारा व धर्मपरायण होऊन श्रेष्ठ धर्माचें आचरण करणारा राजर्षि वृद्धांमध्यें गणना करण्यास योग्य होतो. धार्मिक लोक त्याची श्रेष्ठांत गणना करितात.

जो मंदबुद्धि पुरुष शास्त्राचें अतिक्रमण करून धर्माविषयीं साशंक होतो, तो शूद्र व तस्कर यांहूनहि हीन होय. महातपस्वी मार्कंडेय ऋषि तूं प्रत्यक्ष पाहिलाच आहेस. तो महात्मा धर्माचरणानेंच दीर्घायु झाला. व्यास, वसिष्ठ, मैत्रेय, नारद, लोमश, शुक हे व असेच दुसरेहि सर्व ऋषि धर्मानेंच ज्ञानी झाले.

दिव्य योगसामर्थ्यानें युक्त असलेल्या या सर्वांस तूं प्रत्यक्ष पहातेसच. हे ऋषि शाप देण्यास व अनुग्रह करण्यास समर्थ असून देवांहूनहि वरिष्ठ आहेत. त्यावरून धर्माचरणाचें फल प्रत्यक्ष आहे, तें केवल वेदावरूनच ज्ञात होतें, असें नाहीं, हें सिद्ध होतें. हे सर्व वेदवेत्ते ऋषि 'प्रथम धर्माचरण करावें' असेंच सर्वदा सांगतात. त्यांच्या बुद्धि वेदार्थाला साक्षात् जाणतात. ते सर्व देवतुल्य तेजस्वी आहेत व प्रत्येक मनुष्यानें निष्काम धर्मच आचरावा, असा आम्हां सर्वांस ते सतत कर्तव्योपदेश करितात. यास्तव हे कल्याणि, तूं दुःखानें अविवेकी बनून धर्म व धाता यांची अशी निंदा करूं नको व धर्माच्या परम फलाविषयीं साशंकहि होऊं नको.

ज्यांचा तत्त्वनिश्चय झाला आहे, ते उन्मत्त आहेत, असें मूढ लोक समजतात. पण त्या धर्मनास्तिकांना दुसऱ्या कोणापासूनहि प्रमाणभूत बुद्धि प्राप्त होत नाहीं. कारण त्यांचा कोणावर विश्वासच नसतो. ते मूढ स्वतःलाच प्रमाण मानितात, ते मोठे दर्पयुक्त असतात, धर्माचा अवमान करितात आणि इंद्रियांना तृप्त करणारे लोक प्रत्यक्ष स्थूल जगालाच सत्य मानितात. 'आम्हांला जें प्रत्यक्ष दिसतें तेवढेंच खरें' असें मानणारे ते मूढ अतींद्रिय धर्मादिकांवर विश्वास ठेवीत नाहींत. पण हे राज्ञि, धर्माविषयीं साशंक होणाऱ्या अशा पुरुषांना प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं.

धनादि विषयांचेंच सतत चिंतन करणाऱ्या पुरुषाला धर्मानेंच प्राप्त होणारे लोक कधीं मिळत नाहींत. वेदसंज्ञक श्रेष्ठ प्रमाणापासून पराङ्मुख होऊन वेद-शास्त्रार्थांची निंदा करणारा व काम-लोभांमध्यें अत्यंत आसक्त होणारा मूढ घोर नरकांत पडतो.

पण जो शुद्धबुद्धि पुरुष धर्मालाच श्रेष्ठ मानून निःशंक मनानें सतत त्याचेंच आचरण करितो, तो परलोकीं अनंत सुख भोगितो. ऋषींनीं दिव्य दृष्टीनें जाणलेल्या वेदप्रामाण्याचें उल्लंघन करून धर्माला झुगारून देणारा व सर्व शास्त्रार्थांचें अतिक्रमण करून यथेच्छ आचरण करणारा मूढ अनंत जन्म सुखाला पारखा होतो. हे भामिनि, ज्याला ऋषींचें वेदवाक्य व शिष्टाचार यांतील कांहींच प्रमाण वाटत नाहीं, त्याला परलोकहि नाहीं व हा लोकहि नाहीं, असें तूं निश्चित जाण.

हे याज्ञसेनि, सर्वज्ञ व सर्वार्थदर्शी ऋषींनीं सांगितलेल्या सनातनधर्माचें आचरण शिष्टलोक मोठ्या श्रद्धेनें करितात, हें तुलाहि अवगत आहे, यास्तव हे

कृष्णे, तूं धर्माविषयीं अशी साशंक होऊं नको. हे द्रौपदि, निरतिशय सुखस्वरूप स्थानाला जाऊन पोंचण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला धर्म हेंच श्रेष्ठ साधन आहे.

समुद्राच्या परतीरास जाण्याची इच्छा करणाऱ्या वैश्यांना नौका हेंच जसें श्रेष्ठ साधन, त्याप्रमाणें मुमुक्षूंना धर्म हेंच परम साधन आहे. हे भामिनि, धर्माविषयीं वेद हें श्रेष्ठ प्रमाण असून महात्मे ऋषि हें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे, असें मीं तुला सांगितलें. आतां धर्माविषयीं अनुमान प्रमाण कसें संभवतें तेंहि मी तुला सांगतों.

हे शुभे, धार्मिक लोकांनीं श्रद्धेनें आचरिलेला धर्म जर निष्फळ झाला, तर हें

---

१ धर्माचरणाचें जर कांहींच फल नसतें तर या सृष्टींत कोणाचाच अभ्युदय झाला नसता. सर्व सृष्टि एकसारखीच दिसली असती. पूर्वसंस्कारामुळें मनुष्यादि-स्थावरान्त जीवांना पुनः पुनः तीच ती योनि प्राप्त झाली असती. सर्वांना अंधतमाची प्राप्ति झाली असती व त्यामुळें श्रुति-स्मृतिरूप शास्त्र अप्रमाण ठरलें असतें. पण याच्या उलट शास्त्र व धर्म यांचें प्रामाण्य मानिल्यास पशु-पक्ष्यादि तिर्यक् प्राण्यांचीहि विशिष्ट देशांत रहाणें, विशिष्ट जनांचा सहवास इत्यादि कारणांनीं ऊर्ध्वगति संभवते. कारण सहवासानें त्यांच्या पुण्याचाहि संभव आहे. आतां यावर कोणी असें म्हणेल कीं, जसें गायीनें खाल्लेल्या तृणापासून दूध, दुधापासून दहीं, इत्यादि क्रमानें उत्तरोत्तर परिणाम होतात, त्याप्रमाणें विशिष्ट देह प्राप्त झाला असतां ऊर्ध्वगति प्राप्त होईल. त्यासाठीं धर्मच कशाला पाहिजे? तर त्याचें उत्तर असें—गाईनें खाल्लेल्या दह्यापासूनहि दूध, गोमूत्र इत्यादि परिणाम झालेले दिसतात. यास्तव हें म्हणणें अयुक्त आहे. शिवाय धर्माच्या अभावीं मोक्षाची असिद्धि होईल. कारण ज्ञानरहित मनुष्यादि प्राणी पशूप्रमाणें वागूं लागतील व त्यामुळें अंधतमांत प्रवेश करतील. त्यांच्या अज्ञानाची निवृत्ति कालत्रयींहि होणार नाहीं. यावर कदाचित् म्हणाल कीं, ते तसेच अज्ञ राहिनात! विद्या व मोक्ष घेऊन काय करावयाचें आहे! तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण प्रत्येक प्राण्यामध्यें सुख-दुःख व त्यांचीं साधनें यांचें वैचित्र्य दिसतें. कर्माच्या वैचित्र्यावांचून त्याची उपपत्ति लागत नाहीं. या जन्मांतील यत्नावांचूनहि मनुष्य, पशु इत्यादिकांमध्यें ज्ञान, ऐश्वर्य इत्यादिकांचें तारतम्य म्ह० न्यूनाधिक्य दिसतें. त्यावरूनहि पूर्वजन्मांतील विचित्र पुण्य-पापांचें अनुमान होतें. त्यावांचून जगद्वैचित्र्य, अकस्मात् होणारा लाभ, आयुष्याचें न्यूनाधिक्य इत्यादिकांची उपपत्ति लागत नाहीं.

सर्व जगत् प्रतिष्ठारहित अंधतमामध्यें बुडेल. हे सुक्षत्रिये, धर्म जर निष्फल असता तर परमसुख कोणालाच मिळालें नसतें. धर्माच्या अभावीं सर्व प्राणी पशूप्रमाणें वागूं लागले असते, परमार्थविद्येचा अभाव झाला असता आणि धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांतील एखादा पुरुषार्थहि कोणाला कधीं लाधला नसता.

हे पांचालि, धर्माच्या अस्तित्वाविषयीं व सफलतेविषयीं वेद, प्रत्यक्ष व अनुमान हीं तीन प्रबल प्रमाणें जशीं आहेत तसेंच शिष्टाचार हें चवथें प्रमाण आहे. कारण हे भामिनि, तप, ब्रह्मचर्य, यज्ञ, स्वाध्याय, दान व आर्जव हीं जर निष्फल असतीं तर आपले पूर्वज व त्यांचेहि पूर्वज यांनीं त्यांचें आचरण केलें नसतें. यज्ञादि धर्म हा जर केवल विप्रलंभ असता, ती जर निव्वळ फसवणूक किंवा लबाडी असती तर ऋषि, देव, गंधर्व, असुर व राक्षस, हे सर्व समर्थ असतांना, त्यांनीं मोठ्या आदरानें धर्माचरण कशाला केलें असतें ? पण हे साध्वि, ज्याअर्थीं त्या ईश्वरांनींहि कष्टकर धर्माचें आचरण केलें आहे त्याअर्थीं धर्म नित्य फल देणारा आहे, धर्माचरण केव्हांहि व्यर्थ नाहीं, असें जाणूनच त्यांनीं त्या श्रेयःसाधनाचें आचरण केलें, हें निर्विवाद सिद्ध होतें.

यास्तव हे भामिनि, धर्म हें सनातन श्रेयःसाधन आहे. आचरिलेला धर्म केव्हांहि निष्फल होत नाहीं. पांचालि, धर्म जसा निष्फल नाहीं तसाच आचरिलेला अधर्महि निष्फल होत नाहीं. तोहि कर्त्याला प्रत्यवायरूप फल भोगावयास लावितोच. विद्या व तप यांचीं फलें प्रत्यक्ष अनुभवास येतात. तूंहि धर्माचें फल अनुभविलें आहेस व पुढेंहि अनुभवशील. कृष्णे, तुझा जन्म कसा झाला, याचा तूंच विचार कर. तुझा भ्राता प्रतापी धृष्टद्युम्न कसा झाला, तेंहि तुला अवगत आहे. हे सुंदरि, धर्माच्या सफलतेविषयीं हाच एक दृष्टान्त पुरे आहे. कारण धर्मफल तुझ्या अनुभवानेंच सिद्ध झालें आहे. यास्तव हे भीरु, तूं धर्माचा अवमान करूं नको.

द्रौपदि, विद्वान् पुरुषाला कर्माचें फल प्रत्यक्ष मिळतें व तो कर्माच्या आदरानें अल्प अन्नाच्छादनानेंहि तृप्त होतो. पण धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे अविवेकी नेहमीं असंतुष्ट असतात. त्यांना विपुल अन्नाच्छादन जरी मिळालें तरी त्यांची तृप्ति होत नाहीं. त्या मूढांची भोगतृष्णा व धनादिकांचा लोभ वाढतच जातो. त्यांना मरणोत्तरहि धर्मजन्य सुखलेश लाधत नाहीं.

हे कल्याणि, वेदानें ज्या कर्मांचें पुण्य हें फल सांगितलें आहे व ज्यांचें पाप हें फल सांगितलें आहे त्यांच्यापासून क्रमानें स्वर्ग व नरक यांची प्राप्ति होते. अविद्या हें त्यांचें मूळ आहे. विद्येनें त्यांची निवृत्ति होते. पण हीं सर्व देवगुह्यें आहेत. तीं केवल वेदविचारानेंच ज्ञात होतात. पशुतुल्य अविवेकी पुरुषांना तीं कळावीं, असें देवांना वाटत नाहीं. त्यामुळें कोणी एखादाच महात्मा त्यांना जाणतो. इतर सर्व प्रजा त्यांविषयीं मोहित होते. ती विद्येला अविद्या व अविद्येला विद्या, तसेंच पुण्याला पाप व पापाला पुण्य समजते. पण जो एखादा धर्माला तत्त्वतः जाणतो तो देवांना इष्ट असलेलें सकाम कर्म कल्पांतींहि आचरीत नाहीं. यास्तव हे भामिनि, देवांचीं हीं गुह्यें प्रकट करण्यासारखीं नाहींत.

हे राजपुत्रि, देवांची माया अति गूढ आहे. ज्यांनीं आपल्या सर्व कामनांचा त्याग केलेला असतो; ज्यांचा आहार हित, मित व पवित्र असतो; जे शम-दमादि साधनांनीं संपन्न असतात; ज्यांनीं आपलें सर्व पाप श्रवण-मननादि विचाररूप तपानें दग्ध करून सोडलेलें असतें व ध्यानाच्या योगानें ज्यांचें मन प्रसन्न झालेलें असतें, तेच द्विजोत्तम हीं देवगुह्यें जाणतात. धर्माचरणाचें फल जरी प्रत्यक्ष न मिळालें तरी धर्माविषयीं साशंक होऊं नये. देवतांविषयींहि नास्तिक होऊं नये. तर प्रयत्नानें याग करावे व निर्दोष बुद्धीनें दान द्यावें.

कर्म कधींहि निष्फल होत नाहीं, असा पूर्ण विश्वास ठेवावा. कारण 'फल देणें' हा धर्माचा नित्य स्वभाव आहे. ब्रह्मदेवानें आपल्या पुत्रांना हेंच तत्त्व सांगितलें व कश्यपमुनि तें पूर्णपणें जाणतो. यास्तव हे कृष्णे, तुझ्या मनांतील हा धर्मविषयक संशय धुक्याप्रमाणें निवृत्त होवो. धर्मादि सर्व आहे, असाच तूं निश्चय कर. हा आपला नास्तिक्यभाव सोडून दे.

हे भामिनि, धर्माप्रमाणें ईश्वराचेंहि श्रेष्ठत्व तूं मान्य कर. सर्वांचा नियंता व कर्मफलांचा दाता ईश्वर मुळीं नाहींच, असें तूं समजूं नको. एखाद्या नास्तिकाप्रमाणें तूं त्या जगन्नियामकाची निंदा करूं नको. हे राजपुत्रि, शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानुसार तूं त्या महेश्वराचें स्वरूप समजून घे. त्याला प्रणाम कर. धर्म व ईश्वर यांविषयीं तुझी अशी विपरीत बुद्धि न होवो. कृष्णे, ज्या लोकाधिपतीच्या अनुग्रहानें त्याचा मर्त्य भक्त अमरणभावास प्राप्त होतो, त्या उत्तम देवतेचा तूं असा अवमान केव्हांहि करूं नको. ३. ३. ३१.

अध्याय ३२ वा.

[१ द्रौपदीनें केलेलें पुरुषार्थाचें सोपपत्तिक सविस्तर वर्णन.]

(१) वैशंपायन—पांडवनंदना, धर्मराज युधिष्ठिराचें हें धर्मप्रधान वचन ऐकून तुझी पूर्वपितामही द्रौपदी त्यास म्हणाली—"महाराज, मी धर्माचा अवमान करीत नाहीं किंवा त्याची कधीं निंदाहि करणार नाहीं. मग प्रजापालक सर्वेश्वराचा अवमान माझ्या हातून कसा घडेल ! हे प्रभो, मी दुःखानें आर्त होऊन हा प्रलाप करीत आहें, असेंच तुम्ही समजा. मी आणखींहि असाच विलाप करणार आहें, तो तुम्ही शांत चित्तानें ऐका—

भगवन्, बुद्धिमान् पुरुषानें या लोकीं विहित कर्म अवश्य करावें, कारण कर्म केल्यावांचून वृक्षादि-स्थावर किंवा पशु-पक्षि-मनुष्यादि इतर जीव यांतील कोणीच जिवंत राहूं शकत नाहींत. अहो युधिष्ठिरमहाराज, आम्हां मानवांच्या जीविकेप्रमाणें स्थावरांची जीविकाहि पूर्वकर्माचेंच फल आहे. गायीचें वत्स उत्पन्न होतांच स्तनपान करावयास लागतें. यावरून त्याच्या पूर्वजन्मसंस्कारांची सिद्धि होते. या दृष्टान्तापासून शत्रूच्या छांयेला पीडा देणें, येथपर्यंत सर्व सुखदुःखभोग कर्माचेंच फल आहे, असा निश्चय होतो. हे भरतश्रेष्ठा, विशेषें करून जंगम प्राण्यांतील मानव इहलोकांतील व मरणोत्तर परलोकांतील वृत्ति —जीविका कर्मानेंच संपादन करण्याची इच्छा करितात. सर्व प्राणी पूर्वकर्मसंस्कारांप्रमाणें कर्मामध्यें प्रवृत्त होतात व त्यांचें फल भोगितात. त्यावरून कर्म, त्याचे संस्कार, त्यांपासून पुनः कर्म व फलभोग, अशी ही अनादि परंपरा प्रवृत्त झाली आहे. प्राणी या लोकीं न केलेल्या कर्माचेंहि फल अकस्मात् भोगितो. त्यावरून पूर्वकर्माची व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या संस्कारांची सिद्धि होते. सर्व जीव पूर्वसंस्कारवशात् आपल्या जीविकेमध्यें प्रवृत्त होतात.

---

१ कौलिकशास्त्रांत शत्रूला पीडा देण्याचे परोक्ष उपाय सांगितले आहेत त्यांत आपल्या शत्रूची प्रतिमा तयार करून विशिष्ट विधीनें तिच्या अंगाला कंटकादिकांचे वेध केले असतां शत्रूला व्यथा होते, असें सांगितलें आहे. त्यांत व्यथेचें धातुवैषम्यादि आंतर निमित्त किंवा कंटकवेधादि बाह्यनिमित्त प्रत्यक्ष नसतें तर तें अप्रत्यक्षच असतें. याच न्यायानें सर्व प्राणी आपल्या पूर्व अदृष्ट कर्मानेंच जीवनास प्राप्त होतात.

आपल्यापुढें असलेल्या या बकाकडे पहा. तो पूर्वसंस्कारामुळें कोणाच्या उपदेशावांचूनच जीविकेसाठीं ध्यान करीत बसला आहे. ईश्वरहि अनादि संस्कारवशात् पूर्व पूर्व कल्पांतील सृष्टीसारखीच उत्तरोत्तर कल्पांतील सृष्टि निर्माण करितो. धर्महि पूर्वसंस्कारांच्या अनुरोधानेंच कर्मी प्रवृत्त करितो. याप्रमाणें संस्कारांचें अनादित्व न स्वीकारल्यास कृतप्रणाश व अकृत-अभ्यागम हे दोन अपरिहार्य दोष प्राप्त होतात.

महाराज, मीं हें आपल्याला प्राक्तनकर्मांचें प्राबल्य सांगितलें. ऐहिक कर्मांचेंहि तितकेंच प्राबल्य आहे. कोणताहि प्राणी कांहींना कांहीं कर्म केल्यावांचून आपल्या जीविकेला प्राप्त होत नाहीं. यास्तव दैववादी होऊन प्रत्यक्ष फल देणारें ऐहिक कर्म कधींहि सोडूं नये. हे प्रभो, आपणहि पुरुषप्रयत्नरूप कर्म करा. असे हताश होऊन बसूं नका. प्रयत्न करण्यास सज्ज व्हा. प्राक्तनकर्म जाणणारा मनुष्य सहस्रावधि लोकांमध्यें एखादाहि सांपडणें शक्य नाहीं. ऐहिक कर्म करणें मात्र आपल्या स्वाधीन आहे, पण तें कसें करावें, हें जाणणाराहि दुर्लभ आहे. दैववशात् प्राप्त झालेल्या ऐश्वर्याचें रक्षण व वृद्धि करण्यासाठींहि यत्नाची आवश्यकता आहे.

एखादा मनुष्य हिमालयाप्रमाणें जरी आढ्य असला तरी तो जर प्राप्त अर्थाचा संग्रह न करितां नुस्ता भोगच घेत राहील, तर निश्चयानें क्षय पावेल. यास्तव मनुष्यानें दैववशात् प्राप्त झालेल्या स्थितींत कधींहि संतुष्ट राहूं नये. तर प्राप्त ऐश्वर्याच्या वृद्धीसाठीं यत्न करावा. प्रभो, या भूलोकीं जर कोणीं कधींच कर्म केलें नसतें तर सर्व प्रजांचा उच्छेद झाला असता. केलेलें कर्म जर निष्फल झालें असतें तर या सर्व प्रजांची वृद्धि कधींच झाली नसती. प्रत्येक प्राण्याचा यत्न नेहमींच फलद्रूप होतो, असें नाहीं. तथापि लोक कर्मयत्न करीत असलेले आढळतात. यास्तव कांहीं प्रसंगीं कर्म जरी निष्फल झालें, तरी तें सतत करीत रहावें. त्यावांचून कोणत्याहि प्राण्याची ऐहिक जीविका सिद्ध होणार नाहीं. मंत्र, औषधि इत्यादि अदृष्ट उपायांनींच इष्टार्थ संपादन करणाऱ्या

---

१ या जन्मीं केलेल्या शुभाशुभ कर्मांचा फलप्राप्तीवांचून नाश होणें हा कृतप्रणाश व या जन्मीं न केलेल्या कर्मांचें फल भोगावें लागणें, हा अकृत-अभ्यागम. पुनर्जन्म मानिल्यास यांतील पहिला दोष व पूर्वजन्म न मानिल्यास दुसरा दोष अपरिहार्य होतो.

पुरुषाला 'कौलिक' म्हणतात व पूर्वजन्माचा अभाव असल्यामुळें पूर्वी न केलेल्या कर्माचेंच फल या लोकीं मिळतें असें मानणाऱ्या पुरुषाला 'चार्वाक' म्हणतात. पण हे दोन्ही प्रकारचे लोक शठ आहेत. कारण ते पूर्वकर्म मानीत नाहींत. पण याच्या उलट जो प्राक्तन कर्म व ऐहिक कर्म अथवा दैव व प्रारब्ध हीं दोन्ही मिळून ऐहिक फल मिळतें असें मानितो तोच बुद्धिमान् होय.

त्याचप्रमाणें जो दैवावर विश्वास ठेवून कांहीं न करितां खुशाल पडून रहातो तो दुर्बुद्धि पुरुष जलांत टाकिलेल्या अपक्क घटाप्रमाणें नाश पावतो. जो कर्म करण्यास समर्थ असूनहि तें करीत नाहीं, तो 'हठी' मूढ एखाद्या अनाथ दुर्बला-प्रमाणें फार दिवस जिवंत राहूं शकत नाहीं. एखाद्या पुरुषाला अकस्मात् म्ह० ऐहिक यत्नावांचूनच मोठें ऐश्वर्य मिळतें व 'तें हठानें मिळालें' असें कांहीं मूढ मानितात. कारण त्यासाठीं त्यानें कांहींच यत्न केलेला नसतो. यास्तव अतर्कित लाभ होणें यालाच 'हठ' म्हणतात.

कांहीं लोक आपल्या भाग्याचीच उपासना करितात व देवताराधनादि उपा-यानें इष्टार्थ साधितात. याला 'दैव' असें म्हणतात. कांहीं लोक स्वतः कर्म करून फल मिळवितात व या लोकीं यत्न करणारालाच फल मिळतें, असें अनुभवास येतें. हेंच 'पौरुष' होय. एखादा पुरुष क्षुद्र फलासाठीं यत्न करीत असतांहि पूर्वकर्माच्या अनुग्रहानें त्याला महत् फल मिळतें. त्याच्या त्या लाभाचें प्रत्यक्ष कारण कांहींच दिसत नाहीं. अशा फलाला 'स्वभावात्मक' फल म्हणतात.

हे प्रभो, याप्रमाणें या लोकीं हठ, दैव, कर्म व स्वभाव या चार कारणांनीं इष्टार्थ लाभ होत असलेला दिसतो. पण वस्तुतः तें सर्व पूर्वकर्माचेंच फल आहे. कर्मफलदाता ईश्वरहि प्राण्याच्या पूर्वकर्माला अनुसरून हठादि चार निमित्तांतील कोणत्या तरी एका निमित्ताला प्राधान्य देऊन प्राक्तन कर्माचें फल विभागून देत असतो. हा पुरुष या लोकीं जें कांहीं शुभाशुभ कर्म करितो, तें सर्व पूर्वकर्माचें फलच आहे, असें आपण समजा. विधात्याच्या प्रेरणेनेंच तें त्याला प्राप्त होतें.

कर्मांमध्यें प्रवृत्त होणारा हा मनुष्यदेह पूर्वकर्माचें फल आहे. पूर्व मानुष-देहांत हा जें कर्म करितो तेंच विधात्याला प्रेरणा करितें व विधाता त्याच्या पूर्व-कर्मानें प्रेरित होऊनच बिजांकुराप्रमाणें त्याला हा वर्तमान देह देतो. अर्थात् प्राण्याचें पूर्वकर्म विधात्याचें प्रेरक आहे व विधाता वर्तमान देहाचा प्रेरक आहे.

तो महेश्वर प्राण्याला त्याच्या पूर्वकर्माप्रमाणें शुभाशुभ कर्मांत प्रवृत्त करितो. सर्व भूतें कर्माधीन असल्यामुळें ईश्वर त्यांच्याकडून पुण्य-पाप करवितो. कोणताहि पुरुष आपल्या मनानें अगोदर आपल्या कर्तव्याचा निश्चय करितो आणि मग तो स्वतः बुद्धिपुरःसर तें कर्म आचरितो. यास्तव कर्तव्याच्या निश्चयाला पूर्वकर्माची आवश्यकता असून ऐहिक प्रवृत्तीला पुरुषाच्या यत्नाची आवश्यकता आहे.

हे पुरुषश्रेष्ठा, या लोकांतील कर्माची गणना करितां येत नाहीं. पुरुषार्थानें गृह-नगरादिकांची सिद्धि होते. 'प्राक्कर्मच त्याचें कारण आहे आणि पुरुषप्रयत्न नाहीं' असा निश्चय करितां येत नाहीं. पूर्वकर्मानें तिळामध्यें तेल, गायीमध्यें दूध व काष्ठामध्यें अग्नि सिद्ध असतो. पण यत्नानें त्याला प्रकट करावें लागतें. त्यांची प्राप्ति कशी करून घ्यावी हें बुद्धिमान् पुरुष जाणतो व उपायानें त्यांना प्राप्त करून घेतो.

तिळांना घाण्यांत घालून रगडणें, गायीचें दोहन व काष्ठांचें मंथन या उपायांनीं तैलादिकांची प्राप्ति होते आणि त्या कर्मजन्य सिद्धीवर जीव आपली उपजीविका करितात. एकाच प्रकारच्या कर्मांनीं भिन्न भिन्न फलें उत्पन्न होतात. त्यांतील उत्तमाधम फलांकडे पाहून हें कुशल कर्त्यानें केलें कीं हें अकुशल कर्त्यानें केलें, याचा निश्चय होतो. त्यावरूनहि ऐहिक कर्माचें प्राबल्य सिद्ध होतें. हा पुरुष कर्मानें साध्य होणाऱ्या फलाचें निमित्त जर नसता तर यागादि इष्ट व तडागादि पूर्त कर्मांचें शास्त्रानें विधान केलें नसतें व त्यांचें फलहि प्रत्ययास आलें नसतें.

त्याचप्रमाणें कोणी कोणाचा शिष्य झाला नसता व कोणी कोणाचा गुरु झाला नसता. पुरुषाला कर्तृत्व असल्यामुळेंच त्याच्या कर्माची सिद्धि झाली असतां लोक त्याची प्रशंसा करितात व कर्माचा नाश होऊन असिद्धि झाली असतां निंदा करितात. यावरूनहि प्रयत्नाचें श्रेष्ठत्व सिद्ध होतें.

चार्वाकादि वादी 'सर्व कर्मफल हठानें किंवा स्वभावानें सिद्ध होतें' असें म्हणतात, कौलिक 'दैवानेंच फलसिद्धि होते' असें मानितात व प्राकृत पुरुष केवल प्रयत्नानेंच फलसिद्धि इच्छितात. महाराज, कर्मफलाविषयीं अशा तीन प्रकारच्या लोकांचीं अशीं तीन मतें आहेत. पण वैदिक म्हणतात कीं या तीन कारणांनींच कोणतेंहि कार्य सिद्ध होत नाहीं; तर जें धर्माधर्मरूप पूर्वकर्म तेंच

दैव, हठ इत्यादि सर्व आहे. पण यावर पूर्ववादी म्हणतो कीं, कांहीं कार्य दैवानें, कांहीं हठानें व कांहीं स्वभावतः म्हणजे अयत्नानेंहि होतें. पुरुषाला जें फल मिळतें, त्याचें पूर्वकर्मादि चवथें कांहीं कारण असतें असें दिसत नाहीं.

हे प्रभो, चार्वाकादिमहातत्त्ववेत्ते अशी प्रतिज्ञा करीत असतात, पण त्या मूढांना असें कळत नाहीं कीं, भूतांना इष्टानिष्ट फल देणारा धाता जर नसता तर आब्रह्म-स्तंबपर्यंत प्राण्यांमध्यें कृपण कोणीच दिसला नसता. प्राक्तन कर्म जर नसतें, तर पुरुषानें फलाच्या इच्छेनें केलेलें सर्वच कर्म सफल झालें असतें. जे अविवेकी लोक हठ, दैव व स्वभाव हीं तीन अर्थ व अनर्थ यांच्या सिद्धीचीं द्वारेंच असून तिचें मुख्य कारण कर्मच आहे, असें जाणत नाहींत, ते देह किंवा काष्ठ-पाषाण यांप्रमाणें जडच आहेत, यांत संशय नाहीं.

पुरुषानें कर्म अवश्य करावेंच असा मनूनें निश्चय केला आहे. सर्वथा प्रयत्न-शून्य असलेला हठवादी नियमानें पराभूत होतो. जो प्रयत्न करीत असतो, त्याला केव्हांना केव्हां तरी फलसिद्धि मिळतेच. आळशी मनुष्याला मात्र फलप्राप्ति नियमानें होत नाहीं. एखादें कर्म करूनहि त्याचें फल न मिळाल्यास त्यांत कांहीं तरी वैगुण्य झालें आहे, असें समजावें. पण तें कर्मच व्यर्थ आहे असें कधीं म्हणूं नये.

सांग कर्म करूनहि जर फल न मिळालें तर त्याचा दोष पुरुषाकडे येत नाहीं. उलट तो कर्माच्या ऋणांतून मुक्त होतो. कोणत्याहि प्रकारचा यत्न न करितां आळसानें निजून रहाणाऱ्या पुरुषाला अलक्ष्मी प्रासते. पण जो स्वकर्तव्यामध्यें दक्ष असतो, त्याला निश्चयानें फलप्राप्ति होते व तो ऐश्वर्याचा अनुभव घेतो. संशयी लोक अर्थहीन असतात व संशयरहित पुरुष सिद्धि मिळवितात. बुद्धि-मान् पुरुष कर्तव्यामध्येंच रत असतात. पण खरोखर असे संशयहीन पुरुष विरळा आढळतात !

हे प्रभो, आपल्यावर या वेळीं हा राज्यभ्रंशरूप महान् अनर्थ कोसळला आहे. पण, आपण पुरुषार्थ कराल तर तो खचित नाहींसा होईल, आणि कदाचित् यत्न करूनहि जर हा अनर्थ न टळेल तर आपण व हे आपले भ्राते राज्याला अपात्र अहांत, हेंच पूर्णपणें प्रमाणानें सिद्ध होईल व मग मला त्याविषयीं खेदहि होणार नाहीं.

पण वृकोदर, अर्जुन व नकुल-सहदेव यांचा पराक्रम कसोटीला लागेपर्यंत माझा हा उद्वेग शांत होणें शक्य नाहीं. आमचें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंहि कर्म सफल होतें कीं निष्फल होतें, हें कर्म केल्यावांचून ठरणें शक्य नाहीं. परंतु आपण कर्म न करितां त्याच्या फलाचा निश्चय कसा करणार !

कृषीवल नांगरानें भूमि नांगरतो व बीज पेरतो आणि मीं आपलें कर्तव्य केलें आहे असें समजून स्वस्थ बसतो. त्याचें शेत उगवून चांगला फललाभ होणें पर्जन्यावर अवलंबून आहे. दैववशात् वृष्टिच जर न झाली तर तो बिचारा शेतकरी त्याला काय करणार ! भूमि नांगरून बीं पेरल्यानेंच तो आपल्या कर्तव्यांतून मोकळा झाला. 'माझ्या सारख्या अन्य पुरुषानें जें केलें असतें तें सर्व मीं केलें आहे. हेंच माझें फल आहे. मी माझ्या कर्तव्यांत कांहीं प्रमाद केला नाहीं,' असें समजून बुद्धिमान् पुरुषहि तसाच स्वस्थ बसतो. स्वतःला दोष देत नाहीं. उलट कर्तव्याचा प्रसंग आल्यास तो पुनः तें करावयास चुकत नाहीं. यास्तव 'कितीहि यत्न केला, तरी तो निष्फल होतो' असें समजून कर्तव्याला कधींहि कंटाळूं नये.

प्रयत्न व उत्साह अशीं फलसिद्धीचीं दोन कारणें आहेत. कार्याची सिद्धि होवो किंवा न होवो, कांहीं झालें तरी यत्न कधींहि सोडूं नये. कारण अनेक निमित्तें जेव्हां एकत्र जुळतात, तेव्हांच कार्याची सिद्धि होते. मनुष्याच्या अंगांत शौर्यादि गुण नसल्यास प्रयत्नाचें फल कमी मिळेल, पण केलेला प्रयत्न अगदीं व्यर्थ जाणार नाहीं. पण याच्या उलट शौर्यादि गुण असूनहि प्रयत्नच न आरंभिल्यास त्या गुणांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. ते असून नाहींसे होतात.

राजन्, धीर पुरुष आपल्या बुद्धीनें स्वकल्याणासाठीं देश, काल व उपाय यांची यथाशक्ति योजना करितो. खरोखर पुरुषानें सावधान चित्तानें कार्याचा आरंभ करावा. पराक्रम हाच मुख्य कार्यकर्ता आहे. सर्व कर्तव्यांमध्यें पराक्रम श्रेष्ठ आहे व तो सर्व लोकप्रसिद्ध आहे. यास्तव पुरुषानें नेहमीं पराक्रम करीत रहावें. बुद्धिमान् पुरुषानें सामादि उपायांतील कोणत्या उपायाची योजना केल्यानें आपलें कल्याण होईल, याचा नेहमीं विचार करावा.

महाराज, जेथें सामाचा उपयोग होण्यासारखा असेल तेथें साम करावा व आपला इष्टार्थ साधावा. जेथें भेदाचा किंवा दानाचा उपयोग होण्यासारखा असेल तेथें त्यांचा उपयोग करावा. पण दुर्योधनासारख्या दुष्ट पुरुषाचे ठिकाणीं

साम, भेद व दान यांतील एकाहि उपायाचा उपयोग नाहीं. यास्तव अशा प्रसंगीं दंड हा शेवटचा उपायच श्रेयस्कर आहे.

हे प्रभो, सागर किंवा महा पर्वत यांनाहि स्वस्थानापासून च्युत करून त्यांचा विध्वंस करितां येणें शक्य आहे. मग या दुर्योधनासारख्या मरणधर्मी दुरात्म्याची काय कथा ! शत्रूंचें छिद्र पाहण्यामध्यें जो नेहमीं तत्पर असतो, तो स्वतः व त्याचे अमात्यादिकहि दोषी ठरत नाहींत. पुरुषानें स्वतःला ' मी असमर्थ आहें ' असें कधींहि मानूं नये. कारण जो स्वतःला असमर्थ समजतो, त्याचें ऐश्वर्य कधींहि वाढत नाहीं.

हे प्रभो, या लोकांतील सिद्धि ही अशा स्वरूपाची आहे. यास्तव काल व अवस्था यांचें आनुकूल्य नेहमीं पहात रहावें व तें दिसतांच यत्नास आरंभ करावा. अनुकूल काल व अवस्था पाहून यत्नाला आरंभ करणें, हेंच सिद्धीचें मूळ आहे.

पूर्वीं माझ्या पित्यानें एका विद्वान् ब्राह्मणाला आपल्या घरीं ठेवून घेतलें होतें. बृहस्पतीनें सांगितलेली ही सर्व नीति त्यानें माझ्या पित्याला कथन केली व माझ्या भ्रात्यांना शिकविली. तो महापंडित माझ्या पित्याला व भ्रात्यांना ही नीति सांगत असतां मी कांहीं कार्यासाठीं पित्यापाशीं गेलें. तेव्हां माझें सान्त्वन करून त्यानें मला आपल्यापाशीं बसवून घेतलें व मलाहि ती सांगितली. ३. ३. ३२.

अध्याय ३३ वा.

[१ भीमसेनाचें युधिष्ठिरास निंदापूर्वक युद्धाविषयीं प्रोत्साहन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, याज्ञसेनीचें हें वचन ऐकून अति क्रोधी भीमसेन दीर्घ श्वास सोडीत युधिष्ठिरराजापाशीं गेला आणि मोठ्या क्रोधानें त्यास म्हणाला—"अहो महाराज, सत्पुरुषाला उचित अशा राज्याच्या धर्म्य पदवीला प्राप्त व्हा. क्षत्रियाला उचित अशा धर्म्य मार्गानें आपलें राज्य प्राप्त करून घेण्याचा यत्न करा. हठादि सर्व उपायांमध्यें पुरुषप्रयत्नच श्रेष्ठ आहे, असें जें द्रौपदी म्हणते तें अगदीं खरें आहे. दुर्जनानें कपटानें राज्य हरण केल्यामुळें धर्म, अर्थ आणि काम यांस मुकलेल्या आम्हांला कालप्रतीक्षा-

रूप अधर्म्य मार्गाचा स्वीकार करून काय करावयाचें आहे ? अशा रीतीनें वनांत वास करणाऱ्या आम्हांला काय लाभ होणार !

दुर्योधनानें आमचें राज्य धर्मानें, आर्जवानें किंवा पराक्रमानेंहि हरण केलें नाहीं. तर कपट द्यूताचा आश्रय करून आमच्या संपन्न राज्याचा अपहार केला आहे. बलाढ्य सिंहाचें आमिष एखाद्या दुर्बल कोल्ह्यानें जसें हिरावून घ्यावें, त्याप्रमाणें त्या नीचानें आमचा भाग हरण केला आहे. काकबळीचा लेश भक्षण करणाऱ्या श्वानानें व्याघ्राचें भक्ष्य जसें हरण करावें, तसाच हा प्रकार झाला आहे.

हस्तविकल मनुष्याजवळचीं फळें किंवा पंगूच्या गाई जशा एकाद्यानें हरण करून न्याव्या, त्याप्रमाणें आम्ही चौघे भ्राते जिवंत असतांना तुझ्या निरुत्साहामुळें शत्रूंनीं आमचें ऐश्वर्य हरण केलें. धर्माभासावर विश्वास ठेवून बसलेल्या तुझें प्रिय करण्यासाठींच आम्हांवर हा एवढा अनर्थ कोसळला आहे. हे राजा, आम्ही तुझ्या शमवचनांनीं आपलें नियमन करून स्वमित्रांना दुःख देत आहों व शत्रूंना आनंद देत आहों. कारण तुझ्या शमोपदेशाला प्रमाण मानून आम्हीं धृतराष्ट्र पुत्रांना त्याच वेळीं तेथल्या तेथें मारलें नाहीं. पण आतां तें आमचें अकार्यच आम्हांला संताप देत आहे.

हे राजन्, मृगयाशील पुरुषाप्रमाणें असलेली आपली ही वनचर्या किती कष्टकर आहे, याचा तूं विचार कर. दुर्बल लोकच असल्या जीविताचा आश्रय करितात. बलवान् लोक असली दुःस्थिति क्षणभरहि सहन करीत नाहींत. या दुःस्थितीचें अभिनंदन कृष्ण, अर्जुन, पितृतुल्य पराक्रमी बाल अभिमन्यु, स्वतः मी व हे माझे वीर कनिष्ठ भ्राते माद्रीपुत्र, यांतील कोणीहि करीत नाहीं. सृंजयांनाहि हा तुझा शम संमत नाहीं.

हे राजा, तूं 'धर्म, धर्म' म्हणत बसला आहेस व त्यामुळें आपल्या सत्यव्रतानें नित्य कृश होत आहेस. पण हे युधिष्ठिरा, तूं वैराग्यामुळें तर या क्लीब जीविकेला प्राप्त झाला नाहींसना ? पण हे भ्रात्या, हीन मनुष्यच या निष्फल व स्वार्थांचा घात करणाऱ्या विरक्तीचा आश्रय करितात. जे लोक शत्रूनें हरण केलेली आपली 'श्री' त्याच्या हातांतून हिरावून घेण्यास असमर्थ असतात तेच या वैराग्याला प्रिय मानितात.

हे महाराजा, तूं विद्वान् व समर्थ आहेस. आमचा पराक्रम तुला माहित आहे. असें असूनहि तूं केवल दयापरायण होऊन आपल्या अनर्थाकडे लक्ष

कसें देत नाहींस ! हे धृतराष्ट्राचे पुत्र समर्थ असलेल्याहि आम्हांला असमर्थ मानितात. आम्ही त्यांस क्षमा करितों, हें ते जाणतहि नाहींत; याचेंच मला अतिशय दुःख होतें. संग्रामांतील वधाची मला भीति नाहीं. कपटानें युद्ध न करणाऱ्या व संग्रामांतून परत न फिरणाऱ्या आम्हां पांडवांचा युद्ध करीत असतांना शत्रूंच्या हातून सर्वथा नाश जरी झाला, तरी तो या वनचर्येहून श्रेष्ठ आहे. त्या वीर शयनामुळें आम्हांला मरणोत्तर उत्तम लोकाची प्राप्ति होईल. किंवा उलटपक्षीं आम्हीं या धृतराष्ट्राच्या पुत्रांना मारून सर्व पृथ्वीचें राज्य संपादन केलें, तरी तेंहि श्रेयस्करच आहे.

स्वधर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या आम्हां क्षत्रियांचें तें कर्तव्यच आहे. विपुल कीर्तीची इच्छा करणाऱ्या व शत्रूंचा सूड उगविणाऱ्या आम्हां वीरांना मरण व राज्य हीं दोन्ही सारखींच आहेत. स्वार्थासाठीं युद्ध करणाऱ्या आम्हांला आमच्या कर्तव्याचें स्वरूप उत्तमप्रकारें अवगत आहे. त्यामुळें युद्धामध्यें आमचा पराभव करून शत्रूंनीं आमचें राज्य जरी हरण केलें तरी त्यामुळें आमची निंदा न होतां प्रशंसाच होईल.

जो धर्म आपल्या व आपल्या मित्रांच्या क्लेशांना कारण होतो, तो धर्म नव्हे, तर तें महद्व्यसन आहे. हे राजन्, तो कुधर्म आहे. जो दुर्बल पुरुष सर्वथा धर्मपरायण होऊन रहातो, त्याला धर्म व अर्थ हे दोन्ही पुरुषार्थ सोडितात. हे राजा, प्रेताला सुख-दुःख जसें सोडतें, तसे त्या धर्मभोळ्या मनुष्याला धर्म व अर्थ सोडितात.

ज्याचा धर्म केवल धर्मासाठीं असतो व अर्थासाठीं नसतो, तो पुरुष केवल क्लेश भोगतो. तो पंडित नव्हे. आंधळयाला सूर्याची प्रभा जशी दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें तो धर्माचा अर्थ जाणत नाहीं. त्याचप्रमाणें ज्याचें वित्त स्वार्थासाठीं असतें, तो अर्थाचें प्रयोजन जाणत नाहीं. ज्याप्रमाणें एखादा गुराखी अरण्यांत गायींचें रक्षण करितो तसाच तो धनाचें रक्षण करीत राहतो.

जो अतिशय धनलोलुप असतो व त्यामुळें धर्म व काम यांचें सेवन करीत नाहीं तो सर्व भूतांना वध्य व महापातक्याप्रमाणें निंद्य होतो. तसाच जो सतत कामलोलुप असतो व त्यामुळें धर्म आणि अर्थ आचरीत नाहीं, त्याचे सर्व मित्र नाश पावतात आणि तो धर्म व अर्थ या दोन्ही पुरुषार्थांस मुकतो. धर्मार्थहीन असलेल्या त्या पुरुषाचें कामाच्या शेवटीं निधनच सांगितलें आहे.

एखाद्या जलाशयांतील जल आटून गेलें असतां त्यांतील मत्स्यांचें मरण जसें ओढवतें, त्याप्रमाणें कामामध्यें रत असलेल्या पुरुषाचा कामनिवृत्ति होतांच नियमानें नाश होतो. यास्तव विवेकी पंडित धर्म व अर्थ यांकडे केव्हांहि दुर्लक्ष करीत नाहीं. 'अरणी' हें जसें अग्नीचें उत्पत्तिस्थान आहे, त्याचप्रमाणें 'धर्मार्थ' हें कामाचें निमित्त आहे.

मेघ व सागर हे जसे परस्परांच्या आश्रयानें राहतात त्याप्रमाणें अर्थ धर्ममूल आहे व धर्माचें कारण अर्थ आहे. मेघामुळें सागराचें पोषण होतें व सागरापासून मेघाची पूर्ति होते, हें प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणें धर्मामुळें अर्थप्राप्ति होते व अर्थाच्या बळावर धर्माचरण करितां येतें.

पुष्पमाला, चंदन इत्यादि द्रव्यांचा स्पर्श व सुवर्णादि अर्थांची प्राप्ति झाली असतां जी प्रीति उत्पन्न होते तोच काम होय. चित्ताचा संकल्प हेंच त्याचें स्वरूप असून त्याहून निराळें स्वरूप उपलब्ध होत नाहीं.

हे राजा, धनार्थी पुरुष परम धर्माची इच्छा करितो व कामार्थी पुरुष धनाची इच्छा करितो; पण कामापासून तो दुसऱ्या कशाचीच इच्छा करीत नाहीं. कारण कामानें अन्य काम साध्य होत नाहीं. काम हें फल आहे. उपभोगानें त्याची निवृत्ति होते. काम मनुष्याच्या मनांत प्रीति उत्पन्न करून कृतार्थ होतो. काष्ठापासून भस्माचा लाभ होतो, पण भस्मापासून कांहींच निष्पन्न होत नाहीं. तोच न्याय या कामालाहि लागू आहे.

युधिष्ठिरा, पारधी जशी पक्ष्यांची हिंसा करितो, त्याप्रमाणें अधर्म भूतांची हिंसा करितो. भूतांची विशेष प्रकारें हिंसा करणें हेंच अधर्माचें मूळ आहे. जो मूढ काम व लोभ यांच्या अधीन होऊन धर्माचें स्वरूप जाणत नाहीं, तो या लोकीं व परलोकींहि सर्व लोकांना वध्य होतो.

हे राजन्, कामाख्य प्रयोजन द्रव्याच्या योगानें संपादन करितां येतें, हें तुला चांगलेंच अवगत आहे. कारण स्त्री, धन, गायी, हत्ती, अश्व इत्यादि सर्व प्रयोजन द्रव्याच्या योगानें सिद्ध होतें. स्त्री-धनादि ही द्रव्याची प्रकृति आहे आणि त्याग व भोग ही विपुल विकृति आहे, हेंहि तुला अवगत आहे. स्त्री-धनादिरूप द्रव्याचें अदर्शन झालें असतां, प्राप्त द्रव्याचा वियोग झाला असतां आणि स्त्री आदि धनाला जरा किंवा मरण प्राप्त झालें असतां आपल्यावर हा एक अनर्थच ओढवला आहे, असें पंडितलोक समजतात.

राजा, ऐश्वर्याच्या विनाशामुळें आम्हांवर तोच अनर्थ ओढवला आहे. यास्तव त्याचा परिहार करण्यासाठीं या वेळीं आम्हांला धर्माचें उल्लंघन करणें उचित आहे.

पांच इंद्रियांचे शब्दादि पांच विषय, मनाचा संकल्प व बुद्धीचा निश्चय, अशा या सात विषयांमध्यें रहाणाऱ्या पुरुषाच्या अंतःकरणांत जी प्रीति उत्पन्न होते तोच काम आहे असें माझें मत आहे. कर्माचें उत्तम फलहि तेंच आहे.

युधिष्ठिरा, याप्रमाणें धर्म, अर्थ व काम यांना अगदीं पृथक् जाणून पुरुषानें केवळ धर्मपर, केवळ अर्थपर किंवा केवळ कामपरायण होऊं नये. तर या सर्वांचें सर्वदा सेवन करावें. दिनपूर्वभागीं धर्माचरण करावें. मध्यकालीं धनार्जन करावें व शेवटीं कामसेवन करावें, असा शास्त्रकारांनीं निर्णय केला आहे. त्याचप्रमाणें पूर्ववयामध्यें काम, मध्यवयामध्यें धन व अंतिम वयामध्यें धर्माचरण करावें, असाहि त्यांनीं नियम केला आहे. यास्तव हे श्रेष्ठा, कालज्ञ पुरुषानें कालविभागानें धर्म, अर्थ व काम या तिन्ही पुरुषार्थांचें चांगल्याप्रकारें सेवन करावें.

सुखार्थी पुरुषांना एक मोक्ष तरी सुखकर असतो किंवा राज्यप्राप्तीसारखें ऐश्वर्य तरी सुखावह होतें. पण आपल्याला यांतील काय उचित आहे, याचा निश्चय करून तूं त्याच्या प्राप्तीचा यत्न कर. हे राजा, आपला महोदय व्हावा अशी जर तुझी इच्छा असेल तर सत्वर त्यासाठींच यत्न कर व आपला मनोरथ पूर्ण करून घे. एखाद्या रोग्याच्या जीविताप्रमाणें असें दुःखद जीवित कंठित राहूं नकोस. जो पुरुष अभ्युदय किंवा मोक्ष यांतील कोणत्याच पुरुषार्थाच्या उद्योगास लागत नाहीं, त्या मध्यवर्ती पुरुषाचें जीवित दुःखद होतें.

हे महाराज, तुला धर्म काय आहे, हें ठाऊक आहे. तूं सतत धर्माचरणहि केलें आहेस. तुझे विद्वान् सुहृद् तुला प्रवृत्तिजनक वेदवाक्यांचा उपदेश करितात. युधिष्ठिरा, दान, यज्ञ, शिष्टांची पूजा, वेदाध्ययन, आर्जव हा श्रेष्ठ धर्म आहे. तो या लोकीं व परलोकींहि उत्तम फल देण्यास समर्थ आहे. पण हे राजा, हा यज्ञादिरूप धर्म धनहीन पुरुषाला आचरितां येणें शक्य नाहीं. एखादा पुरुष सर्व गुणांनीं संपन्न असूनहि जर निर्धन असेल तर तो धर्माचरण करण्यास समर्थ होत नाहीं.

युधिष्ठिरा, हें सर्व जगत् धर्ममूल आहे. धर्माहून श्रेष्ठ कांहीं नाहीं. पण विपुल धन असेल तरच तो धर्म साध्य होतो. भिक्षाचरणानें किंवा भिन्नेपणानें अर्थप्राप्ति कधींहि होत नसते. केवल धर्मबुद्धीनेंच धन संपादन करितां येणें

शक्य आहे. हे राजन्, तुला याचना विहित नाहीं. ब्राह्मणच याचनेनें सिद्ध होतो. यास्तव हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं आपल्या पराक्रमानें विपुल धन संपादन करण्याचा यत्न कर.

हे राजा, विशेषतः क्षत्रियाला ब्राह्मणांची भैक्ष्यचर्या जशी विहित नाहीं, त्याप्रमाणें वैश्य व शूद्र यांची वृत्तिहि विहित नाहीं. तर बल व उत्साह हाच त्याचा धर्म आहे. हे वीरा, तूं स्वधर्मांचा आश्रय कर व एकत्र जमलेल्या सर्व शत्रूंचा नाश कर. माझ्या व धनंजयाच्या हातून धार्तराष्ट्रवनाचा समूल उच्छेद करीव.

विद्वान् लोक ईश्वरत्वालाच धर्म म्हणतात. यास्तव तूं त्या ईश्वरभावाचाच अंगीकार कर. अशा अनैश्वर्यांत राहूं नकोस ! हे राजेंद्रा, तुला सनातन धर्म अवगत आहेत. त्यांचेंच स्मरण कर. ज्याला सर्व लोक भितात त्या हिंसात्मक क्षात्रधर्मांनें युक्त असलेल्या क्षत्रियकुलांत तूं उत्पन्न झाला आहेस. प्रजापालनरूप धर्मानें संपादन केलेल्या फलाची निंदा कोणीहि करणार नाहीं. कारण त्या महत्कर्मापासून उत्पन्न झालेलें फल सर्वथा अनिंद्य आहे. युधिष्ठिरा, प्रजापालन हाच सनातनधर्म तुझ्यासाठीं नियत केला आहे.

हे पृथापुत्रा, तूं त्या आपल्या प्रसिद्ध धर्मापासून जर च्युत झालास तर या लोकीं उपहासास पात्र होशील. भ्रात्या, मनुष्यानें स्वधर्मापासून च्युत होणें सर्वथा अयोग्य आहे. धर्मभ्रंशाची प्रशंसा कोणीहि करीत नाहीं. यास्तव तूं ही मनाची दुर्बलता टाकून, क्षत्रियाप्रमाणें आपलें हृदय निष्ठुर करून व क्षात्र वीर्याचा आश्रय करून एखाद्या धुरंधराप्रमाणें क्षात्रधर्माचा भार आपल्या मस्तकावर वहा. केवल धर्मदृष्टीच असलेला कोणताहि राजा आजवर पृथ्वीला जिंकूं शकला नाहीं व आपलें नष्ट झालेलें ऐश्वर्यहि मिळवूं शकला नाहीं. !

युधिष्ठिरा, व्याध मृगांना भक्ष्य देऊन व त्यांना विश्वास दाखवून त्यांचा वध करितो, त्यामुळें त्यास पोटभर आहार मिळतो. किंवा जसा शल्यक पक्षी जीभ बाहेर काढून बसतो व तिचा रसास्वाद घेण्यासाठीं माशा येऊन बसल्या कीं त्या सर्वांस गट्ट करितो, त्याप्रमाणें क्षुद्रचित्त असलेल्या शत्रुपक्षीय लोकांना प्रिय वस्तु देऊन, धनादिकांचा लोभ दाखवून व मधुर भाषण करून आपलेंसें करून घे व शत्रूंचा नाश कर.

असुर, हे देवांचे ज्येष्ठ भ्राते होत. ते सर्व प्रकारें अतिशय समृद्ध होते. तथापि देवांनीं त्या महाबलाढ्य भ्रात्यांनाहि कपटानें जिंकलें. हे धर्मराज, या सर्व प्राचीन नीतीचा विचार करून तूं दुर्योधनादिकांशीं कपटाचरण कर. मीमांसकांच्या मताप्रमाणें 'संवत्सर' हा शब्द दिनपर मानून शत्रूंचा नाश कर. कपटी शत्रूंशीं कोणताहि व्यवहार सरळ मनानें करणें, हें नीतीला धरून नाहीं. यास्तव तूं ही धर्मबुद्धि टाक व दुर्योधनाचा समूल नाश होईपर्यंत कपटाचा आश्रय कर.

युद्धांत आपला पराभव होईल, ही शंका तूं मनांतहि आणूं नको. अर्जुनासारखा धनुर्धर या त्रिभुवनांत नाहीं व माझ्यासारखा गदाधरहि दुर्लभ आहे. बलवान् पुरुषहि स्वसामर्थ्यानेंच शत्रूंशीं युद्ध करितो. तो मोठा संघ किंवा वृथा उत्साह यांची अपेक्षा करीत नाहीं. यास्तव राजा, तूं स्वसामर्थ्याचा आश्रय करून सावधान चित्तानें व मोठ्या उत्साहानें शत्रूंशीं युद्ध कर. पुरुषाचें सत्त्व म्हणजे बल हेंच सर्व अर्थाचें मूळ आहे. सत्त्वावांचून इतर सहायसंपत्ति व्यर्थ आहे. कारण शीतकालीं वृक्षाची छाया कोणालाहि इष्ट वाटत नाहीं. शेतकरी पुढें विपुल लाभ होण्यासाठीं प्रथम आपल्यापाशीं असलेलें सर्व धान्य भूमींत पेरतो, त्याप्रमाणें पुढें आपलें परम कल्याण व्हावें, अशी इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें प्रथम अर्थाचा त्याग करावा, अशी नीति आहे.

हे पृथापुत्रा, दुर्योधनाला राज्य दिल्यानें आपलें यत्किंचित्हि हित न होतां उलट अपकारच होईल! गायीला खाजविल्यास ऐहिक व पारलौकिक हित होतें, पण गर्दभाला खाजवूं लागल्यास तत्काल स्नान करावें लागतें व परलोकींहि कांहीं पुण्यफल मिळत नाहीं. दुर्बुद्धि दुर्योधनाला प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करणें गर्दभकंडूयनासारखेंच सर्वथा निष्फल आहे. यास्तव हे भ्रात्या, तूं त्या मदोन्मत्त शत्रूंशीं 'आपण युद्ध कसें करावें' ही शंकाहि मनांत आणूं नको. तो दुर्बुद्धि जरी कदाचित् अनुकूल झाला व कांहीं अर्थलाभ झाला तरी तो अनर्थावहच आहे. त्यापासून आपला उत्कर्ष केव्हांहि होणार नाहीं. अशा नीच पुरुषाशीं केलेली आपली प्रतिज्ञा पुरी करणें व्यर्थ आहे.

राजा, मी वर कृषीवलाचा जो दृष्टान्त दिला आहे, त्याला अनुसरून तूं प्रतिज्ञापालनाचा आग्रह सोडून म्हणजे त्या अल्पधर्माचा त्याग करून राज्यलाभानंतर होणाऱ्या दान-यागादिरूप महद्धर्मांचा आदर कर. जो अल्प धर्माचा त्याग करून महद्धर्मांचा आश्रय करितो तोच बुद्धिमान् मानिला जातो. नीति-

वेत्ते पंडित मित्रसंपन्न असलेल्या शत्रूंच्या पक्षांत भेद उत्पन्न करून, मित्रहीन झालेल्या त्या मतिमंदाला आपल्या स्वाधीन करून घेतात.

हे पृथ्वीपते, एखादा बलाढ्य राजाहि स्वसामर्थ्यानें युद्ध करितो, तो केवल उद्यम किंवा सांत्ववचन यांनीं प्रजेला आपल्या अधिकारांत वागवूं शकत नाहीं. हें तत्त्व मीं तुला वर सांगितलेंच आहे. मधमाशा मधाचें पोळें न्यावयास आलेल्या मनुष्यावर एक मतानें चोंहोंकडून हल्ला करितात व आपल्या विषयुक्त दंशांनीं जर्जर करून सोडितात, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें आपल्या राज्याचा अपहार करणाऱ्या शत्रूवर आपण एकमतानें प्रहार करूं या. प्रतिज्ञाकालाची प्रतीक्षा करीत राहिल्यास शत्रु तेरा वर्षांत बलाढ्य होईल व तो आमचाच पराभव करील.

हे भूपाला, सूर्य आपल्या किरणांच्या योगानें सर्व प्रजांपासून रसाचें शोषण करून घेतो व वृष्टीच्या योगानें त्यांचें पालन करितो. त्याप्रमाणें तूं दुर्योधनादिकांना आपल्या अधीन करून घे व मग त्यांचें पालन कर. भूमीचें यथाविधि पालन करणें, हेंहि अनादि तप आहे, असें आम्हीं ऐकलें आहे. आमच्या पितामहांनींहि तेंच आचरिलें आहे. क्षत्रियाला विहित धर्म्य युद्धानें, विजयानें किंवा संग्रामांत संमुख मरणानें जसे उत्तम लोक प्राप्त होतात तसे ते तपानें प्राप्त होत नाहींत. धर्मराजा, तुझी ही व्यथा पाहून सर्व सज्जन लोक ‘ सूर्यापासून त्याची कांतिहि वियुक्त होईल व चंद्राला त्याची स्वाभाविक शोभाहि सोडील ’ असें मानूं लागले आहेत !

हे राजन्, कुरुदेशांतून व इतर प्रदेशांतून आलेले ब्राह्मण सभेमध्यें बसून वारंवार तुझी प्रशंसा करितात व शत्रूची निंदा करितात. तुझी सत्यप्रतिज्ञा पाहून ते अतिशय संतुष्ट होतात. कुरुदेशांतील सर्व प्रजा विशेषें करून तुझ्या गुणांचें सतत वर्णन करितात. कारण तूं मोहानें, दैन्यानें, लोभानें, कामामुळें किंवा वित्तासाठींहि कधीं अनृत भाषण केलेलें नाहींस, हें त्या सर्व श्रेष्ठांना विदित आहे. परंतु हे नृपते, भूमीची प्राप्ति होण्यासाठीं राजा जें कांहीं पाप करितो, तें सर्व पाप त्याला राज्य मिळाल्यावर त्यानें केलेल्या विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञांनीं निवृत्त होतें.

चंद्रमा राहुमुखांतून जसा मुक्त होतो, त्याप्रमाणें ब्राह्मणांना हजारों गायी व ग्राम देणारा राजा सर्व पापांपासून मुक्त होतो. हे कुरुनंदना, सर्व नगरवासी व देशवासी आबालवृद्ध जन तुझी स्तुतिच करितात. खरोखर, कुत्र्याच्या कात-

ड्याच्या पिशवींत ठेवलेलें दूध, शूद्राला शिकविलेला वेद, चोराला केलेला सत्याचा उपदेश व स्त्रीचें बल हीं जशीं व्यर्थ, त्याप्रमाणें दुर्योधनाचें राज्य व्यर्थ आहे. खरोखर तो दुर्जन राज्याला पात्र नाहीं, असें सर्व लोक म्हणतात. यास्तव त्याला कुरु, शांतनु, यांसारख्या भूपालांनीं भूषित केलेल्या कुरुराज्यापासून दूर करणेंच उचित आहे. युधिष्ठिरा, आबाल-वृद्ध पौर-जानपदांचेंच हें मत आहे, असें नाहीं. तर कुरुजांगल देशांतील स्त्रियाहि नित्य वेदवाक्याप्रमाणें हाच मंत्र नेहमीं म्हणतात.

हे शत्रुमर्दना, तूं आम्हांसह या अवस्थेस प्राप्त झाला आहेस. हर हर, त्यामुळें आम्ही सर्व जिवंत असून नसल्यासारखे झालों आहों. हे महाराज, तुझ्यामुळें आम्हांला हा राजभ्रंश सहन करावा लागत आहे. यास्तव तूं आतां सर्व उपकरणांनीं युक्त असलेल्या रथावर बसून, जयानें मिळविलेलें धन ब्राह्मणांना देण्यासाठीं, मोठ्या त्वरेनें शत्रूंवर चाल करून जा. आजच ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून अस्त्रज्ञ व दृढधनुर्धर भ्रात्यांसह हस्तिनापुरास चल आणि वृत्राचा वध करणारा इंद्र जसें असुरांचें मर्दन करितो, तसा तूं शत्रूंचा नाश कर.

इंद्र उग्रवेष धारण करणाऱ्या नागांप्रमाणें वीर्यवान् असलेल्या देवांच्या साह्यानें जसा आपल्या शत्रूंचा विध्वंस करितो, त्याप्रमाणें तूं आम्हां भ्रात्यांच्या साह्यानें दुर्योधनादिकांचा संग्रामांत वध कर आणि त्यांच्यापासून आपली राज्यलक्ष्मी परत मिळीव.

हे वीरा, ज्यांना गृध्रपक्ष्यांचीं पिसें लाविलीं आहेत व ज्यांचा स्पर्श विषारी सर्पासारखा दुःसह आहे, अशा गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या शरांचा वेग एकहि मर्त्य सहन करूं शकणार नाहीं आणि संग्रामांत क्रुद्ध झालेल्या माझ्या गदेचा वेग सहन करील, असा एकहि वीर, हत्ती किंवा अश्व या लोकीं निपजलेला नाहीं, हें तूं सत्य सत्य जाण. सृंजय, कैकेय व वृष्णिश्रेष्ठ वासुदेव यांचें साह्य असल्यावर आम्हांला आमचें राज्य परत मिळणार नाहीं, असें कधींच घडणार नाहीं. हे वीरा, तूं उत्साह धरून महद्बलानें युक्त झाल्यास शत्रूंच्या हातीं गेलेली आपली भूमि परत मिळविणार नाहींस, असें कधीं तरी होईल का! छे! ही गोष्ट त्रिकालींहि शक्य नाहीं." ३. ३. ३३.

---

१ श्वदृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा । सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ।

अध्याय ३४ वा.

[१ युधिष्ठिराचें भीमास खेदयुक्त उत्तर.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, क्रुद्ध भीमसेनानें सत्यव्रत अजातशत्रु युधिष्ठिराला अनेक प्रकारें दोष देऊन आतांच युद्ध आरंभण्याविषयीं असें प्रोत्साहन दिलें असतां तो उदारात्मा युधिष्ठिर मोठ्या धैर्यानें त्यास म्हणाला—" हे भारता, तूं मला आपल्या वाक्शल्यानें असा वारंवार कां टोंचीत आहेस हें मी जाणतों. तूं जें म्हणतोस तें अगदीं सत्य आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं. पण तूं असें प्रतिकूल भाषण करितोस म्हणून मी तुझी निंदा करीत नाहीं, कारण माझ्याच अपराधामुळें तुम्हांवर हें मोठें संकट ओढवलें आहे ! मीं धृतराष्ट्रपुत्रापासून सर्व राष्ट्रासह त्याचें राज्य हरण करण्याच्या इच्छेनें हातांत फांसे घेतले, पण दुर्योधनासाठीं शठ द्यूतकार सुबलपुत्र शकुनि माझ्याशीं खेळूं लागला. त्या महामायावी पर्वतेश्वरानें सभेमध्यें फांसे टाकले व कपटद्यूत न जाणणाऱ्या मला मायेनें जिंकलें. त्यामुळें हे भीमसेना, मजवर हें दुःखद संकट ओढवलें.

फांसे शकुनीला अनुकूल व मला प्रतिकूल पडत आहेत हें पाहून मीं द्यूतापासून निवृत्त व्हावयास पाहिजे होतें. पण क्रोधवश झाल्यामुळें मला आपलें मन त्या कपटद्यूतापासून परतविण्याची बुद्धि झाली नाहीं ! खरोखर, क्रोध पुरुषाच्या धैर्याचा नाश करीत असतो. बा वृकोदरा, यत्न, मान व वीर्य यांनीं युक्त असलेला पुरुषहि आपल्या मनाचें नियमन करूं शकत नाहीं.

वत्सा, मी तुझ्या या कटुभाषणामध्यें दोषदृष्टि ठेवीत नाहीं. कारण भवितव्यताच तशी होती. तिचें निवारण कोण करणार ? तो धृतराष्ट्राचा पुत्र आमच्या राज्याच्या लोभानें कपटद्यूत करावयास प्रवृत्त झाला व त्यानें आम्हांला या संकटांत पाडलें; इतकेंच नव्हे, तर आमच्या पदरीं दास्यहि बांधिलें. पण हे वीरा, या द्रौपदीनें आम्हांला त्यांतून सोडविलें. हा वृत्तान्त तुला व धनंजयालाहि ठाऊक आहे. त्यानंतर धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें पुनः द्यूतासाठीं सभेंत आलेल्या आम्हांला धृतराष्ट्राचा पुत्र सर्व भरतकुलोत्पन्नांसमक्ष एकाच पणासाठीं जें बोलला तेंहि तुम्हांला विदित आहे.

"हे राजपुत्रा, तूं या द्यूतांत पराजित झाल्यास वनामध्यें बारा वर्षें उघड उघड वाटेल तेथें रहावेंस, व पुढें एक वर्ष सर्व भ्रात्यांसह कोठें तरी गुप्त रीतीनें वास करावास. पण याप्रमाणें अज्ञातवासांत असतांना जर तुला भारतांच्या हेरांनीं ओळखिलें तर तूं पुनः बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञात-

वास भोगावास, असा एकच पण आम्ही लावतों. याचा तूं निश्चय कर व प्रतिज्ञापूर्वक द्यूताला तयार हो. पण हे राजा, माझ्या हेरांना मोहित करून तूं एक वर्षभर जर गुप्त राहिलास, तर वितस्तादि पांच नद्यांनीं युक्त असलेला हा सर्व देश तुझाच आहे. याच्या उलट तूं जर आम्हांला द्यूतांत जिंकलेंस तर आम्ही सर्वहि शंभर भ्राते हाच नियम पाळूं." असा पण त्या दुष्टांनीं लाविला.

तेव्हां मीं 'ठीक आहे' असें म्हटलें व त्या हीन द्यूतांत प्रवृत्त झालों. त्यांत आमचा पराभव होऊन आम्ही राज्यभ्रष्ट झालों व हा कष्टकर वनवास स्वीकारला. सुयोधनहि शांतीची इच्छा न करितां क्रोधवश झाला व त्यानें त्याच्या अधीन असलेल्या सर्व इष्ट कुरूंना दुर्ग, देश इत्यादिकांचें पालन करण्याच्या कार्यांत नियुक्त केलें.

हे भ्रात्या, त्या वेळीं सज्जनांच्या समक्ष अशी प्रतिज्ञा केल्यावर केवळ राज्यासाठीं तिचा भंग कोण करील! धर्माचें उलंघन करून पृथ्वीचें राज्य मिळविण्यापेक्षां माझ्यासारखा पुरुष मरणहि श्रेयस्कर मानील. द्यूत चाललें असतां शत्रूंना दग्ध करण्यासाठीं तूं परिघाला हात घातलास; पण त्या वेळीं अर्जुनानें तुझें निवारण केलें. तेव्हांच जर तूं हें वीरकर्म केलें असतेंस व मीं प्रतिज्ञा करण्यापूर्वीच असा संतापला असतास, तर त्यांत कांहींच अनिष्ट झालें नसतें.

तूं जर आपलें सामर्थ्य जाणत होतास, तर मी प्रतिज्ञा करण्यापूर्वींच कां बोलला नाहींस! आतां तो काळ निघून गेल्यावर व या माझ्या विपत्तीचा स्वीकार केल्यावर मला असें कां बोलतोस! हे भीमसेना, ते दुष्ट कौरव याज्ञसेनीला क्लेश देत आहेत, असें पाहूनहि आपण त्यांना क्षमा केली, याविषयीं मला वारंवार दुःख होत आहे. विषाचा रस प्याल्यावर शरीराचा जसा दाह होतो त्याप्रमाणें माझ्या मनाचा व शरीराचा दाह होत आहे. पण आतां काय करूं?

हे भारतप्रवीरा, कुरुवीरांच्या सभेमध्यें मी जें बोललों तें आतां अन्यथा करतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव हे वीरा, कृषीवल फळें पक्व होण्याची जशी वाट पाहतो तशी तूं आपल्या सुखोदयाच्या कालाची प्रतीक्षा कर. जो वीर पुरुष पूर्वी शत्रूकडून फसविला गेला असतां, दीर्घकालानें आपला शत्रुसमूह अतिशय पुष्ट झाला आहे; असें जाणूनहि आपल्या पराक्रमानें त्याचा उच्छेद करितो त्याचाच या लोकीं मोठा उत्कर्ष होतो. त्याला समग्र ऐश्वर्य प्राप्त होतें,

त्याचें यश त्रिभुवनांत पसरतें, त्याचे शत्रु नम्र होतात, मित्र लवकरच त्याचे भक्त बनतात व इंद्राच्या सामर्थ्यावर उपजीविका करणाऱ्या देवांप्रमाणें त्याचे आप्त त्या पुरुषाच्या ऐश्वर्यावर आपली उपजीविका करितात. हे वृकोदरा, माझी ही सत्यप्रतिज्ञा तूं पुनः एकदा ऐकून ठेव. मी स्वर्गांतील देवत्व व या लोकींचें जीवित यांचा त्याग करून केवल सत्य-धर्माचाच आश्रय करणार ! कारण राज्य, पुत्र, धन व यश हें सर्व सत्याच्या सोळाव्या कलेचीहि बरोबरी करूं शकत नाहीं." ३. ३. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ भीमानें युधिष्ठिरास पुनः केलेला युद्धोपदेश.]

(१) वैशंपायन—राजा पारिक्षिता, युधिष्ठिराचें हें निश्चित भाषण ऐकून हताश झालेला भीमसेन मोठ्या खेदानें त्यास म्हणाला—" हे युधिष्ठिरा, तूं सर्वांचा नाश करणाऱ्या व बाणाप्रमाणें शीघ्रगामी असलेल्या कालावर विश्वास ठेवून व अनंत, अप्रमेय आणि सर्वांचें क्रमानें हरण करणाऱ्या त्याच्याशीं संधि करून हें सर्व बोलत आहेस ! भविष्यत्काळ जणु काय तुला प्रत्यक्षच ज्ञात झाला आहे, असें तूं समजतोस; परंतु बाबारे, मर्त्य सर्वथा कालवश झालेला आहे. तो फेनाप्रमाणें निःसार व फलाप्रमाणें पतनशील आहे. तेव्हां ज्याचें आयुष्य एकेका निमेषानेंहि क्षीण होत असतें, त्यानें कालाची प्रतीक्षा कां बरें करावी ? जो दीर्घायु व सर्व प्रमाणांना जाणणारा असेल व ज्यानें तिन्ही कालांना प्रत्यक्ष पाहिलें असेल त्यानेंच कालाची प्रतीक्षा करावी.

हे महाराज, आम्हांकडून प्रतीक्षा केला गेलेला काल आमच्या आयुष्याचीं तेरा वर्षें क्षीण करून आम्हांला मरणाच्या संनिध नेईल ! प्राण्यांचें मरण सतत त्यांच्या शरीराचा आश्रय करून राहिलेलें असतें. यास्तव आपण मरण येण्या-पूर्वींच राज्य परत मिळविण्याचा यत्न करूं या. वैराची फेड करून, शत्रूंचा सूड उगवून जो उत्तम कीर्ति संपादन करीत नाहीं व शौर्यादिकांच्या अभावीं जगांत प्रसिद्धि पावत नाहीं, तो एखाद्या निष्फल वृषभाप्रमाणें भूमीला भार-भूत होतो. ज्याचें सामर्थ्य व उद्यम हीन आहे असा पुरुष वैराची फेड करीत नाहीं म्हणून त्याचा जन्म निष्फल आहे, असें मी समजतों. अशा कुजन्म-वानाचें मरणच श्रेयस्कर आहे.

हे पृथापुत्रा, तुझे दोन्ही बाहु सुवर्णाचे स्वामी आहेत. पृथुराजाच्या कीर्तीसारखी तुझी कीर्ति सर्व जगभर पसरली आहे. यास्तव तूं संग्रामांत शत्रूंना मारून बाहुबलानें संपादन केलेलें ऐश्वर्य भोग. हे शत्रुनाशका, वंचक शत्रूला मारून एखादा पुरुष तत्काल मोठ्या आपत्तींत जरी पडला तरी त्याला ती आपत्तिहि स्वर्गाप्रमाणें सुखावह होते. राजा, क्रोधापासून उत्पन्न झालेला संताप दीप्त अग्नीच्या तापाहूनहि अतिशय दुःसह असतो. मला अमर्षजन्य संताप एक सारखा जाळीत आहे. त्यामुळें मला रात्रीं व दिवसाहि झोंप लागत नाहीं. गांडीवधनुष्याची प्रत्यंचा ओढण्यांत वरिष्ठ असलेला हा माझा कनिष्ठ भ्राता बीभत्सु पिंजऱ्यांत कोंडलेल्या सिंहाप्रमाणें अत्यंत संतप्त होऊन राहिला आहे. जो पृथेचा कनिष्ठ पुत्र, एकटाच भूलोकांतील सर्व धनुर्धरांचा नाश करण्याचें सामर्थ्य धारण करितो तो एखाद्या गजेंद्राप्रमाणें आपला मनःसंताप मोठ्या कष्टानें सहन करीत आहे. नकुल, सहदेव, व वीरांना जन्म देणारी आमची वृद्ध माता तुझेंच प्रिय करण्याच्या इच्छेनें एखाद्या जडाप्रमाणें किंवा मुक्याप्रमाणें स्तब्ध बसली आहेत.

राजा, सृंजयांसह सर्व बांधव तुझें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें कांहीं बोलत नाहींत. एकटा मी व ही प्रतिविंध्याची दीन माता, अशीं दोघें मात्र तुझी ही आपत्ति पाहून संतप्त होत आहों. पण मी जें कांहीं सांगत आहें तें सर्वांनाच प्रिय आहे व त्यांतच सर्वांचें हित आहे. आम्ही सर्वच या संकटांत सांपडलों आहों व युद्धाचें अभिनंदन करणारे आहों. हे राजन्, नीच व हीनबल कौरव आमचें राज्य हिरावून घेऊन त्याचा यथेष्ट उपभोग घेत आहेत, यापेक्षां अधिक कष्टावह आपत्ति दुसरी कोणतीच नाहीं! युधिष्ठिरा, तूं स्वभावदोषामुळें 'मी सत्य कसें टाकूं?' असें म्हणून लज्जेनें अधोमुख होतोस व दयालुत्वामुळें क्लेश सहन करितोस. पण या तुझ्या कृतीची प्रशंसा दुसरा कोणीहि करीत नाहीं.

अरे पांडुपुत्रा, गुरूनें सांगितलेलीं अक्षरें घोकणाऱ्या अतिमंद व अविवेकी श्रोत्रियाप्रमाणें तुझी ही बुद्धि अर्थज्ञानशून्य वेदाक्षरमात्रग्रहणानें मंद झाली आहे. ती धर्मग्रंथांचा तत्त्वार्थ जाणत नाहीं. तूं क्षत्रियकुलामध्यें असा दयाशील ब्राह्मणरूप कसा निपजलास! या क्षत्रयोनीमध्यें प्रायः क्रूरबुद्धि पुरुषच निपजतात. तूं मनूनें सांगितलेले राजधर्म ऐकले आहेस. असें असतांना क्रूर, कपटी, शमरहित व दुर्बुद्धि धृतराष्ट्रपुत्रांना क्षमा कां करितोस! क्षात्र कर्तव्य

प्राप्त झालें असतां असा अजगरासारखा स्वस्थ कसा बसला आहेस! हे पांडवा, तूं बुद्धि, वीर्य, विद्या व श्रेष्ठ कुल यांनीं युक्त असून, मूठभर तृणानें हिमालय-पर्वताला आच्छादित करण्याची इच्छा जशी करावी, तशी आम्हांला एक वर्षभर अज्ञातवासामध्यें ठेवण्याची इच्छा कशी करितोस!

हे पार्था, सूर्याला अंतरिक्षांतून गुप्तपणें संचार करणें जसें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें लोकप्रसिद्ध असलेल्या तुला पृथ्वीवर गुप्तपणें रहातां येणें शक्य नाहीं. जलप्रचुर प्रदेशांतील शाखा, पल्लव व वृक्ष यांनीं युक्त असलेल्या विशाल सालवृक्षाप्रमाणें किंवा शुभ्रवर्ण दिग्गजाप्रमाणें असलेला हा जिष्णु एक वर्ष अज्ञातवासांत कसा राहूं शकेल! सिंहाप्रमाणें दिसणारे हे आमचे कनिष्ठ भ्राते नकुल-सहदेव गुप्त कसे राहूं शकतील! या माद्रीपुत्रांना भूलोकांतील कोणीहि मनुष्य सहज ओळखील! तशीच ही पुण्यकीर्ति वीरमाता राजपुत्री द्रौपदी सर्व पृथ्वीभर प्रख्यात आहे. ती तीनशें साठ दिवस अज्ञानवासांत कशी राहूं शकेल! मलाहि ही सर्व आबालवृद्ध प्रजा चांगलीच ओळखते. त्यामुळें मेरूला झांकून ठेवणें जसें अशक्य तशीच माझी अज्ञातचर्याहि मला अशक्य दिसते.

आम्हीं अनेक राजे व राजपुत्र यांना पदच्युत करून त्यांच्या राष्ट्रांतून बाहेर घालविलें आहे. ते आतां आमचे शत्रु बनून धृतराष्ट्राला अनुकूल झाले आहेत. त्यामुळें तोडलेल्या वेताप्रमाणें तेहि शांत रहाणार नाहींत. दुर्योधनाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें ते आमचें अप्रिय करण्यास तयार होतील व आमचा शोध लावण्यासाठीं आपले गुप्त हेर सर्वत्र पाठवितील आणि त्यांना आमचा शोध लागला म्हणजे दुर्योधनाला निवेदन करतील. त्यामुळें आम्हांवर पुनः फार मोठें संकट ओढवेल!

यास्तव हे राजा, मी तुला पुनः पुनः सांगतों कीं, आतां आम्हीं तेरा महिने चांगल्या प्रकारें वनवास भोगला आहे. त्या मासपरिमाणानें आम्हीं तेवढीं वर्षेंच वनवास भोगला आहे, असें समज. मास हा संवत्सराचा प्रतिनिधि आहे. कारण 'यो मासः स संवत्सरः' अशी श्रुति आहे. त्याचप्रमाणें पूतिकावल्ली सोमवल्लीचा प्रतिनिधि आहे. कारण 'सोमाभावे पूतिकानभिषुणुयात्' अशी श्रुति आहे. यांत सोमाच्या अभावीं पूतिकांचा रस काढावा, असें सांगितलें आहे. हें मत विद्वानांनाहि मान्य आहे.

किंवा हे राजा, एका पुष्ट व धुरंधर वृषभाला पोटभर गवत खावयास घातलें म्हणजे आपण या असत्य दोषापासून मुक्त होऊं. कारण धर्मशास्त्रांत

'अनडुहे पूर्णं घासमुपाहृत्यानृतान्मुच्यते' असें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. तृप्ति होईपर्यंत भोजन दिल्यानेंहि मिथ्या वादामुळें लागलेल्या पापाची निवृत्ति होते. यास्तव हे राजा, तूं शत्रुवधाचा निश्चय कर. कोणत्याहि क्षत्रियाला युद्धावांचून अन्य धर्म विहित नाहीं. ३. ३. ३५.

अध्याय ३६ वा.

[१ युधिष्ठिराचा मनस्ताप. २ व्यासाचें आगमन व ३ उपदेशपूर्वक प्रतिस्मृति-विद्याप्रदान.]

(१) वैशंपायन—हे पांडवेया, भीमसेनाचें हें वचन ऐकून कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें एक दीर्घ निःश्वास सोडला व तो शत्रुतापन पुरुषव्याघ्र मनांतल्या मनांत असा विचार करूं लागला. 'मीं राजधर्म ऐकले आहेत व वर्णधर्मांचाहि पूर्ण निश्चय केला आहे. त्यावरून मला असें वाटतें कीं, जो वर्तमान कालाचा व उत्तर कालाचाहि चांगला विचार करितो, तोच पंडित होय. एखाद्यानें मेरूच्या उच्छेदास जसें अविचारानें तयार व्हावें, त्याप्रमाणें श्रेष्ठ धर्मांची अति दुर्ज्ञेय गति जाणत असतांना मी केवळ बलाचा आश्रय करून युद्धास कसा बरें तयार होऊं ?'

राजा, याप्रमाणें क्षणभर विचार करून व आपल्या कर्तव्याचा निश्चय करून युधिष्ठिर तत्काल भीमसेनास म्हणाला—"हे भारता, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. पण हे वाक्यविशारदा, मी आणखीं कांहीं सांगतों तें ऐक. एखादा पुरुष पूर्वापर विचार न करितां जीं घोर कर्में आरंभितों, तीं त्याला परिणामीं क्लेश देतात. पूर्ण विचार करून उत्साहपूर्वक पुण्यकर्म आरंभिलें असतां अर्थसिद्धि होते. आपण जें कार्य करीत आहों तें निर्दोष आहे, असा निश्चय करूनच कोणत्याहि कार्याला आरंभ करावा. म्हणजे दैव अनुकूल असल्यास सिद्धि मिळते.

भीमा, तूं शरीरसामर्थ्य व गर्व यांचा आश्रय करून केवळ चापल्यानें 'आतांच युद्धाला आरंभ करावा' असें म्हणतोस. पण बाबारे, त्याविषयीं माझें काय म्हणणें आहे तें ऐक. भूरिश्रवा, शल, जलसंध, भीष्म, द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा, दुर्योधनादि धृतराष्ट्रपुत्र हे सर्वहि कृतास्त्र असून दुर्धर्ष व आततायी आहेत. आम्हीं ज्यांना पीडा दिली आहे, ते सर्व राजे कौरवपक्षाला अनुकूल

झाले आहेत. त्यांचा परस्परांवर स्नेह जडला असून ते दुर्योधनाच्या हितामध्यें रत आहेत. अर्थात् ते आतां आम्हांला अनुकूल होणें शक्य नाहीं.

ते सर्वहि पूर्ण कोश व सैन्य यांनीं युक्त असून संग्रामांत विजय मिळविण्या-साठीं दीर्घ प्रयत्न करतील. पुत्र, अमात्य व सैनिक यांसह ते सर्व कौरव-सैन्याच्या अंशास पात्र झाले असून म्ह० ते कौरवांच्या सैन्याचे घटक बनले असून त्यांच्या सर्व भोगांचेहि भागीदार झाले आहेत. दुर्योधनानेंहि त्यांचा विशेष सन्मान केला आहे. त्यामुळें त्याच्यासाठीं ते सर्व वीर संग्रामामध्यें प्राणत्यागहि करतील, असें मला वाटतें.

भीष्म, द्रोण व महात्मा कृप यांची कौरव व आम्ही पांडव यांच्या ठिकाणीं जरी समवृत्ति असली तरी त्यांना राजाच्या खाल्लेल्या अन्नाचें उतरायी होणें अवश्य आहे. त्यामुळें तेहि संग्रामामध्यें दुर्योधनासाठीं आपले दुर्लभ प्राणहि सोडतील. ते दिव्यास्त्रें जाणणारे धर्मपरायण व इंद्रासह सर्व देवांना अजेय आहेत, अशी माझी निश्चित मति आहे.

त्यांतल्या त्यांत महारथ कर्ण असहनशील व सतत क्षुब्ध होणारा आहे. तो सर्व अस्त्रें जाणतो व अभेद्य कवचानें युक्त आहे. त्यामुळें तोहि अजिंक्य आहे. या सर्व पुरुषश्रेष्ठांना रणामध्यें जिंकल्यावांचून असहाय असलेल्या तुला दुर्यो-धनाला मारतां येणार नाहीं. वृकोदरा, तुला काय सांगूं? सर्व धनुर्धरांहून सूतपुत्राचें हस्तचापल्य विशेष आहे. त्याचें चिंतन करीत असतांना मला रात्रींच्या रात्रीं झोंप येत नाहीं.

(२) वैशंपायन—राजा जनमेजया, युधिष्ठिराचें हें वचन ऐकून अति क्रोधी भीमसेन खिन्न व संतप्त झाला व युधिष्ठिराला पुनः कांहीं बोलला नाहीं. पण ते दोघे पांडुपुत्र आपसांत असें बोलत असतांना महायोगी सत्यवतीपुत्र व्यास तेथें आला.

आपला पितामह व्यास समीप आला आहे, असें पाहून पांडवांनीं त्याची यथाविधि पूजा केली. तेव्हां तो वक्त्यांतील श्रेष्ठ मुनि युधिष्ठिरास म्हणाला— "हे महाबाहो, या वेळीं तुझ्या मनांत कोणती मोठी चिंता उत्पन्न झाली आहे, तें मीं अतींद्रिय ज्ञानानें जाणलें व येथें सत्वर आलों. भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा, राजपुत्र दुर्योधन व त्याचे दुःशासनादि भ्राते, यांचें जें

भय तुला वाटत आहे व तूं आपल्या मनांत ज्याचें सतत चिंतन करीत आहेस तें तुझें भय शास्त्रविहित कर्मानें मी नाहींसें करितों. मीं सांगत असलेला उपाय लक्षपूर्वक ऐकून घे, धैर्य धर, तो आचरणांत आण व हे राजेंद्रा, त्याच उपायानें तूं आपला मनःसंताप दूर कर.

राजा जनमेजया, त्यानंतर द्वैपायन व्यास युधिष्ठिराला एकान्तांत घेऊन गेला व त्यास असें सर्वथा युक्त वचन बोलला—"हे शत्रुनाशका, तुझ्या परम उत्कर्षाचा काल प्राप्त झाला आहे. धनुर्धर पार्थ रणांत सर्व शत्रूंचा उच्छेद करील. मी आतां शरण आलेल्या तुला मूर्तिमान् सिद्धीप्रमाणें असलेली ही प्रतिस्मृति-नांवाची विद्या देतों, तिचें ग्रहण कर. या विद्येला प्राप्त होऊन महाबाहु अर्जुन दिव्य अस्त्रें संपादन करील.

हे पांडवा, अर्जुनाला अस्त्रांसाठीं महेंद्र, रुद्र, वरुण, कुबेर व धर्मराज यम यांच्याकडे जाऊं दे. तपःसामर्थ्य व पराक्रम यांच्या योगानें तो देवांना पाहण्यास समर्थ होईल. हा महातेजस्वी जिष्णु नारायणाचा सखा पुराण ऋषि आहे. तो शाश्वत देव अजिंक्य व आपल्या स्वभावापासून कदापि च्युत न होणारा आहे. तो महाबाहु पांडव इंद्र, रुद्र व इतर लोकपाल यांपासून अस्त्रांचें ग्रहण करून महत्कार्य करील.

कौंतेया, तूं आतां हें वन सोडून दुसऱ्या वनांत जाऊन रहा. तुम्हांला यापेक्षां तें दुसरें वनच अधिक सुखावह होईल. दीर्घकाल एकाच स्थानीं वास केल्यास तें स्थल रुचेनासें होतें व या सर्व तापासांनाहि या एकाच स्थानाचा आतां उद्वेग आला असेल. तुम्हीं या वनांतील बहुतेक मृगांचा वध केला आहे. येथील औषधि व वनस्पति यांचा क्षय झाला आहे. कारण हे राजा, तूं असंख्य वेद-वेदांगपारग ब्राह्मणांचें पोषण करीत आहेस, यास्तव मी तुला स्थानांतर करण्याचा उपदेश करितों."

जनमेजया, इतकें बोलून त्या सर्वज्ञ महर्षीनें पवित्र होऊन शरण आलेल्या युधिष्ठिरास ती 'प्रतिस्मृति'-नामक सर्वोत्कृष्ट विद्या उपदेशिली आणि तत्काल तो लोकतत्त्वज्ञयोगी त्याची अनुज्ञा घेऊन तेथेंच अंतर्धान पावला. तेव्हां धर्मात्मा युधिष्ठिरहि मनानें त्या मंत्राचें धारण करून वारंवार त्याचीच आवृत्ति करूं लागला. कांहीं कालानें व्यासाच्या स्थानान्तरोपदेशानें संतुष्ट झालेला तो पांडव सरस्वतीतीरावरील काम्यकवनास जावयास निघाला.

हे महाराज, ऋषि जसे देवेंद्रास अनुसरतात त्याप्रमाणें वेदशास्त्राध्ययनानें संपन्न व तपानें युक्त असलेले ब्राह्मणहि पांडवांच्या मागोमाग त्या वनांकडे निघाले. महात्मे पांडव अनुयायी विप्रांसह पुनः त्या काम्यक वनास प्राप्त झाले व अमात्य आणि परिवार यांसह तेथेंच राहूं लागले. धनुर्वेदामध्यें विशारद असलेले ते मानी वीर उत्तम वेदाध्ययन श्रवण करीत कांहीं काल तेथें स्वस्थ राहिले. मृगांची इच्छा करणारे ते शुद्ध बाणांनीं नित्य मृगया करीत व मृगयेनें संपादन केलेल्या मृगमांसानें देव, पितर व ब्राह्मण यांस तृप्त करीत. १. ३.३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ धर्मापासून पार्थाला प्रतिस्मृतिविद्येची प्राप्ति. २ तपश्चर्येसाठीं अर्जुनाचें प्रयाण. ३ त्या प्रसंगीं द्रौपदीनें केलेलें अभीष्टचिंतन. ४ इंद्रकीलपर्वतावर ब्राह्मणरूपी इंद्र व पार्थ यांचा संवाद.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें काम्यक वनांत कांहीं काल घालविल्यावर मुनीचा संदेश आठवून नरश्रेष्ठ युधिष्ठिरानें अर्जुनाला एकांत प्रदेशीं नेलें व सान्त्ववचनपूर्वक त्याच्या अंगावरून हात फिरविला आणि प्रस्तुत वनवासाचा क्षणभर विचार करून त्यास म्हटलें—

" हे वीरा, भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण व अश्वत्थामा, यांच्या ठिकाणीं या वेळीं चतुष्पाद धनुर्वेद सुप्रतिष्ठित आहे. ते पांची शत्रुपक्षीय वीर दैव, ब्राह्म व धनुर्बाणादि मानुष अस्त्र जाणतात. त्यांचें ग्रहण, धारण व प्रयोग त्यांस चांगले अवगत आहेत.

शत्रूंनीं योजिलेल्या तिन्ही प्रकारच्या अस्त्रांचा प्रतिकार कसा करावा, हेंहि त्यांना माहित आहे. हे पांची वीर सर्व अस्त्रांचा प्रयोग पूर्णपणें जाणतात. धृतराष्ट्राच्या पुत्रानें त्या सर्वांना अनुकूल करून घेतलें आहे. सर्व उपभोग्य पदार्थ मुक्त हस्तानें देऊन त्या दुष्टानें त्यांना प्रसन्न करून घेतलें आहे. तो कपटी दुर्योधन त्यांच्याशीं पूज्य गुरुप्रमाणें वर्तन करितो. इतर सर्व योद्ध्यांवरहि तो अतिशय प्रीति करितो.

दान व मान यांच्या योगानें संतुष्ट झालेले त्याचे पुरोहित दोषपरिहाराचा सतत प्रयत्न करीत असतात. योग्य कालीं सत्कार केले गेलेले तेहि त्याचें सामर्थ्य उद्दीपित केल्यावांचून रहाणार नाहींत.

पार्था, आज ग्राम, नगरें, सागर, वनें व खाणी यांसह सर्व पृथ्वी दुर्योधनाच्या अधीन आहे. अर्जुना, आम्हांला तूंच प्रिय आहेस व शत्रूंना जिंकण्याचा सर्व भार तुजवर येऊन पडला आहे. या वेळीं हेंच एक प्राप्तकाल कर्तव्य मी समजतों. वत्सा, कृष्णद्वैपायनापासून मीं एका रहस्य विद्येचें ग्रहण केलें आहे. तिचा अभ्यास केल्यानें सर्व जगत् चांगल्याप्रकारें प्रकाश पावतें.

हे वीरा, तूं शांतचित्त व जितेंद्रिय होऊन त्या व्यासोक्त मंत्राच्या बलानें योग्य कालीं देवतांचा प्रसाद संपादन कर. तूं धनुष्मान्, कवची, खड्गी व साधुव्रतामध्यें स्थित असा मुनि होऊन उग्र तपश्चर्या कर. कोणालाहि मार्ग न देतां तूं आतां उत्तर दिशेकडे जा.

इंद्रापाशीं सर्व दिव्य अस्त्रें आहेत. कारण वृत्रासुराला भ्यालेल्या देवांनीं त्याच्या वधप्रसंगीं आपलें सर्वास्त्ररूप बल इंद्राला अर्पिलें. त्यामुळें तीं सर्व अस्त्रें एका इंद्रापाशींच आहेत. तुझ्या उग्र तपश्चर्येनें प्रसन्न झालेल्या देवेंद्रापासून तुला तीं प्राप्त होतील. यास्तव तूं शक्रालाच शरण जा. तो तुझा जनक पिता तुला सर्व दिव्य अस्त्रें देईल. कृष्णद्वैपायनाच्या आज्ञेनें मीं आतांच सांगितल्याप्रमाणें उग्र तपश्चर्येची दीक्षा घेऊन तूं आजच पुरंदर-देवाच्या दर्शनास जा.

(१) राजा पारिक्षिता, इतकें बोलून प्रभु धर्मराजानें यथाविधि दीक्षा घेतलेल्या आणि शरीर, वाक् व मन यांचें नियमन केलेल्या अर्जुनाला ती व्यासोक्त विद्या शिकविली व त्या ज्येष्ठ भ्रात्यानें कनिष्ठ भ्रात्याला जाण्याची आज्ञा दिली. तेव्हां धर्मराजाच्या आज्ञेनें इंद्रदर्शनाची इच्छा करणाऱ्या पार्थानें कवच चढविलें. गांडीव धनुष्य धारण केलें. अक्षय भाते पाठीवर बांधले. तलत्राण व गोधांगुलित्राण यथास्थानीं चढवून अग्नीचें हवन केलें. ब्राह्मणांना सुवर्ण दक्षिणा देऊन त्यांच्याकडून स्वस्तिवाचन करविलें व तो महाबाहु पार्थ धनुष्य धारण करून, दीर्घ निःश्वास सोडून आणि अंतरिक्षाकडे पाहून धृतराष्ट्रपुत्रांच्या वधासाठीं काम्यक वनांतून निघाला. तेव्हां उग्र गांडीव धनुष्य धारण करणाऱ्या कुंतीपुत्राला पाहून सिद्ध, ब्राह्मण व अंतरिक्षांत गुप्त असलेलीं भूतें "हे कौंतेया, तुझे सर्व मनोरथ सत्वर पूर्ण होवोत" असें बोललीं.

त्या कृष्णसख्याला जयाशीर्वाद देऊन ब्राह्मण म्हणाले—"हे धनंजया, तुला सत्वर सिद्धि प्राप्त होईल. तुझा निश्चयानें विजय होईल."

(३) हे पृथ्वीपते, सर्व लोकांचीं मनें आकर्षण करून तशा उग्र वेषानें काम्यक वनांतून निघालेल्या त्या अलौकिक वीराला कृष्णा म्हणाली—" हे महाबाहो, तूं उत्पन्न होतांच कुंतीमातेनें तुझ्याविषयीं जें जें कांहीं इच्छिलें असेल, तें तें सर्व तुला प्राप्त होवो. तूं ज्या इच्छेनें आज निघाला आहेस, ती तुझी इच्छा पूर्ण होवो. आम्हांपैकीं कोणालाहि पुनरपि या निर्दय क्षत्रियकुलांत जन्म न येवो.

ज्यांची केवल भैक्ष्यावर उपजीविका होते, त्या ब्राह्मणांना नमस्कार असो. हे वीरा, तो पापी दुर्योधन राजसभेंत मजकडे पाहून व उच्च स्वरानें हंसून मला ' गाय ' असें म्हणाला, त्याचें मला परम दुःख होतें. त्याचप्रमाणें भर सभेंत त्या दुर्जनांनीं जें अयुक्त भाषण केलें, तेंहि माझ्या मनाला एकसारखें जाळीत आहे. तथापि हे वीरा, त्या सर्व दुःखाहून तुझ्या वियोगामुळें आज उपस्थित झालेलें हें दुःख मला अधिक असह्य वाटत आहे. या दुःखापुढें तें दुःख कांहींच नाहीं!

हे महाबाहो, तूं आम्हांला येथें सोडून गेलास म्हणजे तुझ्या या चारी भ्रात्यांना रात्रींच्या रात्री झोंप येणार नाहीं. मग त्या प्रजागरकालीं ते सर्व तुझ्या वीरकर्मांचें पुनः पुनः वर्णन करीत तो दुःखाचा काल कसा तरी घालवितील. तूं दीर्घ प्रवासांत गेल्यावर आम्हांला भोग, धन किंवा जीवितहि सुखावह होणार नाहीं. तुझ्या वियोगसमयीं आमची मति मूढ होईल. हे पार्था, आम्हां सर्वांचें सुख-दुःख, जीवित-मरण, राज्य व ऐश्वर्य इत्यादि सर्व तुजवर अवलंबून आहे.

हे कौंतेया, मी तुला जाण्याची अनुज्ञा देतें. तूं निर्विघ्नपणें इष्टस्थानास प्राप्त हो. हे निष्पापा, तूं बलवानांशीं विरुद्ध आचरण करूं नको. विजयासाठीं निघालेल्या तुला मार्गांत कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न न येवो. धाता व विधाता यांस नमस्कार असो. तुझें कुशल असो. मार्गांत तुझ्या शरीराला कोणत्याहि प्रकारची पीडा न होवो. ऱ्ही, श्री, कीर्ति, द्युति, पुष्टि, उमा, लक्ष्मी व सरस्वती या देवता प्रवास करणाऱ्या तुझें रक्षण करोत. तूं ज्येष्ठांची पूजा करणारा आहेस. तूं ज्येष्ठ भ्रात्याचें वचन प्रमाण मानितोस. हे भरतश्रेष्ठा, तुझ्या स्वास्थ्यासाठीं मी वसु, रुद्र, आदित्य इत्यादि देवगणांस अनन्य शरण आहें. पृथ्वीवरील, अंतरिक्षांतील व देवलोकांतील जीं जीं भूतें तुझ्या कार्यांत विघ्न आणतील, त्या सर्वांचें देव निवारण करोत."

राजा, यशस्विनी कृष्णा आपल्या वीर पतीचें असें अभीष्ट चिंतन करून दुःखानें स्तब्ध राहिली. त्यानंतर तो मध्यम पांडव अर्जुन आपले भ्राते व धौम्य मुनि यांस प्रदक्षिणा घालून व सुंदर गांडीवधनुष्य धारण करून इंद्रकील पर्वताकडे जावयास निघाला. ऐंद्रयोगानें युक्त असलेला तो महाबलाढ्य पार्थ उग्र तापसवेष धारण करून हिमालयाकडे जावयास निघाला असतां त्याच्या मार्गांतील सर्व भूतें दूर पळून गेलीं. तो वीर इंद्रपुत्र योगयुक्त होऊन वायूप्रमाणें मनोवेगानें निघाला व एकाच दिवसांत पवित्र हिमालय पर्वतावर येऊन पोंचला. तपोधन ऋषि व देव त्या दिव्य पर्वताचें सतत सेवन करितात. त्या जितेंद्रिय वीरानें रात्रींहि प्रवास केला आणि हिमालय व गंधमादन पर्वतांतील दुगम प्रदेशांचें उल्लंघन केलें.

(४) याप्रमाणें अहोरात्र प्रवास करून तो दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं इंद्रकील पर्वतावर येऊन पोंचला व कांहीं वेळ तेथेंच उभा राहिला. इतक्यांत 'येथेंच थांब,' असे अंतरिक्षांतून आलेले शब्द त्याच्या कानीं पडले. ते ऐकून आश्चर्यचकित झालेला मध्यम पांडव इतस्ततः पाहूं लागला. तों एका वृक्षाखालीं ब्राह्मश्रीनें देदीप्यमान दिसणारा एक तपस्वी त्याच्या दृष्टीं पडला. तो अतिशय कृश झालेला असून त्याच्या जटा पिंगटवर्ण होत्या.

तो महातपस्वी इंद्रकील पर्वतावर स्थित असलेल्या धनंजयाकडे पाहून त्यास म्हणाला—" वत्सा, धनुष्य, कवच, बाण, खड्ग व तलत्राण यांस धारण करणारा व क्षत्रधर्माचें अनुवर्तन करणारा तूं कोण आहेस ? तूं युद्धाची तयारी करून येथें कां आलास ? बाबारे, येथें शस्त्रांचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. ज्यांनीं हर्ष व क्रोध यांचा त्याग केलेला आहे, अशा तपस्वी शांत ब्राह्मणांचें हें निवासस्थान आहे. येथें धनुष्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. या पुण्य प्रदेशीं संग्राम त्रिकालींहि होणें शक्य नाहीं. यास्तव वत्सा, हें आपलें धनुष्य फेंकून दे. हे वीरा, तूं आपलें धैर्य व तेज यांच्या योगानें परम गतीला प्राप्त झाला आहेस. दुसरा कोणताहि पुरुष अशा प्रकारें परम गतीला प्राप्त होत नाहीं."

याप्रमाणें त्या ब्राह्मणानें हंसत हंसत अर्जुनाला पुष्कळ हितोपदेश केला. पण तो निश्चयी कुंतीपुत्र स्वाभाविक धैर्यामुळें आपल्या संकल्पापासून ढळला नाहीं. तेव्हां प्रसन्न झालेला तो ब्राह्मण हंसतच त्यास पुनः म्हणाला—" हे शत्रुनाशका पार्था, तुझें कल्याण असो. मी इंद्र आहें, तूं मजपासून इष्ट वर मागून घे."

हें इष्ट वचन ऐकून शूर अर्जुन हात जोडून व नम्र होऊन सहस्राक्षास म्हणाला—"हे देवेंद्रा, माझी एकच इच्छा आहे. ती तूं पूर्ण कर. तुझ्यापाशीं असलेलीं सर्व अस्त्रें मिळावीं, असा माझा शुभ मनोरथ आहे."

अर्जुनाचें हें निश्चित वचन ऐकून प्रसन्न झालेला महेंद्र त्यास प्रसन्न चित्तानें म्हणाला—"बा धनंजया, येथें आलेल्या तुला अस्त्रें घेऊन काय करावयाचीं आहेत? तूं आतां परम गतीला प्राप्त झाला आहेस. यास्तव मजपासून तूं इष्ट भोग मागून घे. तुला हीं क्षुद्र अस्त्रें काय करावयाचीं आहेत?"

इंद्राचें हें प्रलोभन ऐकूनहि आपल्या निश्चयापासून न ढळणारा धनंजय त्यास पुनः म्हणाला—"हे देवेंद्रा, मी लोभानें किंवा कामवश होऊन देवत्वाची किंवा दिव्य सुखाचीहि इच्छा करणार नाहीं. मला देवांचें ऐश्वर्य नको. हे प्रभो, माझ्या प्रिय भ्रात्यांना घोर अरण्यांत सोडून, दुर्योधनादि शत्रूंचा सूड न उगवितां जर मी दिव्य सुखांत आसक्त झालों, तर सर्व लोकांमध्यें माझी दीर्घकाल अकीर्ति होईल. त्यापेक्षां मला मरण आलेलें पत्करेल."

अर्जुनाचें हें युक्तियुक्त वचन ऐकून अधिकच प्रसन्न झालेला वृत्रशत्रु इंद्र मधुरवाणीनें सान्त्वन करीत त्यास म्हणाला—"हे वीरा, तूं आपल्या अलौकिक सामर्थ्यानें शूलधर त्रिनेत्र महादेवाला जेव्हां पहाशील व त्याला प्रसन्न करून घेशील, तेव्हां मी तुला आपलीं सर्व दिव्य अस्त्रें देईन. यास्तव हे पुत्रा, तूं त्या परमेष्ठी देवाधिदेवाच्या दर्शनासाठीं यत्न कर. हे कौंतेया, त्याच्या दर्शनानें तूं परम सिद्धीला प्राप्त होऊन माझ्या स्वर्गलोकीं येशील."

राजन् इतकें बोलून शक्र गुप्त झाला व अर्जुनहि तेथेंच योगयुक्त होऊन राहिला. ३. ३. ३७.

येथें तिसरें अर्जुनाभिगमनपर्व समाप्त झालें.

कैरातपर्व ४.

अध्याय ३८ वा.

[१ अर्जुनाच्या अस्त्रप्राप्तीविषयीं जनमेजयाचा प्रश्न. २ अर्जुनाचें तप. ३ तें पाहून ऋषींची भीति. ४ त्यास शंकराचें अभयदान.]

(१) जनमेजय—हे ब्रह्मन्, महात्म्या पार्थाला अस्त्रप्राप्ति कशी झाली, तें सविस्तर ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. तसेंच त्या पराक्रमी धनंजयानें त्या निर्मनुष्य वनामध्यें निर्भयपणें प्रवेश कसा केला ! तेथें त्या महाबाहूनें काय केलें व त्या कौंतेयानें देवराज भगवान् महेश्वराला कसें संतुष्ट केलें ?

हे भगवन्, तूं दिव्य आणि मानुष हीं दोन्ही कर्मे जाणतोस. पूर्वी अजिंक्य अर्जुनाचा महादेवाबरोबर अंगावर रोमांच उभे करणारा जो अद्भुत संग्राम झाला, त्याचा वृत्तान्त ऐकून शूर पांडुपुत्रांनाहि ' या युद्धांत महावीर अर्जुनाचा नाश होतो कीं काय ' म्हणून भय, तो लोकोत्तर वीर महादेवाचा प्रतियोद्धा झाला म्हणून साभिमान हर्ष आणि त्याला महेश्वराच्या प्रसादानें अलौकिक सामर्थ्य प्राप्त झालें, म्हणून मोठा विस्मयहि वाटला असेल ! त्यावेळीं त्या शूर नरव्याघ्रांचीं हृदयें कापूं लागलीं असतील ! शिवाय त्या धनुर्धरानें तेथें आणखींहि कांहीं महत्कृत्यें केलीं असतील. तीं सर्व मला कथन कर. त्या पराक्रमी वीराचें समग्र चरित्र मला सविस्तर सांग.

(२) वैशंपायन—हे पौरवश्रेष्ठा, त्या महात्म्याची दिव्य, अतिशय अद्भुत व अनुपम महत्कथा मी तुला सांगतों; ऐक. हे निष्पापा, पिनाकपाणि शंकर व धनुर्धर धनंजय या दोघांचा परस्परांशीं भिडून महासंग्राम कसा झाला, तो वृत्तान्त लक्षपूर्वक ऐक.

राजा, युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें अमित पराक्रमी पृथापुत्र आपलें दिव्य गांडीव धनुष्य व सुवर्णाच्या मुठीचें खड्ग घेऊन सुरेश्वर इंद्र व देवाधिदेव महेश्वर यांच्या दर्शनेच्छेनें स्वकार्यसिद्धीसाठीं उत्तरदिशेंतील हिमालयाच्या शिखराकडे निघाला. तो सर्व लोकांमध्यें महारथ असलेला इंद्रपुत्र अर्जुन तपाचा दृढनिश्चय करून अति त्वरेनें कंटकयुक्त घोरवनांत एकटाच गेला.

तें वन नानाप्रकारचीं पुष्पें व फळें यांनीं युक्त, विविध पक्ष्यांनीं व असंख्य श्वापदांनीं व्याप्त व सिद्ध-चारणांनीं सेवित होतें. त्या निर्जन अरण्यांत अर्जुन गेला असतां अंतरिक्षांत शंखनाद व दुंदुभींचा ध्वनि झाला. भूमीवर पुष्पवृष्टि झाली. मेघांनीं सर्व आकाश आच्छादित केलें.

तो महावीर त्या महापर्वताच्या पायथ्याशीं असलेल्या दुर्गम वनांचें उल्लंघन करून हिमालय पर्वताच्या पृष्ठभागीं जाऊन राहिला असतां अतिशय शोभला. तेथें पक्ष्यांच्या मंजुल ध्वनीनें गजबजलेले अनेक प्रफुल्ल वृक्ष आणि वैडूर्य रत्नाप्रमाणें निर्मल व मधुर जलानें युक्त असलेल्या विस्तीर्ण नद्या त्याच्या दृष्टीं पडल्या.

त्या नद्यांचे तीर हंस, कारंडव, सारस, कोकिल, क्रौंच आणि मयूर इत्यादि पक्ष्यांच्या मनोहर शब्दांनीं दुमदुमून गेलें होतें. तेथील रम्य अरण्य व पर्वतावरून वहाणाऱ्या नद्यांचें शीतल आणि निर्मल जल पाहून अर्जुनाचें मन प्रसन्न झालें. त्या पवित्र व रमणीय वनामध्यें तो संतुष्ट चित्तानें तपश्चर्या करूं लागला.

महात्म्या पार्थानें तृणाचें वस्त्र परिधान केलें आणि दंड व अजिन यांनीं भूषित होऊन, वृक्षावरून जीर्ण होऊन पडलेलें पर्ण भक्षण करून उग्र तप आरंभिलें. पहिल्या महिन्यांत तो दर तीन दिवसांनीं एक फळ भक्षण करूं लागला. दुसऱ्या महिन्यांत सहा दिवसांनीं, तिसऱ्या महिन्यांत पंधरा दिवसांनीं व चवथ्या महिन्यापासून तो महिन्यांतून एकदाच फलाशन करूं लागला. शेवटीं अशाच क्रमानें आपलें अनशनसामर्थ्य वाढविणारा तो महाबाहु पांडुनंदन वायुभक्षण करून राहूं लागला. तो हात वर करून एका पायाच्या आंगठ्यावर निराधार उभा राहिला. त्रिकाल स्नानानें त्या महात्म्याच्या जटा विद्युत् किंवा पीत कमल यांप्रमाणें शोभूं लागल्या.

(३) पार्थाचें हें घोर तप पाहून त्या वनांतील महर्षि साशंक झाले व त्यांचा समुदाय या उग्र तपश्चर्येचा वृत्तांत कथन करण्याच्या इच्छेनें महादेवापाशीं आला. त्या ऋषिगणांनीं पिनाकपाणि महेश्वराला प्रणाम करून पार्थाचें हें अद्भुत कर्म निवेदन केलें.

ऋषि म्हणाले—हे देवाधिदेवा, हा महातेजस्वी पार्थ हिमालयाच्या शिखरावर बसून दुष्कर तपश्चरण करीत आहे. त्याच्या तेजानें सर्व दिशा जणुंकाय

धूमयुक्त व अंधुक झाल्या आहेत. अशा प्रकारचें उग्र तप आचरण्यांत त्याचा काय हेतु असावा, हें आम्हांला कळत नाहीं. त्याचें हें तपस्तेज आम्हांला अतिशय ताप देत आहे. यास्तव हे उमापते, त्याचें तूं सत्वर निवारण कर.

(४) त्या मुनींचें हें वचन ऐकून भूतपति महेश्वर म्हणाला—हे विप्रश्रेष्ठहो, पार्थाविषयीं तुम्ही कोणत्याहि प्रकारें विषाद मानूं नका. तुम्ही जसे आलेत तसेच संतुष्ट चित्तानें सत्वर परत जा. या पराक्रमी पृथापुत्राचा मनःसंकल्प मी पूर्णपणें जाणतों. या धनुर्धराला स्वर्गाची इच्छा नाहीं; किंवा ऐश्वर्य, दीर्घायु इत्यादि सिद्धींचीहि अपेक्षा नाहीं. त्याचा मनोरथ मी आज पूर्ण करीन.

वैशंपायन—राजा, श्रीशंकराचें तें आश्वासनपर भाषण ऐकून ते सर्व सत्यवादी ऋषि संतुष्ट झाले आणि आल्या मार्गानें आपापल्या आश्रमास परत गेले. ३. ४. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ किरात व अर्जुन यांचें युद्ध. २ अर्जुनाच्या पराक्रमानें शंकराचा संतोष.]

(१) वैशंपायन—राजश्रेष्ठा, ते सर्व महात्मे तपस्वी परत गेले असतां सुवर्णवृक्षाप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या सर्वपापहर्त्या महेश्वरानें किरातवेष धारण केला. त्या वेळीं तो भगवान् जणु काय दुसरा मेरुपर्वतच भासला. तो पिनाकपाणि श्रेष्ठ धनुष्य व सर्पोपम तीक्ष्ण बाण हातीं घेऊन जेव्हां पार्थावर वेगानें चाल करून जाऊं लागला तेव्हां मूर्तिमंत अग्नीप्रमाणेंच शोभला.

त्या महेश्वराबरोबर देवी उमाहि त्याला शोभण्यासारखा किरातीचा वेष व व्रत धारण करून निघाली. त्यांच्या मागोमाग नानावेषधारी हृष्ट भूतगणांचा समूह व हजारों स्त्रियाहि चालल्या. हे राजा, किरातवेषधारी शंकरानें त्या वनप्रदेशांत प्रवेश केला असतां तो अतिशय शोभला. त्या वेळीं तें वन निःशब्द झालें. फार काय पण पर्वतावरून वहाणारे जलप्रवाह व पक्ष्यांचा किलकिलाटहि शांत झाला.

जनमेजया, याप्रमाणें तो छद्मवेषधारी महादेव पार्थाच्या अगदीं समीप आला असतां ' मूक '-नावांचा एक दानव वराहरूप धारण करून व अर्जुनावर रोख धरून वेगानें धांवून आला. हा भयंकर वराह जणुंकाय आपल्या

वधाच्या इच्छेनेंच धांवून येत आहे, हें पाहून पार्थानें आपलें श्रेष्ठ गांडीव धनुष्य व सर्पाकार विषारी शर हातीं घेऊन धनुष्य सज्ज केलें आणि त्याचा प्रचंड टणत्कार करीत म्हटलें—" हे अधमा, ज्या अर्थी मज निरुपद्रवी तापसाचा प्राण घेण्याची तूं इच्छा करितोस, त्या अर्थी मीच तुला प्रथम यमलोकीं पाठवितों. "

असें बोलून धनंजय त्या वराहावर बाण सोडीत आहे, हें पाहून किरातरूपी शंकरानें त्याचें निवारण करीत म्हटलें—" हे तापसा, इंद्रकिलपर्वताप्रमाणें नीलवर्ण असलेला हा वराह माझी शिकार आहे. त्यावर प्रथम मीं नेम धरला, यास्तव तूं यावर बाण सोडूं नको. "

परंतु किराताच्या या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून पार्थानें त्या वराहाला आपल्या बाणानें विद्ध केलें. त्याच क्षणीं किरातानेंहि त्या वराहावर अग्नीच्या ज्वालेसारखा प्रदीप्त व वज्रासारखा तीक्ष्ण बाण सोडिला. याप्रमाणें त्या दोघांनीं एकाच वेळीं सोडिलेल्या त्या दोन तीक्ष्ण शरांनीं त्या मूकराक्षसाच्या पर्वतप्राय दृढ गात्राचा भेद केल्यामुळें तो तत्काल गतप्राण होऊन पडला.

राजा, पर्वतावर विज पडली असतां किंवा वज्रप्रहार झाला असतां जसा प्रचंड ध्वनि होतो, त्याप्रमाणें त्या दोघां अलौकिक वीरांच्या शरांचा दैत्यशरीराशीं संयोग होतांच भयंकर नाद झाला आणि दीप्तमुख सर्पाप्रमाणें असलेल्या त्या दोन बाणांनीं विद्ध झालेला तो दानव आपलें पूर्वीचें भीषण राक्षसरूप धारण करून मरण पावला.

त्यानंतर स्त्रीसमुदायानें युक्त असलेल्या त्या सुवर्णासारख्या कांतिमान् किरातवेषधारी पुरुषाला पाहून तो कौंतेय संतुष्ट चित्तानें जणुंकाय हंसतच म्हणाला— "अहो महाराज, स्त्रियांसह या शून्य वनामध्यें भटकणारे आपण कोण आहांत ? हे सुवर्णतुल्य कांति असलेल्या महात्म्या, या घोर अरण्यांत तुला भीति कशी वाटत नाहीं ! मीं ज्याच्यावर नेम धरिला होता, त्या वराहाला तूं विद्ध कां केलेंस ? येथें आलेल्या या राक्षसाचा मींच प्रथम पराभव केला आहे. यास्तव यदृच्छेनें असो किंवा माझा पराभव करण्यासाठीं असो, पण ज्या अर्थी तूं माझ्या लक्ष्याला वेध केला आहेस त्या अर्थी आज तूं माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहींस. या वेळीं तूं माझ्याशीं जें वर्तन केलेंस, तो खरोखर मृगयेचा धर्म नव्हे. यास्तव पर्वताचा आश्रय करून रहाणाऱ्या तुझें मी आज प्राणहरण करीन. "

पांडवाचें हें भाषण ऐकून तो किरात उच्च स्वरानें हंसला आणि स्निग्ध वाणीनें सव्यसाची धनंजयाला म्हणाला—"हे वीरा, मला या वनाच्या सांनिध्याचें भय वाटेल, असें तूं समजूं नको. कारण वनांत वास करणाऱ्या आम्हांला हा प्रदेश संचार करण्यास योग्यच आहे. परंतु अशा या वनांतील दुष्कर वास तूं कां स्वीकारिलास ! हे तपोधना, आम्ही या विपुल श्वापदांनीं युक्त असलेल्या वनांत नेहमींच रहातों. परंतु अग्नीसारखा तेजस्वी असलेला तूं अतिशय सुकुमार आहेस. तूं सुखांत वाढलेला दिसतोस. तेव्हां या शून्य वनांत तूं एकटा कसा फिरत आहेस !"

अर्जुन—किराता, मी अग्नीसारखे तेजस्वी नाराच बाण व श्रेष्ठ गांडीव धनुष्य यांचा आश्रय करून या महा अरण्यांत जणुंकाय दुसऱ्या कार्तिकस्वामी-प्रमाणेंच रहात आहें आणि वराहरूप धारण करून माझा वध करण्यासाठीं आलेल्या या भयंकर राक्षसालाहि मींच गतप्राण केलें आहें.

किरात—हे धनुर्धरा, मींच प्रथम माझें धनुष्य सज्ज करून त्याच्यावर नेम धरिला होता आणि माझ्याच बाणानें विद्ध होऊन हा मरण पावला आहे. मींच त्याच्यावर प्रहार करून त्याला यमलोकीं पाठविलें आहे. असें असतां तूं मृगयाधर्माचें अतिक्रमण करून आपला दोष दुसऱ्यावर लादीत आहेस, हें योग्य नव्हे. हे मंदमते, तूं अतिशय दुरभिमानी दिसतोस. थांब, मी तुला आतां जिवंत सोडीत नाहीं. तुझ्यावर विजेसारखे प्रखर बाण सोडितों. तूंहि आपलें सर्व बल खर्च करून तीक्ष्ण बाणांनीं मजवर प्रहार कर.

किराताचें हें वचन ऐकून अर्जुनाला अनिवार्य क्रोध आला आणि त्यानें किरातावर बाणांचा वर्षाव केला. परंतु किरातानें संतुष्ट मनानें त्या सर्व बाणांचा स्वीकार करून 'किती हा सौम्य प्रहार ! काय हें मंद शरसंधान' असें पुनः पुनः म्हटलें आणि 'आतां तुझ्या मर्मभेदक नाराच बाणांचा प्रहार कर' असें म्हणून पार्थाला अधिकच चिडविलें.

त्याचे ते शब्द ऐकतांच अर्जुनानें त्याच्यावर नाराच शरांची वृष्टि सुरू केली. त्या वेळीं ते दोघेहि वीर क्षुब्ध होऊन परस्परांवर सर्पासारख्या बाणांचा प्रहार करूं लागले. शेवटीं किरातानें अर्जुनाच्या शरवृष्टीचा प्रसन्न मनानें स्वीकार केला. तो पिनाकपाणि अर्जुनाचा असह्य शरवर्षाव सहन करीत दोन घटका एखाद्या पर्वताप्रमाणें अचल उभा राहिला. परंतु तेवढ्या अवधींत त्याच्या शरीरावर एकहि क्षत पडलें नाहीं.

तेव्हां आपली बाणवृष्टि व्यर्थ होत असलेली पाहून धनंजय अतिशय विस्मित होऊन म्हणाला—" धन्य, धन्य ! अरे हा पर्वतशिखराच्या आश्रयानें रहाणारा किरात अतिशय सुकुमार दिसत आहे. पण तो माझ्या गांडीव धनुष्यापासून सुटलेले बाण, यत्किंचित्‌हि विह्वल न होतां, सहन करीत आहे. तेव्हां हा कोण बरें असावा ! हा साक्षात् रुद्र किंवा कोणी यक्ष, देव अथवा असुर असावा, असें मला वाटतें. या श्रेष्ठ पर्वतावर देवांचा समुदाय रहात असतो. परंतु मीं सोडलेल्या सहस्रावधि बाणांचा समूह सहन करण्यास एका पिनकपाणि रुद्रावांचून दुसरा कोणताहि देव समर्थ नाहीं. हा जर रुद्रावांचून अन्य कोणी देव असेल, तर मी याला तीक्ष्ण शरांनीं यमसदनीं पाठवीन. "

असें बोलून अर्जुनानें प्रसन्न मनानें मर्मभेदक नाराच बाणांचा सूर्यकिरणांसारखा सतत हजारों धारांनीं वर्षाव केला. परंतु भगवान् शूलपाणीनें शिलांचा वर्षाव सहन करणाऱ्या पर्वताप्रमाणें त्या शरांचा हृष्ट मनानें स्वीकार केला.

इतक्यांत पार्थाच्या भात्यांतील सर्व बाण संपले. आपल्या अक्षय्य भात्यांतील शरांचा क्षय झालेला पहातांच अर्जुन भयचकित झाला आणि पूर्वीं खांडव वनदाहाच्या वेळीं ज्यानें त्याला दोन अक्षय्य भाते दिले होते, त्या भगवान् अग्नीचें चिंतन करून म्हणाला—" अरेरे, माझे सर्व बाण संपले, आतां मी धनुष्याला काय जोडूं ! सर्व बाणांना ग्रासणारा हा कोण बरें पुरुष असावा ! असो; हत्तीला शूलाग्रानें जसें टोंचावें त्याप्रमाणें मी याला धनुष्याच्या अग्रानें टोंचून दंडधर यमाच्या लोकीं पाठवितों. "

असें बोलून महातेजस्वी पार्थानें धनुष्याच्या अग्राचा त्याच्यावर प्रहार केला. धनुष्याच्या दोरीचा फांस घालून त्याला ओढिलें आणि आपल्या वज्रासारख्या कठिण हातांनीं मुष्टिप्रहार केले. शेवटीं शत्रुदमन धनंजयानें धनुष्याच्या कोटीनेंच त्याच्याशीं युद्ध आरंभिलें. परंतु त्या पर्वतावर निवास करणाऱ्या किरातानें त्याचें तें धनुष्यच गिळून टाकिलें.

तेव्हां कौंतेय खड्ग घेऊन उभा राहिला व वेगानें किरातावर चालून गेला आणि त्यानें पर्वतापुढेंहि कुंठित न होणारें खड्ग उगारून आपल्या बाहुबलानें किराताच्या मस्तकावर प्रहार केला. परंतु त्या सर्वभक्षक रुद्राला यत्किंचित्‌हि क्षत न पडतां त्या खड्गाचेच तुकडे झाले.

तें पाहून अधिकच क्रुद्ध झालेल्या पांडुनंदनानें वृक्ष व शिला यांनीं युद्ध आरंभिलें. पण त्या प्रचंड देहधारी किरातरूपी भगवानानें त्याचेहि प्रहार सहन केले. त्या वेळीं तो क्रुद्ध फाल्गुन उष्ण श्वासोच्छ्वास टाकीत असल्यामुळें त्याच्या मुखांतून जणुं काय धूमच उत्पन्न होत आहेसें भासलें.

त्यानंतर कौंतेयानें त्या किरातरूपी रुद्रावर आपल्या वज्रासारख्या मुष्टींचे असह्य प्रहार केले. उलट किरातहि अर्जुनाच्या मर्मस्थानीं मुष्टिप्रहार करूं लागला. त्यामुळें त्याच्या प्रहारांचा 'चट चट' असा फार मोठा ध्वनि झाला.

याप्रमाणें त्या दोघांचें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध दोन घटिका चाललें. नंतर इंद्र व वृत्रासुर यांच्या युद्धाप्रमाणें त्या दोघांचें बाहुयुद्ध सुरू झालें असतां पार्थानें किराताच्या छातीवर प्रहार केला. किरातानेंहि उलट अर्जुनाच्या हृदयावर आघात केला.

त्या दोघांच्या पुष्ट भुजा व दीर्घ वक्षःस्थलें, यांचा परस्पर संघर्ष झाल्यामुळें एकमेकांवर घांसलेल्या लाकडांपासून जशीं धूमयुक्त किटाळें निघावीं त्याप्रमाणें त्यांच्या सर्व गात्रांतून अग्नि प्रकट झाला. शेवटीं महादेवानें अर्जुनाला वक्षःस्थलाशीं घट्ट आवळून धरून आपल्या अलौकिक तेजानें निस्तेज केलें व त्याला क्रोधानें मोहित करून भूमीवर पाडिलें. देवाधिदेवाच्या भुजपाशानें पीडिलेला पार्थ जणुंकाय पिंडाकार होऊन भूमीवर पडला. याप्रमाणें सव्यसाची पार्थ मूर्छित होऊन दोन घटका निश्चेष्ट पडल्यावर सावध होऊन पुनः उठला. त्या वेळीं त्या पांडवाचें सर्व शरीर रक्तानें माखलें होतें. दारुण दुःखानें पीडित झालेला तो पृथापुत्र शरण जाण्यास योग्य अशा भगवान् पिनाकपाणीला शरण गेला. त्यानें मृत्तिकेचें स्थंडिल केलें व त्यामध्यें शंकराचें पुष्पादिकांनीं पूजन केलें. त्याच्या मस्तकावर मोठ्या भक्तीनें पुष्पमाला वाहिली. पण ती पुष्पमाला स्थंडिलस्थ शिवलिंगावर नसून किराताच्या मस्तकावर आहे, असें पाहून अर्जुन आश्चर्यचकित झाला व हा सामान्य किरात नसून साक्षात् भगवान् शंकर आहे, असें जाणून त्याला शरण गेला. तो महावीर प्रसन्न चित्तानें त्या रुद्राच्या पायां पडला.

(२) त्याची ती उत्कट भक्ति पाहून प्रसन्न झालेला रुद्र मेघासारख्या गंभीर वाणीनें विस्मित झालेल्या त्याला बोलला—हे फाल्गुना, तुझें शौर्य, धैर्य व अप्रतिम कर्म पाहून मी संतुष्ट झालों आहें. हे निष्पापा, तेज आणि वीर्य यांत तुझ्यासारखा दुसरा क्षत्रिय नाहीं. मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहें. तूं

पूर्वऋषि आहेस, तुला मी दिव्यज्ञान देतों. तूं युद्धामध्यें सर्व शत्रूंना व देवांनाहि जिंकशील. मी तुला अप्रतिम अस्त्र देतों. तूं तें अस्त्र एका क्षणांत ग्रहण करण्यास समर्थ आहेस.

वैशंपायन—त्यानंतर त्या पराक्रमी धनंजयाला देवी उमेसह महातेजस्वी गिरीशाचें दर्शन झालें. त्या शूलपाणि महादेवाला पहातांच पार्थानें साष्टांग नमस्कार घालून शिवसहस्रनामस्तवनानें त्याला प्रसन्न केलें.

अर्जुन—हे कपर्दिन्, सर्वदेवेश, भगनेत्रनिपातन, देवदेव, महादेव, नीलग्रीव, जटाधर, तूं त्र्यंबक, विभु व सर्वांचें परम कारण आहेस. तूं देवांची गति असून तुझ्यापासूनच सर्व जगत् उत्पन्न झालें आहे. देव, असुर व मानव यांसह त्रिभुवनाला तूं अजिंक्य आहेस. तूं विष्णुरूप शिव आणि शिवरूप विष्णु आहेस. दक्षयज्ञाचा नाश करणाऱ्या तुज रुद्राला नमस्कार असो. हे ललाटाक्ष, शर्व, शूलपाणि, पिनाकधनुष्याचें रक्षण करणाऱ्या, मार्जालिन्, तुज सर्व भूतमहेश्वराला प्रसन्न करण्यासाठीं मी नमस्कार करितों. हे भगवन्, सर्व भूतमहेश्वरा, मजवर प्रसन्न हो. तूं गणांचा स्वामी, सर्व जगाचें कल्याण करणारा, सर्व लोकांच्या कारणाचेंहि कारण, प्रधान-पुरुषांहून अतीत व परम सूक्ष्म आहेस. अशा तुज हराला मी वंदन करितों. हे भगवन्, माझ्याकडून जें मर्यादेचें उल्लंघन झालें आहे त्याची मला क्षमा कर. तुझ्या दर्शनाच्या इच्छेनेंच मी या महापर्वतावर आलों आहें.

हे देवेशा, तुला हा महापर्वत अतिशय प्रिय आहे. हें तापसांचें श्रेष्ठ निवासस्थान आहे. हे ईश्वरा, सर्व लोकांनीं ज्याला वंदन केलें आहे, अशा तुला मी वंदन करितों. हे प्रभो, मीं तुझ्याशीं निर्दयपणें द्वंद्वयुद्ध केलें. खरोखर मी अज्ञ आहें. मी हें मोठें साहस केलें! तुला जर मीं पूर्वींच ओळखिलें असतें तर माझ्या हातून हा अपराध घडला नसता. यास्तव हे महेश्वरा, मज शरणागताला क्षमा कर.

जनमेजया, अर्जुनाचें हें मधुर वचन ऐकून महातेजस्वी वृषभध्वज हंसला व त्याचा सुंदर बाहु हातांत धरून व 'हे पांडुनंदना, मी तुला पूर्वींच क्षमा केली आहे' असें बोलून त्यानें त्याला दृढ आलिंगन दिलें आणि तो प्रसन्नात्मा उमापति सांत्वनपूर्वक त्याला असें वचन बोलला. ४. ३. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१ पार्थाला शंकरापासून पाशुपताची व त्याच्या गांडीवादि सर्व शस्त्रास्त्रांची प्राप्ति.]

(१) महादेव—हे धनुर्धरा, नारायणानें ज्याला साह्य केलें आहे, असा पूर्व जन्मींचा तूं 'नर' आहेस. तूं पूर्वी बदरिकाश्रमीं असंख्य वर्षें उग्र तप आचरिलें आहेस. तुझ्या ठिकाणीं किंवा पुरुषोत्तम विष्णूच्या ठिकाणीं परम तेज रहातें. तुम्हीं दोघां पुरुषश्रेष्ठांनीं आपल्या तेजानें हें जगत् धारण केलें आहे. हे प्रभो, इंद्राच्या अभिषेकप्रसंगीं तूं आणि कृष्ण या दोघांनीं ज्यांचा टणत्कार मेघासारखा गंभीर आहे, अशीं श्रेष्ठ धनुष्यें हातीं घेऊन दानवांचें शासन केलेंत. तें हें गांडीव धनुष्य तुझ्या हातीं असणेंच उचित आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, मीं मायेचा आश्रय करून तें धनुष्य ग्रासलें होतें.

त्याचप्रमाणें हे दोन अक्षय्य भाते धारण करण्यास तूंच योग्य आहेस. हे कुरुनंदना, तुझें शरीर क्षतरहित होईल. तूं सत्यपराक्रमी आहेस. तुजवर मी प्रसन्न झालों आहें. यास्तव हे पार्था, तुला जो वर इष्ट असेल तो मजपासून मागून घे. हे वीरा, मनुष्यलोकांत किंवा स्वर्गांतहि तुझ्यासारखा अन्य पुरुष नाहीं. तूं सर्वक्षत्रियांत श्रेष्ठ आहेस.

अर्जुन—हे भगवन्, तूं जर प्रसन्न होऊन मला इष्ट वर देणार असशील तर हे प्रभो, मी दिव्य पाशुपत अस्त्राची इच्छा करितों. प्रलयकालीं सर्व जगाचा संहार करणारें जें भयंकर पराक्रमी 'ब्रह्मशिरस्'-नांवाचें दारुण अस्त्र तुजपाशीं आहे तें मला दे. हे महादेवा, तुझ्या प्रसादानें मला तें अस्त्र प्राप्त झालें असतां मी कर्ण, भीष्म, कृप व द्रोण यांना युद्धांत जिंकण्यास समर्थ होईन. त्याचप्रमाणें त्या अस्त्रप्रभावानें मी संग्रामांत दानव, राक्षस, भूत, पिशाच, गंधर्व व नाग यांसहि दग्ध करीन. हे वृषध्वजा, त्या अस्त्राचा प्रयोग करितांच हजारों शूल, उग्र स्वरूपाच्या गदा व सर्पांसारखे तीक्ष्ण बाण उत्पन्न होतात.

हे विभो, त्या अस्त्रानें मी भीष्म, द्रोण, कृप आणि नित्य कटु भाषण करणारा सूतपुत्र कर्ण यांच्याशीं युद्ध करीन. हे महेशा, हाच माझा मुख्य वर आहे. तुझ्या प्रसादानें मी अत्यंत समर्थ व कृतकृत्य होईन.

शंकर—हे मध्यम पांडवा, मला अतिशय प्रिय असलेलें पाशुपत अस्त्र मी तुला देतों. हे कौंतेया, तूं तें धारण करण्यास व त्याचा प्रयोग व उपसंहार करण्यास समर्थ आहेस. हे पार्था, हें श्रेष्ठ अस्त्र यम, यक्षराज कुबेर, वरुण, वायु किंवा महेंद्रहि जाणत नाहीं, मग मानवांना त्याची माहिती कोठून असणार ?

हे धनंजया, हें अस्त्र तूं कोणाहि मानवावर एकाएकीं सोडूं नको. कारण अल्प तेजस्वी मनुष्यावर याचा प्रयोग केल्यास तें सर्व जगाचा विनाश करील! संपूर्ण चराचर सृष्टीमध्यें या अस्त्राला अवध्य असें कांहींच नाहीं. या अस्त्राचा प्रयोग मनानें, वाणीनें किंवा धनुष्यानें करितां येतो.

वैशंपायन—राजा, महादेवाचें हें भाषण ऐकून पार्थ सत्वर शांतचित्त व शुचिर्भूत होऊन त्या विश्वेश्वरापाशीं आला व 'हे भगवन्, मला त्या अस्त्राच्या मंत्राचा उपदेश कर' असें म्हणाला. तेव्हां त्या गिरीशानें प्रयोग व उपसंहार यांसह तो मंत्र अर्जुनाला सांगितला. त्यावेळीं तें श्रेष्ठ अस्त्र मूर्तिमंत यमाप्रमाणेंच पार्थाच्या समीप आलें.

पार्थानें त्या अस्त्राचा मोठ्या प्रेमानें स्वीकार केला. त्या वेळीं पर्वत व वृक्ष यांसह पृथ्वी कांपूं लागली. तिच्या पाठीवरील सागर, पर्वत, वनप्रदेश, ग्राम, नगर व खाणी यांसह सर्व चराचर कंपित झालें. हजारों शंख, दुंदुभि व मोठे नगारे यांचा प्रचंड घोष झाला.

हे जनमेजया, पार्थानें ज्या वेळीं त्या घोर अस्त्राचा स्वीकार केला त्या वेळीं भूलोकीं अनेक उत्पात झाले व प्रत्यक्ष तें अस्त्रहि प्रदीप्त झालें.

जनमेजया, त्र्यंबकानें अमित तेजस्वी पार्थाला स्पर्श करितांच, त्याच्या देहांत जें कांहीं अशुभ होतें त्या सर्वांचा नाश झाला. त्यानंतर शंकरानें 'तूं आतां स्वर्गलोकीं जा' अशी अनुज्ञा दिली असतां पार्थानें शिरसावंदन करून हात जोडिले व त्या देवेश्वराकडे पाहिलें.

त्यावेळीं त्रिभुवनांत निवास करणाऱ्या त्या महामति उमापतीनें फाल्गुनाला त्याचें श्रेष्ठ गांडीव धनुष्य परत दिलें आणि शुभ्र तटांनीं शोभणारा, गुहांनीं युक्त आणि पक्षी व महर्षि यांचें निवासस्थान अशा हिमालय पर्वताला सोडून त्या गिरिश गंगाधरानें गिरिजेसह गगनांत गमन केलें. ३. ४. ४०.

अध्याय ४१ वा.

[१ अर्जुनाला यमधर्मादि लोकपालांपासून अस्त्रप्राप्ति.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजन्, याप्रमाणें अर्जुन पहात असतांच वृषभध्वज पिनाकि अस्त पावणाऱ्या सूर्याप्रमाणें अदृश्य झाला. तेव्हां पार्थाला परम विस्मय वाटला. तो मनांत म्हणाला—" खरोखर मीं धन्य आहें. मी आज साक्षात् शंकराला पाहिलें ! वरद त्र्यंबकानें मला हातानें स्पर्श केला व मला दर्शन दिलें, हा माझ्यावर त्याचा केवढा अनुग्रह झाला ! आज मी अत्यंत कृतार्थ झालों. मी आतां युद्धामध्यें सर्व शत्रूंना जिंकण्यास समर्थ होईन. आज माझा इष्ट हेतु पूर्ण झाला आहे, असें मी समजतों."

पार्थ मनांत असें चिंतन करीत आहे, तोंच जलेश्वर वरुण आपल्या वैडूर्यमण्यासारख्या नीलवर्ण कांतीनें सर्व दिशा प्रकाशित करीत जलचरांच्या गणासह तेथें आला त्याच्या बरोबर सर्प, नद, नदी, दैत्य, साध्य आणि देवता यांचा समूह होता.

त्याच्या मागोमाग धनेश्वर कुबेर अर्जुनाला पहाण्यासाठीं दिव्य विमानांतून तेथें प्राप्त झाला. त्याची कांति सुवर्णासारखी असून त्याचें अद्भुत स्वरूप अनुपम होतें. त्याच्या बरोबर विद्युल्लतेप्रमाणें चमकणाऱ्या यक्षांचा फार मोठा समुदाय होता.

त्याचप्रमाणें लोकांचा अंत करणारा प्रतापवान् साक्षात् यम तेथें विमानांतून प्रकट झाला. सर्व भूतांचा विनाश करणाऱ्या त्या अचिंत्यस्वरूपी वैवस्वत धर्मराजानें हातांत दंड धारण केला होता. गुह्यक, गंधर्व, सर्प व त्रैलोक्य यांस प्रकाशित करणारा तो प्रलयकालचा जणुंकाय दुसरा सूर्यच भासला.

त्या सर्व लोकपालांनीं हिमालयाच्या देदीप्यमान विचित्र शिखरावर जमून तप करणाऱ्या अर्जुनाला पाहिलें. त्यानंतर दोन घटकांनीं भगवान् इंद्र इंद्राणीसह ऐरावतावर बसून तेथें आला. त्याच्या बरोबर देवांचा समुदाय होता. त्या देवेंद्राच्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धरिलेलें असल्यामुळें तो शुभ्र मेघामध्यें स्थित असलेल्या चंद्राप्रमाणें शोभला.

हे राजा, गंधर्व व तपोधन ऋषि यांच्याकडून स्तुति केला जाणारा पार्थ उदय पावणाऱ्या सूर्याप्रमाणें पर्वतशिखरावर उभा राहिला. तेव्हां बुद्धिमान्

धर्मज्ञ यम दक्षिण दिशेंत उभा राहून मेघासारख्या गंभीर वाणीनें बोलला— " हे अर्जुना, पहा, आम्ही सर्व लोकपाल येथें जमलों आहों. मी तुला दिव्य दृष्टि देतों, त्यायोगें तूं आम्हांला पहाण्यास समर्थ होशील.

हे धनंजया, तूं नारायणाचा सखा पूर्वर्षि महाबलाढ्य नर आहेस. ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें तूं मनुष्यत्वाला प्राप्त झाला आहेस. हे निष्पापा, वसूंच्या अंशांपासून उत्पन्न झालेला परम धर्मात्मा पितामह भीष्म महापराक्रमी आहे. पण तूं रणामध्यें त्याचाहि सहज वध करशील. भारद्वाजानें रक्षण केलेले अग्नी-सारखे तेजस्वी क्षत्रिय, मनुष्ययोनींत जन्म घेतलेले पराक्रमी दानव आणि वीर्यवान् निवातकवच यांचाहि तूं संहार करशील.

हे कुंतीपुत्रा, सर्व लोकांस प्रदीप्त करणाऱ्या माझ्या पित्याचा अंश महा प्रतापी कर्ण तुलाच वध्य आहे. हे फाल्गुना, हे सर्व देव, दानव आणि राक्षस यांचे अंश भूतलावर अवतरले आहेत, ते सर्व युद्धांत तुझ्या हातून मरण पावले असतां आपआपल्या कर्माप्रमाणें श्रेष्ठगतीला प्राप्त होतील व या भूलोकीं तुझी अक्षय कीर्ति होईल. हे वीरा, तूं महासंग्रामांत साक्षात् महादेवाला संतुष्ट केलें आहेस. तुला विष्णूसह भूभार उतरावयाचा आहे. यास्तव तूं माझें हें अस्त्र व दंड यांचा स्वीकार कर. याचें निवारण कोणीहि करूं शकणार नाहीं. या अस्त्रानें तूं अतिशय मोठें कार्य करशील. "

हे जनमेजया, त्या वेळीं पार्थानें प्रयोग व उपसंहार यांच्या मंत्रांसह त्या अस्त्राचा स्वीकार केला. त्याच्या मागून जलधरासारखा श्यामवर्ण वरुण पश्चिमदिशेंत स्थित होऊन म्हणाला—"हे पार्था, तूं प्रमुख क्षत्रिय असून क्षत्रिय-धर्म निश्चयानें पाळीत आहेस. हे पृथापुत्रा, माझ्याकडे पहा. मी जलेश्वर वरुण आहें. मीं तुला देत असलेल्या या वरुणपाशाचें निवारण कोणालाहि करितां येणार नाहीं. हे कौंतिया, तूं प्रयोग-संहारमंत्रांसह त्याचें ग्रहण कर.

पूर्वीं तारेसाठीं झालेल्या देवासुरसंग्रामामध्यें मीं या पाशांनीं हजारों महात्म्या दैत्यांना बांधून ठेविलें. यास्तव हे पराक्रमी अर्जुना, मी प्रसन्न होऊन देत असलेल्या या पाशांचा स्वीकार कर. या अस्त्रांतून साक्षात् अंतक यमहि मुक्त होऊं शकत नाहीं. तूं संग्रामांत जेव्हां या अस्त्राचा प्रयोग करीत संचार करशील, तेव्हां ही पृथ्वी निःक्षत्रिय होईल, यांत संशय नाहीं. "

राजा, यम आणि वरुण यांनीं आपलीं दिव्य अस्त्रें अर्जुनाला दिलीं आहेत, असें पाहून कैलासावर रहाणाऱ्या धनाध्यक्ष कुबेरानें म्हटलें—"हे महाबलाढ्य अर्जुना, मीहि तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहें. हे प्राज्ञा, तूं सनातन पूर्वदेव आहेस. तूं पूर्व कल्पामध्यें आमच्या कल्याणासाठीं आम्हांबरोबर सतत श्रांत झालास. मी तुला पाहून साक्षात् कृष्णदर्शनाप्रमाणेंच संतुष्ट झालों आहें. यास्तव मी तुला हें दिव्य अस्त्र देतों, त्याचें ग्रहण कर. हे महाबाहो, तूं दुर्जय देव-दानवांनाहि जिंकशील. मला प्रिय असलेलें हें 'अंतर्धान'-नांवाचें उत्तम अस्त्र घे. याच्या योगानें तूं धृतराष्ट्रपुत्रांचा नाश करण्यास समर्थ होशील.

हें माझें दिव्य अस्त्र तुझें धैर्य, तेज व प्रागल्भ्य यांची वृद्धि करील व शत्रूंना मूर्च्छित करून तुला विजय संपादन करून देईल. महात्म्या शंकरानें त्रिपुराचा जेव्हां नाश केला तेव्हां याचाच प्रयोग केला व त्यामुळें महा असुर दग्ध झाले. हे सत्यपराक्रमी पार्था, मी आज तुला हें श्रेष्ठ अस्त्र देत आहें. तूंच त्याला धारण करण्यास समर्थ आहेस, कारण तुझी योग्यता मेरूसारखी आहे."

कुबेराचें हें वचन ऐकून धनंजयानें त्या दिव्य अस्त्राचें विधिवत् ग्रहण केलें. त्यानंतर देवराज इंद्र पराक्रमी पांडुनंदनाचें मधुर वचनानें सांत्वन करीत मेघासारख्या गंभीर वाणीनें म्हणाला—"हे कुंतीसुता, तूं पुरातन ईश आहेस. तुला परासिद्धि प्राप्त झालेली असून तूं साक्षात् देवगतीला पोंचला आहेस. हे शत्रुमर्दना, तुला फार मोठें देवकार्य करावयाचें आहे. त्यासाठीं तुला स्वर्गांत आलें पाहिजे, यास्तव हे वीरा तूं सज्ज हो. तुझ्यासाठीं मातलि माझा रथ पृथ्वीवर घेऊन येईल. त्यावर आरूढ होऊन तूं देवलोकीं आलास म्हणजे मी तुला दिव्य अस्त्रें देईन."

हे राजा, याप्रमाणें त्या सर्व लोकपालांना पर्वत शिखरावर एकत्र जमलेलें पाहून पार्थ विस्मित झाला. त्यानें तेथें आलेल्या सर्व लोकपालांचा जल, फलें व स्तवन यांच्या योगानें यथायोग्य सत्कार केला. त्यानंतर ते सर्व देव जसे आले होते तसे परत गेले आणि सर्वास्त्रप्राप्तीनें मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळें संतुष्ट झालेला पार्थ स्वतःला कृतकृत्य मानूं लागला. ३. ४. ४१.

येथें चवथें कैरातपर्व समाप्त झालें.

इंद्रलोकाभिगमनपर्व ५.

अध्याय ४२ वा.

[१ स्वर्गांतून इंद्ररथाचें आगमन. २ त्यांतून पार्थाचें स्वर्गलोकीं गमन.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजेंद्रा, याप्रमाणें सर्व लोकपाल निघून गेले असतां शत्रूंचा नाश करणारा पार्थ देवेंद्राच्या रथाची वाट पाहूं लागला. तेव्हां बुद्धिमान् अर्जुनानें स्मरण करितांच मातलीनें युक्त असलेला महा तेजस्वी रथ आकाशाला प्रकाशित करीत व जणुंकाय मेघांचें विदारण करीत खालीं येत असलेला त्याला दिसला. तो देवेंद्राचा रथ आपल्या मेघगर्जनेसारख्या नादानें दाही दिशांना भरून सोडीत होता.

त्या रथावर ज्यांचें दर्शन उग्र आहे, अशा भयंकर गदा, तलवारी व शक्ति लटकत होत्या. ज्यांचा प्रभाव दिव्य आहे, असे प्रास, ज्यांवर दृष्टि ठरत नाहीं, अशा विजा, अशनि, चक्रयुक्त बंदुका, वेगानें वायु उत्पन्न करणारे वायुस्फोट, अशनि व ध्वनि यांनीं युक्त असलेले महामेघ, ज्यांचीं मुखें प्रज्वलित झालीं आहेत असे धिप्पाड व भयंकर नाग, हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखराप्रमाणें दिसणारे पाषाणांचे ढीग इत्यादि युद्धसामग्री होती. त्या रथाला रेशमासारख्या पिंगट वर्णाचे व वायूसारखे वेगवान् हजारों अश्व जोडिले होते. ते अलौकिक मायामय रथाला इतक्या वेगानें वहात होते कीं त्यावर अर्जुनाची दृष्टिहि ठरेना. त्या महाभाग पांडवानें त्या श्रेष्ठ रथावर सुवर्णानें भूषविलेला 'वैजयंत' नांवाचा अतिशय तेजस्वी ध्वज पाहिला. त्या श्रेष्ठ रथावर तप्त सुवर्णासारख्या तेजस्वी भूषणांनीं विभूषित झालेल्या मातलीला पाहून हा कोणी देव असावा असें फाल्गुनाला वाटलें. तो असा तर्क करीत आहे, तोंच इंद्रसारथि मातलि नम्र होऊन त्याच्यापुढें आला व म्हणाला—

"हे शक्रात्मजा, इंद्र तुला भेटण्याची इच्छा करीत आहे. यास्तव तूं इंद्राच्या या श्रेष्ठ रथावर आरूढ हो. तुझा पिता शतक्रतु मला म्हणाला कीं, येथें आलेल्या कुंतीपुत्राला सर्व देव पाहोत. देव, ऋषि, गंधर्व व अप्सरा यांनीं परिवेष्टित झालेला व तुला पहाण्याची इच्छा करणारा तो इंद्र तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. हे वीरा, देवेंद्राच्या आज्ञेनें तूं माझ्याबरोबर या लोकांतून देवलोकीं चल. तेथें अस्त्रप्राप्ति झाल्यानंतर तूं पुनः परत येशील."

अर्जुन—हे मातले, तूं अगोदर सत्वर जाऊन या श्रेष्ठ रथावर आरूढ हो. विपुल दक्षिणा देऊन मोठाले यज्ञ करणाऱ्या व राजसूय-अश्वमेधासारखे शेकडों ऋतु करणाऱ्या भाग्यवान् नृपालांसहि हा रथ दुर्लभ आहे. देवता किंवा दानव महत्तप आचरिल्यावांचून या उत्तम रथाला स्पर्श करण्यास किंवा पहाण्यासहि समर्थ होत नाहींत, मग ते त्यावर आरूढ कसे होणार! हे महाप्राज्ञा, तूं रथारूढ होऊन अश्वांना स्थिर केलेंस म्हणजे पुण्यात्मे जसे सन्मार्गाला अनुसरतात तसा मी रथारूढ होईन.

वैशंपायन—हे राजा, पार्थाचें हें वचन ऐकून शक्रसारथि मातलि रथारूढ झाला व रज्जु ओढून अश्वांचें नियमन करूं लागला. तेव्हां अर्जुन संतुष्ट मनानें गंगेंत स्नान करून शुचिर्भूत झाला व यथाविधि जप आणि पितरांचें तर्पण करून शैलराज मंदर पर्वताची स्तुति करूं लागला.

तो म्हणाला—हे अद्रिराज, तूं स्वर्गाची इच्छा करणारे पुण्यशील साधु व पुण्यकर्में करणारे मुनि, यांचें सर्वदा आश्रयस्थान आहेस. हे शैला, तुझ्या प्रसादानें ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य क्लेशरहित होऊन स्वर्गलोकीं देवांबरोबर संचार करितात. तुझ्या पृष्ठभागीं अनेक पवित्र तीर्थें आहेत. सर्व मुनि तुझा आश्रय करितात. मी तुझ्या शिखरावर आजवर सुखानें राहिलों. आतां मी तुझा निरोप घेऊन जातों. तुझ्या शिखरावर असलेले अनेक लताकुंज, नद्या निर्झर, आणि पवित्र तीर्थें मीं पाहिलीं. त्याचप्रमाणें सुवासिक व रुचकर फळें मीं भक्षण केलीं. तुझ्या निर्झरांतून वहाणारें अमृतासारखें मधुर व निर्मल उदक मीं प्राशन केलें. हे प्रभो, पित्याच्या अंकावर लोळणाऱ्या बालकाप्रमाणें मीं तुझ्या पृष्ठभागावर क्रीडा केली. अप्सरागणांनीं व्याप्त असलेल्या आणि ब्रह्मघोषानें नादित झालेल्या तुझ्या या श्रेष्ठ शिखरावर मी सुखानें वास केला.

(२) हे राजा, शत्रूंचा संहार करणारा अर्जुन याप्रमाणें त्या शैल्यराजाचा निरोप घेऊन दिव्य रथावर जेव्हां आरूढ झाला. त्या वेळीं तो प्रकाशणाऱ्या सूर्याप्रमाणें शोभला.

अद्भुत कर्में करणारा कुरुनंदन त्या श्रेष्ठ रथांत बसून मोठ्या संतोषानें अंतरिक्षांत जसा वर वर जाऊं लागला तसा तसा तो धर्माचरणी मानवांनाहि दिसेनासा झाला. पार्थानें त्या स्वर्गमार्गांत हजारों आश्चर्यकारक विमानें पाहिलीं.

राजा, तेथील लोक सूर्य, चंद्र किंवा अग्नि यांनीं प्रकाशित होत नसून ते स्वतःच्या पुण्यप्रभावानें स्वतःच प्रकाशतात. तेच आपल्याला पृथ्वीवरून नक्षत्र-

रूपानें प्रकाशत असलेले दिसतात. त्यांचीं शरीरें अतिशय मोठीं असूनहि दूर अंतरामुळें आपल्याला तीं या लोकीं दीपाप्रमाणें लहान भासतात.

त्या बुद्धिमान् अर्जुनानें तेथें आपापल्या स्थानीं स्वतःच्या दिप्तीनें प्रकाशित होणारे राजर्षि, सिद्ध, धारातीर्थी पडलेले वीर, तपानें स्वर्गलोकीं गेलेले तपस्वी, सूर्यासारखे तेजस्वी असलेले हजारों गंधर्व, त्याचप्रमाणें गुह्यक, ऋषि व अप्सरांचे गण, यांचे सूर्याप्रमाणें तेजस्वी लोक पाहिले व अत्यंत विस्मित होऊन त्याविषयीं मातलीला प्रश्न केला.

तेव्हां इंद्राचा सारथि त्याला प्रेमानें म्हणाला—" हे पार्था, हे सर्व पुण्यवान् प्राणी आपापल्या स्थानीं स्थित आहेत. हे प्रभो, त्यांनाच तूं भूतलावरून तारारूपानें पाहतोस "

त्यानंतर पार्थानें इंद्रलोकाच्या द्वारांत उभा असलेला विजयी ऐरावत पाहिला. त्याला कैलासाच्या शिखरांप्रमाणें चार शुभ्र दंत होते. शेवटीं त्या पांडुनंदनानें सिद्धमार्गाचें आक्रमण करून प्राचीन मांधात्याप्रमाणें त्या सर्व लोकांचेंहि उल्लंघन केलें. याप्रमाणें जातां जातां तो यशस्वी पांडुनंदन स्वर्गलोकीं जाऊन पोंचला व तेथें त्यानें इंद्राची अमरावती नगरी पाहिली. ३. ५. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ पार्थाचा अमरावतींत प्रवेश व सत्कार.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजा, पार्थानें सिद्ध-चारणांनीं सेवन केलेली ती रम्य नगरी अवलोकन केली. ती सर्व ऋतूंत येणाऱ्या पुष्पांनीं व पवित्र वृक्षांनीं सुशोभित झाली होती. तेथील कुसुमांच्या मधुर सुवासानें सुगंधित झालेला मंद वायु सर्वत्र वहात होता. तेथें दिव्य अप्सरोगणांनीं सेवन केलेलें नंदनवनहि त्यानें पाहिलें. तेथील दिव्य कुसुमांनीं युक्त असलेले वृक्ष हालत असल्यामुळें जणुकाय ते आपल्याला बोलावीतच आहेत, असें त्याला वाटलें.

अशा प्रकारचा तो पुण्यवानांचा लोक तीव्र तप आचरिल्यावांचून दृष्टीं पडणें शक्य नाहीं. तो लोक अग्निहोत्र न करणारांस, युद्धांतून पराङ्मुख होणारांस, यज्ञ न करणारांस, वेदश्रुति वर्ज्य करणारांस, तीर्थांत स्नान न करणारांस व यज्ञ-दानांपासून बहिष्कृत केलेल्या पाप्यांस दिसणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणें

यज्ञांचा विध्वंस करणारे, शूद्र, मद्यपान करणारे, गुरुपत्नीगमन करणारे, मांसाशन करणारे व इतर दुरात्मे यांस तो पुण्यलोक पहातां येणें शक्य नाहीं.

त्या महाबाहु अर्जुनानें श्रुतिमनोहर गीतानें नादित झालेलें तें दिव्य वन पहात शक्राच्या त्या प्रिय नगरींत प्रवेश केला. तेथें त्यानें असंख्य कामगामी देवविमानें स्थित असलेलीं व समीप येत असलेलीं पाहिलीं.

त्या वेळीं हृष्ट झालेले देव, सिद्ध, गंधर्व व परमर्षि यांनीं मंगल आशीर्वादांनीं, गंधर्व व अप्सरा यांजकडून स्तुति केल्या जाणाऱ्या व पवित्र सुगंधित वायूनें सेविलेल्या त्या पांडुपुत्राचा मोठा सत्कार केला. दिव्य वाद्यें वाजवून त्याची स्तुति केली. इतक्यांत तो पराक्रमी पांडव शंख व दुंदुभी यांनीं दुमदुमून गेलेल्या ' सुरवीथी '-नामक नक्षत्रमार्गास प्राप्त झाला.

तेव्हां इंद्राज्ञेनें सर्व बाजूंनीं स्तुति केला जाणारा तो कुरुनंदन पार्थ साध्य, दहा विश्वेदेव, एकुणपन्नास मरुत्, दोन अश्विनिकुमार, बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र त्याचप्रमाणें शुद्धचरित ब्रह्मर्षि, दिलीपप्रभृति अनेक राजर्षि, तुंबुरु, नारद हाहा-हूहू गंधर्व या सर्वांना भेटून देवराज शक्रापाशीं आला व त्या श्रेष्ठ रथांतून उतरून आपला पिता जो साक्षात् देवेंद्र त्याला भेटला.

त्या वेळीं त्या पाकशासन इंद्रावर सुंदर सुवर्णदंडानें युक्त असलेलें शुभ्र छत्र धरिलें होतें. दिव्य सुवासानें सुगंधित केलेल्या पंख्यानें त्याला वारा घालून विश्वावसुप्रभृति मुख्य गंधर्व स्तुति आणि वंदन यांच्यायोगें त्याची परिचर्या करीत होते. श्रेष्ठ द्विज ऋक्, यजुष्, आणि साम यांतील ऋचांनीं शक्राची स्तुति करीत होते.

तेव्हां पराक्रमी कौंतेयानें इंद्रापाशीं जाऊन त्याला शिरसा प्रणाम करितांच त्या सुरेंद्रानेंहि आपल्या पुष्ट बाहूंनीं त्याला जवळ घेऊन आलिंगन दिलें व आपल्या दोन्ही हातांनीं त्याला जवळ घेऊन देवर्षिगणानें सेवन केलेल्या पवित्र शक्रासनावर आपल्या संनिध बसविलें. नंतर त्या देवेंद्रानें पार्थाच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून विनयानें नम्र झालेल्या त्या धनंजयाला आपल्या मांडीवर घेतलें.

याप्रमाणें सहस्रनेत्र इंद्राच्या आज्ञेनें पार्थ शक्रासनावर बसला असतां तो जणुं काय दुसरा इंद्रच भासला. त्यानंतर वृत्राचा वध करणाऱ्या सुरेंद्रानें आपल्या सुगंधयुक्त पवित्र हस्तानें अर्जुनाच्या शुभ मुखाला स्पर्श करून त्याचें

सांत्वन केलें. धनुष्याच्या प्रत्यंचेचे घट्टे पडून कठिण झालेल्या व सुवर्णाच्या स्तंभाप्रमाणें असलेल्या त्याच्या दोन्ही बाहूंना आपल्या वज्रचिह्नानें युक्त असलेल्या हातानें कुरवाळिलें आणि त्याच्या अंगावरून हात फिरविला.

कृष्ण चतुर्दशीच्या दिवशीं एका राशींत आलेले चंद्र-सूर्य आकाशाला जसे भूषवितात, त्याप्रमाणें एका आसनावर बसलेल्या त्या उभयतांनीं देवसभेला शोभविलें. तेथें सामगायनांत कुशल असलेल्या तुंबुरु-प्रभृति गंधर्वश्रेष्ठांनीं उत्कृष्ट गायन केलें व घृताची, मेनका, रंभा, पूर्वचित्ति, स्वयंप्रभा, उर्वशी, मिश्रकेशी, दंडगौरी, वरूथिनी, गोपाली, सहजन्या, प्रजागरा, चित्रसेना, चित्र-लेखा, सहा, मधुरस्वरा, या व इतरहि असंख्य अप्सरांनीं नयनमनोहर नृत्य केलें. त्या सर्वहि लावण्यसंपन्न असून आपल्या विविध हावभावांनीं सिद्धांचेंहि चित्त आकर्षण करीत असत. ३. ५. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ अर्जुनाचा स्वर्गलोकांतील वास व अस्त्रादिकांची प्राप्ति.]

(१) वैशंपायन—राजा, याप्रमाणें शक्राच्या आज्ञेनें गंधर्वांसह त्या सर्व देवांनीं पार्थाचा पाद्यादिकांनीं उत्तमप्रकारें सत्कार केला व त्या राजपुत्राकडून पाद्य-आचमनीयांचा स्वीकार करवून त्याचा इंद्रभुवनांत प्रवेश करविला. याप्रमाणें सत्कार केला गेलेला तो पार्थ आपल्या पितृगृहीं राहिला आणि त्या मध्यम पांडवानें प्रयोग व उपसंहार यांसह महा-अस्त्रांचें शिक्षण घेतलें. त्याचप्रमाणें इंद्राच्या हातांतील त्याचें अतिशय प्रिय व शत्रूला दुःसह असलेलें वज्रास्त्र आणि मेघासारखी गर्जना करणारा अशनि यांचेंहि त्यानें ग्रहण केलें. त्या अशन्यस्त्राचा प्रयोग केला असतां त्या प्रदेशीं अकालीं मेघ उत्पन्न होतात व मयूर नृत्य करूं लागतात.

राजा, धर्मात्मा पार्थ इंद्राच्या आज्ञेवरून पांच वर्षें स्वर्गांतील ऐश्वर्य भोगीत सुखानें जरी राहिला होता तरी भ्रात्यांच्या स्मरणानें तो वारंवार उद्विग्न होत असे. म्हणून एकदा कृतास्त्र झालेल्या अर्जुनाला इंद्र म्हणाला—"हे कौंतेया, तूं चित्रसेन गंधर्वापासून गायन व नृत्य यांचें शिक्षण संपादन कर. तसेंच, मनुष्यलोकीं दुर्लभ असलेल्या देवलोकींच्या वादनाचेंहि ज्ञान तूं प्राप्त करून घे. त्यायोगें तुझें पुढें कल्याण होईल."

इतकें बोलून त्या पुरंदरानें पार्थाला आपला सखा जो चित्रसेन त्याच्या स्वाधीन केलें. त्याच्या सहवासांत पार्थ गीत, नित्य व वादन यांचें शिक्षण घेत सुखानें काल कंठीत होता; तरी द्यूतापासून उत्पन्न झालेल्या क्लेशांचें वारंवार स्मरण होत असल्यामुळें त्याच्या मनाला शांति प्राप्त झाली नाहीं. दुःशासन व सौबल शकुनि यांच्या वधाची इच्छा करणारा तो नेहमीं खिन्न होत असे.

तथापि चित्रसेनाशीं अतिशय स्नेह जडल्यामुळें नृत्य आणि वादन यांचें थोडें थोडें शिक्षण घेऊन अल्पकालांतच तो सर्व प्रकारच्या गायन-वादनांत प्रवीण झाला. परंतु माता कुंती व युधिष्ठिरादि भ्राते यांच्या वारंवार होणाऱ्या स्मरणामुळें त्याच्या मनाला इंद्रभुवनांतहि शांति मिळाली नाहीं. ३. ५. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ इंद्राच्या आज्ञेनें चित्रसेनाचें उर्वशीकडे गमन. २ पार्थाकडे जाण्याचा संकेत.]

(१) **वैशंपायन**—हे राजा जनमेजया, त्यानंतर पार्थाची दृष्टि उर्वशीकडे गेली आहे, असें पाहून देवेंद्र एकांतामध्यें चित्रसेनाला म्हणाला-" हे गंधर्वराज, मी तुला अप्सराश्रेष्ठ उर्वशीकडे पाठवीत आहें. तूं तिकडे जा आणि तिला धनंजयापाशीं जाऊन त्याच्या सेवेंत सादर होण्यास सांग. माझ्या आज्ञेनें हा पुरुषश्रेष्ठ अस्त्रविद्येंत जसा निष्णात झाला आहे, तसेंच तूं त्याला स्त्रीसमागमांतहि प्रवीण कर."

वासवाचे हे शब्द ऐकून 'ठीक आहे' असें बोलून व इंद्राची अनुज्ञा घेऊन तो गंधर्वराज त्या श्रेष्ठ उर्वशीपाशीं गेला. तिला पाहून व ओळखून तो अतिशय हृष्ट झाला. तिनें त्याचें सत्कारपूर्वक स्वागत करून सुखासनावर बसविलें असतां तो चित्ररथ स्मित करून तिला म्हणाला-" हे सुंदरि, स्वर्गाधिपति इंद्राच्या आज्ञेनें तुझ्या अनुग्रहाच्या इच्छेनें मी तुजकडे आलों आहें, हें लक्षांत असूं दे.

हे उर्वशि, महेंद्र व वरुण यांच्या उपमेस योग्य असलेला वीर अर्जुन तुला ठाऊकच आहे. तो पराक्रमी पार्थ श्री, शील, रूप, व्रत, दम इत्यादि सहज गुणांनीं युक्त आहे, अशी त्याची देव व मनुष्य यांत प्रसिद्धि आहे. तो अति तेजस्वी व शूर आहे. सामान्य पुरुषांपेक्षां याच्या ठिकाणीं गुरुशुश्रूषा व धारणाशक्ति आठपट अधिक आहे.

तो क्षमावान् व मत्सरशून्य आहे. त्यानें सांग चार वेद व उपनिषदें यांचें अध्ययन केलेलें आहे. तो ब्रह्मचर्य, अनालस्य, मातेच्या व पित्याच्या कुलापासून प्राप्त झालेले गुण व तारुण्य यांनीं संपन्न आहे. इंद्राप्रमाणें तो एकटाच सर्व त्रिभुवनाचें रक्षण करण्यास समर्थ आहे. तो आत्मश्लाघा कधीं करीत नाहीं. तो नेहमीं मान्यांचा सत्कार करितो. सूक्ष्म व सूक्ष्मतर धर्मेहि एखाद्या स्थूल पदार्थाप्रमाणें त्याला तत्काल ज्ञात होतात. तो प्रियभाषण करणारा वीर सुहृदांना विविध प्रकारच्या अन्न-पानांनीं तृप्त करीत असतो. तो सत्यप्रतिज्ञ पार्थ पूजार्ह, श्रेष्ठ वक्ता, स्वरूपवान् व अहंकाररहित आहे. तो भक्तांवर अनुकंपा करणारा धनंजय सुखद व म्हणूनच प्रेमास्पद आहे. तो सत्यप्रिय असून सर्व इष्ट गुणांनीं महेंद्र व वरुण त्यांच्या तोडीचा आहे. अशा त्या वीर अर्जुनाला स्वर्गातील अप्सरासंगाचा लाभ मिळावा म्हणून इंद्राच्या आज्ञेनें तो तुजपाशीं येईल. तेव्हां हे कल्याणि, तुझ्या कामनेनें आलेल्या त्या धनंजयाचा तूं मनोरथ पूर्ण कर."

(२) चित्रसेनाचें हें भाषण ऐकून त्या निष्पाप उर्वशीनें स्मित केलें व हा आपल्यावर फार मोठा अनुग्रहच आहे, असें मानून प्रेमानें त्याला म्हटलें—"हे गंधर्वराज, तूं अर्जुनाच्या गुणांचें जें अंशतः वर्णन केलेंस तें ऐकून पूर्वीच कामव्यथेनें व्याकुळ झालेली मी त्याला वरणार नाहीं, असें कसें होईल ! देवेंद्राची आज्ञा व तुझी इच्छा मला शिरसामान्य आहे. फाल्गुनाचें गुणवर्णन ऐकून मीं अतिशय कामविह्वल झालें आहें. यास्तव मीच स्वतः मोठ्या प्रेमानें पार्थापाशीं जाईन. तूं खुशाल परत जा." ३. ५. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ उर्वशीचें पार्थभवनांत गमन. २ तिच्याशीं अर्जुनाचा संवाद. ३ उर्वशीनें त्यास दिलेला शाप. ४ इंद्रानें केलेलें अर्जुनाचें सांत्वन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें चित्रसेन गंधर्वाला निरोप देऊन उर्वशीनें त्याला संतुष्ट केलें. त्यानंतर पार्थाच्या समागमासाठीं उत्सुक झालेल्या त्या अप्सरेनें स्नान केलें. मदनबाणांनीं पीडिलेल्या त्या शुचिस्मितेनें मनोहर अलंकार आणि प्रफुल्लित सुवासिक पुष्पमाला धारण केल्या व दिव्य आस्तरणांनीं सुशोभित केलेल्या

विस्तीर्ण शय्येवर ती देवस्त्री विक्षिप्त चित्तानें अर्जुनाचें चिंतन करीत बसली. ती महाभागा आपल्या संकल्पानेंच अर्जुनाला कल्पून मनांतल्या मनांत त्याला रमवूं लागली. सूर्यास्त होऊन निशा प्रवृत्त झाली. प्रदोषकाळींच चंद्रोदय झाला. तेव्हां ती सुंदरी आपल्या मंदिरांतून बाहेर पडून अर्जुनाच्या गृहाकडे निघाली. मार्गानें जात असतां ती अप्सरा आपल्या मृदु, दीर्घ व कुरळ्या केसांत गुंफलेल्या सुगंधी पुष्पांस वारंवार हातानें स्पर्श करूं लागली. अर्जुनाला उद्देशून ती नेत्रकटाक्ष फेकून स्वतःशींच बोलूं लागली. आपली सौम्य कांति व शशिवदन यांच्या योगानें ती जणुंकाय चंद्राशींच स्पर्धा करीत होती. दिव्य अंगराग व चंदनाची उटी यांच्या योगानें स्वभावतःच मनोहर असलेलें तिचें वक्षःस्थल अधिकच शोभलें व अर्जुनाच्या चिंतनानें स्फुरण पावूं लागलें.

प्रत्येक पावलाला तिचें ऊर्ध्व शरीर अवयवांच्या भारामुळें क्षुब्ध व नम्र होत असे. तिचा मध्यभाग उदरस्थ त्रिवलीनें फारच शोभत होता. पुष्ट व विस्तीर्ण नितंबप्रदेश अधोमुख पर्वतशिखराप्रमाणें भासत होता. पार्थाच्या समागमेच्छेनें तिचे सर्व अवयव क्षुब्ध झाले असून त्या वेळीं ती आपल्या अंगकांतीनें दिव्य ऋषींचेंहि मन क्षुब्ध करीत होती.

तिनें परिधान केलेलें शुभ्र वस्त्र, तिचा निर्दोष जघनप्रदेश, कमलासारखें रक्तवर्ण पादतल, अंगुलि, ऊरु, जंघा, अल्प प्रमाणांत केलेल्या मद्यप्राशनामुळें उत्पन्न झालेला थोडासा मद व विविध विलास यांच्या योगानें ती उर्वशी अधिकच प्रेक्षणीय झाली.

मार्गांत सिद्ध, चारण, गंधर्व त्या विलासिनीकडे पाहूं लागले. अनेक आश्चर्यांनीं युक्त असलेल्या स्वर्गांतहि ती भामिनी अतिशय दर्शनीय झाली. त्या वेळीं त्या उर्वशीनें अति विरल नीलवर्ण उत्तरीयानें आपला रम्य देह आच्छादित केला होता, त्यामुळें ती मेघाच्छादित चंद्रलेखेप्रमाणें भासली.

(२) हे पारिक्षिता, याप्रमाणें अनेक संकल्प करून पांडुपुत्र अर्जुनाच्या भवनाकडे निघालेली ती प्रसिद्ध अप्सरा मनोवेगानें किंवा वायुवेगानें एका क्षणांत त्याच्या द्वारापर्यंत येऊन पोंचली. द्वारपालांनीं अर्जुनाला ती आल्याचें निवेदन केलें. तें ऐकून धर्मज्ञ अर्जुन मनांत साशंक झाला व रात्रीं आपल्या मनोहर मंदिरांत आलेल्याहि तिचें स्वागत करण्यासाठीं तो बाहेर आला. पण त्या कामुकीचा वेष पाहून तो लज्जित झाला. त्या भामिनीकडे त्याला पहावेना.

तथापि त्या वीरानें मोठ्या धैर्यानें अभिवादन करून गुरूप्रमाणें तिचा सत्कार केला व तो पापभीरु पांडुपुत्र तिला म्हणाला—“ हे श्रेष्ठ अप्सरे, मी तुला शिरसाष्टांग प्रणाम करितों. हे देवि, तुझी काय आज्ञा आहे ! हा तुझा दास तुझ्यापुढें उभा आहे.”

राजा, पार्थाचें हें वचन ऐकून मदनवश झालेली उर्वशी देहभान विसरली व तिनें चित्ररथ गंधर्वाचें सर्व भाषण त्याला निवेदन केलें. उर्वशी म्हणाली— “ हे नरोत्तमा, चित्रसेन गंधर्वानें मला काय सांगितलें तें मी तुला सविस्तर सांगतें, ऐक.”

तूं जेव्हां या देवलोकीं आलास, तेव्हां देवेंद्राच्या सभेंत तुझ्या सत्कारार्थ परमोत्सव चालला असतां तेथें रुद्र, आदित्य, अश्विनिकुमार, वसु, महर्षि व श्रेष्ठ राजर्षि यांचे संघ, सिद्ध, चारण, यक्ष, महोरग इत्यादि सर्व आपापल्या योग्यतेप्रमाणें स्व-स्व-स्थानीं विराजमान झाले. गंधर्व दिव्य व मनोहर गायन करूं लागले, वादक दिव्य वाद्यें वाजवूं लागले व अप्सरा नृत्य करूं लागल्या. त्या वेळीं तूं मजकडे अनिमिष दृष्टीनें पहात होतास. माझ्या सारख्या अनेक अप्सरा नृत्य करीत असतांना तूं मजकडेच पहात आहेस, हें इंद्राच्या लक्षांत आलें.

त्यानंतर देवांचा तो महोत्सव समाप्त झाला. सर्व देव तुझ्या पित्याच्या आज्ञेनें आपापल्या भवनास निघून गेले. सर्व श्रेष्ठ अप्सराहि स्वस्थानीं गेल्या. हे शत्रुनाशका अर्जुना, तुझ्या पित्यानें स्वस्थानीं जाण्याची आज्ञा केली असतां इतर अप्सरांबरोबर मीहि स्वगृहीं गेलें. नंतर बऱ्याच दिवसांनीं चित्रसेन गंधर्व इंद्राच्या आज्ञेनें मजकडे आला व म्हणाला—“ हे सुंदरि, मला देवेंद्रानें तुजकडे पाठविलें आहे. यास्तव हे वीरा, तूं देवेंद्राचें, माझें व आपलेंहि प्रिय कर. तूं रणांत इंद्राप्रमाणें शूर व सर्वदा उदार असलेल्या पार्थाची कामना कर.”

धनंजया, देवेंद्राचें हें आज्ञावचन प्रमाण मानून त्याच्या अनुज्ञेनें मी तुजपाशीं आलें आहें. हे वीरा, तुझ्या गुणांनीं माझ्या चित्ताचें हरण केलें आहे. मी कामवश झालें आहें. फार दिवसांपासून मी तुझ्या समागमाची इच्छा करीत आहें. यास्तव तुझी सेवा करण्यासाठीं आलेल्या माझा मनोरथ तूं पूर्ण कर.”

राजा जनमेजया, श्रेष्ठ उर्वशीचें असें अकल्पित भाषण ऐकून अर्जुन अतिशय लज्जित झाला. त्या स्वर्गलोकामध्यें निवास करणारा तो महात्मा दोन्ही हातांनीं

आपले कान झांकून त्या अप्सरेला म्हणाला—" हे भामिनि, मी असल्या दुष्कर्मामध्यें प्रवृत्त होण्यास योग्य आहें, असें समजून तूं जें मला बोलत आहेस. तें श्रवण करण्यासहि मी समर्थ नाहीं. असलें भाषण ऐकण्यापेक्षां माझें हें श्रवणेंद्रिय बधिर झालें तरी चालेल. हे सुभगे, खरोखर तूं मला गुरुपत्नीसमान आहेस. हे सुंदरि, मला जशी महाभागा कुंती किंवा इंद्राणी शची पूज्य आहे, तशीच तूंहि आहेस, यांत कांहीं शंका नाहीं. हे शुभे, त्या देवसभेमध्यें मी विशेषतः तुजकडेच जो पहात होतों, त्याचें सत्य कारण मी तुला सांगतों, ऐक. 'ही प्रसन्नमुखी उर्वशी माझ्या पौरववंशाची जननी आहे' या आशयानें प्रसन्नचित्त होऊन मी तुजकडे आदरानें पहात होतों. यास्तव हे कल्याणि, तूं मजविषयीं अशी विपरीत कल्पना करूं नको. तूं माझ्या वंशाची वृद्धि करणारी आहेस. त्यामुळें हे अप्सरे, तूं मला माझ्या गुरूंहूनहि अधिक आदरणीय आहेस. माझा पिता पांडु, शांतनु, भरत, इत्यादि गुरूंहूनहि तूं गुरुतर आहेस."

हें ऐकून उर्वशी म्हणाली--हे शक्रनंदना, आम्ही देवलोकांतील सर्व अप्सरा निष्प्रतिबंध आहों. आम्ही कोणत्याहि पुरुषाच्या प्रतिबंधांत रहात नाहीं. आमच्याशीं समागम केल्यानें कोणाहि पुरुषाला दोष लागत नाहीं. यास्तव हे वीरा, तूं मला आपल्या गुरुस्थानीं मानूं नको. पुरुवंशांतील जे पुत्र-पौत्र तपःसामर्थ्यानें देवलोकीं आले आहेत ते सर्व आमचें रंजन करितात व त्यांना त्यापासून कांहीं दोषहि लागत नाहीं. यास्तव हे मानदा, मदनानें संतप्त व आर्त होऊन मोठ्या भक्तीनें तुजसमीप आलेल्या माझा त्याग करूं नको. हे धनुर्धरा, मजवर प्रसन्न हो व माझें सेवन कर.

अर्जुन—हे पूज्य उर्वशी, तूं माझें सत्य भाषण ऐक. मी जें बोलत आहें तें सर्व दिशा, विदिशा व सर्व देवताहि ऐकोत. हे निष्पापे, आज मला जशी कुंती, माद्री किंवा शची श्रेष्ठ वाटत आहे, तशीच माझ्या वंशाची जननी असलेली तूंहि मला पूज्य आहेस. हे अप्सरे, तुझ्या चरणांवर मस्तक ठेवून मी तुला शरण आलों आहें. यास्तव तूं आतां जा. तूं मला मातेप्रमाणें पूज्य असल्यामुळें पुत्राप्रमाणें माझें रक्षण करणेंच तुला उचित आहे.

(३) वैशंपायन—राजा परिक्षिता, पार्थानें असें सत्य व नम्र भाषण केलें असतांहि कामवश झालेल्या उर्वशीला अतिशय क्रोध आला. ती आपलें देहभान विसरली. तिचें अंग थरथर कापूं लागलें व त्या अबलेनें आपल्या भ्रुकुटि वक्र करून वीर धनंजयाला असा शाप दिला—

उर्वशी—हे मूढा, मी तुझ्या पित्याच्या अनुज्ञेनें स्वतः तुझ्या गृहीं चालून आलें असतां तूं ज्या अर्थी कामवश झालेल्या माझें अभिनंदन करीत नाहींस, त्या अर्थी तूं स्त्रीसमूहांत मानरहित नर्तक होऊन व 'अपुरुष' अशा संज्ञेस पात्र होऊन 'क्लीबा'-प्रमाणें संचार करशील.

राजा, त्या पापभीरु अर्जुनाला असा शाप देऊन उर्वशी मोठ्या त्वेषानें स्वगृहीं परत आली. त्या वेळीं तिचे दोन्ही ओंठ थरथर कांपत असून ती दीर्घ व उष्ण निःश्वास सोडीत होती. याप्रमाणें ती अप्सरा अकृतार्थ होऊन परत गेली असतां तिच्या शापवचनानें व्यथित झालेला वीर अर्जुनहि त्वरेनें चित्रसेन गंधर्वाकडे गेला व त्यानें रात्रीं घडलेलें उर्वशीचें सर्व वृत्त त्यास निवेदन केलें व तिनें क्रुद्ध होऊन दिलेला शापहि त्या आपल्या मित्राला पुनः पुनः सांगितला.

(४) तेव्हां अर्जुनासारख्या वीराला असा शाप होणें ही त्याची फारच मोठी हानि आहे, हें जाणून चित्रसेनानेंहि देवराज इंद्राला तें सर्व इत्थंभूत वृत्त तत्काल निवेदन केलें. त्या वेळीं पुत्रवत्सल इंद्रानें त्या लोकोत्तर वीराला एकांतांत बोलावून व शुभवचनांनीं त्याचें सांत्वन करून मोठ्या संतोषानें त्यास म्हटलें—"वत्सा, तुझ्या सारख्या लोकोत्तर जितेंद्रिय पुत्रामुळें आज तुझी जननी पृथा सुपुत्रवती झाली आहे. हे महाबाहो, तूं आज आपल्या स्वाभाविक धैर्यानें मोठमोठ्या ऋषींनाहि जिंकलें आहेस.

हे मानदा, उर्वशीनें तुला जो शाप दिला आहे, तोहि योग्य प्रसंगीं तुझें मोठें कार्य साधील. तो तुला प्रतिकूल न होतां अनुकूलच होईल. द्रौपदीसह तुम्हां पांच भ्रात्यांना भूलोकीं तेराव्या वर्षी एक वर्षभर अज्ञातवासांत रहावयाचें आहे. त्या वेळीं तूं या शापाचें फल भोगून त्याची निवृत्ति कर. त्या प्रसंगीं तूं नर्तकवेषानें व अपुरुषत्वानें एक वर्ष राहिलास म्हणजे तुझें पुरुषत्व तुला पुनः प्राप्त होईल."

राजा इंद्रानें त्या शत्रुनाशक अर्जुनाला असें सांगितलें असतां त्याला परम आल्हाद झाला. इंद्राच्या अनुग्रहानें उर्वशीचा प्रतिकूल शापहि अनुकूल झालेला पाहून त्या शापाचाहि त्यानें फारसा विचार केला नाहीं. त्यानंतर तो पांडुपुत्र धनंजय स्वर्गभवनांत यशस्वी चित्रसेनगंधर्वासह रममाण झाला.

वीर कौंतेयाचें हें अलौकिक चरित्र जो श्रवण करील त्याचें मन पापकर्मामध्यें कधींहि रत होणार नाहीं. देवेंद्रपुत्र जिष्णूचें हें दुष्कर पवित्र चरित्र ऐकून

भूलोकांतील नरेंद्र मद, दंभ, आसक्ति इत्यादि दोषांनीं रहित होतात व मरणोत्तर देवलोकीं जाऊन अनेकप्रकारचीं सुखें अनुभवितात. ३. ५. ४६

अध्याय ४७ वा.

[१ लोमशाचें स्वर्गलोकीं आगमन. २ त्यास अर्जुनाचें माहात्म्यकथन. ३ त्याच्याबरोबर युधिष्ठिराला पाठविलेला संदेश.]

वैशंपायन—हे भारता, सुप्रसिद्ध लोमश महर्षि भिन्न भिन्न लोकांतून भ्रमण करीत असतां एकदा इंद्राच्या दर्शनेच्छेनें स्वर्गलोकीं गेला. त्या महामुनीनें देवराजाचें मोठ्या आदरानें दर्शन घेतलें. त्यास नमस्कार केला व वासवाच्या अर्ध्यासनावर बसलेल्या पांडवालाहि त्यानें पाहिलें. इंद्रानें त्या महर्षीला श्रेष्ठ आसनावर बसावयास सांगितलें असतां महर्षींकडून सत्कार केला जाणारा तो द्विजश्रेष्ठ इंद्रानें दिलेल्या पवित्र आसनावर बसला व इंद्राच्या आसनावर बसलेल्या पार्थाला पाहून ' हा पृथापुत्र क्षत्रिय असतांना इंद्रासनावर बसण्यास समर्थ कसा झाला ! याचें असें कोणतें सुकृत आहे, यानें असे कोणते लोक जिंकिले आहेत कीं, ज्यामुळें याला हें सर्व देवांना पूज्य असलेलें श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झालें !' असा विचार त्याच्या मनांत आला.

(२) तेव्हां त्याचा आशय जाणून शचीपति इंद्र त्यास हंसत म्हणाला— " ब्रह्मर्षे, तुझ्या मनांत जो विकल्प आला आहे त्याचें समाधान मी तुला सांगतों, ऐक. हा सामान्य मर्त्य असून आपल्या पूर्व मिश्रकर्मामुळें मनुष्यत्वाला प्राप्त झालेला नाहीं. हा महाबाहु अर्जुन कुंतीच्या ठिकाणीं झालेला माझा पुत्र आहे. या वेळीं हा कांहीं कारणानें दिव्य अस्त्रें संपादन करण्याकरितां येथें आला आहे. हे महर्षे, तूं या पुराण ऋषिश्रेष्ठाला ओळखीत नाहींस. यास्तव हे ब्राह्मणा, हा कोण आहे व मनुष्यलोकीं कां अवतीर्ण झाला आहे तें मी तुला सांगतों.

महर्षे, नर व नारायण या नांवांनीं प्रसिद्ध असलेले जे दोन पुराण ऋषिश्रेष्ठ तेच हे हृषीकेश व धनंजय आहेत. नर-नारायण ऋषि त्रिभुवनांत प्रख्यात आहेत. तेच या वेळीं पवित्र पृथ्वीवर देवकार्यासाठीं अवतीर्ण झाले आहेत.

देव किंवा महात्मे ऋषि यांना जें ' बद्री ' या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें आश्रमपद कधीं दिसणेंहि शक्य नाहीं तेंच त्या विष्णूचें व जिष्णूचें पूर्वी निवास-

स्थान होतें. त्या पवित्र आश्रमपदापासूनच सिद्ध व चारण यांनीं सेवन केलेली गंगा प्रवृत्त झाली आहे. हे ब्रह्मर्षे, ते दोघे अति तेजस्वी नर-नारायण माझ्या प्रार्थनेला मान देऊन भूलोकीं उत्पन्न झाले आहेत. हे दोघे पराक्रमी कृष्ण कृष्णेला निमित्त करून भूमीचा भार उतरतील.

'निवातकवच' या नांवानें प्रसिद्ध असलेले कांहीं उन्मत्त असुर वरदानानें मोहित होऊन आम्हां देवांचा नित्य द्वेष करितात. बल व दर्प यांनीं युक्त असलेले ते असुर आम्हां सुरांचा नाश करण्याचा यत्न करीत आहेत. ते देवांची मुळींच भीति बाळगीत नाहींत. कारण ब्रह्मदेवानें त्यांना तसाच वर दिलेला आहे. पाताळांत रहाणारे ते क्रूर दनुज महाबलाढ्य आहेत. सर्व देवसमूहहि त्यांच्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाहीं.

हे लोमशा, भूलोकीं उत्पन्न झालेला जो श्रीमान् विष्णु तोच मधुसूदन हरि आहे. हाच भगवान् प्राचीन कपिल देव होय. हा देव नित्य अजित आहे. पूर्वी या महात्म्यानें कपिलदेवाच्या रूपानें रसातळाला खणणाऱ्या सगरात्मजांना केवल आपल्या दृष्टिक्षेपानें जाळून टाकिलें. आतांहि तो भगवान् कृष्ण व हा पार्थ हे दोघे मिळून आमचें फार मोठें कार्य करणार आहेत.

भगवान् विष्णु केवल दृष्टिपातानेंच सर्व निवातकवचांना त्यांच्या अनुगांसह जाळून टाकण्यास समर्थ आहे. पण या अल्प कार्यासाठीं त्याच मधुसूदनाला पुनः विनंति करणें योग्य नाहीं. कारण तो कपिलमूर्ति देव फार मोठा तेजोराशि आहे. त्याला अशा क्षुद्र कार्यासाठीं क्षुब्ध केल्यास तो सर्व जगत् जाळून टाकील.

हा पार्थ त्या सर्व निवातकवचांचा नाश करण्यास समर्थ आहे. हा शूर पृथापुत्र समरांगणांत त्या देवशत्रूंचा नाश करून पुनरपि मनुष्यलोकीं जाईल. यास्तव हे द्विजेंद्रा, तूं माझ्या आज्ञेनें आतां अगोदर भूलोकीं जा व काम्यक-वनांत या वीरासाठीं उत्कंठित होऊन राहिलेल्या युधिष्ठिराला भेट आणि त्या सत्यप्रतिज्ञ धर्मात्म्याला माझ्या आज्ञेनें असें सांग—

(३) "हे वीरा, तूं अर्जुनासाठीं यत्किंचित्‌हि सचिंत होऊं नको. सर्व दिव्य अस्त्रांनीं संपन्न झालेला हा तुझा वीर भ्राता लौकरच परत येईल. अप्रतिम बाहुवीर्य व दिव्य अस्त्रें संपादन केल्यावांचून युद्धामध्यें भीष्म-द्रोणादिकांना जिंकतां येणार नाहीं. पण या महापराक्रमी अर्जुनानें आमच्या सर्व

अस्त्रांचें ग्रहण केलें आहे व तो महात्मा दिव्य नृत्य, वादित्र व गीत यांमध्येंहि निष्णात झाला आहे. देवांना असाध्य असलेलें फार मोठें देवकार्य करून हा लवकरच तुला येऊन भेटेल. तोंवर हे राजा, तूंहि आपल्या सर्व भ्रात्यांसह पवित्र तीर्थांचें दर्शन घे. भूलोकांतील पवित्र तीर्थांमध्यें स्नान करून तूं निष्पाप हो. म्हणजे तुझा सर्व मनःसंताप शांत होईल. तूं निष्पाप व सुखी होशील आणि हे राजेंद्रा, दीर्घकाल भूलोकींचें राज्य भोगशील.

हे द्विजश्रेष्ठा, तूं तपोबलानें युक्त आहेस, यास्तव तो धर्मपुत्र युधिष्ठिर भूलोकीं तीर्थाटन करीत असतां तूं त्याचें रक्षण कर. पर्वतांतील दुर्गम प्रदेश व विषम देश यांमध्यें भयंकर राक्षस रहातात व ते पांडवांसारख्या पुण्यात्म्यांना सतत पीडा देतात; यास्तव तूं त्यांच्यापासून द्रौपदीसह त्या पांडुपुत्रांचें रक्षण कर."

राजा, महेंद्रानें लोमशाला अशी आज्ञा केली असतां शुद्धचित्त अर्जुनहि त्या महर्षीस सद्गदित कंठानें म्हणाला—"हे महर्षे, आपण त्या पांडुनंदनाचें रक्षण करा व तो प्रतापी राजा आपल्याकडून सुरक्षित राहून तीर्थाटन करील व विविध दानें देईल असें करा."

राजा जनमेजया, तेव्हां तो महात्मा तपस्वी लोमश 'ठीक आहे' असें अर्जुनाला सत्यवचन बोलून भूलोकांतील काम्यक वनाकडे जावयास निघाला आणि त्या पवित्र वनांत येऊन पोंचल्यावर अनेक तापस व तीन भ्राते यांनीं परिवेष्टित असलेल्या सपत्नीक कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला भेटला. ३. ५. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा संजयाला इंद्रलोकस्थ अर्जुनाच्या पराक्रमाविषयीं प्रश्न. २ अर्जुनाची प्रशंसा.]

(१) **जनमेजय**—हे विप्रश्रेष्ठा, अमित तेजस्वी पार्थाचें हें अतिशय अद्भुत कर्म ऐकून महाप्राज्ञ धृतराष्ट्र काय म्हणाला ?

वैशंपायन—हे राजेंद्रा, पार्थ इंद्रलोकीं गेल्याची वार्ता ऋषिश्रेष्ठ कृष्ण-द्वैपायनाच्या मुखानें ऐकून अंबिकापुत्र धृतराष्ट्रानें संजयाला असा प्रश्न केला.

धृतराष्ट्र—हे सारथे, बुद्धिमान् पार्थाचें सर्व अलौकिक कृत्य मीं जरी ऐकिलें आहे, तरी तें तुझ्याकडून पुनः सविस्तर ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. माझा दुर्बुद्धि पुत्र मंदमति असून पापनिश्चयी आहे. ग्राम्य धर्मांत आसक्त असलेला तो

दुरात्मा सर्व पृथ्वीचा घात करील आणि जो महात्मा विनोदादि स्वच्छंद प्रसंगींहि सत्य भाषणच करितो व अर्जुनासारखा वीर ज्याचा योद्धा आहे, त्या युधिष्ठिराला त्रैलोक्यहि प्राप्त होईल, यांत संशय नाहीं.

(२) महा पराक्रमी पार्थ शिलेवर घांसून पाजळलेल्या तीक्ष्ण धारेच्या नाराच व कर्णिक बाणांचा वर्षाव करीत असतां जरारहित मृत्युहि त्याच्यापुढें उभा रहाण्यास धजणार नाहीं, मग दुसरा कोण समर्थ होणार !

हे संजया, दुराधर्ष पांडवांशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग ज्यांच्यापुढें येऊन ठेपला आहे, ते माझे सर्व दुरात्मे पुत्र खरोखर मृत्यूच्या वश झाले आहेत. गांडीव धनुष्य धारण करणाऱ्या अर्जुनावर समरांत चाल करून जाणारा एखादा तरी रथी आमच्या पक्षांत आहे काय, याचा मी रात्रं-दिवस विचार करीत असूनहि मला अद्यापि त्याच्या तोडीचा एकहि धनुर्धर दिसत नाहीं.

द्रोण व कर्ण युद्धाला निघाले असतां भीष्महि समरांगणांत जाईल व त्यामुळें या लोकीं असंख्य वीरांचा नाश होईल, पण तेवढ्यानें आमचा विजय होईल, असें मला वाटत नाहीं. कारण कर्ण दयाळु व प्रमादशील आहे. द्रोणाचार्य गुरु वृद्ध आहे आणि पार्थ क्रोधी, बलवान्, उद्योगी व दृढपराक्रमी आहे. सर्व पांडव अस्त्रवेत्ते, शूर, महायशस्वी व अजिंक्य असून सार्वभौमत्वाची इच्छा करणारे आहेत. यास्तव त्यांचें तुमुल युद्ध होईल. त्यांत कोणत्याच पक्षाचा जय संभवत नाहीं. खरोखर फाल्गुनाच्या किंवा या वीरांच्या नाशानेंच हा संग्राम शांत होईल, त्यावांचून होणार नाहीं. परंतु अर्जुनाला जिंकणारा किंवा त्याचा वध करणारा या लोकीं कोणीहि विद्यमान नाहीं. शिवाय माझ्या पुत्रांवरील त्याचा क्रोध शांत होणार कसा ?

देवेंद्रासारख्या वीर धनंजयानें खांडव वनांत अग्नीला तृप्त केलें व राजसूय महायज्ञांत सर्व भूपालांना जिंकिलें. संजया, पर्वताच्या मस्तकावर पडलेलें वज्र पर्वताचा कांहीं तरी अवशेष ठेवितें, पण अर्जुनानें सोडलेला बाण शत्रूचा निःशेष नाश करितो.

ज्याप्रमाणें सूर्याचे किरण सर्व चराचर सृष्टीला तप्त करितात, त्याप्रमाणें पार्थाच्या हातांतून सुटलेले शर माझ्या पुत्रांना ताप देतील. रणांगणांत त्या सव्यसाचीच्या रथाचा ध्वनि ऐकून भयभीत झालेली सर्व भारती सेना इतस्ततः भटकूं लागेल, किंवा समरामध्यें त्यांच्या वधार्थ उद्युक्त झालेला पार्थ जेव्हां

त्यांच्यावर बाणवृष्टि करील त्या वेळीं तो विधात्यानें निर्माण केलेला साक्षात् अंतकच भासेल आणि असें झालें असतां त्याला जिंकणें अशक्यच होईल. ३. ५. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ संजय व धृतराष्ट्र यांचा पुढील अनर्थाविषयीं चिंतायुक्त संवाद.]

(१) **संजय**—हे महाराज, तूं दुर्योधनाविषयीं जें म्हटलेंस तें सर्व सत्य आहे. हे राजन्, महाबलाढ्य पांडव आपल्या धर्मपत्नी कृष्णेला अशा निंद्य प्रकारें सभेंत नेलेलें पाहून अतिशय क्रोधाविष्ट झाले आहेत. त्याचप्रमाणें दुःशासन व कर्ण यांचीं तीं दारुण, कर्णकटु व कुत्सित वचनें ऐकून पांडव अतिशय संतप्त झाले आहेत, यांत संशय नाहीं. हे महाराज, मीं असेंहि ऐकिलें आहे कीं, पार्थानें अकरा रुद्रांचें रूप धारण करणाऱ्या महेश्वरास संग्रामांत आपल्या धनुर्विद्येनें प्रसन्न करून त्याचा मोठा अनुग्रह संपादन केला आहे.

हे प्रभो, पार्थाच्या सामर्थ्याची परीक्षा पहाण्यासाठीं साक्षात् भगवान् शंकरानें किरातरूप धारण करून त्याच्याशीं युद्ध केलें. त्याचप्रमाणें तेथें सर्व लोकपालांनींहि अस्त्रप्राप्तीसाठीं तपश्चर्या करणाऱ्या अजिंक्य अर्जुनाला दर्शन दिलें. खरोखर या लोकीं फाल्गुनावांचून इतर कोणीहि प्रसिद्ध लोकपालांना साक्षात् पाहण्यास समर्थ नाहीं.

हे राजन्, पंचभूतें, सूर्य, चंद्र व पुरुष अशीं रूपें धारण करणाऱ्या अष्टमूर्ति शंकरालाहि ज्याचा वध करतां आला नाहीं, त्या धनुर्धराला युद्धांत जिंकण्यास कोण समर्थ आहे ! सभेंत द्रौपदीची अमर्यादा केल्यामुळें कोपलेले पांडव अंगावर रोमांच आणणारें घोर युद्ध करतील.

हे राजा, दुर्योधनानें सभेमध्यें आपल्या दोन्ही मांड्या द्रौपदीला दाखविल्या असतां ज्याचे ओंठ स्फुरण पावत आहेत असा भीमसेन असें अर्थपूर्ण वचन बोलला—" हे पातक्या, तेरा वर्षें पूर्ण होतांच कपटद्यूतानें आम्हांला जिंकणाऱ्या तुझ्या दोन्ही मांड्यांचा मी भयंकर वेगवान् गदेनें भेद करीन. "

हे महाराज, ते सर्व पांडुपुत्र प्रहार करणारांत श्रेष्ठ, अमित तेजस्वी, सर्वास्त्रवेत्ते , विद्वान् आणि देवांनाहि दुर्जय आहेत. भार्येच्या अवमानानें क्रुद्ध झालेले ते पार्थ समरांगणांत तुझ्या पुत्रांचा अंत करतील.

धृतराष्ट्र—हे सूता, कर्णाच्या कठोर वचनालाच काय दोष द्यावयाचा आहे! ज्या वेळीं कृष्णेला तशा निंद्य प्रकारें सभेंत नेलें, त्या वेळींच माझ्या मंदबुद्धि पुत्रांनीं वैराला पुरेसें कारण करून ठेविलें. अजुनहि ज्यांचा ज्येष्ठ भ्राता नीती-मध्यें स्थित नाहीं, असे माझे मूढमति पुत्र मी चक्षुर्हीन असल्यामुळें मला कांहीं करतां येत नाहीं असें पाहून माझें सांगणें मुळींच ऐकत नाहींत. कर्ण-सौबलादि त्यांचे मूर्ख सचिव त्या दुर्बुद्धि दुर्योधनाचे दोष अधिकच वाढवीत आहेत.

हे संजया, अमित तेजस्वी पार्थानें सहज सोडलेले बाणहि जर माझ्या पुत्रांना दग्ध करितील, तर मग क्रोधसंतप्त झालेल्या त्याच्या बाणांविषयीं काय सांगावें! धनंजयाच्या हातांतून व गांडीवासारख्या श्रेष्ठ धनुष्यापासून सुटलेले दिव्य मंत्रास्त्रयुक्त बाण देवांचाहि नाश करतील. ज्याचा मंत्री, रक्षक व सुहृद् त्रैलोक्य-नाथ जनार्दन आहे, त्या अर्जुनाला काय अजिंक्य आहे!

हे सारथे, अर्जुनानें महादेवाशीं बाहुयुद्ध केल्याची जी वार्ता आहे, तीच खरोखर आश्चर्यकारक आहे. त्याचप्रमाणें अग्नीच्या साह्यार्थ खांडव वनामध्यें पूर्वीं दामोदर व धनंजय यांनीं साक्षात् देवेंद्राबरोबर जें युद्ध केलें तेंहि अति अद्भुत होय. यास्तव हे संजया, सात्वत कृष्ण व पांडव क्रुद्ध झाले असतां सौबल व इतर अमात्यादिक यांसह माझे पुत्र युद्धांत नाश पावतील यांत संशय नाहीं. ३.५.४९.

अध्याय ५० वा.

[१ पांडवांच्या वनवृत्तीचें संक्षिप्त वर्णन.]

(१) जनमेजय—हे विप्रश्रेष्ठा, वीर पांडवांना वनवासाला पाठवून मग असा शोक करण्यांत काय अर्थ आहे! महारथ पांडुपुत्रांना कोपविणाऱ्या मंद-बुद्धि दुर्योधन-पुत्राची त्यानें प्रथमच उपेक्षा कां केली? असो; तें राहूं दे. मला आतां त्या राजपुत्रांचाच अधिक वृत्तान्त सांग. ते पांडुनंदन वनामध्यें कोणतें भोजन करीत होते! वनांत पेरल्यावांचून उगवणाऱ्या वऱ्या, नीवार इत्यादि वन्य धान्यांवर ते आपला निर्वाह करीत होते, कीं नांगरून उत्पन्न केलेले गहूं, तांदुळ इत्यादि ग्राम्य धान्यांवर?

वैशंपायन—हे राजन्, तुझे ते श्रेष्ठ प्रपितामह वन्य धान्य व विषलिप्त नसलेल्या शुद्ध बाणांनीं मारलेल्या हरिणांचें मांस, यांवर आपली उपजीविका

करीत असत. ते मोठालीं आयुधें धारण करणारे शूर नरव्याघ्र वनांत रहात असतांना ब्राह्मणांना प्रथम भोजन देत असत. हे प्रभो, ते पांडव जेव्हां वनवासाला निघाले तेव्हां अग्निहोत्री, परिव्राजक, स्नातक व आत्मज्ञानी असे सर्व मिळून दहा हजार महात्मे त्यांच्या मागोमाग वनांत गेले. महात्मा युधिष्ठिर त्या सर्वांचें पोषण करीत असे. भ्रात्यांनीं प्रत्यहीं आणलेलें विविध भक्ष्य तो प्रथम ब्राह्मणांना निवेदन करीत असे. त्याच्या सहवासांत असलेला एकहि मानव निस्तेज, व्याधिग्रस्त, कृश, दुर्बल, दीन किंवा भयभीत झालेला दिसत नसे. त्या कौरवश्रेष्ठ धर्मराजानें आपल्या भ्रात्यांचें पुत्राप्रमाणें व ज्ञातींचें भ्रात्यांप्रमाणें पालन केलें.

यशस्विनी द्रौपदी सर्व द्विज व प्रिय पति यांस मातेप्रमाणें भोजन देऊन अवशिष्ट राहिलेलें अन्न स्वतः भक्षण करीत असे. प्रत्यहीं राजा युधिष्ठिर पूर्व दिशेस, भीमसेन दक्षिण दिशेस व नकुल-सहदेव अनुक्रमें पश्चिम व उत्तर दिशेस मृगयेसाठीं जाऊन मांसाकरितां मृगांचा वध करीत असत. याप्रमाणें अर्जुनाविषयीं अतिशय उत्कंठित होऊन स्वाध्याय, जप व होम करणाऱ्या त्या वीरांचीं पांच वर्षें काम्यक वनांत मोठ्या कष्टानें निघून गेलीं. ३. ५. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा पश्चात्ताप व संजयाशीं संवाद.]

(१) वैशंपायन—राजा, पांडवांचें तें अलौकिक व अद्भुत चरित्र ऐकून चिंता आणि शोक यांनीं व्याकुळ व खिन्न झालेला तो अंबिकासुत धृतराष्ट्र दीर्घ व उष्ण श्वास टाकून संजयाला हांक मारून म्हणाला—"हे सूता, द्यूतामुळें झालेल्या या घोर अन्यायाच्या अहोरात्र विचारानें माझ्या चित्ताला एक क्षणभरहि शांति मिळत नाहीं. त्या पांची भ्रात्यांचें परस्परांवर अलौकिक प्रेम आहे. त्यांचें वीर्य शत्रूंना असह्य असून ते पराकाष्ठेचें शौर्य, धैर्य व संतोष यांनीं युक्त आहेत. युद्धांत अजिंक्य असलेले महाभाग देवपुत्र नकुल-सहदेव इंद्रासारखे कांतिमान् आहेत. ते दृढ आयुधें धारण करणारे भ्राते दूर अंतरावरील लक्ष्याचाहि वेध करितात. त्यांनीं युद्धाचा दृढ निश्चय केला आहे. ते दोघे शीघ्र हस्तानें शरसंधान करणारे, अतिशय क्रोधी, स्थिरचित्त व वेगवान् असलेले माद्रीपुत्र भीमार्जुनास पुढें करून जेव्हां संग्रामांत उभे रहातील तेव्हां ते सिंहासारख्या पराक्रमी अश्विनिकुमारांसारखेच शत्रूला दुःसह होतील. हे संजया, युद्धामध्यें अप्रति-

रथ असलेल्या त्या दोघां देवपुत्रांपुढें माझ्या सैन्याचा निःशेष नाश होणार, असेंच मला दिसत आहे. ते दोघे असहिष्णु माद्रीसुत द्रौपदीला दिलेल्या क्लेशांची कधींहि क्षमा करणार नाहींत.

त्याचप्रमाणें हे सूतनंदना, मोठालीं धनुष्यें धारण करणारे वृष्णिवीर व अतिशय बलाढ्य पंचाल यांनीं ज्यांना साह्य केलें आहे आणि सत्यप्रतिज्ञ वासुदेवानें ज्यांचें रक्षण केलें आहे ते पार्थ युद्धामध्यें माझ्या पुत्रांच्या सैन्याचा नाश करतील. राम व कृष्ण यांनीं ज्यांना प्रेरणा केली आहे अशा वृष्णिवीरांचा वेग युद्धामध्यें सहन करणें शक्य नाहीं. संग्रामांत त्या सर्व वृष्णिवीरांसह, त्यांच्या मध्यभागीं उभा राहून, त्या सर्वांमध्यें मोठें धनुष्य धारण करणारा भयंकर पराक्रमी भीम आपली प्रचंड गदा घेऊन संचार करील. भीमाची ती भयंकर गदा भूमीवर ठेविली असतां पृथ्वीचा भेद करून पाताळांत प्रवेश करील या भीतीनें ती अंतरिक्षांत शिंक्याप्रमाणें टांगलेल्या जाळ्यांत ठेवलेली असते. त्याचप्रमाणें भीमाच्या गदेचा वेग व धनंजयाच्या गांडीव धनुष्याचा टणत्कार सहन करण्यास सर्व नृपाल समर्थ होणार नाहींत.

संजया, खरोखर त्या वेळीं दुर्योधनाच्या वश झालेल्या मीं माझ्या सुहृदांच्या ज्या हितवचनांकडे दुर्लक्ष केलें त्या स्मरणीय वचनांचें मला स्मरण होईल.

संजय—हे राजन्, तूं समर्थ असूनहि केवल मोहामुळें पुत्रांचें वेळींच निवारण केलें नाहींस, त्यांची उपेक्षा केलीस, हा फार मोठा प्रमाद घडला आहे. हे राजा, पांडवांना द्यूतांत जिंकल्याचें वृत्त कांनीं पडतांच मधुसूदन अच्युत मोठ्या त्वरेनें काम्यक वनांत गेला व पांडुपुत्रांना भेटला.

त्याचप्रमाणें धृष्टद्युम्नादि द्रुपदाचे पुत्र, विराट, धृष्टकेतु, महारथ केकयराजपुत्र, हेहि सर्व त्या कौंतेयांच्या भेटीला गेले होते. तेथें त्या पराजित झालेल्या पार्थांना पाहून त्यांनीं जीं भाषणें केलीं तीं सर्व हेरांनीं मला कळविलीं व मींहि तीं तुला सांगितलींच आहेत.

हे महाराज, त्या वनामध्यें माधवानें पांडवांची भेट घेऊन त्यांस धीर दिला असतां युधिष्ठिरानें त्याला अर्जुनाचें सारथ्य करण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हां हरीनेंहि 'ठीक' आहे असें म्हणून तें मान्य केलें. पण त्या वेळीं वनामध्यें कृष्णाजिनें परिधान करून रहाणाऱ्या पार्थांना पाहून क्रुद्ध झालेला श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला म्हणाला—" हे धर्मराजा, इंद्रप्रस्थामध्यें तुझ्या ऐश्वर्याची जेव्हां

समृद्धि झाली व तूं राजसूय यज्ञ केलास त्या वेळीं ज्याचें अन्यत्र नुस्तें दर्शन होणेंहि दुर्लभ आहे, असे नृपश्रेष्ठ मीं तेथें जमलेले पाहिले. पांडुपुत्रांच्या शस्त्र-तेजाला भ्यालेले अंग, वंग, पौंड्र, उंड्र, चौल, द्रविड, आंध्र, समुद्रतीरावरील प्रांत, सिंहल, बर्बर, म्लेच्छ व इतर प्रदेश यांचे अधिपति आणि लंकानिवासी, समुद्रापर्यंतचे पश्चिमेकडील शेंकडों राष्ट्राधिपति, पह्लव, दरद, किरात, यवन, शक, हार, हूण, चीन, तुषार, सैंधव, जागुड, रामठ, मुंड, स्त्रीराज्य, तंगण, केकय, मालव, काश्मीर, इत्यादि देशांचे नृपाल तुझ्या यज्ञामध्यें वाढपी झालेले मीं पाहिले आहेत.

अशा प्रकारच्या तुमच्या समृद्ध संपत्तीनें आतां प्रतिपक्षाकडे गमन केलें. त्यामुळें ती जरी चंचल व नीचानुसारिणी झाली आहे, तरी मी तिचें हरण करणाऱ्या शत्रूंच्या जीवितांचें हरण करून तिला परत आणीन. हे युधिष्ठिरा, बलराम, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव, अक्रूर, गद, सांब, प्रद्युम्न, शूरसेन, वीर धृष्टद्युम्न व शिशुपालपुत्र यांस घेऊन मी युद्धाला जाईन आणि संग्रामांत दुर्योधन, कर्ण, दुःशासन, शकुनि व अन्य जे कोणी विरुद्ध बाजूनें युद्धाला उभे राहतील, त्या सर्वांचा तत्काल वध करीन. राजा, त्यानंतर तूं धृतराष्ट्र-पुत्रांच्या हातांतून परत मिळविलेल्या राज्यैश्वर्यास प्राप्त होऊन हस्तिनापुरांत भ्रात्यांसह सुखानें रहा आणि पृथ्वीचें राज्य कर."

राजा धृतराष्ट्रा, त्या सर्व वीरांच्या समूहांत मधुसदनानें असें म्हटलें असतां युधिष्ठिर धृष्टद्युम्नादि शूरांच्या समक्ष श्रीकृष्णाला म्हणाला—"हे जनार्दना, तुझें हें सत्यवचन मला संमत आहे. परंतु हे केशवा, तूं माझ्या शत्रूंचा त्यांच्या अनुयायांसह तेरा वर्षांनंतर वध करून मला सत्यप्रतिज्ञ कर. कारण मी राज-सभेमध्यें प्रतिज्ञापूर्वक वनवास स्वीकारिलेला आहे."

धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून धृष्टद्युम्नप्रभृति सभासदांनीं समयोचित व मधुर वचनानें केशवाचा क्रोध शांत केला व त्याच्या समक्षच सरल मनाच्या पांचा-लीला म्हटलें—"हे देवि, तुझ्या क्रोधामुळें दुर्योधन प्राणाला मुकेल, हें आम्ही प्रतिज्ञेनें सांगत आहों. यास्तव तूं खिन्न होऊं नकोस. हे कृष्णे, द्यूतांत जिंक-ल्यावर जे नीच तुजकडे पाहून हंसले, त्यांचें मांस लांडगे व गृध्र खातील.

त्याचप्रमाणें ज्यांनीं तुला सभेंत ओढून नेली त्यांचीं तुटलेलीं मस्तकें पशु-पक्षी ओढून नेतील व त्यांचें रक्त प्राशन करतील. त्यांचे भूमीवर तुटून पडलेले

अवयव हिंस्र प्राणी ओढून नेत आहेत, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. त्या सभेंत ते दुष्ट कौरव तुला क्लेश देत असतां ज्यांनीं स्वस्थ बसून मुकाट्यानें तें पाहिलें, त्या सर्वांचा शिरश्छेद होऊन त्यांतून वहात असलेलें रक्त भूमि प्राशन करील.

हे भरतश्रेष्ठा, ज्यांनीं अशा प्रकारचीं अनेक भाषणें केलीं ते सर्वहि वीर तेजस्वी, शूर व शौर्यादिसूचक सामुद्रिक लक्षणांनीं युक्त आहेत. या सर्व पराक्रमी वीरांना धर्मराजानें युद्धाच्या कामीं नियुक्त केलें आहे. ते सर्व महारथ तेरा वर्षें पूर्ण होतांच वासुदेवाला पुढें करून संग्रामांत उभे रहातील.

बलराम, श्रीकृष्ण, प्रद्युम्न, सांब, युयुधान, चौघे पांडुपुत्र, केकयराजपुत्र, द्रुपदाचे पुत्र व मत्स्यराज विराट हे सर्वहि अजिंक्य व लोकैकवीर आहेत. हे सर्व वीर खवळलेल्या सिंहाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन आपले अनुयायी व सैन्य यांसह समरांगणावर आले असतां त्यांच्यापुढें कोणता जीवितार्थी मनुष्य उभा राहील!

धृतराष्ट्र—हे संजया, द्यूताच्या प्रसंगीं विदुरानें मला म्हटलेंच होतें कीं, हे नरेंद्रा, तूं जर पांडवांना अशा कपट द्यूतानें जिंकशील तर कौरवांचा अंतकाल समीप आलाच म्हणून समज. या द्यूतामुळें महाभय उत्पन्न होईल व रक्ताचे पाट वहातील.

सूता, त्या दीर्घदर्शी विदुराचें तें वचनच सत्य होणार, असें मला वाटतें. पांडवांचा वनवास व अज्ञातवास संपला म्हणजे विदुराच्या म्हणण्याप्रमाणें युद्ध होणार, यांत मुळींच संशय नाहीं. ३. ५. ५१.

येथें पांचवें इंद्रलोकाभिगमनपर्व समाप्त झालें.

नलोपाख्यानपर्व ६.

अध्याय ५२ वा.

[१ धर्मराज-भीम संवाद. २ बृहदश्व ऋषीचें आगमन. ३ संक्षिप्त नलोपाख्यान.]

(१) जनमेजय—हे विप्रश्रेष्ठा, महात्मा अर्जुन अस्त्रसंपादन करण्यासाठीं इंद्रलोकीं गेला असतां युधिष्ठिरप्रभृति पांडवांनीं काय केलें?

वैशंपायन—हे राजा, पार्थ इंद्रलोकीं गेल्यावर ते भरतश्रेष्ठ पांडव पांचालीसह काम्यक वनामध्यें रहात असतां एकदा धनंजयाचा वियोग व राज्यभ्रंश यांमुळें दुःखार्त झालेले ते चौघे भ्राते कृष्णेसह पवित्र व हिरव्या तृणावर एकांतांत बसले होते. ते सर्वहि अर्जुनाची आठवण झाल्यामुळें खिन्न होऊन अश्रु ढाळीत होते. त्यांचा कंठ सद्गदित झाला होता. ते अतिशय दुःखी होऊन पार्थाच्या वियोगानें जणुंकाय शोकसागरांत बुडाले होते.

अशा स्थितींत ते सर्व बसले असतां महाबाहु भीमसेन युधिष्ठिराला म्हणाला—" हे महाराज, तुझ्या आज्ञेनें भरतश्रेष्ठ धनंजय गेला आहे. त्याच्या बलावर आम्ही पांडुपुत्र आपले प्राण धारण करीत आहों. तो आमचा पराक्रमी भ्राता नाश पावला असतां पुत्रांसह पांचाल, सात्यकि, वासुदेव व त्याचप्रमाणें आम्ही, यांचाहि विनाश होईल, यांत संशय नाहीं. तो धर्मात्मा पार्थ अनेक क्लेशांचा विचारहि न करतां तुझ्या आज्ञेवरून घोर तपश्चर्या करावयास गेला आहे. याहून अधिक कष्टकर दुसरें काय असणार ?

हे धर्मराजा, त्या महात्म्याच्या बाहुबलावर आम्ही 'परक्यांच्या हातीं गेलेली ही पृथ्वी जिंकून घेतलीच आहे,' असें समजतों. त्या पराक्रमी धनुर्धराचा प्रभाव जाणूनच, मीं सभेमध्यें धृतराष्ट्रपुत्रांना सौबलासह परलोकीं पाठविलें नाहीं. आम्ही इतके बलाढ्य असतांहि केवळ तुझ्यासाठीं सगळा क्रोध गिळून बसलों आहों. वासुदेवानें संरक्षण केलेले आम्ही त्याच्याच साह्यानें कर्णप्रभृति शत्रूंचा वध करून स्वबाहुबलानें जिंकलेल्या सर्व पृथ्वीचें राज्य करूं, अशी आम्हांला आशा आहे. आम्ही पुरुषार्थयुक्त असूनहि तुझ्या या द्यूतदोषामुळें असे दुर्बल होऊन बसलों आहों आणि मूर्ख दुर्योधनादिक मांडलिकांनीं दिलेल्या धनावर बलवत्तर होऊन बसले आहेत.

हे महाराज, क्षत्रियधर्म तूं जाणतच आहेस. वनाचा आश्रय करणें हा क्षात्रधर्म नव्हे. राज्यच त्यांचा परम धर्म आहे, असें ज्ञाते म्हणतात. यास्तव क्षात्रधर्म जाणणारा तूं आपल्या धर्ममार्गापासून च्युत होऊं नकोस. हे राजन्, जनार्दनाला आणून व पार्थाला तपोवनांतून परतवून मी बारा वर्षें पूर्ण होण्यापूर्वींच धृतराष्ट्रपुत्रांचा वध करीन. सैन्याचा व्यूह रचून उभ्या राहिलेल्या कौरवांना मी मोठ्या वेगानें परलोकीं पाठवीन. दुर्योधन, कर्ण, शकुनि इतर सर्व धार्त्तराष्ट्र किंवा अन्य जे कोणी माझ्याशीं प्रतियुद्ध करावयास येतील त्यांचा मी संहार करीन.

याप्रमाणें मी त्या कौरवांचा नाश केल्यावर मग हे महाराज, तूं पुनः वनांत येऊन आपली वनवासाची प्रतिज्ञा पुरी कर. असें केलें असतां तुला दोष लागणार नाहीं आणि त्यांतूनहि जर कांहीं अल्प दोष असलाच तर आपण अनेक यज्ञ करून तें सर्व पाप धुवून टाकूं व निष्पाप होऊन स्वर्गलोकीं जाऊं. पण आमचा राजा एखाद्या बालाप्रमाणें हट्टी व दीर्घसूत्री जर नसेल तरच हें सर्व घडून येईल! कपटाचा कपटाचरणानेंच नाश करावा, अशी राजनीति आहे. कपट करणाराचा कपटानें वध केला असतां पाप लागत नाहीं.

त्याचप्रमाणें हे राजेंद्रा, धर्मशास्त्रामध्यें धर्मज्ञांनीं संकटप्रसंगीं एक अहोरात्र संवत्सराप्रमाणेंच मानावा असें म्हटलें आहे. याला वेदवचनहि प्रमाण आहे. धर्मशास्त्रांत तीस कृच्छ्रांनीं एक 'अब्द' होतें, असें सांगितलें आहे. युधिष्ठिरा, तुला जर वेद प्रमाण असतील तर तुझ्या प्रतिज्ञेचा तेरा वर्षांचा काल तेरा दिवसांनींच निवृत्त झाला आहे, असें मानण्यांत कांहीं दोष नाहीं. हे राजा, त्या दुर्योधनानें जोंवर सर्व पृथ्वीला वश करून घेतलें नाहीं व सर्व राजे त्याला अनुकूल झाले नाहींत, तोंवरच सर्व परिवारासह त्याचा नाश करतां येणें शक्य आहे. राजेंद्रा, तुझ्या द्यूतप्रियतेमुळें प्रायः आम्ही सर्व या अज्ञातवासांत येऊन पडलों आहों. जेथून त्या दुरात्म्या दुर्योधनाचे हेर आम्हांला शोधून काढणार नाहींत, असा एकहि प्रदेश मला तर दिसत नाहीं आणि एकदा त्यांनीं आम्हांला अज्ञातवासांत ओळखलें कीं पुनः तो नराधम आम्हांला कपटानें वनवासाला पाठवील. परंतु कदाचित् आम्ही जर अज्ञातवासांतून पार पडलोंच तर तो पातकी तुला पुनः द्यूताचें आह्वान करील.

यावर तूं कदाचित् म्हणशील कीं, त्यानें जरी आह्वान केलें तरी मी जाणार नाहीं, तर हे महाराज, असें घडणें शक्यच नाहीं. कारण तूं एकदा पराजित होऊनहि पुनः अनुद्यूताला प्रवृत्त झालासच कीं नाहीं! तसेंच आतांहि करशील! व पुनः द्यूत खेळून सर्व ऐश्वर्य गमावशील आणि अक्षविद्येंत प्रवीण असलेला

---

१ 'विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम्' या श्रुति वचनांत 'संवत्सर' हा शब्द दिनपर आहे, कारण तो दिनपर न मानल्यास 'शतायुर्वै पुरुषः' या श्रुतीशीं विरोध येईल. शिवाय भूलोकीं पुरुषाचें सहस्रवर्षें आयुष्य कोठें उपलब्धहि नाहीं.

२ 'द्वादशवार्षिक प्रायश्चित्त' तीस प्राजापत्य कृच्छ्रांनीं अल्पकालांतच साध्य होतें.

तूं अशा प्रकारें कर्तव्यमूढ होऊन पुनः वनांत येऊन रहाशील. पण हे महाराजा, आम्हांला जन्मभर असे कृपण बनवूं नको. वेदधर्मांचा पूर्णपणें विचार कर. ‘ कपटबुद्धि पुरुषाचा कपटानेंच वध करावा ’ हा वेदानें केलेला निर्णय आहे.

हे राजा, तूं जर अनुज्ञा देशील तर वायु ज्याचा सारथि आहे, असा अग्नि तृणावर फेंकला असतां तो जसा तें दग्ध करितो, तसा मी त्या मंदबुद्धि दुर्योधनाचा तत्काल नाश करीन. यास्तव हे धर्मराजा, मला आज्ञा दे. ”

वैशंपायन—जनमेजया, भीमसेन असें बोलला असतां धर्मराज युधिष्ठिरानें त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व त्याचें सांत्वन करीत म्हटलें—“ हे महाबाहो, तूं दुर्योधनाचा प्राण घेशील यांत मुळींच संशय नाहीं. परंतु अजून ती वेळ आलेली नाहीं. तेरा वर्षें पूर्ण झाल्यावर गांडीव धनुष्य धारण करणाऱ्या धनंजयाच्या साह्यानें तूं त्याचा निःसंशय वध करशील. बा वृकोदरा, ‘ तो काल आतांच प्राप्त झाला आहे ’ हें तुझें म्हणणें मला संमत नाहीं. मी असत्य बोलण्यास समर्थ नाहीं. माझ्या ठिकाणीं अनृत कधींहि वास करीत नाहीं. हे बलाढ्य कौंतेया, पापाचरणी दुर्योधनाचा त्याच्या अनुयायांसह कपटावांचूनहि वध करण्यास तूं समर्थ आहेस.

(२) धर्मराज युधिष्ठिर असें बोलत आहे, इतक्यांत तेथें महाभाग बृहदश्व महर्षि अकस्मात् आला. त्या धर्माचरणी ऋषीला पाहून महात्म्या युधिष्ठिरानें मधुपर्कपूर्वक त्याची यथाशास्त्र पूजा केली. नंतर तो विप्रश्रेष्ठ आसनावर विश्रांति घेत बसला आहे, असें पाहून त्याच्या समीपच बसलेल्या युधिष्ठिरानें त्याला उद्देशून असें दीन वचन बोलण्यास आरंभ केला.

“ हे भगवन्, अक्षविद्येंत निपुण असलेल्या त्या कपटपटु द्यूतकारांनीं त्या विद्येंत अनभिज्ञ असलेल्या मला द्यूताला आह्वान करून माझें धन व राज्य हिरावून घेतलें. प्राणाहूनहि प्रिय असलेल्या माझ्या भार्येला त्यांनीं सभेंत ओढून नेलें व अनुद्यूतानें मला पुनः जिंकून या दारुण वनवासाला पाठविलें. मी अजिनें पांघरून या घोर अरण्यांत परम दुःखानें काल कंठीत आहें. अक्षद्यूत चाललें असतां कौरवांचीं कर्णकठोर भाषणें व आमच्या सुहृदांचीं आर्त वचनें ऐकून माझें हृदय अतिशय व्यथित झालें आहे. सुहृदांचीं व शत्रूंचीं तीं वचनें माझ्या मनांत दृढमूल होऊन राहिलीं आहेत. प्रतिरात्रीं मला त्यांचें स्मरण होतें व त्यांच्याच विचारांत सर्व रात्र निघून जाते.

ज्या गांडीव धनुष्य धारण करणाऱ्या धनंजयाच्या ठिकाणीं आम्ही आपले प्राण ठेविले आहेत, त्या महात्म्यावांचून आम्ही जणुंकाय, मृतप्राय होऊन राहिलों आहों. त्या बीभत्सूला कृतास्त्र होऊन परत आलेला मी कधीं बरें पाहीन? तो माझा भ्राता प्रियवादी, उदार, दयाळु व उत्साही आहे. हे ब्रह्मन्, माझ्यासारखा भाग्यहीन राजा या पृथ्वीवर या पूर्वीं कोणी तरी झाला असेल का? हे मुने, खरोखर माझ्याहून अधिक दुःखी मनुष्य तूं पूर्वीं कोठें पाहिलाहि नसशील व ऐकलाहि नसशील!"

बृहद्श्व—हे धर्मराजा, 'माझ्यासारखा भाग्यहीन पुरुष कोठेंहि नसेल' असें जें तूं म्हणत आहेस, तें खरें नव्हे. हे राजा, तुझ्याहूनहि अधिक हतभागी पुरुष या जगांत होऊन गेले आहेत. त्यांतील एका राजाची कथा ऐकण्याची जर तुझी इच्छा असेल तर हे अनघा, मी तुला सांगतों.

वैशंपायन—पारिक्षिता, त्या ऋषीचें हें वचन ऐकून धर्मराज म्हणाला—"हे भगवन्, ती कथा अवश्य सांग. माझ्यासारख्या कष्टकर अवस्थेला प्राप्त झालेल्या त्या भूपतीचा वृत्तांत ऐकण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे."

(३) बृहद्श्व—हे पृथ्वीपते, तुझ्याहूनहि दुःखिततर असलेल्या त्या राजाची कथा भ्रात्यांसह सावधान चित्तानें ऐक. निषध-देशामध्यें 'वीरसेन'-नांवाचा एक प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. त्याला 'नल'-नांवाचा एक धर्मार्थवेत्ता पुत्र होता. त्याला 'पुष्कर'-नांवाच्या एका नृपालानें कपटद्यूतांत जिंकिलें. तेव्हां तो अत्यंत दुःखार्त होऊन भार्येसह वनवासाला निघून गेला. तेथें त्याच्या-पाशीं रथ, दास, भ्राते, किंवा बांधव यांतील कोणीही नव्हतें आणि त्याच्या वनवासाचा कालहि नियत नव्हता.

हे युधिष्ठिरा, तूं तर देवतुल्य वीर भ्रात्यांनीं युक्त असून ब्रह्मदेवासारख्या श्रेष्ठ द्विजांनीं परिवेष्टित आहेस. शिवाय तुझा वनवासाचा कालहि मर्यादित आहे. तेरा वर्षांनीं तुझ्या दुःखाचा काल समाप्त होईल. यास्तव तूं असा शोक करूं नकोस.

युधिष्ठिर—हे वक्त्यांतील श्रेष्ठ महर्षे, महात्म्या नलराजाचें समग्र आख्यान ऐकण्याची माझी इच्छा आहे, यास्तव तें सविस्तर कथन कर. ३. ६. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ सविस्तर नलोपाख्यानाचा उपक्रम. २ नल-दमयंतींनीं ऐकलेली परस्परांची प्रशंसा. ३ दिव्य हंसाचें दौत्य.]

(१) बृहदश्व—हे धर्मराजा, पूर्वी 'नल'-नामक एक बलाढ्य राजा होऊन गेला. तो वीरसेनपुत्र रूपवान्, सर्वगुणसंपन्न आणि अश्वकोविद होता. देवपति इंद्राप्रमाणें तो नृपति आपल्या आदित्यतुल्य तेजानें सर्व भूपालांना प्रकाशित करीत असे. तो निषधाधिपति शूर, वेदवेत्ता, सत्यवादी व ब्राह्मणभक्त असून द्यूतप्रिय होता. त्याच्या पदरीं अनेक अक्षौहिणी सैन्य होतें. तो जितेंद्रिय व उदार असल्यामुळें श्रेष्ठ स्त्रिया त्याला वरण्यास उत्सुक असत. तो प्रजेचें रक्षण करणारा धनुर्धर नल जणुंकाय साक्षात् मनुच भासत असे.

त्याचप्रमाणें, हे नरेंद्रा, 'विदर्भ'-देशाचा 'भीमक-'राजाहि शूर, महापराक्रमी व सर्व गुणांनीं युक्त होता. परंतु त्याला संतति नसल्यामुळें तो अपत्याची इच्छा करीत होता. त्यानें संततीसाठीं अनेक यत्न केले, परंतु ते सर्व व्यर्थ झाले. अशा स्थितींत एकदा 'दमन'-नामक एक ब्रह्मर्षि भीमक-राजाकडे आला. तेव्हां अपत्याची कामना करणाऱ्या त्या धर्मवेत्त्या राजानें आपल्या महिषीसह त्या विप्राचा यथायोग्य सत्कार करून त्याला संतुष्ट केलें.

त्यावेळीं प्रसन्न झालेल्या त्या दमन-महर्षीनें 'राजन्, तुला महा यशस्वी तीन पुत्र व एक कीर्तिमती कन्या होईल' असा भार्येसह त्या नृपालास वर दिला.

धर्मराजा, त्या ब्रह्मर्षीच्या वचनाप्रमाणें अल्पकालांतच त्या भीमक-राजाला 'दमयंती'–नांवाची एक कन्या व दम, दान्त आणि दमन असे तीन पुत्र झाले. ते सर्वेहि अतिशय तेजस्वी, सर्वगुणसंपन्न व भयंकर पराक्रमी होते.

(२) राजकन्या दमयंती रूपानें, गुणानें, तेजानें व कांतीनें अप्रतिम असल्यामुळें लोकांमध्यें तिची अतिशय प्रसिद्धि झाली. पुढें ती यौवनसंपन्न झाली असतां शंभर दासी व शंभर सख्या यांनीं परिवेष्टित झालेल्या शचीप्रमाणें शोभूं लागली.

त्या सख्यांच्या परिवारामध्यें सर्वाभरणभूषित दमयंती विद्युल्लतेसारखी चमकत असे. त्या लावण्यवती कमलाक्षीचे नेत्र साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणेंच भासत असत. तिच्या सारखी अलौकिक रूपवती स्त्री देव, यक्ष, मानव, किंवा अन्य

कोणत्याहि जातीमध्यें कधीं कोणीं पाहिली नव्हती व ऐकलीहि नव्हती. ती सुहासिनी बाला देवांच्याहि चित्ताला प्रसन्न करीत असे.

हे भरतश्रेष्ठा, नलराजाहि या भूलोकीं अप्रतिम स्वरूपवान् होता. तो जणुं-काय मूर्तिमंत मदनच आहे कीं काय असा भास होत असे. त्यामुळें भीमक-राजकन्येच्या परिवारांतील स्त्रिया मोठ्या कौतुकानें तिजपाशीं नलराजाचें वारंवार वर्णन करीत आणि नलराजाचा परिवार त्याजपाशीं दमयंतीच्या रूपाची प्रशंसा करीत असे.

याप्रमाणें परस्परांचें गुणवर्णन सतत कानीं पडल्यामुळें त्या उभयतांच्या अंतःकरणांत परस्परांविषयीं गुप्त प्रेम उत्पन्न झालें व त्यांचा तो अनुराग उत्तरोत्तर वाढूं लागला. अशा प्रकारें मनांतील कामना वाढत चालली असतां एकदा नलराजा हृदयस्थ विकार असह्य झाल्यामुळें अंतःपुराच्या समीप असलेल्या उपवनांत एकांत स्थळीं जाऊन बसला.

(३) तेथें सोनेरी पंख असलेले हंस त्याच्या दृष्टीं पडले. तेव्हां त्या वीरानें वनांत फिरणाऱ्या त्या हंसांतील एका हंसास युक्तीनें धरिलें. त्या वेळीं तो पक्षी त्याला मानुषवाणीनें म्हणाला—" हे राजन्, मला मारूं नको, मी तुझें प्रिय करीन. हे नैषधा, मी दमयंतीजवळ तुझी अशी प्रशंसा करीन कीं, ती ऐकल्यावर ती राजकन्या तुझ्यावांचून अन्य पुरुषाला कधीं वरणारच नाहीं."

हंसाचें हें भाषण ऐकून नलानें त्याला सोडून दिलें. तेव्हां ते सर्व हंस तेथून उडाले व विदर्भदेशांत गेले. भीमकाच्या नगरींत जाऊन पोंचल्यावर ते पक्षी दमयंतीच्या समीप जाऊन उतरले व तिच्या दृष्टीं पडले.

त्या हंसांचें अद्भुत स्वरूप पाहून राजकन्येस परम संतोष झाला व ती आपल्या सख्यांसह त्यांना धरण्याचा यत्न करूं लागली. परंतु ते पक्षी तेथून उडाले व त्या प्रमदावनांत इतस्ततः पळूं लागले. तेव्हां त्या सर्व कन्या त्यांतील एकेका हंसाच्या मागें धावूं लागल्या. त्यांपैकीं दमयंती ज्या हंसाच्या समीप गेली होती, तो तिला मानुषवाणीनें म्हणाला—" हे राजकन्ये, 'नल' या नांवाचा निषध-देशाचा एक राजा आहे. तो अश्विनिकुमारांसारखा रूपवान् आहे. त्याच्यासारखें अप्रतिम रूप या मनुष्यलोकीं कोठेंहि दिसणार नाहीं. तो जणुं काय मूर्तिमान् मदनच अवतरला आहे. यास्तव हे वरवर्णिनि, तूं जर त्याची भार्या होशील, तर तुझ्या जन्माचें व रूपाचें सार्थक्य होईल. आम्हीं

अनेक देव, गंधर्व, मनुष्य, नाग व राक्षस पाहिले आहेत, परंतु असें अप्रतिम रूप पूर्वी कोठेंहि पाहिलें नाहीं. हे दमयंति, तूंहि केवल स्त्रीरत्न आहेस आणि 'नल' पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ आहे. यास्तव अशा विशिष्ट लावण्यानें युक्त असलेल्या तुझा तशाच रूप-गुणसंपन्न वराशीं संयोग होणें योग्य होय."

युधिष्ठिरा, त्या हंसाचें हें भाषण ऐकून दमयंती त्याला म्हणाली—हे हंसा, तूं नलराजालाहि असेंच जाऊन सांग.

तें ऐकून हंसानें दमयंतीला 'ठीक आहे' असें म्हटलें व उड्डाण करून, निषध-देशास जाऊन नलराजाला सर्व वृत्तान्त निवेदन केला. ३. ६. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ दमयंतीची कामावस्था. २ विदर्भराजाचा स्वयंवरसंकेत. ३ त्यासाठीं विदर्भराजनगरींत राजांचें व लोकपालांचें आगमन. ४ लोकपालांची नलाला साह्य करण्याविषयीं विनंति.]

(१) बृहदश्व—हे भारता, इकडे दमयंतीनें हंसाचें तें वचन ऐकल्यापासून तिचें चित्त अस्वस्थ झालें. ती नलाच्या चिंतनानें विह्वल झाली. त्यामुळें ती दिवसेंदिवस दीन, निस्तेज व कृश दिसूं लागली. ती वेड्यासारखी वर दृष्टि करून दीर्घ निश्वास टाकीत असे. हृद्रोगामुळें ती पांढरी फटफटीत झाली. शय्या, आसन इत्यादि कोणत्याच सुखोपभोगांत तिचें मन रमेनासें झालें. रात्रीं व दिवसा तिची झोंप नाहींशी झाली. ती अहर्निश 'हाय, हाय' म्हणून एकसारखी तळमळत व रडत असे.

तिची ही व्याकुलावस्था पाहून तिच्या सखीजनानें तिची मनोव्यथा ओळखली आणि दमयंतीची मानसिक अस्वस्थता व शरीराची क्षीणता विदर्भाधिपतीला निवेदन केली.

(२) दमयंतीच्या सखीजनाच्या मुखानें हा वृत्तान्त ऐकून नरेश्वर भीमक 'माझी कन्या अलीकडे अशी अस्वस्थ कां बरें दिसत आहे?' असें म्हणून तिच्या विषयींच्या आपल्या महत्कार्याचा विचार करूं लागला. तेव्हां 'आपली ही दुहिता यौवनारूढ झाली आहे. यास्तव आतां तिचा स्वयंवर करणें हेंच आपलें मुख्य कर्तव्य होय' असें त्याच्या लक्षांत आलें व त्या पृथ्वीपतीनें 'हा स्वयंवर पहाण्यास सर्व वीरांनीं यावें' असें सर्व नृपालांना निमंत्रण पाठविलें.

(३) तेव्हां हे प्रभो, त्या अतुलपराक्रमी विदर्भराजाच्या आज्ञेनें सर्व भूपति तेथें जमले. त्यांनीं गज, अश्व, रथ यांच्या घोषानें सर्व पृथ्वी दुमदुमून सोडली. ते सर्वहि भूमिपाल विचित्र माला, मूल्यवान् वस्त्रें व अलंकार धारण करून विपुल सैन्यासह प्राप्त झाले असतां महाबाहु भीमकराजानें त्या सर्व महात्म्या नृपतींचा यथायोग्य सत्कार केला व राजाकडून योग्य सन्मान केले गेलेले ते सर्व नरश्रेष्ठ तेथें राहिले.

राजा युधिष्ठिरा, याच वेळीं महाबुद्धिमान् व महाव्रती देवर्षि नारद व पर्वत फिरत फिरत इंद्रलोकीं गेले. तेथें देवराजानें त्या महात्म्यांचें पूजन केल्यावर ते उभयतां सुखासनावर बसले. इंद्रानें त्यांचें कुशल विचारिलें व 'पृथ्वीवर सर्वत्र आरोग्य आहेना ?' असा प्रश्न केला.

नारद—हे विभो, आम्हां दोघांचें क्षेम आहे आणि भूलोकींचें सर्व नृपालहि सर्वप्रकारें कुशल आहेत.

बृहदश्व—राजा, नारदाचें हें भाषण ऐकून इंद्र म्हणाला—"हे देवर्षे, जे धर्मज्ञ पृथ्वीपाल युद्धामध्यें आपल्या जीविताचा त्याग करून शत्रूपासून पराङ्मुख न होतां समरांगणांत शस्त्रानें मरण पावून या लोकास प्राप्त होतात त्यांना मजप्रमाणेंच हा अक्षय लोक मिळतो. मजप्रमाणेंच त्यांच्याहि सर्व इच्छा परिपूर्ण होतात. पण ते शूर क्षत्रिय सांप्रत कोठें आहेत ? अलीकडे मला प्रिय असलेले अतिथि नृपाल येथें आलेले दिसत नाहींत !"

इंद्राचें हें भाषण ऐकून नारद म्हणाला—हे मघवन्, तुला सध्यां ते भूपति कां दिसत नाहींत, त्याचें कारण सांगतों, ऐक. भूलोकीं विदर्भराजाची 'दमयंती'-नामक कन्या प्रसिद्ध आहे. तिनें आपल्या लावण्यानें पृथ्वीतलावरील सर्व सुंदर स्त्रियांचा पराभव केला आहे. त्या रूपवती राजकन्येचा लवकरच स्वयंवर होणार आहे. तेथें सर्व राजे व राजपुत्र गेले आहेत. सर्व भूपालांना भूलोकीं रत्नाप्रमाणें असलेल्या त्या अलौकिक राजकन्येच्या प्राप्तीची उत्कट इच्छा आहे.

राजा, नारद हा वृत्तांत सांगत आहे, तोंच अग्नीसह सर्व लोकपाल इंद्रापाशीं आले व त्यांनीं नारदाचें तें महत्त्वाचें वचन ऐकून संतुष्ट चित्तानें 'आपणहि सर्व तेथें जाऊं या' असें म्हटलें.

हे महाराज, त्यानंतर ते सर्व देव जेथें ते राजे गेले होते, त्या विदर्भदेशांत आपापले गण व वाहनें यांसह गेले.

(४) हे धर्मराजा, 'सर्व राजे दमयंतीच्या स्वयंवरासाठीं विदर्भनगरींत एकत्र जमले आहेत, असें ऐकून त्या नृपतनयेची इच्छा करणारा नलराजाहि तेथें जावयास निघाला. त्याच वेळीं सर्व लोकपाल अंतरिक्षांतून चालले होते. त्यांना मार्गामध्यें साक्षात् मदनासारखा रूपवान् नलराजा दिसला. तो सूर्याप्रमाणें तेजस्वी व अतिशय रूपसंपन्न निषधाधिपति दृष्टीं पडतांच त्याच्या स्वरूपानें चकित झालेले लोकपाल दमयंतीच्या प्राप्तीविषयीं निराश झाले.

युधिष्ठिरा, नंतर आपलीं आकाशस्थ विमानें थांबवून ते लोकपाल भूतलावर आले व नलराजाला म्हणाले—" हे निषध-राजेंद्रा नला, तूं सत्यव्रत आहेस. यास्तव हे नरश्रेष्ठा, तूं आमचा दूत होऊन आम्हांला साह्य कर." ३. ५. ५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ नलाचें दौत्य. २ त्याचा दमयंतीच्या अंतःपुरांत प्रवेश.
३ दमयंतीला देवसंदेशकथन]

(१) बृहदश्व—हे भरतश्रेष्ठा, नलराजानें त्यांचें तें प्रार्थनावचन ऐकून तत्काल 'मी तुम्हांला साह्य करीन' अशी प्रतिज्ञा केली व हात जोडून—'हे प्रभो, मीं दूत व्हावें अशी इच्छा करणारे आपण कोण व मी तुमचें कोणतें कार्य करूं, तें मला सांगा' असें म्हटलें.

निषधराजाचा हा प्रश्न ऐकून इंद्र म्हणाला—" हे नला, आम्ही सर्व लोकपाल देव असून दमयंतीसाठीं येथें आलों आहों. हे पार्थिवा, मी इंद्र आहें, हा अग्नि, तसाच हा वरुण आणि मानवांच्या देहाचा अंत करणारा हा यम आहे. आतां तूं दमयंतीकडे जा आणि 'आम्ही आलों आहों' असें तिला निवेदन कर."

दमयंतीला म्हणावें—" हे भामिनि, इंद्रादि लोकपाल तुझा स्वयंवर पहाण्यासाठीं येत आहेत. शक्र, अग्नि, वरुण व यम या सर्वांना तुझ्या प्राप्तीची इच्छा आहे. यास्तव त्यांतील कोणा तरी एकाला तूं वरावेंस, अशी त्यांची इच्छा आहे."

शक्र असें बोलला असतां नल हात जोडून त्यास म्हणाला—हे देवेंद्रा, तुम्ही ज्या कार्यासाठीं जात आहां त्याचसाठीं मीहि निघालों आहें. यास्तव तुम्ही मला या कार्यासाठीं पाठवूं नका. ज्या स्त्रीविषयीं आपल्या हृदयांत

कामना उत्पन्न झाली आहे, त्या स्त्रीनें अन्य पुरुषाला वरावें असा प्रयत्न कोणता बरें पुरुष करील ! तुम्हांप्रमाणें मीहि दमयंतीच्या प्राप्तीची इच्छा करीत आहें, यास्तव मला क्षमा करा.

देव—हे नैषधा, प्रथम आम्हांला 'करीन' असें आश्वासन देऊन आतां तूं हें कार्य कां बरें करीत नाहींस ? जा, विलंब लावूं नको.

बृहदश्व—देव असें बोलले असतां नल त्यांस पुनः म्हणाला—"हे सुरेश्वर-हो, राजकन्येचें मंदिर चोहोंकडून सुरक्षित असेल, तेथें माझा प्रवेश कसा होऊं शकेल !"

तें ऐकून शक्र म्हणाला—हे नराधिपा, मी तुला अदृश्य होण्याची शक्ति देतों, तिच्या योगानें तुझा तेथें प्रवेश होईल.

(२) त्यावर 'ठीक आहे' असें बोलून नल दमयंतीच्या निवासस्थलीं गेला. तेथें त्यानें सखीजनांनीं परिवेष्टित असलेली दमयंती पाहिली. ती राज-कुमारी अतिशय सुकुमार असून तिचे सर्व अवयव रेंखलेले व प्रमाणबद्ध होते. तिचा बांधा सुदृढ व मुखकांति शशिप्रभेहूनहि उज्ज्वल होती.

अशा त्या सुहासिनी नृपकन्येला पाहून नलाचा कामविकार वृद्धिंगत झाला. तथापि आपल्या प्रतिज्ञेला स्मरून त्यानें आपली हृदयव्यथा आंवरून धरिली.

इकडे नलराजा दृष्टीं पडतांच त्या श्रेष्ठ स्त्रिया भ्रांत झाल्या आणि आश्चर्यानें उठून उभ्या राहिल्या. चकित झालेल्या त्यांनीं त्या राजाची मोठ्या हृष्ट चित्तानें प्रशंसा केली. त्यांनीं त्या नृपतीशीं जरी भाषण केलें नाहीं, तरी त्याचा मनानें सत्कार केला. 'काय हें स्वरूप! कोण हें तेज ! या महात्म्याचें केवढें हें धैर्य ! हा कोणी देव आहे कीं, यक्ष आहे कीं, गंधर्व आहे !' असें त्या मनांत म्हणूं लागल्या. पण त्या त्याच्याशीं एक अक्षरहि बोलण्यास समर्थ झाल्या नाहींत. कारण त्या पुण्यवान् नृपतीच्या तेजानें दिपून गेलेल्या त्या सर्व श्रेष्ठ स्त्रिया लज्जेनें अधोमुख होऊन उभ्या राहिल्या. त्यांची ही स्थिति पाहून नलराजानें किंचित् स्मित केलें. तेव्हां मधुर भाषण करणारी सुहास्यमुखी दमयंती विस्मित होऊन वीर नलाला म्हणाली—" हे अनघा, तूं कोण आहेस ? एखाद्या देवाप्रमाणें तूं येथें प्राप्त होऊन माझी हृदयव्यथा वाढवीत आहेस. यास्तव हे वीरा, तूं येथें कसा आलास, हें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. हें माझें मंदिर राजाज्ञेनें उत्तम प्रकारें सुरक्षित आहे व माझा पिता अपराध्याला उग्र

शासन करीत असतो. येथें कोणाचाहि प्रवेश होऊं शकत नाहीं, असें असतां तूं कोणाच्याहि दृष्टीं न पडतां येथवर कसा येऊं शकलास ?"

(३) दमयंतीचा हा प्रश्न ऐकून नल म्हणाला—हे कल्याणि, मी नल आहें, लोकपाल देवांचा निरोप घेऊन त्यांचा दूत म्हणून मी येथें आलों आहें. इंद्र, अग्नि, वरुण व यम हे चौघे लोकपाल तुझ्या प्राप्तीची इच्छा करीत आहेत. यास्तव हे शोभने, त्यांच्यापैकीं कोणातरी एकाला तूं वरावेंस, हें सांगण्यासाठीं त्यांनीं मला पाठविलें आहे. त्यांच्याच प्रभावानें मी येथें अदृश्यरूपानें प्रवेश करण्यास समर्थ झालों. मी तुझ्या या मंदिरांत येत असतां मला कोणी पाहूं शकलें नाहीं. त्यामुळें द्वारपालांनींहि माझें निवारण केलें नाहीं. त्या देवेश्वरांनीं मला याच कार्यासाठीं पाठविलें आहे. त्यांचा निरोप मीं तुला कळविला. तो ऐकून आतां तुला जसें योग्य वाटेल तसें कर. ३. ६. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ दमयंतीचा नलालाच वरण्याचा निश्चय. २ नलानें लोकपालांना त्याचें केलेलें निवेदन.]

(१) बृहदश्व म्हणाला—राजा युधिष्ठिरा, नलाचें हें भाषण ऐकून दमयंती त्या लोकपालांना नमस्कार करून नलाला स्मितपूर्वक म्हणाली—" हे राजन्, माझ्याशीं विवाह करण्यासाठीं मी तुझें कोणतें प्रिय करूं, तें सांग. माझ्या सर्व संपत्तीसह मी तुला आत्मसमर्पण करीत आहें. यावर विश्वास ठेव आणि माझ्याशीं विवाह कर.

हे वीरा, हंसाचें तें वचन माझ्या अंतःकरणाचा दाह करीत आहे. हे नृपाला, तुझ्यासाठींच मीं या सर्व भूपतींना येथें जमविलें आहे. यास्तव हे मानदा, तुजवर अनुरक्त असलेल्या माझा तूं जर स्वीकार न करशील तर तुझ्यासाठीं मी विष, अग्नि, जल किंवा गळफांस यांचा आश्रय करीन. "

ती विदर्भ राजकन्या असें बोलली असतां, नल म्हणाला—" हे दमयंति, लोकपाल तुझ्या प्राप्तीसाठीं उत्सुक झाले असतां तूं मज मानवाची इच्छा कशी करितेस ? त्या महात्म्या लोकपालांच्या चरणधूलीचीहि योग्यता मजमध्यें नाहीं. यास्तव हे शुभे, तुझें मन त्यांच्या ठिकाणींच आसक्त होऊं दे. कारण देवांचें अप्रिय करणारा मानव मृत्यूला प्राप्त होत असतो. म्हणून हे सुलोचने,

त्या देवश्रेष्ठांना वर व माझें रक्षण कर. त्या देवांना प्राप्त होऊन मूल्यवान् वस्त्रें, विचित्र पुष्पमाला व दिव्य भूषणें यांचा उपभोग घे.

हे राजकन्ये, जो या समग्र पृथ्वीचा उपसंहार करून तिला ग्रासून टाकितो, त्या देवेश्वर अग्नीला कोणती बरें स्त्री वरणार नाहीं ? ज्याच्या दंडभयानें सर्व प्राणिमात्र धर्मालाच अनुसरतात, त्या यमाला कोणती स्त्री पति म्हणून स्वीकारणार नाहीं ? किंवा दैत्य व दानव यांचा संहार करणाऱ्या महेंद्राशीं विवाहबद्ध होण्यास कोणती स्त्री तयार होणार नाहीं ? लोकपाल वरुणाला तूं निःशंकपणें वरावेंस, असें मला वाटतें. मज सुहृदाचें हें वचन ऐक."

नैषधाचें हें भाषण ऐकून दमयंतीचे नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून आले. ती सद्गदित वाणीनें म्हणाली—"हे पृथ्वीपते, मी सर्व देवांना वंदन करून तुलाच भर्ता म्हणून वरीन. ही माझी सत्यप्रतिज्ञा मी तुला सांगतें."

तेव्हां थरथरां कांपत हात जोडून उभ्या राहिलेल्या त्या विदर्भराजकन्येला नल म्हणाला—"हे कल्याणि, मी देवांचा दूत म्हणून आलों आहें, हें लक्षांत घेऊन त्याप्रमाणें वाग. हे शुभे, मी दुसऱ्याचें, विशेषतः देवतांचें कार्य करण्याची प्रतिज्ञा करून आलों असतां त्यांत स्वार्थ कसा साधूं ! त्यांतूनहि हा जर धर्म असेल व त्यांत माझा स्वार्थ साधत असेल तर मी तें अवश्य करीन. यास्तव हे भद्रे, असा कांहीं तरी उपाय सांग."

नलाचें हें भाषण ऐकून दमयंती बाष्पाकुल मंद वाणीनें त्या राजाला म्हणाली—" हे नरेश्वरा, मला एक निरुपद्रवी उपाय सुचला आहे. त्यायोगें तुलाहि दोष लागणार नाहीं. हे राजन्, जेथें माझा स्वयंवर होणार आहे, त्या मंडपांत त्या देवश्रेष्ठांबरोबर तूंहि ये. त्या वेळीं त्या लोकपालांसमक्ष मी तुला वरीन. म्हणजे त्यांत तुझ्याकडे कोणत्याच प्रकारें दोष येणार नाहीं."

राजा युधिष्ठिरा, दमयंतीचें हें भाषण ऐकल्यावर नलराजा जेथें ते लोकपाल जमले होते, तेथें पुनः परत आला. त्या नरश्रेष्ठाला येत असलेलें पाहून ते सर्व महेश्वर त्याच्या समीप आले व त्याला सर्व वृत्तान्त विचारूं लागले. ते म्हणाले—"हे राजा, तूं ती शुचिस्मिता दमयंती पाहिलीस काय ? ती राजनंदिनी काय बोलली, तें सर्व आम्हांला सांग."

(२) नल—हे सुरोत्तमहो, तुमच्या आज्ञेप्रमाणें मी दमयंतीच्या मंदिरांत गेलों. तेथील राजद्वारप्रवेश दंडधारण करणाऱ्या वृद्ध द्वारपालांनीं परिवेष्टित

होता. तुमच्या सामर्थ्यामुळें फक्त राजकुमारी खेरीज इतर कोणीहि पुरुष मला पाहूं शकला नाहीं. मीं दमयंतीच्या सख्यांना पाहिलें व त्याहि मला पाहून विस्मित झाल्या. मी दमयंतीला तुमचा संदेश सांगितला असतां ‘ तिनें मलाच वरण्याचा संकल्प केला आहे ’ असें तुम्हांला स्पष्ट कळविण्यास सांगितलें. ती बाला म्हणाली—“ त्या सर्व देवेश्वरांसहित तूंहि स्वयंवरास ये, म्हणजे त्यांच्या समक्ष मी तुलाच माळ घालीन. म्हणजे तुला कोणत्याच प्रकारचा दोष लागणार नाहीं. ”

हे विबुधेश्वरहो, याप्रमाणें तेथें जो वृत्तान्त घडला, तो मीं तुम्हांला सविस्तर कथन केला आहे. ३. ६. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१. स्वयंवरमंडपांत दमयंतीनें देवांच्या अनुग्रहानें केलेला नलाचा पतित्वानें स्वीकार. २. अग्न्यादि लोकपालांनीं दिलेले वर. ३. नलाचा सुखविहार.]

(१) बृहदश्व—राजा युधिष्ठिरा, त्यानंतर शुभ काल व पुण्य मुहूर्त प्राप्त झाला असतां भीमराजानें सर्व महीपालांना स्वयंवरमंडपांत बोलाविलें. त्याचें तें निमंत्रण ऐकून दमयंतीची इच्छा करणारे ते सर्व भूपाल कामपीडित होऊन मोठ्या त्वरेनें तेथें जमा झाले.

हे भारता, सिंह जसे पर्वतावर चढतात, तसे ते सर्व नृपति स्वयंवरमंडपांतील उंच सिंहासनांवर आरूढ झाले. तो मंडप सुवर्णाच्या सुंदर स्तंभांनीं व अनेक प्रवेशद्वारांनीं सुशोभित केला होता. त्या भव्य मंडपांत ते सर्व पुष्पमाला व विचित्र रत्नमय कुंडलें धारण करणारे नरेश्वर विविध आसनांवर बसले असतां ती सभा नागांनीं व्यापिलेल्या भोगावतीप्रमाणें, किंवा व्याघ्रांनीं व्याप्त झालेल्या गिरिगुहेप्रमाणें शोभली.

त्या सभेंत बसलेल्या पुरुषव्याघ्रांचे पुष्ट व परिघासारखे बाहू आकार आणि वर्ण यांच्या योगानें पांच फणा असलेल्या नागांप्रमाणें भासत होते. त्या सर्व नृपालांचे केंस, नासिका, नेत्र व भुंवया मनोहर असल्यामुळें नक्षत्रांनीं शोभणाऱ्या आकाशाप्रमाणें त्यांचीं मुखें शोभत होतीं.

हे भारता, त्यानंतर कमलवदना दमयंती आपल्या मुखकांतीनें त्या नृपालांचे नेत्र दिपवीत व त्यांच्या चित्तांचें हरण करीत स्वयंवरमंडपांत आली. त्या वेळीं

त्या नरेश्वरांची दृष्टि त्या नृपतनयेच्या ज्या ज्या अवयवाकडे गेली, तेथेंच ती खिळून बसली. त्यानंतर तेथें जमलेल्या भूपालांचीं नांवें सांगितलीं जात असतां त्या भीमकबालेनें समान आकृतीचे पांच पुरुष तेथें बसलेले पाहिले.

त्या सर्वांचा सारखा वर्ण व आकार पाहून दमयंती संशयांत पडली व ती त्यांतील खऱ्या नलाला ओळखूं शकली नाहीं. त्या पांचांपैकीं ज्याच्याकडे ती पाहूं लागे, तो तिला नलासारखाच दिसे. तेव्हां त्यांना पाहून ती सचिंत झाली व मनांत म्हणाली—"मी देवांना कशी ओळखूं व मला नलराजाचें ज्ञान कसें होईल!"

याप्रमाणें अतिशय खिन्न झालेली ती दमयंती विचार करीत असतां तिला पूर्वीं ऐकलेल्या देवचिह्नांचें स्मरण झालें व ती पुनः विचार करूं लागली—"मीं पूर्वीं वृद्धांच्या तोंडून देवांचीं जीं लक्षणें ऐकलीं आहेत, त्यांतील एकहि भूलोकीं अवतीर्ण झालेल्या या देवांच्या ठिकाणीं दिसत नाहीं. यास्तव आतां त्या देवांनाच शरण जाणें उचित होय" असा निश्चय करून ती वाणीनें व मनानें त्या लोकपालांना नमस्कार करून हात जोडून थरथरां कांपत असें वचन बोलली—

"हंसाचें वचन ऐकून ज्या अर्थीं मीं निषधाधिपाला वरिलें आहे, त्या अर्थीं त्या सत्याच्या बलावर हे लोकपाल आपलें स्वरूप प्रकट करोत व मला नल दाखवोत. मीं मनानें किंवा वाणीनेंहि नलावांचून अन्य पुरुषाची इच्छा केली नाहीं, त्या सत्याच्या बलावर हे देव प्रकट होवोत.

दैवानेंच निषधराजाला माझा भर्ता नियत केलें आहे, त्या सत्यानेंच हे देव आपलें स्वरूप व्यक्त करोत. मीं जें नलराजाच्या प्राप्तीसाठीं व्रत आरंभिलें आहे, त्या सत्यबलावर हे देव मला आपलें रूप दाखवोत. ज्यायोगें पुण्यश्लोक नलराजाला मी ओळखूं शकेन असें आपलें स्वरूप हे लोकपाल महेश्वर प्रकट करोत."

राजा, दमयंतीचा तो करुणास्पद विलाप ऐकून व तिचा परम निश्चय, नलावरील योग्य अनुराग, मनाची शुद्धि, आणि नैषधावरील भक्ति व प्रेम पाहून देवांनीं आपलें खरें रूप प्रकट केलें आणि नलाला ओळखण्याचें सामर्थ्य तिला दिलें.

त्या वेळीं हे पांडुपुत्रा, दमयंतीनें ते चौघेहि लोकपाल देवांच्या लक्षणांनीं युक्त असलेले पाहिले. त्या सुरेंद्रांच्या अंगाला घाम नव्हता, त्यांचे नेत्र निमि-

षोन्मेषरहित होते. त्यांचें अंग धूलीनें मलिन झालें नव्हतें. ते अंतरालीं स्थित होते आणि त्यांच्या गळ्यांतील पुष्पमाला प्रफुल्लित होत्या.

परंतु नलाची स्थिति याच्या उलट होती. तो नरेंद्र छायेनें युक्त होता, त्याच्या गळ्यांतील पुष्पमाला कोमेजली होती. त्याच्या अंगाला घाम येत होता. त्याचे नेत्र निमिषोन्मेष करीत असून तो भूमीवर बसला होता.

याप्रमाणें त्या देवांना आणि नलाला पाहून त्या वैदर्भराजकन्येनें धर्मतः नैषधाला वरिलें. त्या कमलपत्राक्षीनें लज्जेनें आपल्या पदराचें अग्र हातांत धरिलें आणि त्या नराधिपाच्या गळ्यांत परम शोभिवंत असलेली पुष्पमाला घातली. त्या मनोरम राजपुत्रीनें नलाला 'भर्ता' म्हणून वरतांच इतर सर्व भूपालांच्या तोंडून हाहाकाराचे उद्गार सहज निघूं लागले.

त्यावेळीं तो स्वयंवर पाहून विस्मित झालेल्या देवांनीं व महर्षींनीं 'धन्य. धन्य' असे आनंदोद्गार काढून नलराजाची प्रशंसा केली.

हे नृपश्रेष्ठा, अशाप्रकारें दमयंतीनें कंठांत पुष्पमाला घालून नलाला वरिलें असतां संतुष्ट झालेल्या त्या वीरसेनसुतानें श्रेष्ठ नृपतनयेला असें आश्वासन दिलें. तो पृथ्वीपाल नल म्हणाला—"हे कल्याणि, ज्या अर्थीं सर्व लोकपालांच्या समक्ष तूं मज मानवाला वरून मजवरील भक्ति व्यक्त केलीस, त्या अर्थीं मी तुझ्या वचनांत सदैव तत्पर राहीन. हे शुचिस्मिते, जोंवर माझ्या देहांत प्राण आहेत, तोंवर मी सर्वस्वी तुझ्या अधीन असेन, हें मी तुला सत्य सांगत आहें."

(२) नलराजाचें हें आश्वासन ऐकून दमयंतीनें हात जोडून त्याचें अभिनंदन केलें. नंतर तीं उभयतां परस्परांकडे प्रेमानें अवलोकन करून अग्निप्रभृति लोकपालांना मनानें शरण गेलीं. तेव्हां भीमकनंदिनीनें नैषधाला वरलेलें पाहून महाबलाढ्य लोकपाल हृष्ट झाले व त्या सर्वांनीं मिळून नलराजाला आठ वर दिले.

संतुष्ट झालेल्या शक्रानें नलाला 'यज्ञामध्यें मी तुला प्रत्यक्ष दर्शन देईन व तुला उत्तम शुभ गति प्राप्त होईल' असे दोन वर दिले.

अग्नीनें 'तूं जेथें इच्छा करशील त्या स्थलीं मी आविर्भूत होईन व तुला माझ्यासारख्या तेजस्वी लोकाची प्राप्ति होईल' असे दोन वर दिले.

यमानें 'कसलेंहि कदन्न असलें तरी तें तुझ्या हातांत विशिष्ट रस आणि स्वाद यांनीं युक्त होईल व तुला परमगति प्राप्त होईल' असे आणि वरुणानें

' नैषधानें मनांत आणतांच निर्जल प्रदेशींहि जलाचा प्रादुर्भाव व उत्तम सुगंधयुक्त पुष्पमालेची प्राप्ति ' हे वर त्याला दिले.

याप्रमाणें प्रत्येक लोकपालानें त्याला दोन दोन वर दिले व स्वर्गलोकीं प्रयाण केलें. त्याचप्रमाणें तेथें जमलेले सर्व नृपतीहि दमयंतीच्या स्वयंवरानें विस्मित व आनंदित होऊन आपापल्या देशीं परत गेले.

ते सर्व भूपाल परत गेले असतां संतुष्ट झालेल्या भीमराजानें नल व दमयंती यांचा यथाविधि विवाह करविला. त्यानंतर तो नरश्रेष्ठ कांहीं काल तेथें राहिला व विदर्भाधिपतीनें अनुज्ञा दिली असतां स्वदेशीं परत आला.

(३) हे राजन्, अशा प्रकारें तो पुण्यश्लोक नृपति श्रेष्ठ स्त्रीरत्न मिळवून शचीसह शोभणाऱ्या इंद्राप्रमाणें सुखोपभोग घेऊं लागला.

सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेला तो वीर मोठ्या हृष्ट चित्तानें प्रजेचें रंजन करून धर्मानें परिपालन करीत होता. नहुषपुत्र ययातीप्रमाणें त्या नृपश्रेष्ठानें अश्वमेध व दुसरेहि अनेक विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञ केले. त्या अमरतुल्य नलराजानें दमयंतीसह अनेक वनें आणि उपवनें यांत विहार केला.

त्यानंतर महात्मा नल व साध्वी दमयंती या दांपत्याला ' इंद्रसेन '-नामक पुत्र व ' इंद्रसेना '-नांवाची कन्या झाली.

राजा, अशाप्रकारें त्या पृथ्वीपति नलानें यज्ञ व विहार करीत धनानें परिपूर्ण असलेल्या वसुधेचें रक्षण केलें. ३. ६. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ दमयंतीच्या स्वयंवराविषयीं देवांचा कलीशीं संवाद. २ कलीचा नलाला राज्यभ्रष्ट करण्याचा संकेत.]

बृहदश्व—राजा, दमयंतीनें नलाशीं विवाह केला असतां महाबलाढ्य लोकपाल परत जाण्यास निघाले. तेव्हां त्यांना मार्गांत कलीसह द्वापर भेटला.

---

१ पूर्वाध्यायांत देवांपासून ज्याला वर मिळाले आहेत व जो रूप, औदार्य इत्यादि गुणांनीं युक्त आहे, अशा नलाला दमयंतीच्या प्राप्तीनें झालेल्या सुखाचें वर्णन करून, आतां या अध्यायांत बृहदश्वमुनि त्यालाच दुर्व्यसनामुळें प्राप्त झालेल्या आपत्तीचें वर्णन करण्यास आरंभ करीत आहे.

त्यांस पाहून बल व वृत्र यांचा वध करणारा इंद्र म्हणाला—" हे कले, द्वापरासह तूं आज कोठें चालला आहेस ? "

त्यावर कलि म्हणाला—आम्ही दमयंतीच्या स्वयंवरास चाललों आहों. माझें मन दमयंतीवर गेलें आहे. मी तिला वरणार आहें.

कलीचें हें भाषण ऐकून इंद्र हंसून म्हणाला—अरे, दमयंतीचा स्वयंवर झाला सुद्धां ! त्या राजकन्येनें आमच्या समक्ष नलराजाला वरिलें.

इंद्राचे हे शब्द ऐकतांच कलि अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि सर्व देवांना संबोधून म्हणाला—"हे देवहो, ज्या अर्थी त्या दमयंतीनें देवांना सोडून मनुष्याला वरिलें आहे त्या अर्थी ती विपुल दंडाला पात्र आहे. "

कलि असें बोलला असतां इंद्रादि लोकपाल त्यास म्हणाले—आमच्या अनुमतीनेंच दमयंतीनें नलाला वरिलें. अरे, नलासारख्या सर्वगुणसंपन्न नृपाची इच्छा कोणती स्त्री करणार नाहीं ! तो निषधाधिपतिहि धर्मवेत्ता व सदाचरणी आहे. त्यानें इतिहास-पुराणांसह चारी वेदांचें अध्ययन केलें आहे. त्याच्या राजमंदिरांत यज्ञामध्यें सर्व देव धर्मतः तृप्त होतात. तो हिंसा न करणारा, सत्यवादी व दृढव्रत धारण करणारा आहे. त्याच्या ठिकाणीं नित्य उत्साह, यथार्थ भाषण, धृति, ज्ञान, स्वधर्मनिष्ठा, शौच, शम आणि दम हे सर्व सद्गुण सर्वदा स्थित आहेत. तो लोकपालतुल्य असलेला पुरुषव्याघ्र कितीहि विघ्नें आलीं तरी आपल्या या स्वभावापासून कधींहि च्युत होत नाहीं. हे कले, अशा श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त असलेल्या नलाला जो शाप देण्याची इच्छा करील, तो मूढ स्वतःलाच शाप देऊन आपलाच घात करील किंवा घोर नरकांत बुडेल.

(२) राजा, कलि व द्वापर यांस असें सांगून ते देवश्रेष्ठ स्वर्गलोकीं निघून गेले. नंतर कलि द्वापरास म्हणाला—" हे द्वापरा, मी हा क्रोध सहन करण्यास समर्थ नाहीं. मी नलाच्या देहांत प्रवेश करून त्याला राज्यभ्रष्ट करीन, म्हणजे तो दमयंतीसह सुखानुभव घेऊं शकणार नाहीं. यास्तव तूं द्यूतांतील फाशांत प्रवेश करून मला साह्य कर. " ५. ६. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ कलीचा नलशरीरांत प्रवेश. २ त्याच्या भ्रात्याला द्यूताचें प्रोत्साहन. ३ पुष्कराचें नलाशीं द्यूत. ४ राजाचा पराभव.]

(१) बृहदश्व—हे पांडुपुत्रा, याप्रमाणें कलि द्वापराशीं संकेत करून जेथें नलराजा होता तेथें गेला आणि त्या निषधेश्वराचें छिद्र शोधीत दीर्घकाल राहिला. परंतु बारा वर्षेंपर्यंत त्याला नलामध्यें यत्किंचित्‌हि दोष आढळला नाहीं. पुढें एकदा नलराजानें देहधर्मानंतर पाय धुवून शुचिर्भूत न होतांच संध्या केली. एवढें छिद्र दिसतांच कलीनें तत्काल त्या धर्मनिष्ठ राजाच्या देहांत प्रवेश केला.

(२) याप्रमाणें नलाच्या शरीरांत आविष्ट होऊन कलि अन्य रूपानें पुष्करापाशीं गेला व नलाच्या त्या भ्रात्याला म्हणाला—" हे पुष्करा, तूं नलराजाशीं द्यूत खेळ, मी तुला साह्य करीन. माझ्या साह्यानें तूं त्या राजाला द्यूतांत निःसंशय जिंकशील आणि त्याचें समृद्ध राज्य व सर्व निषधदेश यांस प्राप्त होशील. "

राजन्, कलीच्या अशा प्रोत्साहनानें लोभग्रस्त पुष्कर नलाकडे यावयास निघाला व कलीहि श्रेष्ठ फांसा होऊन पुष्कराच्या हातीं आला.

त्यानंतर पुष्कर नलापाशीं येऊन 'हे भ्रात्या, या श्रेष्ठ अक्षानें माझ्याशीं द्यूत खेळ' असें पुनः पुनः आह्वान करूं लागला. तेव्हां तो उदारात्मा नल त्याचें तें आह्वान नाकारण्यास समर्थ झाला नाहीं. त्या क्षत्रधर्मनिष्ठ राजानें दमयंतीच्या समक्ष द्यूताचें आह्वान स्वीकारिलें.

(३) युधिष्ठिरा, त्यांचें द्यूत सुरू झालें असतां नलराजानें त्यांत सुवर्ण, अश्व, रथादि वहानें, मूल्यवान् वस्त्रें इत्यादि अनेक वस्तु पणाला लाविल्या. परंतु कलीनें ज्याच्या शरीरांत प्रवेश केला आहे अशा नलाचा त्या द्यूतांत पराभव झाला. तो महात्मा पुण्यश्लोक त्या वेळीं द्यूतमदानें मत्त झाला होता. त्यामुळें त्याच्या सुहृदांतील कोणीहि त्याचें निवारण करूं शकला नाहीं.

हे भारता, नलराजा द्यूतमग्न झाल्याचें ऐकून मंत्र्यांसह सर्व प्रजाजन राजाला भेटून, त्याचें निवारण करण्यासाठीं आतुर होऊन राजभवनापाशीं आले व नलाचा सारथि दमयंतीला हें वृत्त निवेदन करावयास गेला. तो म्हणाला—" हे देवि, हे सर्व नागरिक राजद्वारीं येऊन उभे राहिले आहेत. यास्तव ते आल्याची वार्ता महाराजांस कळीव. ते सर्व प्रजाजन धर्मार्थदर्शी राजाचें या महत्संकटापासून निवारण करण्यासाठीं येथें जमले आहेत. "

सूताचें हें वचन ऐकून दमयंती शोकानें मोहित झाली. दुःखार्त झालेल्या त्या राज्ञीनें सद्गदित वाणीनें राजाला म्हटलें—" हे राजन्, मंत्र्यासह तुझे सर्व राजनिष्ठ नागरिक तुला भेटण्यासाठीं दारांत येऊन उभे राहिले आहेत. यास्तव त्यांना एकवार दर्शन दे. "

पण राजानें तिच्या भाषणाकडे लक्ष दिलें नाहीं ! साध्वी दमयंती पुनः पुनः तेंच वाक्य उच्चारून विलापहि करूं लागली. पण कलीनें मोहित केलेला तो राजा तिच्याशीं एक अक्षरहि बोलला नाहीं. तें पाहून त्याचे सर्व मंत्री व नगरवासी जन ' हर, हर, या राजाचा सर्वथा नाश झाला' असें म्हणत लज्जित व दुःखार्त होऊन आपापल्या घरीं परत गेले.

(४) राजा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें नल व पुष्कर यांचें तें द्यूत अनेक महिने चाललें होतें. त्यांत शेवटीं पुण्यश्लोक नलराजा जिंकिला गेला. ३. ६. ५९.

अध्याय ६० वा.

[१ नलाची द्यूतासक्ति व उत्तरोत्तर पराभव. २ दमयंतीच्या हितवचनाकडे दुर्लक्ष. ३ राजापत्यांना कुंडिनपुरास पाठविणें.]

(१) बृहदश्व—पांडुपुत्रा, द्यूतासक्तीनें विवेकहीन झालेल्या पुण्यश्लोक नलराजाला पाहून जिची विवेकबुद्धि जागृत आहे, अशी दमयंती शोकाकुल झाली. त्या भीमराजाच्या कन्येनें राजाच्या फार मोठ्या कर्तव्याचा विचार केला. त्या नृपतीचें प्रिय करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या राज्ञीला नलाचें सर्वस्वहरण होत आहे, हें पाहून भावी संकटाची कल्पना आली.

तिनें आपल्या विश्वासु धात्रीला हांक मारिली. ती चतुर परिचारिका मधुर भाषण करणारी, सर्वार्थकुशल व दमयंतीच्या हितामध्यें सदैव तत्पर असे. तिला दमयंती म्हणाली—" हे बृहत्सेने, अमात्यांकडे जा व त्यांस ' नलराजानें तुम्हांला बोलिवलें आहे ' अशी राजाज्ञा कथन कर आणि येथें घेऊन ये. राजानें या द्यूतांत आपलें धन हरवलें किती व अवशिष्ट राहिलें किती तेंहि त्यांना सांग. "

(२) राजन्, ती आज्ञा ऐकून सर्व मंत्री ' खरोखर आज आमचें भाग्यच उघडलें ' असें म्हणत राजभवनापाशीं पुनः आले. सर्व अमात्य तेथें जमले

असतां दमयंतीनें तें वृत्त राजाला पुनः कळविलें. परंतु त्यानें तिच्या बोलण्याकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. आपला पति आपल्या भाषणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे व त्याचें यत्किंचित्‌हि अभिनंदन करीत नाहीं, असें पाहून लज्जित झालेली दमयंती पुनः आपल्या अंतःपुरांत परत गेली. द्यूतामध्यें फांसे नलाच्या विरुद्ध पडत असून त्याचें सर्वस्व नष्ट होत आहे, हें ऐकून त्या राजनंदिनीनें पुनः आपल्या धात्रीला हांक मारिली आणि 'हे बृहत्सेने, नलाच्या वार्ष्णेय सारथ्याकडे जा व नलाज्ञेनें त्याला बोलावून आण, फार मोठें कार्य उपस्थित झालें आहे' असें म्हटलें.

तेव्हां बृहत्सेनेनें दमयंतीची ती आज्ञा ऐकून हितेच्छु पुरुषांकडून वार्ष्णेयाला बोलावून आणिलें. तेव्हां त्या देशकालज्ञ साध्वीनें वार्ष्णेयाला सद्गदित वाणीनें म्हटलें—" हे सारथे, तुझ्याशीं नलराजा किती सौजन्यानें वागत असे, हें तुला ठाऊकच आहे. यास्तव आतां त्या महात्म्यावर संकट ओढवलें असतां त्याला साह्य करणें हें तुझें कर्तव्य आहे.

(३) हे सूता, पुष्कराकडून हा राजा जसा जसा जिंकला जात आहे, तसें तसें त्याचें द्यूतावरील प्रेम अधिक वाढत चाललें आहे. त्याचप्रमाणें पुष्कराचे फांसे त्याला अनुकूल व नलाला प्रतिकूल पडत असलेले दिसत आहेत. हा मोहित झालेला राजा सुहृदांचें हितवचन ऐकत नाहीं व माझेंहि सांगणें मनावर घेत नाहीं. परंतु खरोखर माझ्या भाषणाकडे दुर्लक्ष करणें हा महात्म्या नैषधाचा दोष नव्हे, तर तो द्यूतजन्य मोहाचा परिणाम आहे.

यास्तव हे सारथे, मी तुला शरण आलें आहें. तूं माझें एक कार्य कर. माझें मन साशंक होत आहे. कदाचित् द्यूताच्या नादानें या राजाचा नाशहि होईल. यास्तव नलराजाचे मनोवेगानें जाणारे आवडते अश्व रथाला जोडून माझ्या या कुमार-कुमारीला माझ्या पित्याच्या कुंडिननगरीस घेऊन जा. तेथें त्यांना माझ्या आप्तांच्या स्वाधीन करून रथ व अश्व तेथेंच ठेव आणि तुला योग्य वाटल्यास तूंहि तेथेंच रहा किंवा अन्य कोठें जा. "

दमयंतीचें हें भाषण ऐकून नलाचा सारथि वार्ष्णेय मुख्य अमात्यांकडे गेला व त्यानें त्यांस दमयंतीची सर्व योजना निःशेष कथन केली. तेव्हां हे राजन्, त्या अमात्यांनीं विचारपूर्वक निश्चय करून त्यास आपली अनुमति दिली असतां त्या सारथ्यानें नलाच्या रथावर स्वतः आरूढ होऊन त्या दोन अपत्यांसहि त्यांत

बसविलें व तो राजपुत्र आणि राजकन्या यांना विदर्भदेशीं घेऊन गेला. तेथें इंद्रसेन व इंद्रसेना यांना भीमराजाच्या स्वाधीन करून व भैमीच्या आज्ञेप्रमाणें नलाचा तो श्रेष्ठ रथ आणि अश्व तेथेंच ठेवून तो विदर्भाधिपतीचा निरोप घेऊन निघाला.

राजा, तो सारथि नलराजाची ती दुःस्थिति मनांत आणून अतिशय शोकाकुल झाला व वेतनावर काम करण्याची इच्छा करणारा तो देशाटन करीत चालला असतां अयोध्यानगरीस येऊन पोंचला. तेथें दुःखार्त झालेला तो सूत ऋतुपर्ण राजापाशीं राहिला व वेतन घेऊन त्या नृपतीचें सारथ्य करूं लागला. ३. ६. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ नलाच्या सर्वस्वाचा अपहार. २ दमयंतीसह नगरत्याग. ३ कलीनें पक्षिरूपानें केलेला वस्त्रापहार. ४ नलाचा शोक व दमयंतीशीं संवाद.]

(१) बृहद्श्व—राजा, वार्ष्णेय निघून गेला असतां इकडे पुष्करानें द्यूत खेळणाऱ्या पुण्यश्लोक नलाचें राज्य व सर्व धन द्यूतांत जिंकून घेतलें. अशा रीतीनें सर्व राज्य हरण केल्यानंतर पुष्कर त्याला हंसून म्हणाला—" हे नला, पुनः द्यूतास आरंभ कर. परंतु अगोदर तूं पणाला काय लावणार आहेस, तें सांग. कारण मीं तुझें सर्व ऐश्वर्य जिंकून घेतलें आहे. आतां फक्त दमयंती तेवढी तुजपाशीं शिल्लक राहिली आहे. तुझी जर इच्छा असली तर तिला पणाला लाव. "

(२) पुष्कराचें हें निंद्य वचन ऐकून पुण्यश्लोक नलाचें हृदय क्रोधानें विदीर्ण झालें. त्यानें पुष्कराला कांहींहि उत्तर दिलें नाहीं. त्या अतिशय क्रोध संतप्त झालेल्या राजानें पुष्कराकडे पाहून आपल्या अंगावरील सर्व मूल्यवान् वस्त्रें व भूषणें काढून टाकून दिलीं व सुहृदांचा खेद वाढविणारा तो नल आपल्या विपुल वैभवाचा त्याग करून उत्तरीय वस्त्रहि न घेतां केवल एका वस्त्रानें बाहेर पडला. त्यावेळीं दमयंतीहि एकच वस्त्र परिधान करून त्याच्या मागोमाग निघाली. नंतर तो महायशस्वी नल तिच्यासह तीन रात्री नगराबाहेर राहिला.

तेव्हां हे महाराज, पुष्करानें 'जो कोणी नलाशीं सहानुभूतीनें वागेल व त्याला साह्य करील त्याचा माझ्या आज्ञेनें वध केला जाईल' अशी सर्वत्र घोषणा केली. ती ऐकून सर्व नागरिकांनीं पुष्कराची आज्ञा व त्याचा दीर्घद्वेष यांच्या भीतीनें नलाचा सन्मान केला नाहीं. अशाप्रकारें सत्कारास योग्य असलेल्याहि नलाचा कोणीं सत्कार न केल्यामुळें तो नगराबाहेर केवल जल-पान करून तीन दिवस राहिला. नंतर क्षुधेनें पीडित झालेला तो फल-मूलांवर उपजीविका करूं लागला. दमयंतीहि त्यालाच अनुसरली.

(३) याप्रमाणें क्षुत्पीडित झालेला नल पुष्कळ दिवस नगराबाहेर राहिला असतां एकदा त्याला सोनेरी पंखांनीं युक्त असलेले पक्षी दिसले. त्यांस पाहून बलाढ्य निषधाधिपतीनें 'आज आपल्याला हें चांगलें भक्ष्य सांपडलें आहे, या पक्ष्यांच्या सुवर्ण पंखांवर मला द्रव्यहि मिळवितां येईल;' असा विचार करून आपल्या परिधानीय वस्त्राचा पदर त्या पक्ष्यांवर टाकिला व त्यांत त्यांस धर-ण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्या दुर्दैवी राजानें आपलें वस्त्र त्यांच्यावर टाकतांच ते सर्व खग त्या वस्त्रासह अंतरिक्षांत उडून गेले व जातां जातां भूमीवर अधोमुख, दीन व वस्त्ररहित होऊन वेड्याप्रमाणें उभ्या राहिलेल्या नलाला अंतरिक्षांतून संबोधून म्हणाले—"हे दुर्बुद्धे, तुझें वस्त्र हरण करण्याची इच्छा करणारे आम्ही फांसे आहोंत. तूं एक तरी वस्त्र बरोबर नेत आहेस, हें सहन न होऊन त्याचा अपहार करण्यासाठीं आम्ही आलों आहों."

(४) युधिष्ठिरा, तेव्हां पक्षिरूपानें आपल्या समीप येऊन वस्त्रापहार कर-णाऱ्या फांशांकडे व स्वतःच्या वस्त्ररहित स्थितीकडे अवलोकन करून उदार-चरित नल दमयंतीला म्हणाला—"हे भीरु, ज्यांच्या कोपामुळें मी ऐश्वर्यापासून च्युत झालों, क्षुधेनें पीडित होऊन अतिशय कष्टानें प्राण धारण केले आणि ज्यांच्यामुळेंच निषधदेशांतील प्रजाजनांनीं माझा सत्कार केला नाहीं, तेच हे फांसे पक्ष्यांचें रूप धारण करून माझें वस्त्रहि हरण करीत आहेत! त्यांच्या प्रभावानेंच मी दुःखार्त व विवेकहीन झालों आहें. मला अतिशय विषाद वाटत आहे. हे शुभे, मी तुझा भर्ता तुला हितवचन सांगत आहें, तें ऐक. हे पहा, अवंती आणि ऋक्षवान् पर्वत, यांचें उल्लंघन करून दक्षिण दिशेकडे अनेक मार्ग जात आहेत. हा महाशैल विंध्याद्रि, ही समुद्राला मिळणारी पयोष्णी, व हे विपुल फल-मूलांनीं युक्त असलेले महर्षींचे आश्रम आहेत.

हा मार्ग विदर्भदेशाकडे व तो कोसल देशाकडे जातो. यांच्या पलीकडे हा दक्षिणापथ देश आहे."

हे भारता, दुखार्त झालेला नल दमयंतीला उद्देशून असें बोलला असतां अधिकच दुःखाकुल झालेली दमयंती सद्गदित कंठानें व करुण वाणीनें त्यास म्हणाली—"हे राजन्, आपल्या या संकल्पाचा पुनः पुनः विचार करूं लागलें म्हणजे माझ्या हृदयाचा थरकांप होतो व माझीं गात्रें व्याकुल होतात. हे महाराज, शत्रूनें आपलें राज्य, द्रव्य व वस्त्रहि हरण करून घेतलें आहे. आपण क्षुधेनें व्याकुळ व श्रांत झालां आहां, अशा स्थितींत आपणांस या निर्जन वनांत सोडून मी कशी बरें जाऊं! त्यापेक्षां मी जर आपल्याबरोबर असलें तर श्रांत व क्षुधार्त झालेल्या आपला श्रमपरिहार करीन. हे नरेश्वरा, सर्व दुःखांवर भार्येसारखें दुसरें कोणतेंहि श्रेष्ठ औषध नाहीं, असें वैद्यराजांचें मत आहे, हें मी आपल्याला सत्य सांगतें."

नल—हे दमयंति, तूं म्हणतेस तें सत्य आहे. खरोखर, दुःखार्त झालेल्या पुरुषाला भार्येसारखें दुसरें औषध नाहीं, किंवा संकटांत भार्येसारखा मित्र नाहीं. मी तुझा त्याग करीत नाहीं. हे भीरु, तूं व्यर्थ साशंक कां होतेस! हे साध्वि, मी प्रसंगीं माझ्या जीवाचा त्याग करीन, पण तुझा त्याग करणार नाहीं.

दमयंती—हे महाराज, माझा त्याग करण्याची जर तुझी इच्छा नाहीं, तर मग मला विदर्भदेशाचा मार्ग कां दाखवीत आहेस! हे नृपते, तूं माझा त्याग करण्यास समर्थ नाहींस, हें मी जाणतें; परंतु कलीनें तुझें मन कलुषित केल्यामुळें तूं माझाहि त्याग करशील! हे देवतुल्य महाराजा, त्यासाठींच तूं मला वारंवार कुंडिनपुराचा मार्ग दाखवीत आहेस व माझा शोक वाढवीत आहेस. हे नरश्रेष्ठा, मीं माझ्या पितृगृहीं जावें अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर आपण उभयतां विदर्भदेशीं जाऊं या. तेथें विदर्भराज तुझा बहुमान करील. परंतु, हे राजन्, त्यानें जरी तुझा सत्कार केला तरी, श्वशुरगृहीं रहाणें निंद्य मानलें जात असल्यामुळें तुला तेथें रहाण्यांत सुख वाटणार नाहीं, हें मी पूर्णपणें जाणतें. ३. ६. ६१.

---

१ न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम्।
औषधं सर्व दुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥

अध्याय ६२ वा.

[१ नलदमयंतीचा वनांतील एका पर्णशालेंत वास. २ नलाचें भार्येला तेथेंच सोडून गमन.]

(१) नल—हे दमयंति, कुंडिनपुराचें राज्य जसें तुझ्या पित्याचें आहे, तसेंच तें माझेंहि आहे, यांत संशय नाहीं. परंतु अशा विपन्नावस्थेंत मी तेथें कदापि जाणार नाहीं. ज्या मीं समृद्ध स्थितींत असतांना तेथें जाऊन तुझा हर्ष द्विगुणित केला, तोच ऐश्वर्यहीन झालेला मी आतां तेथें जाऊन तुझें दुःख कसें बरें वाढवूं ?

बृहद्श्व—राजा युधिष्ठिरा, असें बोलून त्या धर्मात्म्या नलानें अर्ध वस्त्र परिधान केलेल्या दमयंतीचें पुनः पुनः सांत्वन केलें. त्यानंतर तीं उभयतां एकच वस्त्र परिधान करून इतस्ततः भटकत फिरत असतां क्षुधा व तृषा यांनीं व्याकुळ होऊन एका पर्णशालेपाशीं आलीं. त्या शाळेंत प्रवेश करून तो निषधाधिप नल वैदर्भीसह भूमीवर बसला. त्यावेळीं त्याजपाशीं तृणासनहि नसल्यामुळें त्याचें शरीर धूलीनें मलीन झालें होतें. वस्त्रहीन झालेल्या त्यानें दमयंतीच्या अर्ध्या वस्त्रानें स्वतःचें शरीर आच्छादिलें होतें. अशा स्थितींत श्रांत झालेल्या त्यानें दमयंतीसह तेथें भूमीवरच शयन केलें. सुकुमारी राजनंदिनी दमयंती एकाएकीं अशा संकटांत सांपडल्याकारणानें अतिशय थकून गेली होती. त्यामुळें ग्लानि येऊन तिला तत्काल गाढ झोंप लागली.

परंतु हे पृथ्वीपते, साध्वी दमयंती जरी निद्रावश झाली तरी, शोकानें व्याकुलचित्त झालेल्या नलराजाला मात्र पूर्वीप्रमाणें स्वस्थ झोंप आली नाहीं. राज्याचा अपहार, सुहृज्जनांचा सर्वप्रकारें त्याग, वनवास, वस्त्रापहार आणि कलीनें दिलेले असह्य क्लेश या सर्व गोष्टींच्या स्मरणानें तो चिंताक्रान्त झाला व असा विचार करूं लागला—

‘ मीं असें केलें तर काय होईल व न केलें तर काय होईल ? मला मरण श्रेयस्कर आहे किंवा भार्येचा त्याग करणें हितावह होईल ! ही माझ्यावर अनुरक्त असल्यामुळें माझ्यासाठीं दुःख भोगीत आहे. मी जर हिला सोडून गेलों तर ही साध्वी कदाचित् आपल्या आप्तांकडे निघून जाईल. खरोखर मला अनुसरल्यामुळेंच ही या दुःखाला प्राप्त झाली आहे, यांत संशय नाहीं. मीं हिचा त्याग केला तर कदाचित् हिचे क्लेश दूर होतील व ही सुखी होईल. ’

असा निश्चय करून व पुनः पुनः विचार करून त्या नराधिपानें दमयंतीचा त्याग करणेंच हितावह आहे, असें मनाशीं ठरविलें.

'ही साध्वी महा पतिव्रता आहे. ही यशस्विनी केवळ मंत्रिष्ठ आहे. हिचें तेज पाहून मार्गामध्यें हिला कोणीहि अडवूं शकणार नाहीं.' अशी नलाच्या मनाची पूर्ण खात्री असल्यामुळें त्यानें साध्वी पत्नीच्या त्यागाचा निश्चय दृढ केला. किंबहुना दुष्ट कलीनेंच त्याच्या मनांत दमयंतीच्या त्यागाची प्रेरणा केली. त्यावेळीं आपण वस्त्ररहित असून तिच्याच अर्ध्या वस्त्रानें स्वतःचा देह झांकून घेतला आहे, ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत आली; व त्या राजानें तिचें अर्धें वस्त्र कापून घेण्याचा निश्चय केला.

(२) पण 'ही साध्वी जागी न होतां मला हिचें वस्त्र कसें बरें फाडतां येईल !' असा विचार करीत नलराजा त्या झोंपडींत अंगावरील वस्त्र टाकून फिरूं लागला. तों त्याला अकस्मात् कोशांतून बाहेर काढलेलें एक तीक्ष्ण धारेचें खड्ग सांपडलें. तें घेऊन नलानें अर्धें वस्त्र कापलें व त्यानें आपलें शरीर आच्छादित केलें आणि गाढ झोंपीं गेलेल्या विदर्भराजनंदिनीला तेथेंच सोडून तो तेथून पळत सुटला.

परंतु हे भारता, तो साधु थोडें अंतर चालून गेला असतां त्याचें चित्त डळमळलें व तो तत्काल परत फिरला. महात्मा निषधाधिप पुनः त्या शून्य पर्णशालेंत परत आला व स्वस्थ निजलेल्या दमयंतीकडे पाहून असा विलाप करूं लागला. तो म्हणाला—"अरे अरे, जी माझी प्रिय पत्नी पूर्वीं वायु किंवा आदित्य यांच्याहि दृष्टी पडणें शक्य नव्हतें, तीच ही माझी सम्राज्ञी या पर्णशालेंत एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणें भूमीवर पडून शयन करीत आहे. हें फाडलेलें अर्धें वस्त्र नेसून गाढ निद्रासुख अनुभवीत असलेली ही सुंदरी जेव्हां जागी होईल तेव्हां व्याघ्रादि हिंस्र पशूंनीं व्यापिलेल्या या घोर वनांत माझ्यावांचून ती एकटी कशी हिंडेल ! हे महाभागे, तूं धर्माचरणानें युक्त आहेस, आदित्य, इंद्र, रुद्र, मरुद्गण व अश्विनिकुमार तुझें रक्षण करोत."

असें बोलून कलीनें विवेकहीन केलेला तो नल त्या अप्रतिम रूपवती भार्येला तेथेंच सोडून निघाला; पण त्याला पुढें जाववेना. म्हणून राजा नल कांहीं अंतरावर जाऊन पुनः परतला. त्यावेळीं त्या निष्पाप राजाला एकीकडे कलि आकर्षण करीत होता व दुसरीकडे दमयंतीचें प्रेम ओढीत होतें. त्यामुळें

त्या दुःखित राजाचें चित्त द्विधा झालें. झोंके घेणाऱ्या झोंपाळ्याप्रमाणें तो राजा वारंवार दूर जाई व पुनः त्या पर्णशालेकडे परत येई. शेवटीं कलीच्या प्रभावानें सर्वथा मूढ झालेला तो नल निद्रित भार्येला तेथेंच सोडून घोर वनांत शिरला व अनेकप्रकारें विलाप करूं लागला. युधिष्ठिरा, याप्रमाणें तो हतबुद्ध झालेला नृपति विवेकशून्य बनला व प्रिय दमयंतीला त्या निर्जन वनामध्यें टाकून दुःखित मनानें तेथून निघून गेला. ३. ६. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ एकाकिनी दमयंतीचा विलाप. २ अजगरानें केलेलें तिचें ग्रहण. ३ मृग-व्याधानें केलेली तिची मुक्तता. ४ तिच्या शापानें कामी व्याधाचा नाश.]

(१) बृहदश्व—हे युधिष्ठिरा, पूर्वोक्त प्रकारें नल निघून गेला असतां साध्वी दमयंती जागी झाली. बराच वेळ गाढ झोंप लागल्यामुळें तिच्या श्रमांचा व श्रमजन्य ग्लानीचा परिहार झाला. पण आपला प्रिय पति जवळ नाहीं व आपल्या अंगावरील वस्त्र फाडलें आहे, असें पाहून ती भयभीत झाली. नल-राजाहि तिला कोठें दिसेना. त्यामुळें शोकार्त व भयग्रस्त झालेली ती भैमी 'हे महाराज निषधराज, आपण कोठें आहां !' असें म्हणून मोठमोठ्यानें हांका मारून उच्च स्वरानें आक्रोश करूं लागली.

"हे नाथ, हे महाराज, हे स्वामिन्, माझा त्याग कां करतां ! अरे अरे, माझा घात झाला. माझा नाश झाला. या निर्जन वनांत मी अगदीं घाबरून गेलें आहें. हे महाराज, आपण धर्मज्ञ व सत्यप्रतिज्ञ आहां. स्वयंवरप्रसंगीं 'मी तुझा कदापि त्याग करणार नाहीं,' अशीं आपण सत्यप्रतिज्ञा करून आतां मला या घोर वनांत सोडून कसे बरें निघून गेलां ! आपल्याला सर्वथा अनु-सरणाऱ्या या दक्ष भार्येला सोडून आपण कोठें गेलां ?

हे नरेश्वरा, पूर्वी लोकपालांसमक्ष आपण जी प्रतिज्ञा केली ती सत्य करणेंच उचित आहे. ज्या अर्थीं त्याग केल्यावरहि ही आपली प्रियपत्नी क्षणभरहि जिवंत राहिली आहे, त्या अर्थीं मानवांना अकालीं मृत्यु विहित नाहीं हेंच स्पष्ट दिसतें.

हे नरश्रेष्ठा, आतांपर्यंत झाली एवढी थट्टा पुरे झाली. मी अतिशय भ्यालें आहें, यावेळीं मला दर्शन द्या. आपण जिकडे तिकडे दिसल्याचा मला भास होत आहे, आपण मला एकटीलाच सोडून कसे जाल ! येथेंच एखाद्या झुडपाच्या आड लपून राहिलां असाल ! मग मला उत्तर कां बरें देत नाहीं ! हे नृपाला, अशा प्रकारें विलाप करणाऱ्या व भयानें व्याकुल झालेल्या मला धीर कां देत नाहीं. माझ्या या दुःखाचें निवारण कां करीत नाहीं. माझी अशाप्रकारें उपेक्षा करणें ही आपली केवढी निष्ठुरता आहे. हे प्रभो, मी माझ्या स्वतःसाठीं शोक करीत नाहीं. आपल्यासाठीं मला दुःख होत आहे. हे राजन्, क्षुधा, तृषा व श्रम यांनीं व्याकुल झालेले आपण सायंकालीं जेव्हां एखाद्या वृक्षाखालीं बसाल तेव्हां मजवांचून आपली काय स्थिति होईल !

याप्रमाणें विलाप करीत तीव्र शोकानें आर्त झालेली ती दमयंती दुःखानें जणुं काय दग्ध झाल्याप्रमाणेंच रडत रडत इतस्ततः धावूं लागली. शोकविह्वल होऊन ती टिटवीप्रमाणें आक्रोश करीत वारंवार विलाप करूं लागली.

(२) इतक्यांत क्षुधाक्रांत झालेल्या एका प्रचंड अजगरानें जवळून चाल- लेल्या दमयंतीस अकस्मात् धरिलें. पण त्यावेळीं अजगरानें ग्रासलेली व शोक संतप्त झालेली ती वैदर्भी नलासाठीं जितकी शोकविह्वल झाली होती तितकी स्वतःसाठीं झाली नाहीं.

ती म्हणाली—हे नाथ, या निर्जन वनामध्यें अनाथाप्रमाणें फिरणाऱ्या मला अजगरानें ग्रासलें असतां आपण धांवून कां येत नाहीं ! हे प्रभो, माझी आठवण झाल्यावर आपण जिवंत कसे रहाल ? मला या घोर वनांत सोडून आपण कसे निघून गेलांत ? आपण जेव्हां या पापापासून मुक्त व्हाल व आपली विवेकबुद्धि जागृत होईल, तेव्हां माझ्या या त्यागाचा पश्चाताप होईल. हे निष्पाप राजा, श्रांत, क्षुधार्त व म्लान झालेल्या आपल्या श्रमाचा परिहार कोण करील !

(३) राजा जनमेजया, ती भीमकन्या दमयंती याप्रमाणें त्या घोर वनांत उच्च स्वरानें आक्रोश करीत असतां तिचा करुण स्वर ऐकून वनांत संचार कर- णारा एक मृगव्याध वेगानें धांवला आणि एका प्रचंड अजगरानें ग्रासलेल्या त्या सुंदरीला पाहून त्याच्या जबड्यांतून तिला सोडविण्याच्या इच्छेनें मोठ्या

वेगानें हातांत तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन आला. त्या शूरानें अजगराचें मुख फाडून व त्या दुष्ट प्राण्याचा वध करून दमयंतीला सोडविलें.

त्यानंतर त्या व्याधानें दमयंतीचें मलीन झालेलें शरीर धुवून व तिला आश्वासन देऊन आहारार्थ वन्यफळें आणून दिलीं. तेव्हां तीं वन्यफळें भक्षण करून व जलपान करून ती साध्वी शांत झाली.

नंतर तो व्याध तिला म्हणाला—हे कमलनयने, तूं कोणाची कोण व या घोर वनांत कशी आलीस? तुला या घोर अजगरानें अकस्मात् कसें धरिलें? तूं या संकटांत कशी पडलीस?

व्याधाचे हे प्रश्न ऐकून साध्वी दमयंतीनें आपला सर्व वृत्तान्त त्यास निवेदन केला. तेव्हां अर्धेंच वस्त्र परिधान केलेल्या व त्यामुळें जिचे मनोहर अवयव अस्पष्ट दिसत आहेत अशा त्या सुकुमार राजपत्नीचें मधुर भाषण ऐकून तो मूढ व्याध कामवश झाला व तिच्याशीं मृदु भाषण करूं लागला.

(४) कामार्त झालेल्या त्यानें तिचें सान्त्वन केलें व तिनें आपल्याला अनुकूल व्हावें या आशयानें तिच्याशीं मधुर कामुक वचन बोलण्यास आरंभ केला. तें पाहून त्या साध्वीनें त्याचा दुष्ट आशय जाणला व ती भामिनी अतिशय क्रुद्ध झाली. ती नलाची साध्वी भार्या दीपशिखेप्रमाणें प्रज्वलित दिसूं लागली. तथापि त्या कामातुर व्याधानें तिला दुष्ट भावानें स्पर्श करण्याचा विचार केला.

पण प्रदीप्त अग्निशिखेप्रमाणें असलेल्या तिला स्पर्श करण्यासाठीं तो मूढ तिच्या समीप गेला असतां पति व राज्य यांच्या वियोगानें दुःखार्त झालेल्या दमयंतीनें हा मूर्ख आतां सान्त्व वचनास पात्र नाहीं, असें जाणून क्रोधानें त्यास शाप दिला.

दमयंती म्हणाली—मीं नैषधराजाहून अन्यपुरुषाचें कधीं मनानेंहि जर चिंतन केलें नसेल, तर हा क्षुद्र मृगव्याध तत्काल मृत होऊन भूमीवर पडो.

राजा, त्या तेजस्विनी पतिव्रतेच्या मुखांतून हे शब्द बाहेर पडतांच तो दुर्बुद्धि व्याध अग्नीनें दग्ध झालेल्या वृक्षाप्रमाणें मृत होऊन भूमीवर पडला. ३. ६. ६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ दमयंतीचा घोर अरण्यांत संचार व विलाप. २ तिचें तापसाश्रमांत गमन, तापसांनीं दिलेलें आश्वासन. ३ नदीतीरावरील जनसमूहांत प्रवेश.]

(१) बृहदश्व—हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें त्या व्याधाला केवल शापवाणीनेंच गतप्राण करून ती साध्वी दमयंती त्या घोर वनांतून एकटीच निघाली. त्या निर्जन अरण्यांत रानकिटकांचा 'किर्रर'-ध्वनि सर्वत्र ऐकूं येत होता. तें वन सिंह, हत्ती, व्याघ्र, महिष, रुरुसंज्ञक मृग आणि इतरहि पशु व पक्षी यांनीं युक्त होतें. तेथें म्लेच्छ व तस्कर रहात असत. तें वन शाल, वेळु, अश्वत्थ इत्यादि प्रचंड वृक्षांनीं व्यापिलें होतें. त्या विविध वृक्षांनीं व्यापिलेल्या वनांत सूर्यकिरणांचाहि निर्विघ्नपणें प्रवेश होऊं शकत नसे. त्या घोर अरण्यांत ठिकठिकाणीं मोठमोठे पर्वतहि विविध धातूंनीं मंडित झालेले असून त्यांवर लतांचीं दाट जाळीं पसरलीं होतीं. त्या ठिकाणीं आश्चर्यकारक खोल दऱ्या, नद्या, सरोवरें व अनेक कूपहि होते.

तेथें विविध मृग, पक्षी, भयंकर पिशाच, सर्प, राक्षस, तडाग, पर्वतशिखरें, क्षुद्र नद्या व जलप्रवाहादि तिच्या दृष्टीं पडले. रानरेडे, वराह व आस्वलें यांचे कळपहि तिला आढळले. ती साध्वी तेज, यश, अंगकांति व उच्च स्थिति यांनीं युक्त होऊन एकटीच नलाला शोधीत चालली. त्या घोर अरण्यांतहि ती राजकन्या भैमी कोणाला भ्याली नाहीं. पतिवियोगानें पीडित झालेली ती राज्ञी देहभान विसरली. तिनें त्या दारुण अरण्यांत इतस्ततः फिरून पतीचा पुष्कळ शोध केला. पण तिला प्रिय पति कोठेंच आढळला नाहीं. त्यामुळें ती शोकानें विह्वल झाली व शेवटीं एका शिलातलावर बसून विलाप करूं लागली.

दमयंती म्हणाली—हे महाबाहो निषधराज, हे वीरा, मला आज या निर्जन वनांत सोडून तूं कोठें गेलास! विपुल दक्षिणायुक्त अश्वमेधादि क्रतु करून तूं माझ्याशीं असें कपटाचरण कसें करितोस! हे नरश्रेष्ठा, तूं मजसमक्ष जें शुभवचन बोललास त्याची आठवण कर. आकाशांतून संचार करणाऱ्या हंसांनीं मजपाशीं येऊन जो निरोप सांगितला त्याचा विचार कर.

हे नरश्रेष्ठा, अंगें, उपांगें व व्याख्यानादि इतर विस्तार यांसह उत्तम प्रकारें अध्ययन केलेले चार वेद एकीकडे व सत्य दुसरीकडे घालून जर त्यांची तुलना केली तर सत्यच अधिक ठरतें. यास्तव हे शत्रुघ्ना, तूं सत्याचें पालन कर. हे

वीर नला, तूं मला पूर्वीं जीं अनेक वचनें दिलींस, त्यांतील माझा त्याग न करण्याचें एक वचन तरी सत्य कर. या घोर अरण्यामध्यें मी तुला मोठमोठ्यानें हांका मारीत आहें. पण तूं मला उत्तर कां देत नाहींस ! हा भीषणाकार शार्दुल माझ्या चित्ताला अतिशय पीडा देत आहे. क्षुधेनें व्याकुल झालेला हा मृगराज मला भक्षण करण्याची इच्छा आहे. यास्तव त्यांच्यापासून माझें रक्षण कर.

'दमयंति, तुजवांचून मला कोणतीहि अन्य स्त्री प्रिय नाहीं,' असें तूं नेहमीं म्हणत असस. हे सत्यप्रिय राजा, ती आपली वाणी सत्य कर. मी या वेळीं निराधार झाल्यामुळें उन्मत्त होऊन विलाप करीत आहें, मी तुझी इष्ट भार्या आहें व तूंहि मला अतिशय प्रिय आहेस. असें असतां तूं मज प्रिय पत्नीशीं भाषण कां करीत नाहींस ! हे प्रभो, या वेळीं कळपांतून चुकलेल्या हरिणीप्रमाणें माझी दशा झाली आहे. मी दीन, कृश, मलिन, निस्तेज व अर्धेंच वस्त्र परिधान करून या निर्जन वनांत एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणें एकटीच विलाप करीत आहें. असें असतां तूं माझ्या हांकेला उत्तर कां देत नाहींस !

हे महाराज, या अरण्यांत असहाय असलेल्या मला आपल्या गंभीर स्वरानें धीर कां देत नाहींस ? कुल व शील यांनीं संपन्न व सर्वांगसुंदर असलेल्या नरोत्तमा, तूं या पर्वतावरहि मला कोठें दिसत नाहींस. सिंह व व्याघ्र यांनीं व्यापिलेल्या या घोर वनामध्येंहि तुझा कोठें थांग लागत नाहीं. तूं कोठें तरी शयन करीत असशील, कोठें तरी बसलेला असशील, एखाद्या वृक्षाखालीं उभा असशील किंवा माझी नजर चुकवून कोठें तरी जात असशील म्हणून मीं पुष्कळ शोध केला, पण तूं मला कोठेंच आढळत नाहींस. त्यामुळें हे वीरा, तूं माझा शोक क्षणोक्षणीं वाढवीत आहेस. आतां मी कोणाला विचारूं ? 'या अरण्यांत नलराजाला तुम्हीं पाहिलें काय ?' असें मी कोणापुढें जाऊन बोलूं ! शत्रुसैन्याचा नाश करणाऱ्या ज्या महात्म्या नलराजाला तूं शोधीत आहेस, तो हा पहा.' अशी कोणाची तरी अमृततुल्य मधुर वाणी आज माझ्या कानीं पडेल का ? पण या दमयंतीचें एवढें भाग्य कोठचें !

हा उग्र अरण्यराज शार्दुल माझ्या समोरून येत आहे. त्याच्या चार तीक्ष्ण दाढा व विशाल हनुवटी मला स्पष्ट दिसत आहे. यास्तव मी आतां निःशंकपणें त्याच्या पुढें जातें !

राजा युधिष्ठिरा, असें बोलून ती साध्वी त्या सिंहापुढें गेली व त्यास म्हणाली—" हे मृगराज, तूं या अरण्याचा स्वामी आहेस. तूं सर्व पशूंचा राजा आहेस. मीहि विदर्भराजाची कन्या व निषधाधिपति नलाची महिषी दमयंती आहें, असें तूं समज. मी शोकानें व्याकुल होऊन एकटीच या तुझ्या अरण्यांत माझ्या प्रिय पतीचा शोध करीत आहें. यास्तव हे मृगेंद्रा, तूं जर नलराजाला या निबिड अरण्यांत कोठें पाहिलें असशील तर मला सत्वर सांग. किंवा हे वनपते, तूं जर नल कोठें आहे, हें सांगत नसशील तर मला भक्षण करून तरी या दुःखांतून सोडीव.

पण या अरण्यांतील हा माझा विलाप ऐकूनहि हा मृगराज माझ्या मनाचें समाधान करीत नाहीं. बरें, मी आतां मधुर जलानें युक्त असलेल्या या महानदीला शरण जातें. ती मजप्रमाणेंच स्त्री असल्यामुळें तिला माझा कळवळा येईल. अथवा या सजातीय नदीपेक्षां हा विजातीय पर्वतराजच मला नलाचा शोध लावून देईल. हा स्वभावतःच पवित्र असून अनेक उंच शिखरांनीं युक्त आहे. हा गिरींद्र अनेक रंगांच्या मनोहर शिखरांनीं विराजमान होत असून गैरिकादि नानाविध धातूंनीं व्याप्त आहे. हा महा पर्वत प्रचंड शिलांनीं भूषित झाला आहे. या महारण्याचा हा जणुं काय उंच उभारलेला केतूच आहे.

सिंहादि-हरिणान्त हिंस्र व अहिंस्र विविध पशु, विचित्र शब्द करणारे अनेक जातींचे पक्षी, पलाश, अशोक, बकुल, इत्यादि फल-पुष्पांनीं विराजमान होणारे वृक्ष आणि निरनिराळ्या दिशांनीं वहाणाऱ्या नद्या यांनीं युक्त असलेल्या या गिरिराजाला शरण जाऊन मी त्यालाच राजाची वार्ता विचारितें.

हे पूज्य पर्वतश्रेष्ठा, तुझें दर्शन अद्भुत असून तूं त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहेस. तूं शरण आलेल्या अनेक जीवांना आश्रय देतोस. तूं अनेक प्रकारच्या कल्याणांनीं युक्त आहेस. यास्तव हे भूधरा, मी तुला नमस्कार करितें. मी तुला शरण आलें आहें. मी राजकन्या, राजस्नुषा व राजभार्या आहें. मी विदर्भराजाची कन्या असून मला 'दमयंती' म्हणतात. माझ्या महारथ पित्याचें नांव 'भीम' असें असून तो भूपाल चातुर्वर्ण्याचा रक्षक आहे. त्यानें विपुल दक्षिणा देऊन राजसूय, अश्वमेध इत्यादि अनेक यज्ञ केले. तो सदाचारसंपन्न राजा सर्वांगसुंदर, ब्राह्मणभक्त, सत्यप्रतिज्ञ, गुणांमध्यें दोषदृष्टि न ठेवणारा, शीलवान्, वीर्यवान्, श्रीमान्, धर्मज्ञ, शुचि व शूर आहे.

हे भगवन्, तुला शरण आलेली मी तुझी कन्या आहें, असें समज. माझ्या पित्याप्रमाणेंच माझा श्वशुरहि विख्यात असून तो निषधदेशामध्यें दीर्घकाल राज्य करीत होता. त्या नरश्रेष्ठाचा वीर, श्रीमान् व सत्यपराक्रमी पुत्र पितृक्रमानें प्राप्त झालेलें निषधांचें राज्य करूं लागला. 'पुण्यश्लोक' या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या त्याचें खरें नांव 'नल' असें आहे. तोहि पित्याप्रमाणेंच श्यामसुंदर, विजयी, ब्राह्मणप्रिय, वेदवेत्ता, महावक्ता, अग्निहोत्री व सोमपान करणारा आहे. तो सतत पुण्याचरण करितो. याग व दान यांचें त्याला जणुंकाय व्यसनच लागलें आहे. तसाच तो महायोद्धा व शास्ता आहे.

तुला शरण आलेली ही अबला त्या नलराजाची श्रेष्ठ भार्या आहे. मी आपल्या ऐश्वर्यापासून च्युत होऊन या प्रसंगीं पतिविहीन झालें आहें. हे शैलराज, मी अनाथ असून महा संकटांत सांपडलें आहें. माझ्या ऐश्वर्यहीन पतीनें या घोर वनांत माझा त्याग केला. त्याला शोधण्यासाठीं मी या अरण्यांत इतस्ततः भटकत आहें. त्या माझ्या प्रिय पतीला तूं आपल्या शेंकडों उंच शिखरांनीं या वनांत कोठें पाहिलें आहेस काय ?

माझा प्रिय भर्ता जरी या वेळीं ऐश्वर्यहीन झालेला असला, तरी तो सहज ओळखतां येण्यासारखा आहे. कारण तो माझा यशस्वी पति मोठा वीर, धीर, गजेंद्रासारखा पराक्रमी, आजानुबाहु व मोठा बुद्धिमान् आहे. त्या मिथिलाधिपतीला तूं कोठें पाहिलें आहेस काय ?

हे पर्वतश्रेष्ठा, भर्तृवियोगानें विह्वल होऊन विलाप करीत असलेल्या मज अनाथ अबलेला तूं आपल्या गंभीर वाणीनें धीर कां देत नाहींस ! मी तुझ्या कन्येसारखी आहें. माझी तुला दया नाहीं का येत !

हे वीर भूपाला, हे धर्मज्ञा, हे सत्यप्रतिज्ञ महीपाला, तूं जर या वनांत असशील, तर मला सत्वर दर्शन दे.

'हे दमयंति' अशी त्या महात्म्या राजाची हांक मी कधीं ऐकेन ! त्या नैषधाधिपाची घनगंभीर, स्निग्ध व अमृततुल्य वाणी माझ्या कानीं केव्हां पडेल ! हे धर्मवत्सल नृपते, आपल्या वेदतुल्य सत्य वचनानें मला आश्वासन दे."

(२) त्या गिरिश्रेष्ठाला असें बोलून ती राजनंदिनी दमयंती पुढें उत्तर दिशेकडे चालली. तीन अहोरात्र चालल्यानंतर त्या श्रेष्ठ राजकन्येनें तापसांनीं

युक्त असलेलें एक रम्य वन पाहिलें. त्या दिव्य वनांत वसिष्ठ, भृगु व अत्रि यांच्यासारखे तेजस्वी, नियतव्रत, नियताहार व दमादिकांनीं युक्त असे तापस रहात होते. त्यांच्यापैकीं कांहीं केवल जलप्राशन करणारे, तर कोणी वायु भक्षण करणारे होते. ते सर्वहि तापस जितेंद्रिय, महाभाग, स्वर्गमार्ग पहाण्याची इच्छा करणारे आणि वल्कलें व अजिनें परिधान करणारे होते.

राजन्, त्या घोर वनांत अशा प्रकारच्या तापसांनीं व्यापिलेलें एक आश्रम-मंडल तिच्या दृष्टीं पडलें. तो आश्रम अनेक मृगयूथांनीं युक्त होता. त्याला पाहून सर्वांगसुंदर दमयंतीला धीर आला. त्या तपस्विनी नलपत्नीनें त्यांच्या आश्रमांत जाऊन त्या सर्व तपोवृद्ध मुनींना नमस्कार केला व ती विनयानें उभी राहिली.

तेव्हां त्या सर्व तपोधनांनीं 'तुझें स्वागत असो' असें म्हणून त्या स्त्रीरत्नाचा यथाविधि सत्कार केला व तिला म्हटलें—"हे वत्से, बैस. आम्हीं तुझें कोणतें कार्य करावें तें सांग."

त्या तापसांचा हा प्रश्न ऐकून महाभागा दमयंती म्हणाली—हे भगवन्, स्वधर्माचरण करणाऱ्या आपलें सर्वांचें कुशल आहे ना? आपलें तप, अग्नि, मृग व पक्षी हीं सर्व सुरक्षित आहेत ना?

तापस म्हणाले—हे भद्रे, आमचें सर्वप्रकारें कुशल आहे. परंतु तूं कोण आहेस व कोणत्या इच्छेनें येथें आली आहेस! तुझें हें अप्रतिम रूप पाहून आम्हांस विस्मय वाटत आहे. आम्ही तुला आश्वासन देतों, तूं शोक करूं नकोस. हे देवि, तूं या अरण्याची, पर्वताची किंवा नद्यांची देवता तर नव्हेस! हे कल्याणि, आम्हांला काय असेल तें सत्य सांग.

तेव्हां त्या ऋषींना दमयंती म्हणाली—हे मुनिजनहो, मी या अरण्याची, पर्वताची किंवा नदीचीहि देवता नाहीं. तर मी केवल एक संकटग्रस्त मानुषी आहें. हे तपोधनहो, मी तुम्हांला माझा सविस्तर वृत्तान्त सांगतें, तो ऐका. विदर्भ-देशाचा 'भीम'-नामक प्रसिद्ध राजा आहे. त्याची मी कन्या आणि निषधाधिपति महा यशस्वी नलराजाची धर्मपत्नी आहें. हे द्विजहो, माझा भर्ता महापराक्रमी, अजिंक्य, देवतार्चनपरायण व ब्राह्मणांचा कनवाळु आहे. तो सत्य-प्रतिज्ञ धर्मज्ञ, बुद्धिमान् व महा बलाढ्य असून निषधवंशाचें रक्षण करणारा

आहे. तो नलराजा वेद-वेदांगपरायण, यज्ञ करणारा, ब्राह्मणभक्त असून इंद्राप्रमाणें कांतिमान् आहे.

सूर्यचंद्रासारखा तेजस्वी असलेला माझा प्रिय पति युद्धामध्यें शत्रूंचा संहार करणारा आहे. कांहीं क्षुद्रचित्त हीन पुरुषांनीं त्या सत्यधर्मपरायण भूपालाला द्यूताचें आह्वान केलें व त्या कुटिल द्यूतकारांनीं त्याचें सर्व राज्य व ऐश्वर्य हरण केलें. ते कपटी द्यूतकार द्यूत खेळण्यांत फार कुशल होते. त्या राजश्रेष्ठाची मी 'दमयंती'-नांवाची प्रख्यात भार्या आहें. पतीच्या दर्शनासाठीं उत्सुक होऊन मी विविध वनें, पर्वत, नद्या, सरोवरें व महारण्यें यांतून त्या शूर व कृतास्त्र पतीचा शोध करीत भटकत आहें. पण मला त्या महात्म्याचा कोठेंच शोध लागत नाहीं. या दुर्गम प्रदेशांतून संचार करितांना मला फार क्लेश होतात.

पूज्य महर्षिहो, तो निषध-देशाचा राजा तुमच्या या तपोवनांत आला आहे काय ? त्याच्यासाठींच मी या घोर अरण्यांत आलें आहें. सिंह-व्याघ्रादि हिंस्र प्राण्यांनीं व्यापिलेल्या या महारण्यांत फिरत असतांना मला फार भीति वाटते. आणखी कांहीं दिवस तो नलराज जर मला दिसला नाहीं तर मी योगबलानें देहत्याग करून मुक्त होईन. म्हणजे मला आत्महत्येचा दोष लागणार नाहीं. त्या पुरुषश्रेष्ठावांचून जिवंत राहण्यांत काय अर्थ आहे ! पतिवियोगाचें दुःख भोगणारी मी आतां जिवंत कशी राहूं !"

युधिष्ठिरा, याप्रमाणें त्या अरण्यांत विलाप करणाऱ्या एकाकिनी भीमकन्या दमयंतीला ते ब्रह्मज्ञ तापस म्हणाले, "हे कल्याणि, लवकरच तुझा भाग्योदय होईल. हे शुभे, तूं अशी अधीर होऊं नको. आम्ही आपल्या तपःसामर्थ्यानें 'नैषध नल तुला लवकरच भेटेल.' असें पहात आहों. निषधांचा अधिपति नलराजा, मोठा धार्मिक आहे. त्या धर्मबलानेंच तो सर्व पापांपासून मुक्त होईल, सर्व रत्नांनीं परिपूर्ण असलेलें तेंच आपलें श्रेष्ठ राज्य व रम्य राजधानी शत्रूपासून परत मिळवील आणि भूलोकाचें शासन करील. शत्रूंना ताप देणारा व सुहृदांचा मनस्ताप घालविणारा कुलीन नलराजा तुला लवकरच भेटेल."

राजा, नलाच्या त्या प्रिय पत्नीला असें बोलून सर्व तापस, अग्निहोत्र व आश्रम यांसह तेथेंच गुप्त झाले. तेव्हां तें महदाश्चर्य पाहून विस्मित झालेली

दमयंती म्हणाली—“ मीं हें स्वप्न पाहिलें कीं काय ? हा काय चमत्कार झाला ! ते सर्व तापस व तें आश्रममंडल गेलें कोठें ! जिचें जल अतिशय रम्य आहे व जिच्यामध्यें अनेक जलचर पक्षी विहार करीत आहेत, अशी ती रम्य नदी एकाएकीं कोठें गुप्त झाली ? मनोहर फळें व पुष्पें यांनीं सुशोभित झालेले ते असंख्य वृक्ष कोठें आहेत ! ”

याप्रमाणें दीर्घकाल विचार करून ती भीमकन्या पतिशोकानें दीन व निस्तेज झाली. त्यानंतर ती भामिनी तेथून दुसरीकडे गेली. तेथें तिला एक प्रचंड अशोक-वृक्ष दिसला, त्याला पाहून ती साध्वी सद्गदित कंठानें विलाप करूं लागली. तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. तो वृक्ष पुष्पें व पल्लव यांनीं सभोंवार व्याप्त झाला असून त्यावरील पक्ष्यांच्या शब्दांनीं नादित झाला होता.

त्या वृक्षाजवळ जाऊन दमयंती म्हणाली—अहो, या वनांतील हा श्रीमान् वृक्ष फल-पुष्पादिरूप अलंकारांनीं युक्त झाल्यामुळें एखाद्या मनोहर पर्वतश्रेष्ठा-सारखा दिसत आहे. हे प्रियदर्शना अशोका, तूं आपल्या नांवाप्रमाणें मला सत्वर शोकरहित कर. तूं शोक, भय व पीडा यांनीं रहित असलेल्या, शत्रुनाशक व ‘ नल ’-संज्ञक, दमयंतीच्या प्रिय पतीला पाहिलें आहेस का ?

तो माझा प्रिय भर्ता निषधाधिपति अर्धें वस्त्र परिधान करूनच कोठें तरी भटकत आहे. तो अतिशय सुकुमार असून त्याची त्वचा कोमल आहे. तो वीर संकटांत सांपडल्यामुळें या अरण्यांत आला आहे. यास्तव हे वृक्षा, मी तुजपासून शोकरहित होऊनच स्वस्थानीं जाईन असें कर. माझ्या शोकाचा नाश करून तूं आपलें ‘अशोक’ हें नांव सार्थ कर.

युधिष्ठिरा, याप्रमाणें आर्त झालेली भैमी एखाद्या उन्मत्ताप्रमाणें विलाप करीत त्या अशोक वृक्षापासूनहि निघाली व त्याहूनहि दारुणतर प्रदेशास जाऊन पोंचली.

पतीचा शोध करीत जाणाऱ्या त्या साध्वीनें मार्गांत अनेक पर्वत, नद्या, वृक्ष, पशु, पक्षी, व अद्भुत दऱ्या पाहिल्या. याप्रमाणें संचार करितां करितां ती फार दूर जाऊन पोंचली. तेव्हां एका विस्तीर्ण नदीच्या उत्तर तीरावर प्रचंड जनसमूह तिच्या दृष्टीं पडला. तो हत्ती, अश्व व रथ यांनीं युक्त असून ती नदीहि अतिशय विस्तीर्ण होती. तिचें जल शीतल होतें. तिच्या पात्रांत अनेक डोह होते. तिचे दोन्ही तीर वेतांनीं व्याप्त होते. क्रौंच, कुरर, चक्रवाक इत्यादि

पक्ष्यांच्या ध्वनींनीं ती गजबजलेली होती. तिच्या पात्रांत कांसव, सुसरी व विविध मत्स्य संचार करीत होते. ती महानदी विपुल द्वीपांनीं सुशोभित झाली होती.

(३) हे पांडुनंदना, त्या नदीच्या तीरावरील तो प्रचंड जनसमूह पाहून यशस्विनी दमयंती त्याच्या समीप गेली व उन्मत्ताप्रमाणें दिसणारी, अर्धेंच वस्त्र परिधान केलेली, ती कृश व शोकार्त राजपत्नी त्या जनसमूहांत शिरली. त्यावेळीं तिचे केंस अस्ताव्यस्त पसरले होते. त्यामुळें एखाद्या पिशाचीप्रमाणें दिसणाऱ्या तिला पाहून कांहीं लोक भिऊन पळूं लागले, कांहीं सचिंत झाले, कित्येक ओरडूं लागले व कोणी तिच्याकडे पाहून हंसूं लागले. कांहीं अविचारी लोकांनीं तिच्या ठिकाणीं दोषदृष्टि ठेविली व कांहीं विचारी लोक तिच्यावर दया करून 'हे कल्याणि, तूं कोणाची कोण? या वनांत तूं कोणाचा शोध करीत आहेस? तुला पाहूनच आम्हांला भीति वाटते. तूं मानुषीच आहेस ना? खरें सांग. किंवा या पर्वताची, वनाची अथवा दिशांची देवता आहेस; कीं कोणी यक्षी किंवा राक्षसी आहेस! अथवा श्रेष्ठ प्रतीची मनुष्य स्त्री आहेस?' असें विचारूं लागले.

दुसरे कित्येक म्हणाले—हे शुभे, आम्ही तुला शरण आलों आहों. आमचें सर्व प्रकारें हित कर. हे निष्पापे, आमचें रक्षण कर. हा आमचा समूह सुखरूप-पणें येथून सत्वर निघून जाईल असें कर, म्हणजे आमचें कल्याण होईल.

त्या समुदायांतील श्रेष्ठ लोकांनीं दमयंतीला असे प्रश्न केले असतां पतीच्या अदर्शनानें दुःखी झालेली ती साध्वी गार्हिवरून त्या सर्वांसमक्ष आपला वृत्तान्त सांगूं लागली.

दमयंती—हे श्रेष्ठहो, मी मानुषी राजकन्या, राजस्नुषा व राज-भार्या आहें. मी विदर्भराजाची कन्या व निषधाधिपाची पत्नी आहें. मी माझ्या पतीचा शोध करीत आहें. तुम्हीं त्या भूपालाला कोठें पाहिलें असेल तर सत्वर मला सांगा.

तें ऐकून त्या प्रचंड जनसमूहाचा स्वामी 'शुचि'-नामक सार्थवाह मधुर वाणीनें त्या पतिव्रतेला म्हणाला—"हे साध्वि, मी या सर्व जनसमूहाचा नेता सार्थवाह आहें. हे यशस्विनि, या अरण्यांत 'नल'-नांवाचा मनुष्य आम्हांला कोठें आढळला नाहीं. हें सर्व अरण्य हत्ती, व्याघ्र, सिंह इत्यादि

क्रूर पशूंनीं व्यापलेलें असून त्यांत एकहि मनुष्य रहाणें शक्य नाहीं. आम्हीं तुजवांचून दुसऱ्या कोणाहि मनुष्यास येथें पाहिलें नाहीं. आम्हांवर यक्षराज मणिभद्र सर्वथा प्रसन्न होवो.

तेव्हां ती साध्वी तो सार्थवाह व इतर वैश्य यांस म्हणाली—हा तुमचा समूह कोणीकडे चालला आहे, तें कृपाकरून मला सांगा.

राजपत्नीचें हें दीन वचन ऐकून दयालु सार्थवाह तिला म्हणाला—हे भद्रे, आमचा हा सार्थ—समूह व्यापारासाठीं सत्यप्रतिज्ञ चेदिराज सुबाहूच्या देशास जात आहे. ३-६-६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ दमयंतीचा सार्थासह सरोवरावर वास. २ वनगजांनीं केलेला सार्थाचा नाश. ३ दमयंतीचा विलाप व ब्राह्मणांसह सुबाहूच्या नगरास गमन. ४ राजमातेचा आश्रय.]

(१) बृहदश्व—राजा युधिष्ठिरा, सार्थवाहाचें तें वचन ऐकून पतिदर्शनासाठीं उत्सुक झालेली ती राजपत्नी त्या सार्थासह पुढें जावयास निघाली. तिच्यासह प्रवास करणारा तो जनसमूह कांहीं दिवसांनंतर एका घोर अरण्यांतील फार मोठ्या तडागापाशीं आला. त्या विस्तीर्ण सरोवराचें नांव 'पद्मसौगंधिक' असें होतें. त्या रम्य सरोवराच्या आसपास तृण, काष्ठें, विविध पुष्पें व फळें यांची समृद्धि होती. अनेक जलचर प्राणी त्या सरोवराचें नित्य सेवन करीत असत. त्यांतील जल निर्मल, मधुर, शीतल व आह्लादकारक होतें.

(२) त्या प्रवाशी वैश्यांनीं आपलीं वहानें श्रांत झालीं आहेत, असें पाहून कांहीं काल तेथें विश्रांति घेण्याचा निश्चय केला व सार्थवाहाची अनुज्ञा घेऊन त्यांनीं त्या रम्य सरोवराच्या तीरावर तळ दिला. त्या सरोवराच्या पश्चिम तीरावर ते सर्व सुखानें राहिले. पण मध्यरात्रीच्या समयीं सर्व दिशा शांत व शब्दरहित झाल्या असतां आणि हा श्रांत झालेला जनसमूह गाढ निद्रित झाला असतां जंगली हत्तींचा एक प्रचंड कळप जलप्राशनार्थ त्या सरोवरावर आला. गंडस्थलांतून वहाणाऱ्या मदस्रावानें गिरिनदीचें जल मलिन करणाऱ्या त्या गजयूथानें सौगंधिक सरोवराच्या पश्चिम तीरावरील त्या सार्थास व त्यांतील गजसमूहास पाहिलें.

ते ग्रामगज दृष्टी पडतांच सर्व वनगज क्षुब्ध झाले व त्यांस मारण्याच्या इच्छेनें वेगानें त्यांवर धावून गेले. त्यांचा तो वेग त्या सार्थाला व त्यांतील गजादि सर्व प्राण्यांना असह्य झाला. पर्वत शिखरावरून तुटून पडलेल्या प्रचंड पाषाणांचा वेग वृक्षांना जसा असह्य होतो व त्यांच्या योगानें सर्व मार्ग रुद्ध होतात, त्याप्रमाणें धांवून येणाऱ्या त्या वनगजांच्या वेगानें मार्गांतील वृक्ष छिन्न-भिन्न होऊन भूमीवर पडले व त्यामुळें सर्व मार्ग बंद झाले.

तो मदोन्मत्त गजांचा कळप त्या जनसमूहांत शिरला व त्यानें एकाएकीं त्यांतील गाढ झोंपीं गेलेल्या जीवांचें मर्दन करण्यास आरंभ केला. त्यामुळें जिकडे तिकडे हाहाकार उडाला. 'या संकटांतून आपल्याला कोणी सोडवील का?' अशा आशेनें सर्व लोक इतस्ततः धावूं लागले व निद्रेनें ग्रासलेले कित्येक तसेच भूमीवर पडून राहिले. त्या मदोन्मत्त वनगजांनीं कित्येकांना दातांनीं, सोंडांनीं व पायांनीं जर्जर केलें. त्या समूहांतील अनेक उंट व अश्व त्यांच्या पायांखालीं चिरडून मेले.

पायांनींच संचार करणारे लोक भीतीनें धांवत असतां परस्परांच्या आघातांनीं भूमीवर निश्चेष्ट होऊन पडले. सर्व लोक घोर आक्रोश करूं लागले. कित्येक भीतीनें वृक्षांवर चढले, पण ते त्या वनगजांच्या आघातांनीं वृक्षांसह प्राण-संकटांत पडले.

राजा युधिष्ठिरा, याप्रमाणें दैववशात् अनेक वनगजांनीं आक्रमिलेला तो सार्थ भयंकर संकटांत पडून त्यांतील अनेक जीव प्राणांस मुकले. त्यावेळीं अंगावर रोमांच उभे करणारा प्रचंड आक्रोश सर्वत्र पसरला. 'अहो, हा भयंकर अग्नि भडकला आहे. धांवा, धांवा, आमचें कोणी तरी रक्षण करा. पहातां काय! अग्नीमध्यें या रत्नराशीचा नाश होत आहे; हीं रत्नें अग्नीच्या मुखांतून बाहेर काढा. हें सर्वांचें सामान्य धन आहे. आतां त्याचा कोणी एकच धनी राहिला नाहीं.' इत्यादि उच्च स्वरानें आक्रोश करणारे लोक इतस्ततः पळूं लागले.

राजा, सार्थांतील अनेक लोकांचा असा नाश होत असतां दमयंती जागी झाली व मदोन्मत्त हत्तींची ती दुर्लीला पाहून मनांत अतिशय घाबरली. हत्तींच्या पायांखालीं सांपडून होत असलेला तो अदृष्टपूर्व लोकसंहार पाहून ती सुकुमारी राजपत्नी भयभीत झाली, दुःखानें दीर्घ निःश्वास टाकून, उठून उभी राहिली आणि जीव घेऊन पळत असलेल्या इतर लोकां-

बरोबर तीहि पळूं लागली. तेव्हां त्या सार्थांतून जे कांहीं लोक अक्षत शरीरानें जिवंत बाहेर पडले होते; ते आपसांत असें भाषण करूं लागले—

"आमच्या कोणत्या दुष्कर्माचें हें फल आहे, तें कांहीं कळत नाहीं. खरोखर आम्हीं महायशस्वी मणिभद्राचें, यक्षाधिप कुबेराचें व विघ्नहर्त्या गणपतीचें पूर्वीच पूजन केलें नाहीं, त्या अपराधाचें हें फल असेल. कदाचित् विपरीत ग्रह व शकुन यांचाहि हा परिणाम असूं शकेल !"

राजा, आपल्या ज्ञातीचे लोक व विपुल धन यांचा नाश झाल्यामुळें दीन झालेले कांहीं तरुण म्हणाले—" अहो, आपल्या या सार्थामध्यें ही जी उन्मत्त स्त्री नुक्तीच आली आहे, तिनेंच ही भयंकर माया उत्पन्न केली असावी, असें आम्हांला वाटतें. ही जरी मनुष्यस्त्री दिसत असली तरी ती यक्षी, राक्षसी किंवा कोणी भयंकर पिशाची असावी, यांत कांहीं संशय नाहीं. तिचेंच हें सर्व पाप ओढवलें आहे. आमच्या या सार्थाचा नाश करणारी व आम्हांला असें भयंकर दुःख देणारी ती पापिणी जर आमच्या दृष्टीं पडेल, तर आम्ही तिच्या अंगावर ढेंकळें, दगड, धूळ, गवत व लांकडें फेंकून व ठोसे मारून त्या कृत्येला मारून टाकूं. आमच्या एवढ्या मोठ्या समूहाचा नाश करणाऱ्या तिला जिवंत सोडणार नाहीं. "

(३) युधिष्ठिरा, त्यांचें हें घोर वचन ऐकून दमयंती भयभीत झाली. ती अनाथ राज्ञी मनांतल्या मनांत अतिशय खिन्न व लज्जित झाली आणि आपल्या जीविताचें रक्षण करण्यासाठीं घोर अरण्यांत पळून गेली. कदाचित् आपल्याच पूर्व पापामुळें या सार्थाचा असा विध्वंस झाला असेल, असें वाटल्यामुळें ती साध्वी निर्जन अरण्यांत असा विलाप करूं लागली—

" खरोखर माझें दैव मला फारच प्रतिकूल झालें आहे. त्यामुळें कोठेंच स्वास्थ्य मिळत नाहीं. एकामागून एक अनेक संकटें ओढवत आहेत. पण हें माझ्या कोणत्या पूर्वकर्माचें फल असावें बरें ! या जन्मांत मीं शरीरानें, मनानें किंवा वाणीनें अल्पहि अशुभ आचरिलें आहे, असें मला आठवत नाहीं. तस्मात् हें जन्मांतरांतील घोर पापच फलद्रूप झालें आहे, असें मानिल्यावांचून गति नाहीं. पूर्वकर्मांमुळेंच मी या अकल्पित आपत्तीस अकस्मात् प्राप्त झालें. माझ्या प्रिय पतीच्या राज्याचा अपहार, स्वजनांच्या हातूनच पराभव, भर्तृवियोग, प्राणापेक्षांहि प्रिय असलेल्या दोन अपत्यांची ताटातूट, ही अनाथावस्था व हा घोर

अरण्यांतील वास अशी ही संकटपरंपरा अहमहमिकेनें माझ्या पाठीस लागली आहे, आतां काय उपाय योजावा ! या आपत्समुद्रांतून मी कशी पार पडेन !"

युधिष्ठिरा, ती असहाय दमयंती त्या निर्जन वनांत असा आक्रोश करीत राहिली.

इकडे पिसाळलेल्या हत्तींच्या कदनांतून मोठ्या कष्टानें जिवंत सुटलेले लोक दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्या सौगंधिक सरोवराच्या पश्चिम तीरावरून निघाले. तेव्हां ते सर्व व्यापारी प्रवासी हत्तींच्या पायांखालीं चिरडून गतप्राण झालेल्या आपल्या भ्रातृ-पुत्रांच्या वियोगानें शोकविह्वल होऊन दुसऱ्या सुरक्षित स्थलीं जावयास निघाले असतां त्यांचे क्लेश पाहून हळहळणारी राजपत्नी दमयंती मोठ्या कळवळयानें पुनः असा विलाप करूं लागली—

" हर हर, मीं पूर्वीं काय बरें पाप केलें असेल ! या लोकांप्रमाणें मलाहि माझ्या दुर्दैवाचेंच हें फल आहे, असें वाटतें; कारण या निर्जन वनांत मीं ज्या जनसमूहाचा आश्रय केला, त्याचा गजयूथानें अकस्मात् नाश केला. यावरून माझें दुर्दैव अद्यापि संपलें नाहीं, मला याहूनहि अधिक दुःख अजून भोगावयाचें आहे असेंच दिसतें. खरोखर 'मरणकाल ओढवल्यावांचून कोणताहि प्राणी मरत नाहीं,' असें जें वृद्धांचें वचन आहे, तें अगदीं खरें आहे. कारण गेल्या रात्रीं हस्तियूथानें अनेक निरपराध स्त्रिया, पुरुष व पशु यांना तुडवून यमसदनीं पाठविलें. पण त्यांतील एकाहि मत्त गजानें मजकडे पाहिलें सुद्धां नाहीं.

खरोखर, दैवावांचून मनुष्याला कोणतेंहि सुख किंवा दुःख प्राप्त होत नाहीं. मीं आपल्या बाल्यावस्थेंतहि बुद्धिपुरस्सर कोणतेंच अकार्य केलें नाहीं, असें असतांना हें महद्दुःख मला कां बरें प्राप्त व्हावें ! माझ्या स्वयंवराच्या वेळीं इंद्रादि लोकपाल आले होते. पण मी नलासाठीं त्या लोकपालांचाहि निषेध केला. त्यांच्या कोपामुळेंच तर मला हा पतिवियोग प्राप्त झाला नसेल ना ?"

हे पांडवा, ती पतिव्रता दमयंती असा करुण विलाप करून त्या समूहांतील स्वभावतःच दयालु असलेल्या ब्राह्मणांस शरण गेली व शरदृतूंतील चंद्रलेखेप्रमाणें शोभणारी ती भामिनी त्यांच्याच बरोबर पुढें जावयास निघाली. अल्पावकाशांतच एके दिवशीं सायंकाळीं ती सुबाहूच्या राजधानीस येऊन पोंचली. पण अर्धेंच वस्त्र परिधान केलेली, कृश, दीन, मुक्तकेशी, अस्नात व त्यामुळेंच उन्मत्ताप्रमाणें दिसणारी ती दुःखी राजपत्नी राजमार्गानें जात असतां तिला

पाहून नगरवासी जन तिच्या मागें लागले. तथापि त्यांच्या त्या बालिश लीलांकडे लक्ष न देतां ती राजमंदिरासमीप गेली. नगरांतील आबाल-वृद्धांचा तो घोळका तिच्याबरोबर होताच.

त्याच वेळीं राजमंदिराच्या गच्चीवर फिरत असलेल्या राजमातेची दृष्टि या अबलेकडे गेली. तिला त्या अनाथ स्त्रीची करुणा आली व तिनें तत्काल आपल्या मुख्य दासीला हांक मारून म्हटलें—"हे दासि, सत्वर जा आणि या दुःखित शरणार्थिनी बालेला मजपाशीं घेऊन ये. कारण नगरांतील हा प्राकृत जनसमूह या दीन अबलेला विनाकारण त्रास देत आहे. तिच्या चर्ये-वरून ही कोणी सामान्य स्त्री असेल असें वाटत नाहीं. तिचें हें अलौकिक रूप आपल्या या राजगृहाला भूषवीत आहे. ही कल्याणी उन्मत्ताचा वेष धारण करून जरी इकडे येत आहे, तरी ही कमलाक्षी साक्षात् श्रीच असावी, असें मला वाटतें. यास्तव तूं जा व सत्वर तिला येथें घेऊन ये."

राजमातेची ही आज्ञा ऐकून ती प्रगल्भ दासी त्वरेनें दुःखित दमयंतीपाशीं आली व त्या जनसमूहाचें निवारण करून तिला राजमंदिरांत घेऊन गेली.

(४) त्या भीमकन्येला पाहून राजमाता विस्मित झाली व तिला म्हणाली—"हे कल्याणि, तूं कोण आहेस? तूं जरी दुःखमग्न झाली आहेस, तरी तुझें अलौकिक तेज नष्ट झालेलें नाहीं. अभ्रांतील विद्युल्लतेप्रमाणें तूं आपल्या अंग-कांतीनें चमकत आहेस. भूषणरहित असलेल्याहि तुझें रूप मला अलौकिक दिसतें. त्यावरून तूं मनुष्यस्त्री नसून कोणी देवता किंवा गंधर्वी असावीस, असें मला वाटतें. तूं असहाय असूनहि या हीन जनसमूहास भीत नाहींस! तुझें सामर्थ्य विलक्षण दिसतें. यास्तव तूं कोणाची कोण हें मला खरें सांग."

हे कुरुश्रेष्ठा, राजमातेचें हें भाषण ऐकून भैमी तिला म्हणाली—"मी भर्तृपरायण असलेली एक मानुषी आहें, असें तूं समज. अंतःपुरांत संचार करणारी मी एक कुलीन दासी आहें. मला जेथें राहवेंसें वाटतें तेथें मी राहतें. मी फल-मूलांवांचून अन्य आहार करीत नाहीं. एकटीच फिरत असतें व जेथें संध्याकाळ होईल, तेथेंच आपलें घर समजून निवास करितें. माझा भर्ता अनेक गुणसंपन्न व मला सर्वथा अनुकूल आहे. मीहि त्या वीराला छायेप्रमाणें अनुसरणारी त्याची अनन्य भक्ता आहें. हे साध्वि, दैववशात् त्याच्यावर द्यूत-जन्य महत्संकट ओढवल्यामुळें त्या वीराला सर्व ऐश्वर्यांचा त्याग करून एका

वस्त्रानें वनवास भोगावा लागला. द्यूतांतील पराभवामुळें विह्वल होऊन उन्मत्ताप्रमाणें वनांत संचार करणाऱ्या त्या वीराला आश्वासन देण्यासाठीं मीहि त्याच्या मागोमाग वनांत गेलें.

एकदां क्षुधेनें व्याकुळ झालेल्या त्या वीरानें कांहीं कारणानें आपलें तें एक वस्त्रहि घालविलें. मजपाशींहि त्यावेळीं परिधान केलेलें एकच वस्त्र होतें. त्याच्याच एका पदरानें आपलें अंग आच्छादून तो पुढें चालला व मी त्याच्या मागून चाललें.

हे राजमाते, याप्रमाणें आम्हीं अनेक रात्री झोंपेवांचून घालविल्या. एकदा मला गाढ झोंप लागली असतां तो माझा प्रिय पति अर्धें वस्त्र फाडून व निजलेल्या मला एकटीलाच तेथें सोडून कोठें निघून गेला. त्या सत्यप्रतिज्ञ वीरानें निरपराध असलेल्या माझा जरी अशा रीतीनें त्याग केला, तरी त्या घोर अरण्यांत मी त्याचा शोध करीत इतस्ततः फिरूं लागलें.

हे राज्ञि, माझ्या त्या देवतुल्य प्रिय पतीपासून वियुक्त झालेली मी संतप्त चित्तानें अहोरात्र त्या वनांत हिंडत होतें. पण मला माझ्या पतीचा कोठेंच शोध लागला नाहीं. त्यामुळें माझ्या मनाला फार क्लेश होत आहेत.

हे साध्वि, त्या पुरुषश्रेष्ठाचा शोध करीत असतां मजवर अनेक संकटें आलीं. तथापि त्यांस न जुमानितां मी आज येथें येऊन पोंचलें आहें.

राजा, अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं असा विलाप करणाऱ्या त्या भैमीला दयालु राजमाता आर्त स्वरानें म्हणाली—“ हे कल्याणि, तुझी ही करुण कथा ऐकून माझें मन अतिशय विह्वल होत आहे. वत्से, तूं मजपाशीं रहा. माझे सर्वत्र संचार करणारे हेर तुझ्या भर्त्याचा शोध लावितील, किंवा इतस्ततः भटकणारा तो स्वतःच येथें येईल. तूं चिंता करूं नको. भद्रे, तुझा पति तुला येथेंच भेटेल.”

युधिष्ठिरा, राजमातेचें हें वचन ऐकून दमयंती तिला म्हणाली—“ हे वीरमाते, माझें कांहीं व्रत आहे, त्याचें जर पालन होत असेल तर मी तुझ्याकडे राहूं शकेन. ‘मी उच्छिष्ट अन्न भक्षण करणार नाहीं. कोणाचे पाय धुणार नाहीं. अन्य पुरुषाशीं कधीं भाषण करणार नाहीं. कोणीं दुर्बुद्धि पुरुषानें माझा अभिलाष धरल्यास त्या मूढाला तूं दंड करावास.’ हेंच माझें व्रत आहे. शिवाय देशोदेशींचे जे विद्वान् ब्राह्मण तुझ्याकडे येतील त्यांना मी आपल्या भर्त्याच्या शोधासाठीं प्रश्न करीन. त्याला तुझी अनुज्ञा असावी. हें जर तुला

मान्य असेल तर मी तुजपाशीं मोठ्या संतोषानें राहीन. पण तुझा आशय जर याच्या उलट असेल तर मात्र मला येथें वास्तव्य करतां येणार नाहीं."

राजा, त्या पतिव्रतेचें हें वचन ऐकून राजमातेला परम संतोष झाला. ती म्हणाली—"हे वत्से, तुझें हें अशाप्रकारचें व्रत ऐकून मला परम समाधान वाटत आहे. मी तुझे सर्व नियम अक्षरशः पाळीन. तूं येथें सुखानें रहा." राजन्, भैमीला असें बोलून ती राजमाता आपल्या कन्येला म्हणाली— "सुनंदे, ही देवरूपिणी अबला तुझी सैरंध्री आहे, असें जाण. ही तुझ्याच वयाची आहे. त्यामुळें ती तुझी सखी होण्यास सर्वथा योग्य आहे. तिच्या सहवासांत तूं मोठ्या आनंदांत रहा. तिच्या साहचर्यानें तुझ्या मनाला यत्किंचित्‌हि उद्वेग वाटणार नाहीं."

मातेची ही आज्ञा ऐकून सुनंदेला परम संतोष झाला व दमयंतीला बरोबर घेऊन ती आपल्या सख्यांसह स्वगृहीं परत आली. त्या राजकन्येच्या मंदिरांत दमयंतीचा मोठा सत्कार झाला. तिला सर्व विहित उपभोग प्राप्त झाल्यामुळें ती अखिन्न मनानें तेथें राहूं लागली. ३. ६. ६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ नलानें कर्कोटकाचें दावानलांतून केलेलें रक्षण.
२ कर्कोटकाचा नलाला दंश आणि वर.]

(१) बृहदश्व—राजा युधिष्ठिरा, इकडे पुण्यश्लोक नल दमयंतीला सोडून जो निघाला, तो एका दावानल भडकलेल्या घोर वनांत शिरला. तेथें त्या वणव्यांतून 'हे पुण्यश्लोक नला धांव' असा कोणीं उच्च स्वरानें उच्चारिलेला शब्द वारंवार त्याच्या कानीं आला.

त्या वेळीं नलराजानें 'भिऊं नको' असें म्हणून त्या दावानलांत प्रवेश केला. तेथें वेटाळें करून निजलेला एक नागराज त्याच्या दृष्टीं पडला. त्या कांपणाऱ्या नागानें नलराजाला पहातांच हात जोडून म्हटलें—"हे राजन्, मी कर्कोटक नाग आहें. एकदा मीं महा तपस्वी नारदमहर्षीला फसविलें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या त्यानें 'हे नीचा, नलराजा येईपर्यंत तूं येथेंच अचल होऊन रहा. तो राजा जेव्हां तुला या जागेवरून उचलून नेईल, तेव्हां तूं माझ्या शापापासून मुक्त होशील.' असा मला शाप दिला. हे नरेश्वरा, त्याच्या या शापामुळें

मी येथून एक पाऊलभरहि हालण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव तूं मला येथून उचलून पलीकडे ने. मी तुला तुझ्या हिताचा उपाय सांगेन व तुझा सखा होईन. हे राजा, माझ्यासारखा अन्य नाग नाहीं. मी आपलें शरीर अगदीं हलकें करितों. आतां मला सत्वर येथून उचलून ने."

(२) असें बोलून तो नागेंद्र तत्काल अंगुष्ठमात्र आकाराचा झाला. तेव्हां नलानें त्याला अग्निरहित प्रदेशांत नेऊन ठेविलें. याप्रमाणें नलराजानें दावानलांतून सोडवून सुरक्षित स्थळीं आणिलें असतां तो कर्कोटक नाग पुनः म्हणाला—" हे नैषधा, आतां तूं एकेक पाऊल मोजीत पुढें चल, म्हणजे हे वीरा, मी तुझें परम कल्याण करीन."

तेव्हां नलानें एकेक पाऊल मोजण्यास आरंभ केला व त्यानें 'दश' ही संख्या उच्चारतांच त्या कर्कोटकानें त्याला तत्क्षणीं दंश केला. त्याबरोबर नलराजाच्या स्वरूपांत विलक्षण बदल झाला.

नाग आज्ञेवांचून केव्हांहि दंश करीत नाहीं, म्हणून त्यानें राजाला ' दश ' म्ह० दंश कर, असे शब्द उच्चारण्यास सांगितलें. परंतु त्याचा हा आशय न जाणणारा नलराज आपलें विकृत स्वरूप पाहून अतिशय विस्मित झाला. त्याच वेळीं आपलें मूळस्वरूप धारण करणाऱ्या त्या नागाला पाहूनहि तो चकित झाला.

तेव्हां कर्कोटक नलाचें सान्त्वन करीत त्याला म्हणाला—" हे नृपश्रेष्ठा, तुला लोकांनीं ओळखूं नये म्हणून मीं तुझ्या स्वरूपांत बदल केला आहे. हे राजा, ज्या दुष्ट कलीनें तुला अशा घोर संकटांत टाकिलें आहे, तो तुझ्याच शरीरांत वास करीत आहे; त्यामुळें माझ्या या भयंकर विषानें त्याला तुझ्या शरीरांत असह्य यातना होतील. जोंवर तो तुला सोडणार नाहीं, तोंवर विषपूर्ण शरीरावयवांनीं युक्त असलेल्या तुझ्या शरीरांत तो अतिशय क्लेश भोगील.

हे जनेश्वरा, असले क्लेश भोगण्यास सर्वथा अयोग्य व निरपराध असलेल्या तुला ज्या कलीनें क्रोधानें व असूयेनें अशा संकटांत पाडिलें, त्याच्यापासून मीं

१ यावरून जो ज्या शरीरांत प्रवेश करितो, त्या शरीरानें सुख-दुःख भोगितो हें सिद्ध होतें व पिशाचसंचारादि प्रसंगीं तसा अनुभवहि येतो. दमयंतीनें पूर्वी दिलेल्या शापाचें फल कलि नलशरीरांत असेपर्यंत भोगील हेंहि यावरून उघड होतें.

तुझें रक्षण केलें आहे. हे नरश्रेष्ठा, माझ्या प्रसादानें व्याघ्रादि हिंस्र प्राणी, शत्रु व ब्रह्मवेत्ते यांच्यापासून तुला भय प्राप्त होणार नाहीं. हे राजा, तुला माझ्या विषाचीहि पीडा होणार नाहीं. संग्रामामध्यें तुला सतत जय मिळेल.

हे नृपते, तूं आतां येथून ऋतुपर्ण राजाकडे जा व मी 'बाहुक'-नांवाचा सूत आहें, असें त्याला सांग. अक्षविद्येंत निपुण असलेला तो राजा आपल्या रम्य अयोध्या-नगरीमध्यें सुखानें वास करीत आहे. तो इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न श्रीमान् राजा तुजपासून 'अश्वहृदय'-नामक विद्या घेऊन तुला 'अक्षहृदय'-नांवाची द्यूतांत जय मिळवून देणारी विद्या देईल व तो तुझा मित्र होईल.

हे राजा, तुला ज्यावेळीं अक्षविद्या प्राप्त होईल त्यावेळीं तुझें कल्याण होईल. तुझी प्रिय भार्या, दोन अपत्यें व राज्य या सर्वांची तुला प्राप्ति होईल. यास्तव तूं आतां आपलें गतवैभव व प्रियवियोग यांसाठीं शोक करूं नको. थोड्याच कालांत तूं आपल्या पूर्ववैभवाला पुनः प्राप्त होशील, हें मी तुला सत्य सत्य सांगत आहें. हे नराधिपा, ज्या वेळीं तुला आपलें पूर्वस्वरूप पहाण्याची इच्छा होईल, त्यावेळीं तूं माझें स्मरण करून हें वस्त्र परिधान कर. म्हणजे तुला तुझें मूळ स्वरूप प्राप्त होईल." युधिष्ठिरा, इतकें बोलून कर्कोटकानें त्याला दोन दिव्य वस्त्रें दिलीं व आपल्या वचनावर पूर्ण विश्वास ठेवावयास सांगून तो नागराज तेथेंच अंतर्धान पावला. ३. ६. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ नलाला ऋतुपर्णाचा आश्रय. २ त्याचा दमयंतीविषयीं विलाप.]

(१) बृहदश्व—युधिष्ठिरा, वर सांगितल्याप्रमाणें हितोपदेश करून नाग अंतर्धान पावला असतां नलराजा ऋतुपर्णाच्या अयोध्या-नगरीस जावयास निघाला. तो दहाव्या दिवशीं त्या रम्य नगरीस येऊन पोंचला. तो राजापाशीं जाऊन "मी बाहुक आहें. या पृथ्वीवर अश्वविद्येंत माझी बरोबरी करणारा अन्य पुरुष नाहीं. सूक्ष्म कर्तव्याचा विचार करण्यासहि मी समर्थ आहें. मी उत्कृष्ट पाकसिद्धि करण्यांतहि कुशल आहें. हे राजा, या लोकीं प्रसिद्ध असलेलीं सर्व शिल्पें मी जाणतों. तशींच सर्व दुष्कर कर्में करण्याचाहि मी यत्न करीन. यास्तव हे नृपते, मला आश्रय देऊन माझें पोषण कर." असें म्हणाला.

तें ऐकून ऋतुपर्ण म्हणाला—बाहुका, तुझें कल्याण असो. तूं येथें रहा व वेळोवेळीं माझीं हीं सर्व कार्यें कर. 'माझीं वहानें शीघ्र गमन करणारीं असावीं' अशी माझी तीव्र इच्छा आहे. यास्तव तूं अगोदर माझ्या अश्वांना उत्तम शिक्षण दे. म्हणजे माझे अश्व शीघ्र गमन करूं लागतील. तूं माझा अश्वाध्यक्ष हो. मी तुला दशसहस्र सुवर्ण मासिक वेतन देईन. वार्ष्णेय व जीवल हे दोघे नित्य तुझ्या समीप रहातील. त्यांच्या सहवासांत तुझा काल सुखानें जाईल. यास्तव हे बाहुका, तूं मजपाशीं खुशाल रहा.

युधिष्ठिरा, ऋतुपर्णानें असें सांगितलें असतां नल त्या अयोध्या-नगरींत वार्ष्णेय व जीवल यांसह मोठ्या सत्कारानें राहूं लागला. तो प्रच्छन्न नैषध वैदर्भी दमयंतीचें चिंतन करीत मोठ्या कष्टानें दिवस घालवीत असे व प्रति दिवशीं सायंकाळीं नियमानें हा श्लोक म्हणत असे—

१ क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रांता शेते तपस्विनी ।
स्मरंती तस्य मंदस्य कं वा साऽद्योपतिष्ठति ॥

राजा, बाहुक रोज रात्रीं न विसरतां हा श्लोक म्हणत असतो, असें पाहून एकदा जीवल त्यास म्हणाला—" बाहुका, तूं नित्य कोणत्या स्त्रीला उद्देशून शोक करीत असतोस, हें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. हे आयुष्मन्, जिच्या-साठीं तूं इतका शोकाकुल होत आहेस ती कोणाची स्त्री ?"

(२) जीवलाचा हा प्रश्न ऐकून नलराजा त्यास म्हणाला—मित्रा, एका मंदबुद्धि पुरुषाची एक मान्य स्त्री होती. तो पुरुष वस्तुतः सत्यप्रतिज्ञ असूनहि दुर्दैवामुळें आपल्या प्रतिज्ञेपासून ढळला व कांहीं कारणानें तिच्यापासून वियुक्त झाला. पण साध्वी भार्येचा त्याग करून निघालेल्या त्या मंदात्म्याला असह्य दुःख भोगावें लागलें. तो मिथ्याप्रतिज्ञ मूढ अहोरात्र शोकाग्नीनें दग्ध होत वनोपवनांतून भटकूं लागला. त्याला रात्रीं त्या साध्वीचें स्मरण होतें व तो दुःखानें हा श्लोक म्हणत असतो. तो मूढबुद्धि पुरुष सर्व पृथ्वीवर भटकून आतां एका स्थानीं स्थिर झाला आहे, पण त्याला अनुचित असलेल्या कार्यावर

---

१ अर्थ—क्षुधा व तृषा यांनीं आर्त व श्रांत झालेली ती बिचारी त्या मूढाचें दुःखानें स्मरण करीत कोठें बरें शयन करीत असेल व आपल्या जीवनासाठीं तिनें कोणाचा बरें आश्रय केला असेल !

कशी तरी उपजीविका करावी लागत आहे. तथापि त्याला त्या साध्वीचें पुनः पुनः स्मरण होतें व त्यामुळें तो अधिकच दुःखी होतो.

ती पतिव्रता घोर वनांतहि त्याला अनुसरली, पण त्या पाप्यानें तशा निर्जन अरण्यांत तिचा त्याग केला. ती सुकुमारी अशा अवस्थेंत जिवंत राहणेंहि अशक्य आहे. कारण तिला वनांतील दुर्गम मार्ग माहीत नाहींत व ती अशी दुःखद अवस्था भोगण्यास योग्यहि नाहीं. क्षुधा व तृषा यांनीं पीडिलेली ती कोमलांगी श्वापदांनीं व्यापिलेल्या त्या घोर वनांत अद्यापि जिवंत राहिली असेल अशी कल्पनाहि करवत नाहीं. हे श्रेष्ठा, त्या अभागी मतिमंदानें त्या साध्वीचा असा छल केला.

पांडवा, याप्रमाणें दमयंतीचें वारंवार स्मरण करणारा तो नैषध ऋतुपर्ण-राजाच्या मंदिरांत छद्मवेषानें राहूं लागला. ३. ६. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ नल-दमयंतीच्या शोधासाठीं विदर्भ-देशांतून ब्राह्मणांचें प्रेषण. २ सुबाहूच्या नगरींत सुदेव ब्राह्मणानें लाविलेला दमयंतीचा शोध.]

(१) बृहदश्व—हे पांडवश्रेष्ठा, नलाचें राज्य जाऊन भार्येसह तो दास्याला प्राप्त झाला असतां वैदर्भराज भीमानें त्याचा शोध लावण्यासाठीं ब्राह्मणांना दश-दिशांस पाठविलें. त्यांना विपुल धन देऊन तो म्हणाला—" हे विप्रहो, तुम्ही नलराजाचा व माझ्या दमयंती कन्येचा शोध लावा. तुम्हांपैकीं जो कोणी त्या नैषधाचा शोध लावील, त्याला मी एक सहस्र गायी देईन व जो कोणी त्या उभयतांना येथें आणील, त्याला अग्रहार[1] व नगरासारखा मोठा ग्राम देईन. कदाचित् त्यांना येथें आणणें जरी शक्य नसलें तरी ' तीं उभयतां कोठें आहेत ' एवढा जरी कोणीं शोध लाविला, तरी मी त्याला एक सहस्र गोधन देईन. "

हे कुंतीपुत्रा, भीमराजानें असें सांगितलें असतां हृष्ट झालेले ते सर्व ब्राह्मण दश-दिशांकडे गेले आणि प्रत्येक नगर व राष्ट्र यांमध्यें भार्येसह

---

१ अग्र म्ह० ब्राह्मणभोजन. त्यासाठीं राजधनांतून जें क्षेत्रादि वित्त तोडून दिलें जातें, त्याला ' अग्रहार ' असें म्हणतात.

नैषधाचा शोध करूं लागले. पण त्यांतील कोणालाहि नल किंवा भीम-कन्या यांतील एकाचाहि शोध लागला नाहीं. तेव्हां त्यांतीलच 'सुदेव-' नांवाचा एक ब्राह्मण त्या उभयतांचा शोध करीत सुबाहूच्या रम्य चेदिनगरीस आला. त्यानें राजाच्या पुण्याहवाचनप्रसंगीं सुनंदेसह राजगृहांत स्थित असलेल्या वैदर्भीला पाहिलें. पण त्यावेळीं धूमानें व्यापिलेल्या अग्निज्वालेप्रमाणें तिचें स्वरूप पूर्वीप्रमाणें अप्रतिम दिसत नव्हतें. तें मेघाच्छादित चंद्राप्रमाणें मंद, मलिन व कृश झालें होतें. तथापि अनेक चिह्नांवरून 'ही दमयंतीच असावी' असा त्या ब्राह्मणानें निश्चय केला.

(२) तो सुदेव म्हणाला—मी या राजनंदिनीला पूर्वीं जसें पाहिलें होतें, तशीच ती आजहि दिसत आहे. साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणें लोकोत्तर कांतीनें युक्त असलेल्या या बालेला पाहून मी आज धन्य झालों आहें. ही सर्वांगसुंदरी ग्रीष्म ऋतूंतील नदीप्रमाणें पतिशोकानें जरी कृश व दीन झाली आहे, तरी आपल्या लोकोत्तर कांतीनें सर्व दिशांना प्रकाशित करीत आहे. कामदेवाच्या रतीप्रमाणें तिचे नेत्र कमलासारखे सुंदर व विस्तीर्ण आहेत. पूर्ण चंद्राच्या प्रभेप्रमाणें ही सर्व लोकांना प्रिय आहे. दैवदोषामुळें विदर्भ सरोवरांतून उपटून काढलेल्या पंकलिप्त मृणालीप्रमाणें ती दिसत आहे. राहुग्रस्त चंद्रानें लिप्त असलेल्या पौर्णिमेसारखी ती निस्तेज झाली आहे.

अरे अरे, ही राजकन्या, हत्तीनें व्याकुळ केलेल्या कमलिनीप्रमाणें शोभत आहे. ही नलभार्या शोकाग्नीनें दग्ध झाल्यामुळें ग्रीष्म ऋतूंतील सूर्यतापानें कोमेजलेल्या मृणालिनीप्रमाणें भासत आहे. अलौकिक रूप आणि औदार्यादि गुण यांनीं युक्त असलेली ही भूषणार्ह दमयंती यावेळीं भूषणरहित झाल्यामुळें नीलमेघानें आच्छादिलेल्या नूतन चंद्रलेखेप्रमाणें पहाणाराच्या मनाला खेद देत आहे.

प्रिय व इष्ट भोग आणि बंधुजन यांनीं हीन झालेली ही साध्वी आपल्या प्रिय पतीच्या दर्शनेच्छेनें दीन झालेल्या देहाला धारण करीत आहे. खरोखर भार्येला इतर सर्व भूषणांपेक्षां पति हेंच श्रेष्ठ भूषण आहे. ही दमयंती पतीशीं वियुक्त झाल्यामुळें आपल्या अंगकांतीनें शोभत असूनहि वस्तुतः शोभत नाहीं.

---

१ भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ॥

अर्थ—भर्ता हें स्त्रीचें भूषणावांचूनच श्रेष्ठ भूषण आहे.

नलराजाहि हिच्याशीं वियुक्त होऊन जर अद्यापि स्वदेहाचें धारण करीत असेल व शोकानें त्याचें हृदय विदीर्ण झालें नसेल, तर तो एक अत्यंत दुष्कर कर्मच करीत आहे, असें मी समजेन. सुखार्ह असलेल्या या सुंदरीला अशा दुःखावस्थेंत पाहून माझें हृदयहि व्याकुल होत आहे.

ही शुभ राजकन्या या असह्य दुःखांतून केव्हां व कशी बरें पार पडेल! रोहिणीचा चंद्राशीं जसा समागम व्हावा त्याप्रमाणें ही साध्वी नलराजाशीं संयुक्त होऊन केव्हां बरें सुखी होईल! खरोखर हिचा पुनर्लाभ झाल्यानें नैषध राजा परम संतुष्ट होईल; स्वराज्यापासून भ्रष्ट झालेल्या त्या राजाला पृथ्वीचा पुनः लाभ झाला असतां तो अधिकच प्रसन्न होईल.

समान शील, वय व कुल यांनीं युक्त असलेली ही वैदर्भी नलराजालाच योग्य आहे व तो निषदाधिपति हिला अनुरूप आहे. यास्तव पतिदर्शनाविषयीं अतिशय उत्सुक झालेल्या या नलभार्येचें समाधान करणें मला उचित आहे. अलौकिक वीर्य व गुण यांनीं युक्त असलेल्या त्या निषधाधिपतीच्या या पूर्ण चंद्रमुखी भार्येचें मी आतां सांत्वन करितों. जिनें यापूर्वीं दुःखाचा कधींच अनुभव घेतलेला नाहीं, अशा या दुःखार्त व चिंतामग्न साध्वीला अंशतः तरी सुखी करणें हें माझें परम कर्तव्य आहे.

आणि हे पांडवश्रेष्ठा, असा विचार करून अनेक कारणें व लक्षणें यांवरून त्या दमयंतीला ओळखून तो ब्राह्मण तिच्या समीप गेला व म्हणाला—"हे वैदर्भि, मी तुझ्या भ्रात्याचा प्रिय सखा सुदेव ब्राह्मण आहें. भीमराजाच्या आज्ञेवरून मी तुला शोधण्यासाठीं येथें आलों आहें. हे राज्ञि, तुझा पिता, माता, भ्राते व तुझीं दोन अपत्यें कुशल आहेत. तुझ्यासाठीं तुझा सर्व बंधुवर्ग जणुं काय प्राणरहित झाला आहे. हे भामिनि, तुझा व त्या पुण्यश्लोक राजाचा शोध करण्यासाठीं शेकडों ब्राह्मण पृथ्वीभर फिरत आहेत."

युधिष्ठिरा, त्या सुदेव ब्राह्मणाला ओळखून दमयंतीनें आपल्या सर्व बांधवांचें क्रमानें कुशल विचारिलें व शोकानें व्याकुळ झालेली ती विदर्भराजकन्या आपल्या भ्रात्याला इष्ट असलेल्या सुदेव ब्राह्मणाला एकाएकीं पाहून रडूं लागली.

तेव्हां ती साध्वी एकांतांत सुदेव ब्राह्मणाशीं बोलत आहे व अतिशय रडत आहे, असें पाहून तिच्या शोकानें व्याकुल झालेली सुनंदा आपल्या मातेपाशीं गेली व म्हणाली—" माते, सैरंध्रीला आज एक ब्राह्मण येऊन भेटला व

तेव्हांपासून ती सारखी रडत आहे. तो विद्वान् ब्राह्मण तिचें सांत्वन करीत आहे. तुझी इच्छा असेल तर त्याचें कारण समजून घे."

तें ऐकून चेदिपति सुबाहूची माता राजाच्या अंतःपुरांतून निघाली व जेथें ती बाला ब्राह्मणाशीं बोलत बसली होती तेथें गेली. तेथें जाऊन तिनें सुदेव ब्राह्मणाला आपल्यापाशीं बोलाविलें व त्याला विचारिलें—"हे विप्रश्रेष्ठा, ही भामिनी कोणाची भार्या ! हिच्या पित्याचें नांव काय ? ही मृगनयना आपल्या माता-पित्यांपासून व भर्त्यापासून वियुक्त कशी झाली ! ही या ठिकाणीं अशा स्थितींत आहे, हें तुला कसें कळलें ! हे ब्राह्मणा, देवकन्येप्रमाणें असलेल्या या साध्वीचा सर्व वृत्तान्त तुझ्या तोंडून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे."

हे धर्मराज, राजमातेचा हा प्रश्न ऐकून द्विजश्रेष्ठ सुदेव सुखासनावर बसून दमयंतीचें सविस्तर वृत्त कथन करूं लागला. ३. ६. ६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ सुदेव ब्राह्मणानें सुबाहु राजमातेला सांगितलेला दमयंतीचा वृत्तान्त. २ दमयंतीचें विदर्भदेशीं गमन. ३ नलाच्या शोधासाठीं ब्राह्मणांचें प्रेषण.]

(१) सुदेव—हे राजमाते, विदर्भदेशाचा धर्मात्मा व तेजस्वी भीमनामक राजा प्रसिद्ध आहे. 'दमयंती'-नांवानें प्रसिद्ध असलेली ही कल्याणी त्याची कन्या आहे. निषधदेशाचा वीरसेनपुत्र नलराजाहि प्रसिद्ध आहे. त्या बुद्धिमान् पुण्यश्लोक राजाची ही अभिषिक्त राज्ञी आहे. नलाच्या पुष्करभ्रात्यानें त्याला द्यूतांत जिंकलें व त्याचें राज्य हरण केलें, तेव्हां तो भूपाल दमयंतीसह कोठें निघून गेला. त्याचा कोणालाहि थांग लागेना. म्हणून, भीमराजाच्या आज्ञेनें माझ्यासारखे अनेक ब्राह्मण त्याचा शोध करण्यासाठीं फिरत आहेत.

सुदैवानें मला ही राजकन्या आज तुझ्या पुत्राच्या राजमंदिरांत दिसली. हिच्यासारखी रूपवती मानुषी या लोकीं नाहीं. तिच्या दोन भुंवयांमध्यें हा सहज रक्तवर्ण तिळ आहे. त्यावरून मीं या सुकुमारीला ओळखलें. या वेळीं तो अभ्रांतील चंद्राप्रमाणें मलानें जरी आच्छादित झाला आहे, तरी विधात्यानें हिचें ऐश्वर्य प्रकट करण्यासाठींच तिच्या ठिकाणीं तें चिह्न उत्पन्न केलें आहे.

प्रतिपदेनें कलुशित झालेली चंद्रकोर जशी फारशी शोभत नाहीं, त्याचप्रमाणें तिचा हा तिळ विशेष प्रकारें खुलून दिसत नाहीं. मलानें आच्छादित झालेलें हिचें स्वरूपहि पूर्वींसारखें दिसत नाहीं. सर्व संस्कारशून्य असलेलें तें स्वाभाविक स्वरूप असंस्कृत सुवर्णासारखेंच या वेळीं झालें आहे. तथापि भस्माच्छादित अग्नीला त्याच्या उष्म्यावरून जसें जाणावें, तसें मीं हिचा हा शरीराकार व तिलक यांवरून या भीमकन्येला ओळखिलें.

बृहद्श्व—राजा, सुदेवाचें हें वचन ऐकून सुनंदेनें दमयंतीचें मुख आपल्या हातानें स्वच्छ धुतलें, त्याबरोबर दमयंतीच्या भ्रूमध्यभागीं असलेल्या तिलकावरील मलहि धुवून गेला व तिचें तें सहज चिह्न तिच्या ललाटाला शोभवूं लागलें.

हे राजन्, निरभ्र आकाशांतील चंद्र जसा शोभावा, तसें त्या राज्ञीचें मुख त्या वेळीं शोभलें. दमयंतीचें तें सहज चिह्न अवलोकन करून व तिला ओळखून सुनंदा व राजमाता या दोघींनीं तिला घट्ट आलिंगन दिलें व कांहीं वेळ त्या तिघींनीं दुःखाश्रु ढाळिले.

तो दुःखावेग कमी झाल्यावर राजमाता दमयंतीला हलकेंच म्हणाली—“ हे वत्से, तूं माझ्या भगिनीची कन्या आहेस. या तुझ्या तिलकावरून मीं तुला ओळखिलें. हे कन्ये, मी व तुझी माता अशा दोघीजणी दाशार्णाधिपति महात्म्या सुदाम-राजाच्या कन्या आहोंत. माझ्या महात्म्या पित्यानें माझी ती भगिनी भीमराजाला दिली व माझें वीरबाहूला समर्पण केलें.

दशार्णदेशांत माझ्या पितृगृहीं जन्मलेल्या तुला मीं बालपणीं पाहिलें आहे. हे भामिनि, माझें घर तुला तुझ्या पितृगृहासारखेंच आहे आणि हें जसें माझें ऐश्वर्य आहे, तसेंच तें तुझेंहि आहे. तरी तूं आतां येथें सुखानें रहा.

(२) राजा, राजमातेचें हें वचन ऐकून दमयंतीला समाधान वाटलें व आपल्या मातृभगिनीला वंदन करून ती म्हणाली—“ हे पूज्ये, ‘ मी कोण ’ हें तुला माहित नसतांनाहि मी तुझ्या घरीं मोठ्या सुखानें राहिलें. तूं माझें चांगल्याप्रकारें रक्षण केलेंस व मला उचित अशा अन्न-पानादि भोग्य वस्तूहि दिल्यास. आतां यापुढील माझा येथील निवास अधिक सुखकर होईल, यांत कांहीं संशय नाहीं. पण हे मातृभगिनि, मी आपल्या माता-पितरांना व माझ्या दोन अर्भकांना सोडून फार दिवस दूर राहिलें आहें. माझीं तीं प्रिय अपत्यें

माझ्या पितृगृहींच रहात आहेत. कारण ज्या वेळीं आम्हांवर ही आपत्ति आली त्या वेळींच मीं त्यांना मातृगृहीं पोंचविलें. तीं माझीं दोन अपत्यें मातृ-पितृहीन झाल्यामुळें मोठ्या दुःखानें दिवस कंठीत असतील. यास्तव मी आतां सत्वर विदर्भदेशीं जाण्याची इच्छा करितें. मला तूं संतोषानें अनुज्ञा दे. माझें कांहीं प्रिय करण्याची जर तुझी इच्छा असेल तर मला पितृगृहीं पोंचविण्यासाठीं एक वाहन दे."

युधिष्ठिरा, त्या साध्वीचें हें दीन वचन ऐकून तिची मातृभगिनी 'ठीक आहे' असें म्हणाली व तिनें आपल्या सुबाहु पुत्राच्या संमतीनें तिच्याबरोबर अन्न-वस्त्र, इतर सामग्री व विपुल सैन्य देऊन मोठ्या हर्षानें तिला मेण्यांत बसवून तिची पितृगृहीं रवानगी केली.

त्यानंतर हे कुंतीपुत्रा, ती राज्ञी दमयंती अल्पावकाशांतच विदर्भनगरींत जाऊन पोंचली. तिला पाहून परम संतुष्ट झालेल्या तिच्या सर्व आप्तजनांनीं तिचें मोठ्या प्रेमानें स्वागत केलें. यशस्विनी दमयंतीलाहि आपले सर्व बांधव दोन्ही अल्पवयस्क अपत्यें, माता, पिता व सर्व सखीजन कुशल असलेला पाहून अतिशय आल्हाद झाला व तिनें हृष्ट चित्तानें देवता आणि ब्राह्मण यांचें यथा-विधि पूजन केलें.

हे पांडवा, त्या वेळीं विदर्भराजानें आपली कन्या कुशल असलेली पाहून मोठ्या प्रेमानें सुदेव ब्राह्मणाला एक सहस्र गायी, ग्राम आणि विपुल धन अर्पण करून त्याचा सत्कार केला.

त्यानंतर, दमयंती एक रात्र पितृगृहीं राहून व विश्रांति घेऊन आपल्या मातेला म्हणाली—" हे माते, मीं जिवंत रहावें अशी जर तुझी इच्छा असेल तर नरवीर नलराजाला सत्वर येथें आणीव. ही मी तुला माझ्या मनांतील सत्य गोष्ट सांगतें."

दमयंतीचें हें वचन ऐकून ती राजपत्नी अतिशय दुःखी झाली. तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. कंठ दाटून आला. त्यामुळें ती आपल्या प्रिय कन्येला कांहींच बोलूं शकली नाहीं. आपल्या स्वामिनीची ही अवस्था पाहून राजाचें सर्व अंतःपुर दुःखी होऊन अतिशय आक्रोश करूं लागलें.

नंतर भीमराजाला त्याची राज्ञी म्हणाली—महाराज, ही आपली दमयंती भर्त्यासाठीं फार शोक करीत आहे. सर्व मर्यादा व लज्जा सोडून तिनें स्वतः

आपल्या मुखानें 'मीं जिवंत रहावें अशी जर तुझी इच्छा असेल तर पुण्यश्लोक नलराजाला शोधण्यासाठीं तुझे भृत्य भगीरथ यत्न करोत.' असें मला सांगितलें आहे. यास्तव हे प्रभो, आपल्या कन्येचा हा मनोरथ आपण पूर्ण करा.

(३) युधिष्ठिरा, पत्नीचें हें वचन ऐकून भीमराजानें आपल्या अंकित असलेल्या ब्राह्मणांना 'विप्रहो, तुम्ही नलराजाचा शोध लावण्याचा दीर्घ यत्न करा' अशी आज्ञा करून त्यांस दश-दिशांस पाठविलें. तेव्हां ते सर्व ब्राह्मण राजाज्ञेनें दमयंतीकडे आले व 'आम्ही नलराजाचा शोध करावयास निघालों आहों' असें म्हणाले.

तें ऐकून दमयंती विनयानें त्यांस म्हणाली—विप्रहो, तुम्ही सर्व राष्ट्रांमध्यें जाऊन निरनिराळ्या जनसमूहामध्यें पुनः पुनः असें वचन बोला—

'अरे प्रिय कितवा, माझें अर्धें वस्त्र फाडून व निजलेल्या मज अनुरक्त प्रियेला घोर अरण्यांत सोडून तूं कोठें निघून गेलास! तूं वनामध्यें तिला जसें पाहिलेंस तशीच ती अद्यापि तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. वस्त्रार्धानें आच्छादित झालेली ती अबला शोकानें अत्यंत संतप्त झाली आहे. ती बिचारी सारखी विलाप करीत आहे. यास्तव हे वीरा, तिजवर अनुग्रह कर व तिला प्रत्युत्तर दे.'

हे द्विजहो, प्रथम याप्रमाणें बोलून तो दयालु राजा मजवर कृपा करील; अशाप्रकारें तुम्ही त्याला आणखीहि असें सांगा—

'हे वीरा, वायूकडून क्षुब्ध केला जाणारा हा अग्नि वनाला जाळीत आहे आणि पतीनें साध्वी भार्येचें सर्वदा पोषण व रक्षण करावें अशी धर्ममर्यादा आहे. पण तूं धर्मज्ञ असतांना आपल्या दोन्ही कर्तव्यांपासून च्युत कसा होतोस! तूं मोठा प्रख्यात, ज्ञानी, कुलीन व दयालु असतांना माझ्या मंदभाग्यामुळें असा निर्दय कसा बनलास! माझ्या दुर्दैवाचाच हा परिणाम आहे, यांत संशय नाहीं. यास्तव हे नरश्रेष्ठा, मजवर दया कर. दया करणें हा श्रेष्ठ धर्म आहे, असें मीं तुझ्याच मुखानें ऐकलें आहे."

---

१ दमयंतीच्या शोकाग्नीला हा कालवायु प्रतिदिवशीं वाढवीत आहे. तो तिच्या शरीरवनाला जाळून टाकील. अशा अवस्थेंत साध्वी भार्येचें अन्न, प्रिय वचन इत्यादिकांनीं पोषण करणें आणि चोर व हिंस्र प्राणी यांच्यापासून रक्षण करणें हा पतीचा धर्म आहे. हा दमयंतीचा गूढ आशय कवीनें रूपकानें साधिला आहे.

पूज्य ब्राह्मणहो, असें बोलणाऱ्या तुम्हांला जर कोणीं कांहीं उत्तर दिलें तर तो पुरुष कोण आहे, कोठें राहतो, काय करतो, इत्यादि त्याचा सर्व वृत्तान्त समजून घ्या. तुमचें हें वचन ऐकून जो कोणी कांहीं बोलेल, त्याचें तें वचन लक्षांत ठेवून मला अक्षरशः येऊन सांगा. पण 'माझ्या आज्ञेनें तुम्ही असें बोलत आहां,' हें त्याला कळूं देऊं नका. कोणीकडून तो महात्मा येथें येईल असा यत्न तुम्ही सावधान चित्तानें करा. तो पुरुष मोठा समृद्ध असो, निर्धन असो किंवा असमर्थ असो. त्याचा आशय काय आहे, हें तुम्ही समजून घ्या.

युधिष्ठिरा, दमयंतीनें असें सांगितलें असतां ते सर्व ब्राह्मण त्यावेळीं दुर्धर संकटांत पडलेल्या नलराजाचा शोध लावण्यासाठीं दश-दिशांकडे निघून गेले. त्यांनीं सर्व नगरें, राष्ट्रें, ग्राम, घोष, (गौळीवाडे) व मुनींचे आश्रम यांतून संचार करून नलराजाचा पुष्कळ शोध केला. दमयंतीनें सांगितलेलें वचन ते प्रत्येक जनसमूहांत जाऊन वारंवार ऐकवीत असत. पण त्यांना तेथें कोणींच कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. त्यामुळें त्यांतील कोणा एकालाहि नलराजाचा शोध लागला नाहीं. ३. ६. ६९.

अध्याय ७० वा.

[१ पर्णाद ब्राह्मणाचा अयोध्येंतील बाहुकाशीं संवाद. २ त्यानें दमयंतीला कथन केलेला बाहुकाचा वृत्तान्त. ३ सुदेवानें ऋतुपर्णास सांगितलेली दमयंतीच्या पुनःस्वयंवराची वार्ता.]

(१) बृहदश्व—हे पांडुपुत्रा, याप्रमाणें नलाचा शोध करीत करीत 'पर्णाद'-नांवाचा एक ब्राह्मण वैदर्भ नगरांत येऊन भैमीला असें वचन बोलला—" हे दमयंति, नलराजाचा शोध करीत मी अयोध्या नगरींत प्रवेश करून ऋतुपर्ण राजापाशीं गेलों व तेथें तूं सांगितलेलें वचन उच्चारिलें, परंतु मी पुनः पुनः बोलत असलेलें तें वचन ऐकूनहि ऋतुपर्णराजा किंवा त्याचे सभासद एक शब्दहि बोलले नाहींत.

(२) त्यानंतर राजाची अनुज्ञा घेऊन मी निघालों असतां त्या नराधिपाचा 'बाहुक'-नामक सारथि मला एकांतांत घेऊन गेला. तो नरेंद्राचा सूत विरूप असून त्याचे दोन्ही बाहु आंखुड आहेत. परंतु तो शीघ्रगतीनें वाहनें नेण्यांत अत्यंत निपुण व पाकसिद्धि करण्यांत अतिशय प्रवीण आहे, असें मीं ऐकिलें.

त्या बाहुकानें प्रथम दीर्घ निश्वास सोडून पुनः पुनः रोदन केलें. थोड्या वेळांत किंचित् शांत झाल्यावर मला कुशल प्रश्न विचारिले व नंतर म्हटलें— " हे विप्रश्रेष्ठा, ज्या कुलस्त्रिया विपत्कालींहि आपलें संरक्षण करितात, त्या स्वतःच स्वतःचा उद्धार करून स्वर्ग जिंकितात, यांत संशय नाहीं. त्याच-प्रमाणें पतीनें त्याग केला असतांहि त्या त्याच्यावर केव्हांहि क्रुद्ध होत नाहींत. उलट त्या श्रेष्ठ स्त्रिया आपल्या जीवितावर सदाचरणाचें कवच चढवून प्राण-रक्षण करितात.

यास्तव ऐश्वर्यभ्रष्ट व संकटग्रस्त झालेल्या त्या मूढ पतीनें जरी तिचा त्याग केला असला, तरी त्या साध्वीनें त्याच्यावर क्रुद्ध होणें योग्य नव्हे. त्या बिकट प्रसंगीं तो आपला उदरनिर्वाह करण्यासहि समर्थ नव्हता. त्यानें परिधान केलेलें एक वस्त्रहि पक्ष्यांनीं हिरावून नेलें होतें. त्यामुळें तो मनःसंतापानें जणुं काय जळत होता. अशा स्थितींत त्या साध्वीनें त्याच्यावर रुष्ट होणें, उचित नाहीं.

त्यानें तिचा बहुमान केलेला असो किंवा अपमान केलेला असो, तो तिचा पति त्यावेळीं राज्यभ्रष्ट, ऐश्वर्यहीन, क्षुधापीडित व संकटग्रस्त होता. यास्तव त्या पतिव्रतेनें त्याच्यावर कोप करूं नये. "

हे राजकन्ये, त्या बाहुकाचें हें भाषण ऐकून मी मोठ्या त्वरेनें येथें आलों आहें. हें वृत्त ऐकून तुला पुढें जें कर्तव्य असेल त्याची तूं योजना कर. कारण ती करण्यास तूं स्वतःच समर्थ आहेस. तसेंच, हा सर्व वृत्तान्त राजालाहि निवेदन कर.

राजा युधिष्ठिरा, पर्णाद-ब्राह्मणाचें हें भाषण ऐकून दमयंतीचे नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून आले. ती एकांतांत जाऊन मातेला म्हणाली—"हे माते, मी करीत असलेला संकेत माझ्या पित्याला कळूं देऊं नको. मी तुझ्या समक्षच सुदेव ब्राह्मणाला पुढील सर्व योजना सांगून त्याला या कार्यात नियुक्त करितें. तुला जर माझें प्रिय करण्याची इच्छा असेल, तर ही गोष्ट भीमनृपतीच्या कानीं जाऊं देऊं नको. सुदेवानें ज्याप्रमाणें मला आपल्या आप्त-बांधवांत आणून सोडिलें, त्याचप्रमाणें नलराजाला आणण्याचें शुभ कार्य करण्यास तोच ब्राह्मण-श्रेष्ठ सत्वर अयोध्या-नगरींत जावो. "

याप्रमाणें मातेला सांगून त्या उदार दमयंतीनें द्विजश्रेष्ठ पर्णादानें विश्रांति घेतल्यानंतर विपुल धन देऊन त्याचा यथाविधि सत्कार केला आणि म्हटलें—

'हे विप्रर्षे, नलराजा परत आल्यावर मी तुला आणखीहि द्रव्य देईन. अन्य कोणालाहि करितां येणार नाहीं, असें तूं माझें फार मोठें कार्य केलें आहेस. तुझ्या या प्रयत्नानेंच मला माझ्या प्रिय पतीचें दर्शन होईल."

दमयंतीचें हें वचन ऐकून तो 'पर्णाद'-ब्राह्मण तिला मंगल आशीर्वादानें आश्वासन देऊन अतिशय हृष्ट व कृतार्थ होऊन स्वगृहीं निघून गेला.

राजा युधिष्ठिरा, त्यानंतर दमयंतीनें सुदेवब्राह्मणाला पुनः बोलाविलें आणि दुःख-शोकानें व्याकुल झालेल्या त्या साध्वीनें आपल्या जननीसमक्ष त्यास म्हटलें—"हे श्रेष्ठा, तूं वायुगतीनें सत्वर अयोध्या-नगरांत राहणाऱ्या ऋतुपर्ण-राजापाशीं जा व त्याला सांग कीं, भीमकन्या दमयंती स्वयंवरांत पुनः दुसरा पति वरणार आहे. त्यासाठीं सर्व देशांतील राजे व राजपुत्र कुंडिनपुरास चालले आहेत. तिचा स्वयंवर उद्यां होईल. आजचा एकच दिवस मध्यें आहे. हे श्रेष्ठा, तुला एका दिवसांत तेथें पोंचतां येणें जर शक्य असेल तर सत्वर नीघ. उद्यां सूर्योदय होतांच ती दुसरा पति वरील. पुण्यश्लोक नलराजा जिवंत आहे किंवा नाहीं याचा संशयच आहे."

(३) राजा, दमयंतीचें. हें भाषण ऐकून तो सुदेव ब्राह्मण मोठ्या त्वरेनें अयोध्या-नगरीस गेला व त्यानें ऋतुपर्ण-राजाला दमयंतीचा संकेत कळविला. ३. ६. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ ऋतुपर्णाची स्वयंवरार्थ गमन करण्याची इच्छा. २ तें वृत्त ऐकून बाहुकाचा खेद. ३ त्याचें राजासह विदर्भदेशाकडे प्रयाण. ४ बाहुकाचें सारथ्य पाहून वार्ष्णेयाचे तर्क व राजासह संतोष.]

(१) बृहदश्व—राजा युधिष्ठिरा, त्या वेळीं ऋतुपर्णराजा सुदेवाचें तें वचन ऐकून बाहुकाचें सांत्वन करीत त्यास मधुर वाणीनें म्हणाला—"हे अश्वज्ञ बाहुका, एका दिवसांत विदर्भदेशीं जाऊन पोंचणें जर शक्य असेल तर दमयंतीच्या स्वयंवराला जाण्याची माझी इच्छा आहे."

(२) हे कुंतीपुत्रा, राजाचें हें भाषण ऐकतांच नलाचें मन दुःखानें विदीर्ण झालें व तो महात्मा मनांत विचार करूं लागला—"हायरे दैवा, दुःखानें मोहित झालेली दमयंती असे शब्द कधीं उच्चारील तरी काय? ती साध्वी

असें विपरीत वर्तन करील काय ? अथवा माझा शोध लावण्यासाठीं तर त्या दूरदर्शी तपस्विनीनें हा उत्कृष्ट उपाय योजिला नसेलना !

खरोखर मीं मूढानें अतिशय नीचपणानें तिची वंचना केली. पण त्या माझ्या दारुण दोषाबद्दल ती पतिव्रता अन्य पति वरून असें अमार्गाचरण कधीं करणार नाहीं. तथापि स्त्रीस्वभाव चंचल असतो, मीहि तिचा अक्षम्य अपराध केला आहे. शिवाय दीर्घवियोगामुळें तिचें मजवरील प्रेमहि नष्ट झालें असेल. परंतु हें जरी सत्य मानलें, तरी ती देवी असें करील हें संभवत नाहीं.

मला तर असें वाटतें कीं, माझ्या विरहदुःखानें शोकग्रस्त झालेली ती वैदर्भी अतिशय निराश झाली असेल. ती असा विचारहि कधीं मनांत आणणार नाहीं. शिवाय ती माझी प्रिय कांता अपत्यांनीं युक्त असल्यामुळें असा प्रकार संभवत नाहीं. असो. तेथें गेल्यावर मला यांतील सत्यासत्यतेचा निश्चय करतां येईल, यास्तव मी माझ्या कार्यासाठींच ऋतुपर्णाची इच्छा पूर्ण करितों."

(३) राजा, मनांत असा निश्चय करून तो दीन झालेला बाहुक हात जोडून नराधिप ऋतुपर्णाला म्हणाला—" हे नृपाला, तुझा विचार मला मान्य आहे. मी तुला एका दिवसांत विदर्भदेशांत नेऊं शकेन."

हे कुरुश्रेष्ठा, त्यानंतर बाहुकानें राजाज्ञेनें अश्वशालेंत जाऊन अश्वांची परीक्षा केली. तो बाहुक पुनः पुनः विचार करून शीघ्रगामी उत्तम अश्वांची निवड करीत असतां ऋतुपर्ण राजा निघण्याची त्वरा करूं लागला. तेव्हां बाहुकानें शीघ्र गमन करणारे, कृश व मार्गाचें आक्रमण करण्यास समर्थ असे सुलक्षणी अश्व निवडून काढिले.

ते अश्व तेजस्वी, बलवान्, जातिवंत, व सुशील होते. त्यांच्यामध्यें एकहि दुर्लक्षण नव्हतें. त्यांची नासिका उंच असून हनुवटी मोठी होती. त्यांच्या अंगावर दहा भोंवरे असून सिंधदेशांत उत्पन्न झालेले ते जातिवंत अश्व वायूसारखे वेगवान् होते.

तथापि ते कृश असलेले पाहून ऋतुपर्णराजा किंचित् क्रुद्ध होऊन बाहुकास म्हणाला—" हे सूता, तूं हें काय मनांत आणिलें आहेस ? आम्हांला असें फसविणें तुला योग्य नाहीं. ज्याचें बल म्ह० भारसहिष्णुता व प्राण म्ह० वेगवत्ता हीं दोन्ही अल्प आहेत, असे हे अश्व मला कसे वाहून नेणार ? अशा अश्वांच्या साह्यानें आपल्याला फार मोठ्या मार्गाचें आक्रमण कसें करितां येईल ?"

बाहुक म्हणाला—हे राजन्, या दोन्ही अश्वांच्या ललाटावर एक, मस्तकावर दोन, दोन्ही कुशी व त्यांचा समीप भाग यांवर दोन दोन, छातीवर पुढें दोन व मागें दोन आणि पृष्ठभागीं एक असे एकंदर बारा भोंवरे आहेत. त्यामुळें हे अश्व तुला विदर्भदेशांत इष्टकालीं नेण्यास समर्थ आहेत. तथापि तुला जर हे अश्व असमर्थ वाटत असतील तर दुसरे कोणते जोडूं ते सांग, म्हणजे मी त्यांची योजना करितों.

सारथ्याचें हें वचन ऐकून ऋतुपर्ण म्हणाला—"तूंच अश्वांचें सामर्थ्य जाणणारा व अश्वविद्येंत कुशल आहेस. यास्तव तुला जे अश्व समर्थ वाटत असतील तेच सत्वर जोड."

तेव्हां अश्वज्ञ नलानें ते सुलक्षणांनीं युक्त असलेले चार जातिवंत व वेगवान् अश्व रथाला जोडिले व दमयंतीच्या प्राप्तीसाठीं अधीर झालेला ऋतुपर्ण राजा त्या सज्ज केलेल्या रथावर आरूढ झाला. त्याबरोबर ते श्रेष्ठ अश्व गुडघे टेंकून भूमीवर बसले. तेव्हां श्रीमान् नलराजानें त्यांच्या अंगावरून हात फिरवून त्यांचें सांत्वन केलें. नलाचा हस्तस्पर्श होतांच ते चारी अश्व तेज व बल यांनीं युक्त झाले. तेव्हां त्या वीरानें रज्जु ओढून त्यांना वर उठविलें व वार्ष्णेय सूताला समीप बसवून तो मोठ्या वेगानें निघाला.

(४) बाहुकानें यथाविधि प्रेरणा करितांच ते उत्तम अश्व रथस्थ राजाला मोहित करीत, वायुवेगानें जणु काय आकाशांतूनच उड्डाण करीत चालले. आपल्या रथाचे अश्व वायुवेगानें मार्ग आक्रमीत आहेत असें पाहून श्रीमान् अयोध्यापति अतिशय विस्मित झाला. रथाचा घोष ऐकून व बाहुकानें केलेलें त्यांचें नियमन पाहून वार्ष्णेय सारथी त्याच्या अश्वज्ञतेविषयीं असा विचार करूं लागला—

"हा इंद्राचा सारथि मातलि तर नव्हे ना! कारण या बाहुकाच्या ठिकाणीं देवसारथ्याचें श्रेष्ठ लक्षण दिसत आहे. अथवा हा पुरुष अश्वशास्त्रप्रणेता शालिहोत्र आचार्य तर नसेल! अश्वांची जाति व सामर्थ्य जाणणारा तो मुनि कांहीं कारणानें अशा या रम्य मानुष शरीरास प्राप्त झाला असेल! कीं हा शत्रुनाशक उदार नलराजाच येथें आला आहे! कारण नलाला अवगत असलेली विद्या हा बाहुकहि जाणत आहे. बाहुकाचें व नलाचें ज्ञान मला एकसारखेंच दिसतें. शिवाय वयानेंहि हा नलाएवढाच दिसतो.

अथवा हा महावीर्यवान् नल नसून. त्याची विद्या जाणणारा दुसरा कोणी महात्मा असेल. किंवा कदाचित् नलहि असूं शकेल. कारण पुष्कळ महात्मे दैववशात् असें वेशांतर करून या भूलोकीं संचार करीत असतात.

आतां याचें स्वरूप नलासारखें नाहीं. नलराजापेक्षां हा ठेंगु आहे. तथापि हा नल नाहीं, असें मात्र मला वाटत नाहीं. वयाचें प्रमाण सारखेंच आहे. स्वरूपांत मात्र फरक पडला आहे. यास्तव हा बाहुक सर्वगुणसंपन्न नलराजाच असावा, असें मला वाटतें."

राजा, ऋतुपर्णाच्या त्या वार्ष्णेय-सारथ्यानें पुण्य-श्लोक नलराजाचें अश्वविद्येंतील कौशल्य पाहून मनांत असा पुष्कळ विचार केला. ऋतुपर्ण राजेंद्रानेंहि बाहुकाची ती अश्वविद्या पाहून आनंद व्यक्त केला आणि तो वार्ष्णेय सारथ्यासह प्रसन्न झाला.

नलराजाच्या चित्ताचें ऐकाग्र्य, उत्साह, अश्वांचें नियमन व श्रेष्ठ यत्न हीं सर्व साक्षात् पाहून ऋतुपर्णाला परम संतोष वाटला. ३. ६. ७१.

अध्याय ७२ वा.

[१ ऋतुपर्णराजासह नलाचें कुंडिनपुराकडे वेगानें गमन. २ राजाचें गणनाचातुर्य. ३ मार्गांत त्या उभयतांचें परस्परांस विद्यादान. ४ नलशरीरांतून कलीचें निर्गमन.]

(१) बृहदश्व—राजा, आकाशचर सिद्ध अंतरिक्षांतून जसा संचार करितो, त्याप्रमाणें नलराजा नद्या, पर्वत, वनें व सरोवरें यांचें उल्लंघन करीत वेगानें विदर्भदेशाकडे चालला. ऋतुपर्णाचा रथ वायुवेगानें चालला असतां त्या राजानें आपलें उत्तरीय वस्त्र रथांतून खालीं पडलेलें पाहिलें. तेव्हां तो उदार राजा नलाला मोठ्या स्वरेनें म्हणाला—" बाहुका, रथ क्षणभर थांबीव. या वेगवान् अश्वांना आवरून धर. या वार्ष्णेयाला माझें खालीं पडलेलें उत्तरीय वस्त्र घेऊन येऊं दे."

तें ऐकून नल म्हणाला—हे राजन्, तुझें वस्त्र आतां फार मागें राहिलें. आपण एक योजन म्ह० चार कोस पुढें आलों आहोंत. यास्तव आतां वार्ष्णेयाला तें वस्त्र आणतां येणें शक्य नाहीं.

नल असें बोलत आहे, तोंच ऋतुपर्ण राजाला त्या वनांत मार्गामध्यें एक बेहड्याचा फलयुक्त वृक्ष दिसला. त्याला पाहतांच राजा बाहुकाला सत्वर म्हणाला—" हे सूता, वस्तूची गणना करण्यांत मी किती समर्थ आहें, तें तूंहि पहा. सर्वांनाच सर्व विद्या अवगत नसतात. या भूलोकीं सर्वज्ञ कोणीच नाहीं. कोणत्याहि पुरुषामध्यें ज्ञानाची पराकाष्ठा केव्हांहि दिसून येत नाहीं.

(२) हे बाहुका, या वृक्षावर जीं पानें व फळें आहेत, तीं खालीं पडलेल्या या पानांहून व फळांहून शंभर संख्येनें अधिक आहेत. त्याचप्रमाणें या दोन शाखांवर पांच कोटि पानें आहेत. तुला खरें वाटत नसेल तर तूं या दोन शाखांवरील पानें मोजून पहा. तशीच दुसऱ्या शाखांच्या पानांची गणना करूनहि तूं आपली खात्री करून घे. या दोन शाखांवर दोन हजार पंचाण्णव फळें आहेत."

ऋतुपर्ण राजाचें हें भाषण ऐकून बाहुकानें रथ थांबवून म्हटलें—हे राजा, जणुकाय मला या शाखांवरील पानांची व फलांची गणना करतां येणार नाहीं, असें समजूनच तूं बोलत आहेस. पण तेवढ्यानें माझी खात्री होत नाहीं. मी आतां या वृक्षाच्या शाखा तोडून तुझ्या समक्ष मोजूनच पहातों. एकदा खात्री करून घेतली, म्हणजे माझ्या मनांत संशय रहाणार नाहीं. मी आतां तुझ्या समक्षच हा वृक्ष तोडून त्याचीं पानें व फळें मोजून पहातों. तोंवर वार्ष्णेयाला अश्वाचे रश्मी धरूं दे.

तेव्हां विदर्भनगरीस जाण्याविषयीं अतिशय उत्सुक झालेला राजा त्याला म्हणाला—" हे बाहुका, या वेळीं कालक्षेप करणें योग्य नव्हे. तूं पुनः केव्हांतरी आपली खात्री करून घे. आतां आपण अगोदर कुंडिनपुरास जाऊं या."

पण बाहुकाला राजाच्या विद्येचें कौतुक वाटत असल्यामुळें तो म्हणाला—" हे राजन्, घटकाभर धीर धर. तेवढ्या वेळांत मी पानें व फळें मोजतों. किंवा तुला त्वरा असेल तर तूं वार्ष्णेयाला घेऊन जा. विदर्भदेशाचा हा मार्ग तुला सुखावह होवो."

हे पांडुनंदना, बाहुकाची ही स्पष्टोक्ति ऐकून ऋतुपर्ण म्हणाला—" बाहुका, या पृथ्वीतलावर तुझ्यासारखा दुसरा सारथि नाहीं. हे अश्वकोविदा, तुझ्याच बलावर मी विदर्भदेशास जाण्याची इच्छा करीत आहें. मी तुला शरण आलों आहें. माझ्या कार्यांत असें विघ्न आणूं नको. सूर्यास्त होण्यापूर्वीं जर तूं मला विदर्भदेशास नेऊन पोंचविलेंस तर मी तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण करीन."

तेव्हां बाहुक त्यास म्हणाला—या बेहड्याच्या शाखांवरील पानें व फळें मोजून मी तुला विदर्भ देशांत घेऊन जाईन, तूं स्वस्थ रहा. चिंता करूं नको. तेव्हां ऋतुपर्णराजानें मोठ्या अनिच्छेनें म्हटलें—" ठीक आहे, तूं या शाखेचीं पानें व फळें मोजून पहा. पण मी या शाखेचा जेवढा भाग दाखवीन, त्यांतील पानें व फळें मोजून तूं आपली खात्री करून घे व हे अश्वज्ञा, तूं तेवढ्यानेंच प्रसन्न हो."

राजाची अशी अनुज्ञा मिळतांच बाहुक सत्वर रथांतून खालीं उतरला. त्यानें त्या वृक्षाची एक शाखा तोडिली व तिच्यावरील पानें आणि फळें मोजून पाहिलीं. तेव्हां त्यांची संख्या राजाच्या सांगण्याप्रमाणेंच भरली. तें पाहून तो आश्चर्यचकित झाला व म्हणाला—" राजा, तुझें अद्भुत सामर्थ्य माझ्या प्रत्ययास आलें. तुझ्यापासून ही विद्या मला प्राप्त व्हावी, अशी माझी इच्छा आहे."

त्यावेळीं विदर्भनगरीस जाण्याविषयीं उत्सुक असलेला ऋतुपर्ण त्यास म्हणाला—" हे सूता, मी जसा वस्तूंची गणना करण्यांत निपुण आहें, तसाच अक्षहृदयज्ञहि आहें, असें तूं समज. अक्षाभिमानिनी देवतेला वश करून घेण्याची विद्याहि मला अवगत आहे. त्या विद्येच्या योगानें द्यूतामध्यें फांसे अनुकूल होतात. त्याचप्रमाणें फळें, पुष्पें, धान्य इत्यादिकांच्या राशींची लांबी-रुंदी पाहूनच एका क्षणांत त्यांची संख्या सांगतां येते. या दोन विद्या मजपाशीं आहेत."

(३) तें ऐकून बाहुक त्यास म्हणाला—हे राजा, तुजपाशीं असलेली अक्षविद्या मला दे व तूं मजपासून अश्वहृदयाचें ग्रहण कर.

बाहुकाचें हें वचन ऐकून व कार्याचें महत्व जाणून अश्वज्ञानाच्या लोभानें ऋतुपर्ण राजा त्यास म्हणाला—" बाहुका, मी तुला श्रेष्ठ अक्षविद्या देतों, तिचें तूं ग्रहण कर व तुझी अश्वविद्या या वेळीं माझी ठेव म्हणून तुजपाशींच असूं दे."

(४) इतकें बोलून ऋतुपर्णानें नलाला अक्षविद्या दिली. त्याबरोबर त्या अक्षहृदयज्ञ नलाच्या शरीरांतून कलि बाहेर पडला. त्यावेळीं तो दुष्ट कलि कर्कोटकाचें तीक्ष्ण विष ओकीत होता.

नलाच्या शरीरांतून बाहेर पडतांच कलीला दमयंतीनें दिलेल्या शापाचा वेगहि शांत झाला. तो मूढ कलि दीर्घकाल नल-शरीरांत राहून दमयंतीच्या

शापानें व कर्कोटकाच्या विषानें सतत क्लेश भोगीत होता व त्यानें राजालाहि दीर्घकाल दुःख दिलें.

युधिष्ठिरा, याप्रमाणें शाप व विष यांपासून मुक्त झालेला कलि नलापुढें स्वरूपानें प्रकट झाला. त्याला पहातांच नैषध नल क्रुद्ध होऊन शाप देऊं लागला.

तेव्हां भीतीनें थरथर कांपणारा कलि हात जोडून त्यास म्हणाला—" हे भूपाला, आपला क्रोध आवरून धर. मी तुला परम कीर्ति देतों. तूं जेव्हां भार्येचा त्याग केलास तेव्हां भर्तृवियोगानें दुःखित व क्रुद्ध झालेल्या त्या इंद्रसेनजननीनें मला शाप दिला. त्यामुळें व कर्कोटक नागाच्या विषानें मी तुझ्या शरीरांत राहून आजपर्यंत क्लेश भोगिले. सर्पाच्या तीव्र विषानें तर माझ्या अंगाचा अहर्निश दाह होत होता. हे राजा, मी तुला शरण आलों आहें. माझें वचन श्रवण कर. या लोकीं जे कोणी मोठ्या श्रद्धेनें तुझें नामस्मरण करतील त्यांना मजपासून केव्हांहि भय प्राप्त होणार नाहीं.

राजा, भयानें विह्वल होऊन शरण आलेल्या मला जर तूं शाप न देशील, तर कलियुगामध्येंहि तुझें स्मरण करणारांना कलिदोष लागणार नाहीं."

कलीनें दीन होऊन अशी प्रार्थना केली असतां उदार नैषधराजानें आपल्या कोपाचें नियमन केलें व भयभीत झालेल्या कलीनें तत्काल त्या बेहड्याचा वृक्षांत प्रवेश केला.

पण नलराजाशीं संभाषण करीत असलेल्या कलीला ऋतुपर्णराजानें किंवा त्याच्या सारथ्यानें पाहिलें नाहीं. त्यानंतर शत्रुनाशक नैषधराजा शोकरहित झाला. त्याच्या शरीरांतील कलि निघून गेला असतां हृष्ट व आपल्या स्वाभाविक तेजानें युक्त झालेला तो वीर पुनः रथारूढ झाला व वेगवान् अश्वांच्या योगानें कुंडिनपुराकडे चालला.

त्या दिवसापासून कलीनें ज्याचा आश्रय केला आहे असा बिभीतक-वृक्षहि अप्रशस्त झाला. राजा, अगोदरच पक्ष्यांप्रमाणें वेगानें धांवत असलेल्या अश्वांना तो वीरसेनपुत्र नल हृष्ट चित्तानें पुनः पुनः प्रेरणा करूं लागला. त्यामुळें ऋतुपर्ण राजा अल्पावधींतच विदर्भदेशीं येऊन पोंचला.

नल त्या बिभीतक-वृक्षापासून दूर निघून गेला असतां कलिहि त्यांतून निघून स्वगृहीं परत गेला. कलीनें दिलेले क्लेश निवृत्त झाल्यामुळें पुण्यश्लोक

नल प्रसन्नचित्त झाला. त्याचें सर्व पूर्व माहात्म्य त्यास पुनः प्राप्त झालें. केवल त्याचें पूर्वस्वरूप मात्र अद्यापि अभिव्यक्त झालें नव्हतें. ३. ६. ७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ ऋतुपर्णाचें विदर्भनगरींत आगमन. २ त्याचा रथनिर्घोष ऐकून दमयंतीचे अनेक विचारतरंग. ३ भीम व ऋतुपर्ण यांची भेट. ४ दमयंतीचें नलाच्या शोधार्थ दासीप्रेषण.]

(१) बृहदश्व—राजा, त्यानंतर सायंकाळीं राजपुरुषांनीं भीमराजापाशीं येऊन अयोध्येचा सत्य पराक्रमी ऋतुपर्ण राजा आपल्या नगरीस प्राप्त झाला आहे, असें निवेदन केलें. तेव्हां 'त्या राजाला आपल्या राजमंदिरांत मोठ्या आदरानें घेऊन या,' अशी राजाज्ञा होतांच राजभृत्यांनीं त्यास राजगृहीं चलण्याची प्रार्थना केली.

तेव्हां नलसारथि ऋतुपर्ण राजा आपल्या रथघोषानें कुंडिनपुराच्या सर्व दिशा व विदिशा यांस नादित करीत त्या नगरींत शिरला. नलाच्या दोन अपत्यांस वाहून आणणारे नलाचे अश्व तेथेंच होते. त्यांनीं तो रथनिर्घोष ऐकला व ते पूर्वीं नल सन्निध असतांना जसे हृष्ट होत, तसेच अत्यंत संतुष्ट झाले.

वर्षाकालीं गर्जना करणाऱ्या मेघाच्या गंभीर ध्वनीप्रमाणें नलाच्या रथाचा तो अपूर्व घोष दमयंतीच्या कानीं पडला. तेव्हां ती साध्वी आश्चर्यचकित झाली. पूर्वीं नलराजानें अश्वांचें ग्रहण केलें असतां त्याच्या रथाचा घोष जसा ऐकूं येत असे, तसाच हा रथघोष मी आज ऐकत आहें, असें तिला वाटलें.

प्रासादावरील मोर, गजशालेंतील हत्ती व अश्वशालेंतील घोडे यांनींहि तो रथघोष ऐकिला आणि मेघनाद ऐकिल्याप्रमाणें उत्सुक झालेले ते सर्व प्राणी ऊर्ध्वमुख होऊन स्वतः विविध ध्वनि करूं लागले.

(२) दमयंती—ज्या अर्थीं सर्व पृथ्वीला व्यापणारा हा रथनिर्घोष माझ्या चित्ताला आह्लाद देत आहे, त्या अर्थीं हा नलराजाच आला आहे. मी आज असंख्य गुणांनीं युक्त असलेल्या त्या वीर राजाला जर न पाहीन, त्याचें तें चंद्रासारखें आह्लादकारक मुख जर माझ्या दृष्टीं न पडेल तर खरोखर मी आपला नाश करून घेईन. मी आज त्या वीराच्या आलिंगनास प्राप्त होऊन सुखावह स्पर्शाचा अनुभव न घेईन तर मी जिवंत राहणार नाहीं.

मेघासारख्या गंभीर ध्वनीनें भाषण करणारा तो नैषध जर मला आज न भेटेल, तर मी प्रदीप्त अग्नींत प्रवेश करीन. मत्त गज व सिंह यांच्यासारखा पराक्रमी नलराज आज जर न येईल, तर मी प्राणत्याग करीन, यांत मुळींच संशय नाहीं.

त्या पुण्यश्लोकानें कधीं अनृत भाषण केलें आहे किंवा कोणाला अपकार केला आहे, किंवा थट्टेनें केलेल्या प्रतिज्ञेचेंहि कधीं उल्लंघन केलें आहे, असें मला आठवत नाहीं. तो राजा समर्थ, क्षमावान्, वीर, दाता व इतर सर्व राजांहून श्रेष्ठ आहे. तो माझा प्रिय पति नैषधाधिप परस्त्रियांशीं क्लीबासारखें वर्तन करितो. त्याच्या या व अशाच दुसऱ्याहि अलौकिक गुणांचें स्मरण करणाऱ्या व अहर्निश तत्परायण झालेल्या माझें हें हृदय शोकानें विदीर्ण होत आहे.

हे भारता, असा विलाप करणारी ती साध्वी जणुं काय देहभान विसरली व त्या पुण्यश्लोकाला पहाण्याच्या इच्छेनें आपल्या मंदिराच्या गच्चीवर चढली. तों राजमंदिराच्या मध्यकक्षेमध्यें येऊन उभा राहिलेला तो रथ तिच्या दृष्टीं पडला आणि वार्ष्णेय व बाहुक यांसह त्यांत बसलेल्या ऋतुपर्ण राजासहि तिनें पाहिलें.

त्यानंतर वार्ष्णेय व बाहुक त्या रथावरून खालीं उतरले. त्यांनीं चारी अश्व सोडून रथाला योग्यस्थानीं ठेविलें. ऋतुपर्ण राजाहि रथांतून खालीं उतरला व पराक्रमी भीमराजाला भेटावयास गेला.

(३) तेव्हां विदर्भाधिपतीनें त्या अयोध्याधिपाचें मोठ्या आदरानें स्वागत केलें. त्याचा मोठा सत्कार केला. पण कुंडिनपुरामध्यें आलेल्या त्या अयोध्याधिपाला तेथें स्वयंवराचें कांहींच चिह्न दिसेना. नगरांत प्रवेश करते वेळीं त्यानें वारंवार सर्वत्र सूक्ष्म निरीक्षण केलें. पण त्याला कोठेंहि समारंभाचें लक्षण आढळलें नाहीं. किंबहुना विदर्भ-राजाची भेट झाल्यावर त्याच्या बोलण्यांतहि स्वयंवराचें नांवदेखील निघालें नाहीं.

भीमराजालाहि स्त्रियांचा हा गुप्त संकेत ठाऊक नसल्यामुळें तोहि विस्मित झाला आणि त्या महाराजानें अकस्मात् आलेल्या ऋतुपर्णाला ' हे राजा, तुझें स्वागत असो, तूं अकस्मात् कोणत्या उद्देशानें येथें आला आहेस ! ' असें विचारिलें. हा नृपति आपल्या कन्येसाठीं आला असेल, अशी त्याची कल्पनाहि होणें शक्य नव्हतें.

सत्यपराक्रमी ऋतुपर्ण-राजास तेथें एकहि राजा किंवा राजपुत्र आलेला दिसला नाहीं. त्याचप्रमाणें स्वयंवराचें नांवहि त्याच्या कानीं पडलें नाहीं. किंवा ब्राह्मणांचा समुदायहि दृष्टीं पडला नाहीं. त्यावरून त्या बुद्धिमान् कोसलाधिपानें 'आपण ऐकलेली स्वयंवर वार्ता सत्य नाहीं' असा मनांत निश्चय करून भीमराजाला म्हटलें—"हे भूपते, मी आपली भेट घेऊन आपल्याला अभिवादन करण्यासाठीं सहज आलों आहें."

ऋतुपर्णाचें हें उत्तर ऐकून भीमराजानें स्मित केलें व 'हा राजा शंभर योजनांहूनहि अधिक दूरचा प्रवास करून कां बरें आला असावा!' असा आपल्याशींच विचार करूं लागला.

'अनेक ग्रामांचें उल्लंघन करून केवल आपल्याला वंदन करण्यासाठीं हा राजा येथें आला असेल, हें संभवत नाहीं. हा आपल्या येण्याचें जें क्षुल्लक कारण सांगत आहे, तें खरें नव्हे. तरी कांहीं चिंता नाहीं. याच्या येण्याचा खरा उद्देश मला मागाहून कळेलच' असा मनांत विचार करून भीमराजानें ऋतुपर्णास बहुमानपूर्वक निरोप दिला व 'हे नृपाला, तूं प्रवासाच्या श्रमानें श्रांत झाला आहेस. यास्तव आतां विश्रांति घे' असें पुनः पुनः म्हटलें.

याप्रमाणें विदर्भराजानें प्रेमपूर्वक सत्कार केल्यामुळें हृष्ट झालेला ऋतुपर्ण राजसेवकांनीं दाखविलेल्या मंदिरांत विश्रांति घेण्यासाठीं गेला. त्याच्या मागोमाग त्याचे सेवकहि गेले.

हे राजन्, इकडे वार्ष्णेयासह ऋतुपर्णराजा रथांतून उतरून गेला असतां बाहुकानें आपला रथ रथशालेंत नेला. तेथें त्यानें अश्वांना सोडून व यथाशास्त्र उपचार करून त्यांचे श्रमपरिहार केले आणि तो स्वतः रथांत येऊन बसला.

(४) तिकडे शोकार्त दमयंतीहि ऋतुपर्ण राजा, सूतपुत्र वार्ष्णेय व तशा विकृतावस्थेंत असलेला बाहुक यांस पाहून मनांत म्हणाली—"'ऋतुपर्णराजाबरोबर नैषध नल तर आलेला कोठें दिसत नाहीं. मग मी नलाच्या रथघोषासारखा जो प्रचंड ध्वनि ऐकला तो कोणाच्या रथाचा? कदाचित् नलाचा पूर्वसारथि जो वार्ष्णेय त्यानें नलापासून अश्वविद्या संपादन केली असेल! त्यामुळें नलाच्या रथध्वनीसारखा त्यानें चालविलेल्या या रथाचा प्रचंड निर्घोष मला ऐकूं आला!! किंवा ज्या अर्थीं या रथाचा ध्वनि नलाच्या रथासारखाच ऐकूं येत आहे, त्या अर्थीं ऋतुपर्णराजाहि नलाप्रमाणेंच अश्वविद्या जाणत असेल!!!"

युधिष्ठिरा, असा पुष्कळ विचार करून दमयंतीनें आपली एक चतुर दासी नलाचा शोध करण्यासाठीं बाहुकाकडे पाठविली. ३. ६. ७३.

अध्याय ७४ वा.

[१ दमयंतीची केशिनीस बाहुकाचा वृत्तान्त समजून घेण्याची आज्ञा. २ बाहुक व केशिनी यांचा संवाद.]

(१) **दमयंती**—हे केशिनि, हा जो आखुड बाहूंचा कुरूप सारथि ऋतुपर्णराजाच्या रथावर बसला आहे, त्याच्याजवळ जा व हा कोण आहे, हें तूं समजून घे.

तूं नम्रपणें त्याच्या समीप जाऊन मधुर शब्दांनीं त्याचें कुशल विचार व हे भद्रे, त्या अद्भुत पुरुषापासून त्याचा खरा वृत्तांत ऐकून घे. कारण पर्णाद-ब्राह्मणानें अयोध्यानगरींत त्याच्या प्रश्नाला उत्तर देणाऱ्या पुरुषाचें जसें वर्णन केलें, तसाच हा दिसत आहे. शिवाय हा येथें आल्यापासून माझ्या मनाला परम आह्लाद वाटत आहे व माझें अंतःकरण निश्चिंत झालें आहे. त्यावरून हा नलराजाच असावा असें मला वारंवार वाटतें.

त्यानें आपला वृत्तांत सांगितला म्हणजे तूं पर्णादाचें वचन त्याला कथन कर व त्यावर तो काय बोलतो, तें लक्षपूर्वक ऐकून घे.

तेव्हां दमयंतीची ती आज्ञा ऐकून केशिनी नम्रपणें बाहुकापाशीं गेली व त्याच्याशीं भाषण करूं लागली. दमयंतीहि गच्चीवरून त्यांच्याकडे पहात उभी राहिली.

(२) **केशिनी**—हे नरश्रेष्ठा, तुझें स्वागत असो. कुशल आहे ना ? हे वीरा, दमयंतीचें हें वचन तूं लक्ष देऊन ऐक. तुम्ही अयोध्येहून कधीं निघालां व येथें कां आलां ! तें मला सत्य सांग. कारण ती साध्वी दमयंती तुमचा वृत्तान्त माझ्या तोंडून ऐकण्याची इच्छा करीत आहे.

बाहुक—हे भद्रे, महात्म्या कोशलराजानें एका ब्राह्मणाच्या मुखानें 'उद्यां दमयंतीचा द्वितीय स्वयंवर व्हावयाचा आहे' असें ऐकलें. तें ऐकतांच तो ऋतुपर्णराजा एका दिवसांत शंभर योजनें चालणाऱ्या व वायुतुल्य वेगवान् चार अश्व जोडलेल्या रथांत बसून आजच येथें यावयास निघाला. मी त्याचा सारथि आहें.

केशिनी—हे शूरा, तुमच्या बरोबर आलेला हा तिसरा मनुष्य कोण आहे? तो कोठून आला? तूं कोणाचा कोण आहेस आणि हें सारथ्य कर्म तुला कसें प्राप्त झालें?

बाहुक—हे कल्याणि, आमच्याबरोबर आलेला तो पुरुष वार्ष्णेय-नामक नलसारथि आहे. तो पुण्यश्लोकराजा वनांत निघून गेला असतां वार्ष्णेय ऋतुपर्णाच्या आश्रयाला राहिला. मींहि अश्वविद्याकुशल असून सारथ्यकर्मांत प्रावीण्य मिळविलें आहे. शिवाय मी पाकसिद्धि करण्यांतहि निष्णात आहें. ऋतुपर्णराजानें स्वतःचें सारथ्य व पाकसिद्धि या दोन कार्यांकडे माझी योजना केली आहे.

केशिनी—हे बाहुका, नलराजा कोठें गेला आहे हें वार्ष्णेयाला माहित आहे काय! पण त्याला जरी ठाऊक असलें तरी तो तें तुला कशाला सांगेल!

बाहुक—सदाचरणी नलाच्या अपत्यांस येथेंच ठेवून वार्ष्णेय इष्ट प्रदेशीं निघून गेला. त्यामुळें त्याला नैषधाची कांहींच माहिती नाहीं. हे यशस्विनि, या लोकीं अन्य कोणाहि पुरुषाला नलाची वार्ता अवगत नाहीं. कारण नैषधराजाचें पूर्व स्वरूप नष्ट झालें असून तो गुप्तपणें कोठें तरी हिंडत आहे. नलाची वार्ता एकट्या नलालाच ठाऊक आहे, किंवा त्याच्याशीं एकरूप असलेल्या त्याच्या भार्येला माहित आहे. त्या उभयतांवांचून अन्य कोणीहि नलाला ओळखीत नाहीं. कारण तो नैषध आपलें कोणतेंच लक्षण इतरांस सांगत नसतो.

केशिनी—हे श्रेष्ठा, जो ब्राह्मण 'हे कितवा०' इत्यादि पूर्वोक्त (अ. ६९ पृ. १४५.) स्त्रीवाक्यें जनसमूहांत पुनः पुनः सांगत प्रथम अयोध्येंत गेला होता, त्याला तूं कोणतें प्रतिवचन दिलेंस तें मला सांग. हे महामते, वैदर्भी तेंच वाक्य पुनः ऐकण्याची इच्छा करीत आहे.

बृहदश्व—हे कुरुनंदना, केशिनीनें नलाला असें सांगितलें असतां त्याचें हृदय शोकाकुल झालें व नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. पण त्या सहिष्णु राजानें आपल्या दुःखाचें नियमन करून सद्गदित कंठानें 'हे विप्रश्रेष्ठा, ज्या कुलस्त्रिया विपत्कालींहि आपलें संरक्षण करितात, त्या स्वतःच स्वतःचा उद्धार करून स्वर्ग जिंकतात०' इत्यादि पूर्वोक्त (अ. ७०. पृ. १४७.) प्रत्युत्तराचाच अनुवाद केला.

पण तो अतिशय खिन्न झालेला राजा पूर्वोक्त वचनाचा अनुवाद करीत असतां त्याचा कंठ दाटून आला. तो आपल्या अश्रूंचें नियमन करूं शकला नाहीं. त्यामुळें शेवटीं ढळढळां रडूं लागला.

तें पाहून केशिनी दमयंतीकडे परत आली व तिनें त्याचा सर्व वृत्तान्त व त्याची ती दुःखावस्था तिला निवेदन केली. ३. ६. ७४.

अध्याय ७५ वा.

[१ केशीनीच्या द्वारा दमयंतीनें केलेलें बाहुकाचें परीक्षण.]

(१) बृहदश्व—राजा, दासीनें सांगितलेला तो वृत्तान्त ऐकून अतिशय शोकविह्वल झालेली दमयंती 'हा नलच असावा' या शंकेनें केशिनीला म्हणाली—"हे केशिनि, तूं पुनः जा आणि बाहुकाची परीक्षा कर. तेथें कांहीं एक न बोलतां स्वस्थ उभी रहा व त्याच्या सर्व हालचालींचें सूक्ष्म निरीक्षण कर. तो जें कांहीं कार्य करील तें लक्षपूर्वक अवलोकन करून त्यांतील त्याचा आशयहि ओळख.

हे दासि, तो बाहुक तुजपाशीं अग्नि मागूं लागेल, पण तूं तो तत्काल देऊं नको. तसेंच तो जलहि मागेल. तेंहि तूं लगेच देऊं नको. कालक्षेप कर व तो काय करतो तें मला येऊन सांग. तूं त्या सारथ्याचीं लौकिक व अलौकिक चिह्नं पूर्वीच पाहिलीं आहेस. तशींच दुसरींहि जीं लक्षणें पहाशील तींहि मला कथन कर."

दमयंतीची ही आज्ञा ऐकून केशिनी पुनः बाहुकाकडे गेली आणि त्या अश्वहृदयज्ञ बाहुकाचीं सर्व चिह्नें पाहून परत आली व तिनें सर्व वृत्तान्त दमयंतीला निवेदन केला. तिनें बाहुकामध्यें श्रेष्ठ प्रतीच्या मानवाचीं सर्व चिह्नें पाहिलीं.

ती म्हणाली—हे राजकन्ये, हा बाहुक फार पवित्र आहे, याचा आचार अतिशय शुद्ध आहे, याच्यासारखा पुरुष मीं या पूर्वी कधींहि पाहिला नव्हता. एखाद्या लहान द्वारापाशीं आल्यावरहि तो वांकत नाहीं. तर तें द्वारच उंच होतें व तो त्यांतून सुखानें प्रवेश करितो. हा जवळ आला असतां भूमीचा संकुचित प्रदेशहि विस्तीर्ण होतो.

भीमराजान ऋतुपर्णाच्या भोजनासाठीं त्याच्याकडे विविध भक्ष्य पदार्थ व पशूंचें विपुल मांस पाठविलें. तें धुवून स्वच्छ करण्यासाठीं तेथें जलरहित अनेक कलश ठेविले होते. पण नलानें त्यांकडे पहातांच ते जलपूर्ण झाले. तेव्हां राजाकडून आलेलें सर्व साहित्य स्वच्छ करून व तें पात्रांत घालून त्यानें चुलीवर ठेविलें आणि हातांत थोडेंसें तृण घेऊन तें सूर्याच्या समोर धरिलें. त्याबरोबर एकाएकीं अग्नि प्रज्वलित झाला. तें पाहून मला फारच विस्मय वाटला.

हे राजनंदिनि, मीं तेथें आणखींहि एक आश्चर्य पाहिलें. त्यानें अग्नीला स्पर्श जरी केला, तरी तो अग्नि त्याला जाळीत नाहीं. त्याच्या इच्छेप्रमाणें उदक त्याच्या समीप येतें. हे दमयंति, मीं यांहूनहि एक विलक्षण आश्चर्य पाहिलें, तेंहि तुला सांगतें ऐक.

त्या बाहुकानें उपवनांतील ताजीं पुष्पें आपल्या हातांत घेऊन तीं चुरगळलीं व भूमीवर फेंकून दिलीं. पण तीं पूर्वींपेक्षांहि अधिक टवटवीत व अधिक सुगंधयुक्त झालीं. हे स्वामिनि, यावरून भूमि, आप, तेज व वायु हीं चारी भूतें त्याला अनुकूल आहेत असें दिसतें. अशीं हीं अद्भुत चिह्न पाहून तीं तुला सांगण्यासाठीं मी सत्वर येथें आलें.

राजा युधिष्ठिरा, केशिनीनें सांगितलेला पुण्यश्लोकाचा हा वृत्तांत ऐकून त्याचें स्वयंपाकादि कर्म व भूतजयादि चेष्टा यांवरून दमयंती ‘ हा नलराजाच आहे ’ असें समजली. तथापि त्याची कुरूपता पाहून आपल्या भर्त्याविषयीं तिला पुनः संशय आला.

म्हणून त्या साध्वीनें केशिनीला पुनः हांक मारून सद्गदित व मधुर स्वरानें म्हटलें—“ हे केशिनि, तूं आणखीं एकदा बाहुकाकडे जा व त्याचें स्वयंपाकाकडे लक्ष नाहीं असें पाहून त्यानें शिजवून ठेविलेल्या मांसांतील थोडेंसें मांस घेऊन ये.”

तें ऐकून केशिनी पुनः बाहुकाकडे गेली व तो दुसऱ्याच कार्यांत व्यग्र आहे, असें पाहून स्वयंपाक-घरांत शिजवून ठेवलेल्या मांसांतील ऊन ऊन मांस घेऊन ती सत्वर परत आली व दमयंतीचें प्रिय करणाऱ्या त्या दासीनें तें तिच्या हातीं दिलें.

नलानें सिद्ध केलेल्या मांसाची चव दमयंतीच्या चांगल्याच परिचयाची होती. तिनें पूर्वीं अनेकदा त्याचा आस्वाद घेतला होता. त्यामुळें तें मांस भक्षण करतांच ‘ हा ऋतुपर्णाचा सारथि नलराजाच आहे. ’ असें जाणून ती राजकुमारी अतिशय दुःखी झाली व मोठ्यानें आक्रोश करूं लागली. ती अतिशय विकल

झाली. तथापि त्या साध्वीनें थोडें धैर्य धरून मुखप्रक्षालन केलें व केशिनी-बरोबर आपल्या दोन्ही अपत्यांस बाहुकाकडे पाठविलें.

तेव्हां त्या वीरानें भ्रात्यासह आलेल्या इंद्रसेनेला ओळखलें व तो सत्वर त्यांच्यापाशीं गेला. त्यानें त्यांना आलिंगन देऊन आपल्या अंकावर बसविलें. देवकुमारांसारख्या त्या अपत्यांना पाहून बाहुकाचें अंतःकरण दुःखाकुल झालें व तो उच्च स्वरानें रोदन करूं लागला.

परंतु आपली ही शोकाकुल अवस्था केशिनीच्या लक्षांत येईल हें जाणून त्यानें तत्काल त्या बालकांना आपल्या मांडीवरून खालीं उतरवून केशिनीला म्हटलें—" हे भद्रे, हीं दोन अपत्यें माझ्या बालकांसारखींच आहेत. त्यामुळें यांना पहातांच मला माझ्या पुत्रांचें स्मरण होऊन नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून आले. आतां तूं यांना घेऊन परत जा व पुनः मजकडे येऊं नको. कारण तूं वारंवार मजकडे येत आहेस, असें पाहून लोक भलतीच शंका घेतील व आम्ही तर परदेशी आहों. यास्तव हे भद्रे, तूं सत्वर येथून जा." ३. ६. ७५.

अध्याय ७६ वा.

[१ अनेक कारणांनीं बाहुक नलच आहे, असं समजून दमयंतीनें मातेच्या द्वारा भीमराजापाशीं त्याला भेटण्याविषयीं मागितलेली अनुज्ञा. २ नल व दमयंती यांचा संवाद. ३ दमयंतीचें प्रतिज्ञापूर्वक निर्दोषत्व. ४ त्या पति-पत्नींचा समागम.]

(१) बृहदश्व—हे पांडवा, पुण्यश्लोक नलाचा तो सर्व चित्तविकार पाहून केशिनी दमयंतीकडे परत आली व तिनें तो सर्व वृत्तान्त तिला निवेदन केला. तेव्हां दुःखानें आर्त झालेल्या दमयंतीनें नलाच्या प्रत्यक्ष दर्शनाच्या इच्छेनें केशिनीला आपल्या जननीकडे पाठविलें. ती भीमपत्नी आल्यावर दमयंती तिला म्हणाली—" हे माते, ऋतुपर्ण-राजाबरोबर आलेला हा बाहुक-सारथि नलराजाच असावा, अशा शंकेनें मी त्याची अनेक प्रकारें परीक्षा केली. त्यावरून हा निषधाधिप नलच आहे अशी माझी खात्री झाली आहे. तथापि त्याच्या या कुरूपतेविषयीं मला अद्यापि संशय आहे व त्याच्या निवृत्तीसाठीं मला स्वतःच त्याला भेटलें पाहिजे. यास्तव तुम्हां सर्वांसमक्ष किंवा तुमच्या परोक्ष त्याला तरी येथें येऊं द्या, किंवा मला तरी तेथें जाण्याची अनुज्ञा द्या. तूं माझ्या पित्याच्या संमतीनें काय करावयाचें तें ठरीव व मला सांग."

वैदर्भीचें हें भाषण ऐकून तिची जननी भीमराजाकडे गेली व तिनें आपल्या कन्येचा आशय त्याला निवेदन केला. तेव्हां राजानेंहि बाहुकाला दमयंतीच्या मंदिरांत आणण्याची अनुज्ञा दिली.

(२) याप्रमाण पिता व माता यांनीं अनुज्ञा दिली असतां, त्या साध्वीनें नलाला आपल्या मंदिरांत आणविलें. तेथें त्या दीन दमयंतीला अकस्मात् पाहून राजा दुःख व शोक यांनीं व्याकुल झाला. त्याचें सर्व अंग अश्रूंनीं भिजून गेलें. राजाची ही दीन दशा पाहून दमयंतीचें हृदय शोकानें विदीर्ण झालें.

त्यावेळीं तिनें काषायवस्त्र परिधान केलें होतें. तिच्या केसांच्या जटा झाल्या असून तिचें अंगहि मलिन झालें होतें. तथापि हे महाराज, ती साध्वी मोठ्या धैर्यानें बाहुकास म्हणाली—" हे बाहुका, ज्यानें घोर अरण्यांत शयन करीत असलेल्या आपल्या निरपराध प्रिय भार्येचा त्याग केला आहे, असा धर्मज्ञ पुरुष तूं कोठें पाहिला आहेस का ? निर्जन अरण्यांत श्रांत झाल्यामुळें गाढ झोंपीं गेलेल्या आपल्या धर्मपत्नीला तेथेंच सोडून पुण्यश्लोक नलराजावांचून दुसरा कोण बरें निघून जाईल ! निद्रावश झालेल्या मला अरण्यांत सोडून जो निघून गेला त्या महिपतीचा मीं बाल्यापासून कोणता बरें अपराध केला होता ! मीं पूर्वीं साक्षात् देवांचाहि त्याग करून ज्याला वरिलें, ज्याच्याशीं मी सर्वदा अनुकूल वागत असें, ज्याच्या सहवासाची मला तीव्र इच्छा आहे व ज्याच्यापासून मला दोन अपत्येंहि झालीं त्या सत्यप्रतिज्ञ राजानें माझा त्याग कसा केला ?

देव, ब्राह्मण व अग्नि यांच्यासमोर माझें पाणिग्रहण करून त्यानें ' धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरामि ' अशी जी सत्यप्रतिज्ञा केली, ती मिथ्या कशी झाली !"

हे कुंतीपुत्रा, दमयंती बोलत असतांना तिच्या दोन्ही नेत्रांतून एकसारख्या अश्रुधारा वहात होत्या. त्या मृगनयनेच्या आरक्त नेत्रांतून वहात असलेला तो अश्रुप्रवाह पाहून नलराजाचें मन द्रवलें.

शोकाकुल झालेल्या तिला तो पुण्यश्लोक राजा म्हणाला—हे भीरु, माझें राज्य जें नष्ट झालें व मीं जो तुझा त्याग केला, तें सर्व मीं स्वतः केलेलें नसून कलीनें मजकडून करविलें. हे दमयंति, तूं वनामध्यें दुःखित होऊन माझ्यासाठीं अहोरात्र शोक करीत असतांना त्या धर्मसंकटप्रसंगीं कलीला

पूर्वीं जो शाप दिला होतास त्याच्या प्रभावानें सतत दग्ध होणारा तो कलि माझ्या शरीरांत आजपर्यंत राहिला होता. अग्नीमध्यें स्थापिलेल्या अग्नीप्रमाणेंच तुझ्या शापानें सतत दग्ध होणाऱ्या त्या कलीला मीं आपल्या धर्म्य निश्चयानें व तपानें जिंकिलें आहे.

हे शुभे, आतां आपल्या या सर्व दुःखाचा अंत होईल. तो दुष्ट कलि आतां माझ्या शरीराला सोडून निघून गेला आहे व त्यानंतर मी केवळ तुझ्यासाठींच येथें आलों आहें. ऋतुपर्णराजाला येथें घेऊन येण्यांत माझें दुसरें कांहींच प्रयोजन नाहीं.

(३) पण हे दमयंति, आपल्या भर्त्यावर अनुरक्त असलेली तुजवांचून दुसरी कोणती बरें स्त्री अन्य पतीला वरील ! भीमराजाच्या आज्ञेनें त्याचे दूत 'भीमकन्या अन्य पतीला वरणार आहे, स्वैर वर्तन करणारी ती आपल्याला अनुरूप अशा अन्य पतीला स्वेच्छेनें वरणार आहे' असा घोष करीत पृथ्वी-भर फिरत आहेत. ही वार्ता ऐकूनच हा ऋतुपर्ण राजाहि येथें आला आहे.

नलाचें हें शोकयुक्त वचन ऐकून दमयंती भयभीत झाली. तिची देहयष्टि थरथर कांपूं लागली व ती हात जोडून म्हणाली—"प्रभो, मी या दोषानें दूषित झालें आहें, असें आपण मनांतहि आणूं नये. मीं पूर्वीं साक्षात् देवांना सोडून आपल्याला जें वरलें तें यासाठींच कीं काय ?

वस्तुतः माझींच वाक्यें गाथारूपानें गाणारे ब्राह्मण आपणांस शोधण्यासाठीं दश-दिशांमध्यें गेले होते. त्यांतील 'पर्णाद'-नांवाच्या एका विद्वान् ब्राह्मणानें कोसलदेशांतील ऋतुपर्ण राजाच्या मंदिरांत आपल्याला पाहिलें. त्या ब्राह्मणानें मीं सांगितलेली गाथा तेथें म्हटली व आपणहि त्याला अनुरूप उत्तर दिलें. तें ऐकून हे नैषधा, मीं आपल्या आगमनासाठींच हा उपाय योजिला. हे नरा-धिपा, अश्वांच्या वहानांतून एका दिवसांत शंभर योजनें गमन करण्यास तुज-वांचून दुसरा कोणताहि पुरुष समर्थ नाहीं, हें मी पूर्णपणें जाणतें. मीं कधींहि मनानें सुद्धां असदाचरण केलेलें नाहीं. हें तुझ्या चरणद्वयांना स्पर्श करून प्रतिज्ञेवर सांगतें.

हा भूतसाक्षी वायु या लोकीं सतत संचार करीत आहे. मीं जर मनानेंहि कधीं कांहीं पाप केलें असेल, तर तो अनिल माझ्या प्राणांचा नाश करो. त्याचप्रमाणें हा तीक्ष्ण किरणांनीं युक्त असलेला सूर्य सर्वदा या भवनाला

प्रकाशित करीत अंतरिक्षांतून सदा संचार करीत असतो. मीं मनानेंहि जर कधीं व्यभिचार केला असेल, तर तो माझ्या जीविताचें हरण करो. हा चंद्रमा सर्व प्राण्यांच्या चित्ताची अभिमानिनी देवता आहे. तो साक्षीप्रमाणें सर्व भूतांच्या अंतःकरणांत संचार करीत असतो. मीं जर कांहीं पापाचरण केलें असेल तर तो याच क्षणीं माझें आयुष्य क्षीण करो.

या तीन देवता सर्व त्रैलोक्याला धारण करितात. तेव्हां मी जें बोलत आहें, तें सत्य आहे किंवा नाहीं तें त्याच सांगोत व मी जर असत्य भाषण करीत असेन तर त्या माझा त्याग करोत."

युधिष्ठिरा, दमयंतीनें अशी सत्य प्रतिज्ञा केली असतां वायु अंतरिक्षांतून म्हणाला—" हे नला, या साध्वीनें यत्किंचित्हि पाप केलें नाहीं, हें मी तुला सत्य सांगतों. हे राजन्, दमयंतीचा विपुल शीलनिधि सुरक्षित आहे. आम्ही आज तीन वर्षें तिचे साक्षी व रक्षक आहों. या पतिव्रतेनें तुजसाठींच हा अनुपम उपाय योजिला. कारण तुजवांचून दुसरा कोणताहि पुरुष एका दिवसांत शंभर योजनें रथ नेण्यास समर्थ नाहीं. हे भूपाला, भैमीला तूं व तुला भैमीच अनुरूप आहे, यास्तव तूं या साध्वीविषयीं मनांत कांहीं एक शंका न आणतां तिचा स्वीकार कर."

हे पांडुपुत्रा, वायु असें बोलत असतां अंतरिक्षांतून पुष्पवृष्टि झाली, देव दुंदुभि वाजूं लागल्या व सुखावह वायु वाहूं लागला.

(४) हा सर्व चमत्कार पाहून नलराजा दमयंतीविषयीं निःशंक झाला. त्यानें त्या साध्वीला आपल्या जवळ घेतलें आणि आपल्या मूळ स्वरूपाच्या प्राप्तीसाठीं कर्कोटक नागराजाचें स्मरण करून त्यानें दिलेलें वस्त्र परिधान केलें. त्याबरोबर त्याला त्याचें मूळ स्वरूप प्राप्त झालें.

तेव्हां आपल्या भर्त्याला मूळ स्वरूपांत पाहून निष्पाप भीमकन्या पुण्यश्लोक नलाला आलिंगन देऊन उच्चस्वरानें रोदन करूं लागली. त्या वेळीं पूर्वीप्रमाणें शोभणाऱ्या नलराजानेंहि आपल्या प्रिय पत्नीला व अपत्यांना आलिंगन देऊन त्यांचें अभिनंदन केलें.

नंतर ती शुभानना प्रिय पतीच्या वक्षःस्थलावर मस्तक ठेवून दुःखानें निश्वास टाकूं लागली. दमयंतीनें पतिविरहामुळें अभ्यंगस्नानादि वर्ज केलें होतें. त्यायोगें तिची अंगकांति मलीन झाली होती. अशा त्या दुःखाकुल झालेल्या

आपल्या राज्ञीला आलिंगून तो नराधिपहि बराच वेळ शोकाकुल होऊन स्तब्ध राहिला.

त्यानंतर हे पांडवा, वैदर्भीच्या जननीनें हा नल-दमयंतीचा सर्व सविस्तर वृत्तान्त मोठ्या संतोषानें भीमराजाच्या कानीं घातला. त्यावेळीं तो महाराज म्हणाला—“ उद्यां प्रभातीं नलानें स्नान-संध्या-वंदनादि आह्निक उरकल्या-नंतर दमयंतीसह मी मोठ्या प्रेमानें त्यास भेटेन. आतां त्या उभयतांना विश्रांति घेऊं दे.” तेव्हां नल व दमयंती या उभयतांनीं परस्परांस वनांतील सर्व वृत्तान्त सांगत ती रात्र मोठ्या आनंदांत घालविली. याप्रमाणें परस्परांच्या सुखाची इच्छा करणारीं तीं दोघें हृष्टचित्तानें भीमराजाच्या मंदिरांत राहिलीं.

हे धर्मराजा, अशाप्रकारें चवथ्या वर्षीं प्रिय पत्नीची भेट झाल्यामुळें नल-राजा कृतार्थ होऊन परम संतुष्ट झाला. अर्धेंच तृण उगवलेली भूमि जशी जलप्राप्तीनें शोभूं लागते, तशी नलाच्या दर्शनानें दमयंती प्रसन्न झाली.

पतीच्या भेटीनें तिचे क्लेश दूर झाले. तिचा मनःसंताप शांत झाला. तिचें अंतःकरण आनंदानें भरून आलें आणि सर्व कामना पूर्ण झालेली ती भैमी उदय पावलेल्या चंद्राच्या योगानें शोभणाऱ्या रजनीप्रमाणें अतिशय शोभली. ३. ६. ७६.

अध्याय ७७ वा.

[१ भीमराजानें नलाचा केलेला सत्कार. २ विदर्भनगरींतील आनंदोत्सव. ३ ऋतुपर्ण राजानें केलेलें नलाचें अभिनंदन व स्वनगरीं गमन.]

(१) बृहदश्व—हे पांडुतनया, याप्रमाणें नलानें ती रात्र दमयंतीसह मोठ्या आनंदांत घालविली आणि दुसऱ्या दिवशीं प्रभातकालीं तो नैषधराज उत्तम अलंकारांनीं भूषित होऊन वैदर्भीसह भीमराजाच्या दर्शनास गेला. त्या वेळीं नलराजानें श्वशुरास प्रथम नम्रपणें नमस्कार केला, त्याच्या मागून सुलक्षणी दमयंतीनें पित्याला वंदन केलें.

तेव्हां भीमराजानें मोठ्या प्रेमानें नलाला पुत्राप्रमाणें जवळ घेतलें. तेथें असलेल्या पतिव्रता दमयंतीसह त्याचा यथाविधि सत्कार करून त्या उभयतांचें समाधान केलें. नलराजानेंहि त्या सत्काराचा यथायोग्य स्वीकार करून श्वशु-राची मोठ्या आदरानें शुश्रूषा केली.

(२) राजा, त्या समयीं नलराजाचें अशाप्रकारें आगमन झालेलें पाहून त्या विदर्भ नगरींतील प्रजाजनांना मोठा हर्ष झाला. आनंदाच्या जयघोषांनीं सर्व कुंडिनपुर दुमदुमून गेलें. भीमराजाची राजधानी ध्वज-पताकांनीं शोभूं लागली. पौरजनांनीं राजमार्गावर सुवासिक जलाचा व सुगंधित पुष्पांचा सडा घालून दारोदार गुढ्या-तोरणें उभारिलीं.

नगरवासी जनांनीं आपल्या द्वारांत अनेकप्रकारच्या पुष्परचना करून रांगोळ्या काढल्या आणि सर्व देवालयांतून उत्तम पूजा बांधून उत्सव केले.

(३) तिकडे ऋतुपर्णराजाला 'आपल्यापाशीं नलराजाच बाहुकाच्या गुप्त-वेषानें राहिला होता व आतां त्याची दमयंतीशीं भेट झाली आहे.' ही वार्ता कळली, तेव्हां त्याला अतिशय आल्हाद झाला व त्यानें नलराजाला बोलावून त्याची क्षमा मागितली.

पुण्यश्लोक नलराजानेंहि ऋतुपर्णाची अनेक कारणास्तव क्षमा मागून त्याचा सन्मान केला. तेव्हां विस्मित झालेला ऋतुपर्ण म्हणाला—"हे नैषधा, तुझी तुझ्या प्रिय भार्येशीं भेट झाली; हें फार चांगलें झालें. मी तुझें अभिनंदन करितों. हे नलराजा, तूं माझ्या गृहीं अज्ञातवासांत असतांना माझ्या हातून तुझा कांहीं अपराध तर घडला नाहींना! मजकडून बुद्धिपूर्वक किंवा अबुद्धिपुरःसर तुझ्याशीं जर कांहीं अयोग्य वर्तन घडलें असेल तर हे नराधिपा, त्याची मला क्षमा कर."

नल—हे पार्थिवा, तूं माझा अल्पहि अपराध केलेला नाहींस आणि जरी कदाचित् केला असतास तरीहि त्याबद्दल क्रुद्ध न होतां मी तुला क्षमा करणेंच उचित आहे. कारण पूर्वीपासून तूं माझा मित्र व आप्तसंबंधीहि आहेस. यास्तव यापुढें आपला मजवरील लोभ अधिक वाढीव. आतां माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले आहेत. तुझ्या घरीं सर्व उत्तमोत्तम इष्ट भोग भोगीत मी सुखानें राहिलों. फार काय पण तुझ्या गृहाप्रमाणें मी स्वगृहींहि सुख भोगिलें नाहीं. यास्तव तुझी मजपाशीं ठेव म्हणून असलेली ही अश्वविद्या तुला परत देण्याची माझी इच्छा आहे.

असें म्हणून नलराजानें ऋतुपर्णराजाला ती विद्या अर्पण केली व त्या अयोध्या-धिपानें त्या विद्येचें यथाशास्त्र ग्रहण केलें. याप्रमाणें ऋतुपर्णानें नलाकडून अश्वविद्या संपादन केली व नलाला अक्षहृदय दिलें. नंतर तो यशस्वी राजा दुसरा सारथि घेऊन स्वनगरीस निघून गेला.

युधिष्ठिरा, ऋतुपर्ण निघून गेल्यानंतर नलराजा कांहीं काल कुंडिनपुरांत राहिला. ३. ६. ७७.

अध्याय ७८ वा.

[१ नलराजाचें स्वनगरीस प्रत्यागमन. २ पुष्कराशीं द्यूत, त्याचा पराभव व त्यास प्राणदानपूर्वक राज्यविभागसमर्पण.]

(१) बृहदश्व—हे कौंतेया, त्यानंतर नलराजा एक महिनाभर तेथें राहिला व भीमराजाचा निरोप घेऊन तो निषधदेशास जावयास निघाला. त्या वीरानें आपल्याबरोबर अल्प परिवार घेतला होता. तो उदारचरित राजा सोळा हत्ती, पन्नास अश्व व साठ पायदळ इतकेंच अल्प सैन्य घेऊन एका रथानें निघाला.

तो पुण्यश्लोक नल आपल्या वेगानें सर्व पृथ्वीला कांपवीत विदर्भ देशांत जाऊन पोंचला व क्षुब्ध झालेला तो वीरसेनपुत्र मोठ्या त्वरेनें पुष्करापाशीं येऊन म्हणाला—" हे पुष्करा, मीं पुष्कळ द्रव्य संपादन करून आणिलें आहे. यास्तव आपण पुनः द्यूत खेळूं या. दमयंती व मजपाशीं असलेलें सर्व धन याचा मी पण लावितों आणि तूं राज्याचा पण लाव. पुनः द्यूत खेळण्याचा मीं निश्चय केला आहे.

हे नृपाला, तुझें कल्याण असो. आपण प्राणांचा पण लावूं व द्यूत खेळूं. त्यांत शत्रूचें धन जिंकून किंवा आपलें राज्य व धन हरवून आम्ही एकाच पणानें द्यूत करूं या. कारण असा पण लावणें हाच परम धर्म सांगितलेला आहे आणि तूं जर द्यूताची इच्छा करीत नसशील तर युद्ध कर. आपण द्वैरथ्य युद्ध करूं. त्यांत तुझी तरी शांति होईल किंवा मला तरी मृत्यु येईल.

हे पुष्करा, वंशपरंपरेनें प्राप्त झालेलें राज्य कोणत्या ना कोणत्या तरी उपायानें संपादन करावें अशी वृद्धांची आज्ञा आहे. यास्तव हे राजा, तूं या दोहोंपैकीं कोणतें तरी एक कार्य करण्याचा निश्चय कर. फांसे टाकून द्यूतांत तरी प्रवृत्त हो किंवा धनुष्य सज्य करून युद्धाला उभा रहा."

नैषधाचें हें भाषण ऐकून पुष्कर हंसला व आतां स्वतःचा जय निश्चितच आहे, असें मानून नलराजाला म्हणाला—" हे नैषधा, तूं पणाला लावण्यासाठीं द्रव्यार्जन करून आला आहेस, हें पाहून मला फार आनंद झाला. खरोखर

दमयंतीचें दुर्दैव आतां नष्ट झालें, असेंच मानिलें पाहिजे. हे महाबाहो, तुला आपल्या भार्येसह जिवंत असलेलें पाहून मला अतिशय हर्ष होत आहे. आतां, हे नला, तुझ्यापासून जिंकून घेतलेल्या धनानें मीं त्या वैदर्भीला अलंकृत केलें असतां स्वर्गामध्यें इंद्राजवळ असलेल्या अप्सरेप्रमाणें ती मजपाशीं उभी राहील.

हे नैषधा, मी तुझें नित्य स्मरण करीत होतों व तुझी वाटच पहात होतों. कारण शत्रूंशीं द्यूत खेळण्यांत मला फार संतोष वाटतो; यास्तव त्या सर्वांगसुंदरीला आज द्यूतांत जिंकून मी कृतार्थ होईन. दमयंती माझ्या हृदयांत नित्य वास करीत आहे.

याप्रमाणें असंबद्ध प्रलाप करणाऱ्या पुष्कराचें तें भाषण ऐकून नलराजा क्रुद्ध झाला, रोषानें त्याचे नेत्र लाल झाले व आपल्या खड्गानें त्याचा शिरश्छेद करण्याचेंहि त्यानें मनांत आणिलें. तथापि त्या सहिष्णु नृपानें स्मित करून 'हे वत्सा, व्यर्थ कां बडबड करितोस! तूं पण लाव. त्यांत मीं तुला जिंकिलें, म्हणजे तूं असें भाषण करणार नाहींस' असें म्हटलें.

(२) त्यानंतर त्या उभयतांचें द्यूत सुरू झालें. हे राजा, तुझें कल्याण असो; पुण्यश्लोक नलानें एकाच डावांत पुष्कराला त्याचीं रत्नें, कोश, राज्य व प्राण यांसह जिंकलें व पुनः त्याला हंसत हंसत म्हटलें—"हे पुष्करा, आतां हें सर्व निष्कंटक राज्य माझें झालें. हे अधमा, वैदर्भीचें नखहि तुझ्या दृष्टीं पडणें शक्य नाहीं. अरे मूढा, तूं आपल्या परिवारासह त्या साध्वीचा दास बनला आहेस. तथापि हा पुण्यश्लोक नल आहे, समजलास.

अरे मूढा, पूर्वीं तूं मला जें जिंकलेंस तें स्वसामर्थ्यानें नव्हे, तर कलीनें तें घोर कर्म तुजकडून करविलें. पण तूं तें जाणत नाहींस. मी दुसऱ्याचा दोष तुजवर कधींहि लादणार नाहीं. तूं खुशाल जिवत रहा. मी तुला प्राणदान देतों. त्याचप्रमाणें तुझा सर्व संभार व धनांशहि परत करितों. तुजवर पूर्वीप्रमाणेंच माझी प्रीति राहील. तुझ्यावरील माझा स्नेहहि कमी होणार नाहीं. कारण हे पुष्करा, तूं माझा भ्राता आहेस. तूं शतायु हो."

याप्रमाणें सत्यपराक्रमी नलानें स्वभ्रात्याचें सांत्वन करून व त्याला पुनः पुनः आलिंगन देऊन स्वनगराला जावयास सांगितलें.

राजा, नैषधानें आपल्या शत्रूचेंहि असें सांत्वन केलें असतां पुष्कर त्या पुण्यश्लोकाला अभिवादन करून व हात जोडून म्हणाला—" हे राजा, तूं उदारात्मा आहेस. म्हणूनच मला माझे प्राण व निवासस्थान परत देत आहेस. त्यामुळें या लोकीं तुझी अक्षय्य कीर्ति होईल व तूं येथें दीर्घकाल सुखानें रहाशील."

त्यानंतर राजानें सत्कार केलेला पुष्कर एक महिनाभर तेथें राहिला व आपला परिजन, विपुल सेना व नम्र परिचारक यांसह स्वशरीरानें सूर्याप्रमाणें चमकत मोठ्या आनंदानें स्वनगरास निघून गेला.

याप्रमाणें धनवान् व निरुपद्रव झालेल्या पुष्कराला स्वनगरास पाठवून श्रीमान् नलराजा अतिशय सुशोभित केलेल्या नगरींत प्रविष्ट झाला व त्या निषधाधिपानें सर्व पौरजनांचें सांत्वन केलें.

तेव्हां आपला पूर्व राजा विजयी होऊन स्वस्थानीं पुनः परत आला आहे, असें पाहून त्याच्या नगरांतील व राष्ट्रांतील लोक अतिशय संतुष्ट झाले आणि अमात्यांसह सर्व प्रमुख नागरिक त्यास म्हणाले—" हे प्रभो, या नगरांतील व राष्ट्रांतील सर्व लोक आज परम सुखी झाले आहेत. इंद्राच्या उपासनेसाठीं देव जसे त्याच्या समीप जातात, तसे आम्ही सर्व पौरजन तुझ्यापाशीं प्राप्त झालों आहों." ३. ६. ७८.

अध्याय ७९ वा.

[१ नलाचा अभ्युदय. २ युधिष्ठिराचें आश्वासन. ३ बृहदश्वापासून त्याला अक्षविद्येची प्राप्ति. ४ पार्थाच्या तपश्चर्येचा वृत्तांत ऐकून त्याचा खेद.]

(१) बृहदश्व—हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें पुण्यश्लोकाचें राष्ट्र व नगर त्याच्या आगमनानें हृष्ट होऊन महोत्सवांत प्रवृत्त झालें असतां नलराजानें साध्वी दमयंतीला आपल्या राजधानींत आणण्यासाठीं मोठी सेना पाठविली. तेव्हां महात्म्या भीमराजानेंहि दमयंतीला पतिगृहीं सत्कारपूर्वक पाठविलें.

प्रिय अपत्यांसह वैदर्भी निषधदेशास आली असतां नलराजा परम संतुष्ट झाला व देवराज नंदनवनामध्यें जसा विहार करितो, त्याप्रमाणें तो सत्यप्रतिज्ञ राजा आपल्या पतिपरायण भार्येसह स्वराष्ट्रांत आनंदानें विहार करूं लागला. आपल्या सत्यप्रतिज्ञेनें तो जंबू-द्विपांतील सर्व राजांमध्यें प्रसिद्ध झाला. नष्ट झालेलें राज्य परत मिळवून तो नृपति पूर्वीप्रमाणेंच प्रजेचें पालन करूं लागला. त्यानें विपुल दक्षिणा देऊन स्वपराक्रमानें अनेक यज्ञ केले.

(२) हे राजेंद्रा, नलाप्रमाणेंच तूंहि आपल्या सर्व सुहृदांसह लवकरच सुखी होशील. हे वीरा, दुर्द्यूतामुळें भार्येसह नरश्रेष्ठ नलाला किती दुःख भोगावें लागलें याचा तूं विचार कर. असहाय असलेल्या नलाला असें घोर दुःख प्राप्त झालें असूनहि धर्मशीलतेमुळें त्याचा पुनः मोठा उत्कर्ष झाला. तूं तर आपले सर्व भ्राते व साध्वी कृष्णा, यांसह धर्माचेंच अनुचिंतन करीत या महारण्यांत सुखानें रहात आहेस. वेद व वेदांगें यांत निष्णात असलेले उत्तमोत्तम ब्राह्मण तुझ्या सहवासांत आहेत, तेव्हां तूं अधिक दुःखी कीं नल, याचा तूंच विचार कर.

कर्कोटक नाग, दमयंती, नल व राजर्षि ऋतुपर्ण यांचें नामसंकीर्तन कलीचा नाश करणारें आहे. हे धर्मज्ञा, हें नलचरित्रहि कलिनाशक आहे. हे राजा, हा इतिहास ऐकून तुझ्यासारख्या विपद्ग्रस्त राजाचें समाधान होणें शक्य आहे.

पुरुषार्थ अस्थिर आहे. त्याचें नित्य चिंतन कर, पण त्याची सिद्धि व असिद्धि यांचा विचार करूं नको. हे नृपते, हा इतिहास ऐकून तूं शांतचित्त हो. शोक करूं नको. हे महाराज, या संकटप्रसंगीं असा विषाद करणें तुला योग्य नाहीं.

धीर पुरुष दैव प्रतिकूल व पराक्रम निष्फल झाला असतां चित्ताला खिन्न होऊं देत नाहींत. जे कोणी मानव नलाचें हें शुभचरित्र वारंवार कथन करितात व ऐकतात त्यांना दारिद्र्यदुःख भोगावें लागत नाहीं. सर्व इष्ट अर्थ प्राप्त होतात व ते कृतार्थ होतात. पुत्र-पौत्रादि, पश्वादि व आरोग्यादि सर्व ऐहिक भोग प्राप्त होऊन ते पूर्ण सुखाचा अनुभव घेतात.

हे कौंतेया, ‘ तो दुष्ट दुर्योधन शकुनीच्या साह्यानें मला द्यूताचें पुनः आह्वान करील ’ अशी जी तुला, किंबहुना तुम्हां सर्वच पांडवांना भीति वाटत आहे, ती तुमची भीति मी घालवितों. कारण हे राजा, मी अक्षज्ञ आहें. मी अक्ष-हृदय पूर्णपणें जाणतों. हे पांडुपुत्रा, तूं ती विद्या मजपासून संपादन कर. मी तुजवर प्रसन्न झालों आहें.

(३) वैशंपायन—राजा जनमेजया, बृहदश्वाचें हें सर्व भाषण ऐकून युधिष्ठिर संतुष्ट झाला व ‘ भगवन्, मीं आपल्यापासून अक्षहृदय तत्त्वतः जाणण्याची इच्छा करितों ’ असें म्हणाला.

तेव्हां त्या बृहदश्व महर्षीनें महात्म्या पांडवाला अक्षदेवतला प्रसन्न करून घेण्याची विद्या दिली व तो महातपस्वी मुनि आपलें स्नानादि-आह्निक उर-कण्यास निघून गेला.

त्यानंतर दृढव्रत युधिष्ठिरानें निरनिराळीं तीर्थें, पर्वत व वनें यांतून आलेल्या तपस्वी ब्राह्मणांच्या तोंडून 'पराक्रमी अर्जुन दुर्धर तप करीत आहे' अशी वार्ता ऐकिली.

(४) ब्राह्मण—हे धर्मराजा, तुझा कनिष्ठ भ्राता सव्यसाची वायुभक्षण करून उग्र तपश्चर्येमध्यें प्रवृत्त झाला आहे. त्या नियतव्रत तपस्वी धनंजयासारखा दुसरा कोणीहि उग्र तप करणारा मुनि आम्हीं यापूर्वीं पाहिला नाहीं. जणुं काय मूर्तिमंत धर्मच भासणारा तो श्रीमान्, एकाकी क्षत्रमुनि आपल्या तेजानें इंद्रकीलपर्वताला तापवीत रुद्राला प्रसन्न करण्यासाठीं तीव्र तपश्चर्येचे क्लेश सहन करीत आहे.

जनमेजया, आपला प्रिय भ्राता घोर वनांत असें उग्र तप करीत आहे, हें ऐकून युधिष्ठिराला अतिशय खेद झाला व तो शरणार्थी युधिष्ठिर संतप्त हृदयानें त्या बहुश्रुत ब्राह्मणांस आपल्या भ्रात्याविषयीं अनेक प्रश्न विचारूं लागला. ३. ६. ७९.

येथें सहावें नलोपाख्यानपर्व समाप्त झालें.

तीर्थयात्रापर्व ७.

अध्याय ८० वा.

[१ अर्जुनाविषयीं द्रौपदी व भीमादि भ्राते यांच्या मनाचें अस्वास्थ्य.]

(१) जनमेजय—हे भगवन्, माझा प्रपितामह काम्यकवनांतून निघून गेला असतां त्या धनंजयावांचून पांडवांनीं काय केलें, तें मला सांग. आदित्यामध्यें जसा विष्णु त्याचप्रमाणें तो विजयी महाधनुर्धर अर्जुन सर्व पांडवांची गति होता, असें मला वाटतें. त्या संग्रामांतून परत न फिरणाऱ्या इंद्रतुल्य पराक्रमी अर्जुनावांचून ते माझे पूर्वपितामह वनांत कसे राहिले !

वैशंपायन—हे वीरा, सत्य पराक्रमी अर्जुन काम्यकवनांतून निघून गेलाअसतां ते पांडुपुत्र दुःख-शोकपरायण झाले. सूत्र तुटलेल्या मालेंतील मण्यांप्रमाणें व पंख तुटलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें इतर पांडव अप्रसन्नचित्त झाले. कुबेरावांचून चैत्ररथवन जसें शून्य होतें, त्याप्रमाणें क्लेशावह कर्म न करणाऱ्या त्या कौंतेयावांचून काम्यकवनहि शून्य भासूं लागलें.

युधिष्ठिरादि चार भ्राते व द्रौपदी त्या वनांत मोठ्या दुःखानें काल कंठूं लागलीं. भीमादि महारथ पांडुपुत्र ब्राह्मणांसाठीं शुद्ध बाणांनीं विविध मेध्य मृगांची मृगया करीत हिंडत असत. ते वीर भ्राते नित्य वन्य आहार संपादन करून व तो आपल्या आश्रमांत आणून ब्राह्मणांस निवेदन करीत असत. तथापि धनंजयाच्या वियोगानें त्यांच्या चित्ताला स्वस्थता वाटत नसे. त्या प्रिय भ्रात्यासाठीं ते अहर्निश सोत्कंठ होत असत. विशेषतः पांचालीला तिच्या मध्यम पतीची वारंवार आठवण होत असे.

ती भामिनी एकदा उद्विग्न मनानें पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिरास म्हणाली—"महाराज, द्विबाहु असूनहि युद्धांत सहस्रबाहु अर्जुनाची बरोबरी करणारा वीर धनंजय दृष्टीं पडत नसल्यामुळें मला हें वन रमणीय वाटत नाहीं. पृथ्वीचा कोणता भाग जरी पाहिला, तरी तो मला शून्यच दिसतो. या वनांतील सर्व वृक्ष फळें व पुष्पें यांनीं आश्चर्यकारक दिसत आहेत, तथापि त्या सव्यसाचीवांचून मला ते रमणीय वाटत नाहींत.

नीलमेघाप्रमाणें कांतिमान् व मत्तगजाप्रमाणें गमन करणारा जो कमलनयन कनिष्ठ कुंतीकुमार त्याच्या अभावीं मला हें काम्यक-वन सर्व शोभाविरहित भासत आहे. ज्याच्या धनुष्याचा घोष मेघगर्जनेप्रमाणें ऐकूं येत असे, त्या सव्यसाचीच्या स्मरणानें माझ्या मनाचें स्वास्थ्य पार नाहींसें झालें आहे."

जनमेजया, प्रिय पांचालीचा हा विलाप ऐकून शत्रूंचा संहार करणारा भीमसेन म्हणाला—"हे भद्रे, खरोखर तूं नेहमीं मला प्रिय असलेलेंच बोलत असतेस. तुझें अमृततुल्य भाषण ऐकून माझ्या मनाला समाधान वाटतें. ज्याच्या दोन्ही भुजा दीर्घ, सम, पुष्ट व परिघासारख्या दृढ असून ज्यांवर धनुष्याच्या दोरीचे मोठ-मोठे घट्टे पडले आहेत, खड्ग, आयुधें व धनुष्यें हीं ज्याच्या हातांत नेहमीं असतात व सुवर्णाचीं बाहुभूषणें घातल्यामुळें ज्याचे भुज पांच फणांच्या नागांप्रमाणें भासतात, त्या पुरुषश्रेष्ठावांचून आम्हांला हें वन ज्यांतील सूर्य नष्ट झाला आहे, अशा आकाशाप्रमाणें भासत आहे.

ज्या महापराक्रमी अर्जुनाच्या बाहुबलाचा आश्रय करून पांचाल व कौरव समरांगणामध्यें सज्ज होऊन युद्धार्थ उभ्या राहिलेल्या देवांनाहि भीत नाहींत, ज्या महात्म्याच्या बाहुबलाचा आश्रय करून 'आम्हीं संग्रामांत शत्रूंना जिंकलेंच आहे व आम्हांला पृथ्वीचें राज्य प्राप्त झालेंच आहे,' असें समजतों,

त्या माझ्या प्रिय धनंजय भ्रात्यावांचून आम्हांला या काम्यक वनांत मुळींच सुख वाटत नाहीं. मला या सर्व दिशा अंधकारानें व्याप्त झाल्यासारख्या शून्य भासतात."

भीमाचें हें वचन ऐकून नकुलाचा कंठ अश्रूंनीं दाटून आला व तो म्हणाला—"हे भ्रात्या, देवसुद्धां ज्याच्या युद्धांतील पराक्रमाचें कौतुक करीत असतात, त्या श्रेष्ठ धनुर्धरावांचून आम्हांला या वनांत सौख्य कसलें! त्या महातेजस्वी वीरानें उत्तर दिशेंत जाऊन युद्धामध्यें महा बलाढ्य गंधर्वश्रेष्ठांना जिंकिलें व तित्तिरी पक्ष्यांप्रमाणें नीलवर्ण व वायूसारखे वेगवान् जातिवंत अश्व आणिले आणि ते आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याला राजसूययज्ञप्रसंगीं मोठ्या प्रेमानें अर्पण केले, त्या अप्रतिम पराक्रमी देवतुल्य भ्रात्यावांचून या काम्यक वनांत रहाणें मला मुळींच आवडत नाहीं.

सहदेव—ज्या महारथ्यानें पूर्वीं समरांगणांत द्रव्य आणि कन्या जिंकून त्या राजसूययज्ञांत राजा युधिष्ठिराला अर्पण केल्या, ज्या अतुल तेजस्वी एकट्या वीरानें वासुदेवाच्या संमतीनें यादवांचा युद्धांत पराभव करून सुभद्रेचें हरण केलें, त्या पराक्रमी धनंजयाचें हें आसन आश्रमांत रिकामें पाहून हे महाराजा, माझें हृदय शांत होत नाहीं. मला हें अरण्य सोडून जावेंसें वाटतें. त्या वीर भ्रात्यावांचून हें वन आम्हांला रम्य वाटत नाहीं. ३-७-८०

अध्याय ८१ वा.

[१ नारददर्शन. २ त्याला युधिष्ठिराचा पृथ्वीप्रदक्षिणेच्या फलाविषयीं प्रश्न. ३ भीष्म व पुलस्त्य यांच्या तद्विषयक संवादाचा उपक्रम.]

(१) वैशंपायन—राजा, धनंजयासाठीं उत्सुक झालेले भीमादि भ्राते व कृष्णा यांचीं हीं भाषणें ऐकून धर्मराजहि अत्यंत उद्विग्न झाला. इतक्यांत त्यानें नुकत्याच हवन केलेल्या अग्नीप्रमाणें ब्राह्मविद्येच्या तेजानें देदिप्यमान झालेल्या देवर्षि नारदाला येत असलेलें पाहिलें. त्याला पहातांच भ्रात्यांसह धर्मराज उठून उभा राहिला व त्यानें त्या महात्म्याची यथाविधि पूजा केली. भ्रात्यांनीं परिवेष्टित झालेला तो कुरुनंदन देवांनीं परिवेष्टित झालेल्या इंद्राप्रमाणें भासला. ज्याप्रमाणें मेरूला सूर्यप्रभा किंवा वेदांना सावित्री सोडीत नाहीं त्याप्रमाणें याज्ञसेनी आपल्या वीर पतींपासून धर्मतः क्षणभरहि दूर रहात नसे. असो.

युधिष्ठिराच्या पूजेचा स्वीकार करून भगवान् नारदानें त्या धर्मपुत्राचें सांत्वन केलें व तो ऋषि महात्म्या धर्मराजास म्हणाला—" हे धार्मिकश्रेष्ठा, तुझी काय इच्छा आहे ! मी तुझें कोणतें प्रिय करूं ? "

(२) तें ऐकून युधिष्ठिरानें भ्रात्यांसह त्यास वंदन केलें व हात जोडून म्हटलें—" हे महाभाग, सर्व लोकांना पूज्य असलेले आपण संतुष्ट झालां म्हणजे आपल्या प्रसादानें मला सर्व इष्ट प्राप्त झालेंच आहे, असें मी समजतों. पण त्यांतूनहि मी माझ्या भ्रात्यांसह आपल्याला अनुग्राह्य वाटत असेन, तर माझ्या एका संदेहाची निवृत्ति करा. तीर्थतत्पर असलेला जो पुरुष पृथ्वीप्रदक्षिणा करितो त्याला कोणतें फल मिळतें, तें आपण मला तत्त्वतः सांगा. "

नारद्—हे धर्मराजा, बुद्धिमान् भीष्मानें पूर्वी पुलस्त्याच्या तोंडून हें सर्व श्रवण केलें आहे. तेंच मी तुला सांगतों. सावधान चित्तानें ऐक.

(३) पूर्वी धर्मनिष्ठांतील श्रेष्ठ भीष्माचार्य भागीरथीच्या तीरावर मुनींसह पितृव्रत आचरीत राहिला होता. तो गंगाद्वाराचा शुभ प्रदेश देव, गंधर्व व देवर्षि यांच्या वास्तव्यानें पावन झालेला होता. त्या पवित्र क्षेत्रीं महा तेजस्वी भीष्म पितर, देव आणि ऋषि यांचें शास्त्रविहित कर्मानें तर्पण करीत असे.

अशाप्रकारें कांहीं काल लोटल्यानंतर एकदा तो धर्मात्मा जप करीत असतां त्या श्रेष्ठ राजर्षीला विलक्षण तेजानें युक्त असलेल्या पुलस्त्य ऋषीचें दर्शन झालें. आपल्या कांतीनें देदीप्यमान होणाऱ्या त्या उग्र तपस्व्याला पाहून भीष्माला परम आल्हाद झाला व विस्मयहि वाटला.

हे भारता, त्यावेळीं अकस्मात् प्रकट झालेल्या त्या महाभागाचें भीष्मानें यथाविधि पूजन केलें व त्या जितेंद्रिय वीरानें त्या ऋषीचें चरणतीर्थ मस्तकावर धारण करून त्याला आपलें नांव कथन केलें.

भीष्म म्हणाला—हे भगवन्, तुझें कल्याण असो. मी भीष्म आपला दास आहें. हे देवर्षे, तुझ्या केवळ दर्शनानेंच मी सर्व पातकांपासून मुक्त झालों आहें. हे युधिष्ठिरा, असें बोलून धर्मधारण करणारांतील श्रेष्ठ भीष्म वाणीचें नियमन करून हात जोडून स्तब्ध राहिला. नियम व वेदाध्ययन यांच्या योगानें कृश झालेल्या त्या कुरुकुलश्रेष्ठ भीष्माला पाहून मुनि प्रसन्न झाला. ३. ७. ८१.

अध्याय ८२ वा.

[१ पुलस्त्य व भीष्म यांचा तीर्थयात्रेविषयीं संवाद. २ पुष्करतीर्थाचें माहात्म्य. ३ पुढील जंबू-द्वीपादिकांच्या यात्रेचा क्रम.]

(१) पुलस्त्य—हे धर्मज्ञा, तुझ्या या विनयानें, इंद्रियजयानें व सत्यानें मी अतिशय संतुष्ट झालों आहें. तूं पितृभक्तीनें या अशाप्रकारच्या धर्माचा आश्रय केलास म्हणूनच तुला माझें दर्शन झालें. हे वत्सा, तुजवर माझी परम प्रीति आहे. हे भीष्मा, माझें दर्शन कधीं निष्फल होत नसतें. मी तुझें कोणतें प्रिय करूं तें सांग. तूं जें मागशील तें मी तुला देईन.

भीष्म—हे महाभाग, सर्व लोकांना पूज्य असलेला तूं मजवर प्रसन्न होऊन मला साक्षात् दर्शन दिलेंस एवढ्यानेंच मी कृतार्थ झालों आहें. तथापि, हे धर्मनिष्ठांतील श्रेष्ठ महर्षे, मजवर कांहीं अनुग्रह करण्याची जर तुझी इच्छा असेल, तर माझ्या मनांतील एक संशय मी तुला विचारितों, त्याचें निरसन कर. तीर्थयात्रेच्या फलाविषयीं माझ्या मनांत कांहीं धार्मिक जिज्ञासा आहे; ती पूर्ण करण्यास तूंच समर्थ आहेस. हे भगवन्, पृथ्वीप्रदक्षिणा करणाऱ्या पुरुषाला कोणतें फल प्राप्त होतें तें मला यथार्थ सांग.

पुलस्त्य—हे वत्सा, ऋषींचा परम आधार असें जें तीर्थाटनाचें फल, तें मी तुला मोठ्या संतोषानें सांगतों, एकाग्रचित्तानें ऐक.

जो मनुष्य हात, पाय व मन यांचें संयमन करून विद्या, तप व कीर्ति यांनीं युक्त होतो, त्याला सर्व तीर्थयात्रेचें फल मिळतें. जो पुरुष प्रतिग्रहापासून निवृत्त होतो, प्राप्त स्थितींत संतुष्ट रहातो व जो अहंकाररहित, दंभविहीन, निष्कर्मा, अल्पाहार करणारा, जितेंद्रिय, सर्व पापांपासून मुक्त, क्रोधशून्य, सत्यशील, दृढव्रत व सर्व प्राण्यांविषयीं दयावान् असतो, त्याला सर्व तीर्थांचें फल प्राप्त होतें.

हे राजन्, ऋषींनीं यज्ञ सांगितले आहेत. त्यांचें फल प्रथम या लोकीं व मरणोत्तर देवलोकीं मिळतें. पण दरिद्री मनुष्याला यज्ञ करितां येणें शक्य नाहीं. कारण यज्ञ अनेक उपकरणांनीं युक्त असून त्यांच्या साहित्याचा विस्तार फार मोठा असतो. राजा, केवल भूपतीच यज्ञ करण्यास समर्थ असतात किंवा क्वचित् धनवान् पुरुष तो करूं शकतो. परंतु द्रव्यहीन, नीच लोकांच्या साहाय्यानें युक्त, असहाय, एकाकी व पत्न्यादि साधनांनीं रहित असलेल्या पुरुषाला

केव्हांहि यज्ञ करितां येत नाहीं. द्रव्यहीनांनाहि जें करितां येणें शक्य आहे व ज्याचें फल यज्ञफलाइतकेंच आहे, तो तीर्थयात्राविधि तूं माझ्या तोंडून ऐक.

हे भारतश्रेष्ठा, मी तुला ऋषींचें परम गुह्य सांगतों, तें ऐक. तीर्थयात्रेचें फल यज्ञाहूनहि अधिक आहे. जो मनुष्य तीर्थक्षेत्रीं जाऊन तीन दिवस उपोषण करीत नाहीं, आणि सुवर्ण व गायी यांचें दान देत नाहीं, तो दरिद्री होतो. तीर्थयात्रेनें जें फल प्राप्त होतें, तें अग्निष्टोमादि विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञ केल्यानेंहि प्राप्त होत नाहीं.

(२) हे गंगापुत्रा, या मृत्युलोकीं देवाधिदेवाचें 'पुष्कर'-नामक त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेलें पवित्र तीर्थ आहे. जो महाभाग्यवान् असतो तोच त्या तीर्थावर अवश्य जातो.

हे कुरुश्रेष्ठा, प्रातःकालीं, मध्याह्नीं व सायंकाळीं पुष्कर तीर्थामध्यें कोट्यवधि तीर्थांचा अंतर्भाव होत असतो. हे विभो, या तीर्थांत आदित्य, इंद्र, रुद्र, मरुद्गणांसह साध्य, गंधर्व, व अप्सरा नित्य निवास करितात. हे महाराज, याच पवित्र तीर्थांत देव, दैत्य, ब्रह्मर्षि यांनीं तप करून महत्पुण्य संपादन केलें.

हे राजा, मनांत केवल पुष्करतीर्थामध्यें स्नान करण्याची इच्छा केल्यानेंहि सर्व पाप नष्ट होऊन त्या पुरुषाला स्वर्गांत श्रेष्ठ स्थान प्राप्त होतें. हे महाराज, त्या पवित्र तीर्थांत पितामह कमलासन ब्रह्मदेव नित्य वास करितो. या पुष्करतीर्थांत स्नान करूनच पूर्वीं ऋषिगणांसह देवांनीं महत्पुण्यानें युक्त होऊन सिद्धि प्राप्त करून घेतल्या.

अशा या पुण्यतीर्थांत पितृ-देवार्चनांत रत होऊन स्नान करणारांस अश्वमेधाच्या दसपट फल मिळतें, असें विद्वानांचें मत आहे.

हे राजन्, पुष्करारण्याचा आश्रय करून तेथें एका ब्राह्मणाला जरी भोजन दिलें, तरी केवळ तेवढ्या कर्मानेंच तो पुरुष इह व परलोक जिंकितो. त्याचप्रमाणें शाका, मुळें, फळें, किंवा ज्या कोणत्याहि अन्य पदार्थांवर एखादा श्रद्धावान् पुरुष उपजीविका करीत असेल, तो पदार्थ ब्राह्मणाला दिला असतां त्या असूया न करणाराला अश्वमेध यज्ञाचें फल प्राप्त होतें.

हे भीष्मा, या पुष्करतीर्थांत जे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र स्नान करितात, ते पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहींत. हे शांतनवा, जो मानव विशेषें-

करून कार्तिकी पौर्णिमेस पुष्करांत स्नान करितो, तो ब्रह्मलोकांतील अक्षय भोग भोगितो. जो पुरुष सकाळीं व सायंकाळीं हात जोडून पुष्करतीर्थाचें स्मरण करितो, त्याला सर्व तीर्थांत स्नान केल्याचें पुण्य लाभतें. स्त्री-पुरुषांनीं जन्मापासून आचरिलेलें सर्व पाप पुष्करांतील केवल स्नानानें नाश पावतें.

हे गांगेया, सर्व देवांमध्यें मधुसूदन जसा प्रमुख आहे तसें सर्व तीर्थांत पुष्कर श्रेष्ठ आहे. हे राजा, जो नर नियत व शुचिर्भूत होऊन बारा वर्षें पुष्करांत राहतो, तो प्रजापतीच्या सायुज्याला प्राप्त होऊन ब्रह्मलोकीं जातो. कार्तिकी पौर्णिमेस पुष्करतीर्थांत एक दिवस केलेल्या वास्तव्याचें फल शंभर वर्षें आचरिलेल्या अग्निहोत्राच्या फलाबरोबर आहे.

(१) काशी, प्रयाग व पुष्कर हीं तीर्थें ज्ञानप्रद व त्यामुळेंच शुद्ध सत्त्वमय आहेत. तीं अनादि सिद्ध असून त्यांना तीर्थत्व देणारें दुसरें कोणतेंच बाह्य निमित्त आम्हांला अवगत नाहीं. पुष्करतीर्थीं गमन, तेथील तप, दान व वास हीं सर्वच दुर्लभ आहेत. नियताहार व इंद्रियसंयमन यांनीं युक्त होऊन बारा रात्रीं पुष्करतीर्थीं वास करावा व त्या पवित्र तीर्थाला प्रदक्षिणा घालून जंबूमार्गांत प्रवेश करावा. देव, ऋषि व पितर यांनीं सेवन केलेल्या जंबूमार्गांत प्रवेश केल्यानें त्या पुरुषाला सर्व भोगांसह अश्वमेधाचें फल प्राप्त होतें.

जंबूमार्गामध्यें पांच रात्री घालविल्यानें पुरुष पावन होतो. तो दुर्गतीला प्राप्त होत नाहीं. उलट उत्तम सिद्धि मिळवितो. जंबूमार्गांतून परत येऊन तंदुलिकाश्रमास जावें, म्हणजे तो पुरुष दुर्गतीचें उल्लंघन करून ब्रह्मलोकीं जातो.

हे कुरुनंदना, पितर व देव यांच्या पूजनांमध्यें रत असलेल्या पुरुषानें आगस्त्य सरोवरास प्राप्त होऊन तीन दिवस उपोषण करावें. तेथें शाका किंवा फळें यांवर निर्वाह करणाराला श्रेष्ठ कौमारस्थान प्राप्त होतें. तेथून सर्व लोकांस पूज्य असलेल्या रम्य कण्वाश्रमास जावें. कारण तें आद्य व पुण्य धर्मारण्य आहे. त्यांत प्रवेश करितांच पुरुष सर्व पापरहित होतो. मिताहार व जितेंद्रिय होऊन कण्वाश्रमांत देव व पितर यांचें पूजन केल्यानें सर्व उपभोगांनीं समृद्ध असें यज्ञफल प्राप्त होतें.

नंतर त्याला प्रदक्षिणा करून 'ययातिपतन'-तीर्थाला जावें. त्यायोगें अश्वमेध यज्ञाचें फल प्राप्त होतें. तेथून नियत-आहार व नियत-व्रत होऊन महाकालाकडे जावें. त्या क्षेत्रांतील कोटितीर्थांत स्नान केलें असतां अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते.

तेथून त्या धर्मनिष्ठ पुरुषानें महादेवाच्या स्थाणुतीर्थाला जावें. तें तीर्थ 'भद्र-वट'-नांवानें त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध आहे. तेथें जाऊन श्रीमहेश्वराचें दर्शन घेतलें असतां त्या ईश्वराच्या प्रसादानें तो नर समृद्ध व निष्कंटक ऐश्वर्यानें युक्त होऊन गणाधिपति होतो.

नंतर त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेल्या नर्मदा नदीकडे जावें. तेथें पितर व देव यांचें तर्पण केलें असतां अग्निष्टोमाचें फल प्राप्त होतें. तेथून जितेंद्रिय ब्रह्म-चारी पुरुष दक्षिणसमुद्रावर गेला असतां त्याला अग्निष्टोमाचें फल लाभतें व तो विमानारूढ होतो. त्यानंतर नियतव्रत व मिताहार यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषानें चर्मण्वती नदीला जावें. तेथें त्यास रतिदेवाच्या आज्ञेनें अग्निष्टोमाचें फल मिळतें.

तेथून हे धर्मज्ञा, हिमालयपुत्र अर्बुद (अबूचा पहाड) पर्वतावर जावें. पूर्वीं त्या ठिकाणीं पृथ्वीला एक मोठें छिद्र होतें. तेथेंच त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात असलेल्या वसिष्ठाचा आश्रम आहे. त्या आश्रमांत एक रात्र राहिलें असतां सहस्र गायींच्या दानाचें फल मिळतें.

त्यानंतर जितेंद्रिय ब्रह्मचारी पुरुषानें पिंगतीर्थांत स्नान करावें, म्हणजे त्याला शंभर कपिला गायींच्या दानाचें फल मिळतें. तेथून हे राजेंद्रा, श्रेष्ठ प्रभास-तीर्थाला जावें. तेथें देवतांचें मुख व वायु ज्याचा सारथि आहे, असा हुताशन नित्य संनिहित असतो. त्या तीर्थांत स्नान केल्यानें पुरुष पावन व नियतचित्त होतो आणि त्याला अग्निष्टोम व अतिरात्र यांचें फल मिळतें.

नंतर सरस्वती व सागर यांच्या संगमावर स्नान केल्यानें सहस्र गोप्रदानाचें फल व स्वर्गलोक, यांची प्राप्ति होते आणि हे भरतश्रेष्ठा, तो आपल्या अंग-कांतीनें सतत देदीप्यमान होत असतो. नियत चित्तानें सलिलराज तीर्थांत स्नान करावें. तीन रात्रीं तेथें राहून स्नानानंतर पितृ-देवतांचें तर्पण करावें. म्हणजे तो पुरुष चंद्राप्रमाणें प्रकाशूं लागतो व त्याला अश्वमेधाचें फल मिळतें.

नारद्—हे युधिष्ठिरा, त्या पुलस्त्य-ऋषीनें भीष्माला आणखीहि जें तीर्थ-महात्म्य सांगितलें, तें मी तुला सांगतों. लक्ष देऊन ऐक.

त्यानंतर दुर्वासानें विष्णूला जेथें वर दिला त्या 'वरदान'-तीर्थास जावें. तेथें स्नान केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. तेथून नियतचित्त व नियत-आहार होऊन द्वारकेस जावें. तेथील पिंडारकामध्यें स्नान केल्यानें पुष्कळ वित्त प्राप्त होतें. हे

महाभागा, त्या तीर्थांत अद्यापि कमललक्षणांनीं चिह्नित अशा मुद्रा दिसतात. त्रिशूलचिह्नित पद्में दृष्टीं पडतात. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या तीर्थांत महादेवाचें नित्य सांनिध्य असतें.

सागर व सिंधु यांच्या संगमावर जाऊन नियत चित्तानें स्नान करावें. देव, पितर व ऋषि यांचें तर्पण करावें, म्हणजे तो मनुष्य स्वतेजानें देदीप्यमान होणाऱ्या वारुणलोकास प्राप्त होतो. तेथील 'शंकुकर्णेश्वर'-देवाचें पूजन केल्यानें अश्वमेधाच्या दसपट पुण्य लाभतें, असें विद्वान् लोक सांगतात.

हे युधिष्ठिरा, त्या तीर्थाला प्रदक्षिणा घालून त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेल्या 'दमि'-तीर्थास जावें. तेथें ब्रह्मादि देव महेश्वराची उपासना करीत असतात. त्या तीर्थांत स्नान करून व देवगणांनीं युक्त असलेल्या रुद्राचें तीर्थ घेऊन पुरुष पावन होतो आणि त्याचें जन्मप्रभृति केलेलें सर्व पाप नष्ट होतें. त्या दमीची सर्व देवांनीं स्तुति केली आहे. या तीर्थांत स्नान केलें असतां अश्वमेधाचें फल प्राप्त होतें.

पूर्वीं भगवान् विष्णूनें दैत्य व दानव यांस मारून या तीर्थांतील स्नानानें आपल्या पापाचें शोधन केलें. हे धर्मज्ञा, तेथून स्तुत्य वसोर्धारा-तीर्थास जावें. तेथें नुसतें गेल्यानेंच अश्वमेधफलाचा लाभ होतो. हे धर्मा, त्या तीर्थांत स्नान करून शुचिर्भूत व शांतचित्त होऊन देव व पितर यांचें तर्पण करावें. म्हणजे तो पुरुष विष्णुलोकीं पूज्य होतो.

हे भरतश्रेष्ठा तेथें वसूंचें पवित्र सरोवर आहे. त्यांत स्नान करून त्याचें जलपान केल्यानें पुरुष वसूंना संमत होतो. 'सिंधूत्तम'-नांवानें प्रसिद्ध व सर्व पापांचा नाश करणारें एक तीर्थ तेथें आहे. त्यांत स्नान केल्यानें बहु सुवर्णदानाचें फल मिळतें.

शुचिर्भूत व सदाचारसंपन्न पुरुष भद्रतुंगाला गेला असतां ब्रह्मलोकास प्राप्त होऊन परम गतीला जातो. सिद्धसेवित शक्राच्या 'कुमारिका'-तीर्थाला जाऊन त्यांत स्नान करणारा पुरुष सत्वर स्वर्गलोकीं जातो. सिद्धांनीं सेवन केलेलें रेणुका-तीर्थहि तेथेंच आहे. त्यांत स्नान करून विप्र चंद्रासारखा निर्मल होतो.

नंतर हे राजेंद्रा, नियतचित्त व नियताहार होऊन 'पंच नदास' जावें. म्हणजे त्याला पंचयज्ञांच्या फलाची प्राप्ति होते. तेथून 'भीमा'—नदीच्या उत्तम मूल-

स्थानीं जाऊन स्नान करावें. म्हणजे तो कुंडलें धारण करणारा देवीपुत्र होतो व त्यास एक लक्ष गोप्रदानाचें फल मिळतें.

त्रिभुवनांत प्रसिद्ध असलेल्या श्रीकुंडास प्राप्त होऊन पितामहास नमस्कार केला असतां गोसहस्रफल मिळतें. तेथून उत्तम विमलतीर्थास जावें. तेथें अद्यापि सुवर्णाचे व रुप्याचे म्ह० सोनेरी व रुपेरी रंगाचे मत्स्य दिसतात. त्यांत स्नान केल्यानें पुरुष सत्वर इंद्रलोकीं जातो व सर्वपापरहित झालेल्या त्याला परम गति मिळते.

वितस्था-नदीतीरावर जाऊन व देव-पितरांना तृप्त करून पुरुष वाजपेयाच्या फलाचा अधिकारी होतो. काश्मीर देशांत तक्षकाचें 'वितस्थ'-नांवाचें भवन आहे. तें सर्व पापांचा नाश करितें. त्यांत स्नान केल्यानेंहि वाजपेयाचें फल मिळतें व परम गति प्राप्त होते.

तेथून त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेल्या 'वडवा'-तीर्थास जावें. सायंकालीं स्नान करून सप्तार्चीला यथाशक्ति चरु निवेदन करावा, म्हणजे पितरांना अक्षय दानाचें फल मिळतें, असें विद्वान् सांगतात.

येथें ऋषि, पितर, देव, गंधर्व इत्यादि सर्व देवादिकांनीं व त्यांच्या अधिपतींनीं सहस्रवार्षिक परम दीक्षा घेऊन विष्णूला प्रसन्न करण्यासाठीं चरु शिजविला व सात, सात ऋत्विजांनीं ईश्वराची स्तुति केली. त्यामुळें संतुष्ट झालेल्या केशवानें त्यांस आठपट ऐश्वर्य व सर्व इष्ट फल दिलें आणि मेघामध्यें अदृश्य होणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें तो देव केशव तेथेंच अंतर्धान पावला. त्यामुळें तें तीर्थ 'सप्तचरु'-नांवानें प्रसिद्ध झालें. हे भारता, एक लक्ष गायींचें दान, सहस्र अश्वमेध व शंभर राजसूय यांहून हा सप्तार्चीला दिलेला चरु अधिक श्रेष्ठ आहे.

हे नरेंद्रा, नंतर तेथून परत फिरावें व 'रुद्र'-पदास जावें. तेथें महादेवाची पूजा केल्यानें अश्वमेधफल प्राप्त होतें. ब्रह्मचर्य व चित्तैकाग्र्य यांनीं युक्त होऊन 'मणिमान्'-क्षेत्रास जावें. तेथें एक रात्र राहिलें असतां अग्निष्टोमाचें फल मिळतें.

तेथून लोकप्रसिद्ध देविकेला जावें. तेथेंच विप्रांची उत्पत्ति श्रुत आहे. तें त्रिशूलपाणि शंकराचें लोकप्रसिद्ध स्थान आहे. तेथें स्नान करून व महेश्वराचें यथाशक्ति पूजन करून चरु निवेदन करावा. म्हणजे सर्व कामांनीं समृद्ध असलेल्या यज्ञाचें फल मिळतें.

तेथें देवसेवित 'कामाख्य'–रुद्रतीर्थ आहे. त्यांत स्नान केल्यानें सिद्धि सत्वर प्राप्त होते. त्या क्षेत्रांत यजन व याजन करून, ब्रह्मवालुका व पुण्यजल यांस स्पर्श करून मरण पावलेला मनुष्य शोकसंतप्त होत नाहीं. ती देविका पांच योजनें लांब व अर्ध-योजन रुंद आहे. देव व ऋषि तिचें सेवन करितात, त्यामुळें ती पवित्र आहे.

हे धर्मज्ञा, त्यानंतर क्रमानें 'दीर्घसत्रास' जावें. तेथें ब्रह्मादि देव, सिद्ध व महर्षि दीक्षा घेऊन आणि नियतव्रत होऊन या दीर्घ सत्राची उपासना करितात. येथें गेल्यानेंच राजसूय व अश्वमेध या दोहोंचें फल मिळतें. तेथून 'विनशन'-तीर्थास जावें. या विनशन क्षेत्रीं मेरुपृष्ठावर जाणारी सरस्वती गुप्त झाली व तीच पुढें चमसोद्भेद, नागोद्भेद व शिवोद्भेद यांमध्यें प्रकट झाली.

त्यांतील चमसोद्भेदांत स्नान केल्यानें अग्निष्टोमफल, नागोद्भेदांत स्नान केल्यानें नागलोक व शिवोद्भेदांत स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. हे राजेंद्रा, दुर्लभ 'शशयान'-तीर्थास जावें. तेथें सशाच्या रूपानें गुप्त असलेले पुष्कर दिसतात.

हे महाराज, तेच पुष्कर प्रतिवर्षी कार्तिकी पौर्णिमेस सरस्वती नदीमध्यें उपलब्ध होतात. हे नरश्रेष्ठा, त्यांत स्नान केल्यानें पुरुष चंद्रासारखा कांतिमान् होऊन त्यास गोसहस्रफल प्राप्त होतें.

तेथून कुमारकोटीस जाऊन तेथें नियत चित्तानें स्नान करावें आणि पितर व देव यांच्या पूजनांत तत्पर व्हावें, म्हणजे दहा सहस्र गोप्रदानाचें फल मिळतें व कुलाचा उद्धार होतो. त्यानंतर हे धर्मात्म्या, 'रुद्रकोटीला' जावें. तेथें पूर्वी रुद्राच्या दर्शनेच्छेनें कोट्यवधि मुनि मोठ्या हर्षानें जमले होते. हे भारता, त्यावेळीं त्यांच्यामध्यें 'वृषभध्वजाचें दर्शन मी आधीं घेईन, मी आधीं घेईन.' अशी अहमहमिका चालली होती. हे राजा, याप्रमाणें तेथें ऋषींचा प्रचंड समुदाय जमलेला पाहून त्या भक्तवत्सल योगीश्वरानेंहि ऋषींचा क्षोभ शांत करण्यासाठीं योगाचा आश्रय केला व कोट्यवधि रुद्र निर्माण करून तो प्रत्येक ऋषीच्या पुढें उभा राहिला; त्यामुळें प्रत्येकजण 'मींच रुद्राला प्रथम पाहिलें,' असें मानूं लागला.

त्या सर्व मुनींवर महादेव प्रसन्न झाला व त्यांच्या परमभक्तीनें संतुष्ट होऊन त्या उमापतीनें त्यांस 'आजपासून तुमच्या धर्माची वृद्धि होईल.' असा वर

दिला. त्या रुद्रकोटींत स्नान करून शुचिर्भुत झालेला नर अश्वमेधाला प्राप्त होऊन त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो.

तेथून हे राजेंद्रा, लोकप्रसिद्ध सरस्वतीच्या संगमावर जावें. तेथील सर्व लोक केशवाची उपासना करितात व चैत्र शुद्ध चतुर्दशीस ब्रह्मादि देव व तपोधन ऋषि त्या संगमावर गमन करितात. त्या तीर्थांत स्नान केल्यानें विपुल धनप्राप्ति होऊन सर्व पापांची निवृत्ति होते व तो पुण्यात्मा ब्रह्मलोकीं जातो.

हे नरश्रेष्ठा, ज्या सरस्वतीच्या पवित्र तीरावर ऋषींचीं सत्रें समाप्त झालीं, तेथेंच मरण पावलेल्या पुरुषाला सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. ३. ७.८२.

अध्याय ८३ वा.

[१ कुरुक्षेत्रादिकांचें वर्णन.]

(१) नारद—हे युधिष्ठिरा, त्या पुलस्त्यमुनीनें भीष्माला आणखी कोणकोणतीं तीर्थें सांगितलीं, तें मी तुला निवेदन करितों. हे राजेंद्रा, स्तुत्य कुरुक्षेत्रास गमन करावें. त्याचें नुसतें दर्शन घेतल्यानेंच सर्व जंतु पापापासून मुक्त होतात. 'मी कुरुक्षेत्राला जाईन व तेथें वास करीन.' असें सतत बोलणाराहि सर्व पापांपासून मुक्त होतो. वायूनें उडविलेली कुरुक्षेत्रांतील धूळहि दुष्कर्मांचा नाश करून नराला परमगतीस नेते.

सरस्वतीच्या दक्षिणेस व दृषद्वतीच्या उत्तरेस जो कुरुक्षेत्राचा भाग आहे, त्यांत वास करणारे लोक स्वर्गांतच रहातात. जेथें ब्रह्मादि देव, ऋषि, सिद्धादि व गंधर्वादि श्रेष्ठ जीव नित्य गमन करितात, त्या सरस्वतीच्या अति पवित्र ब्रह्मक्षेत्रांत बुद्धिमान् पुरुषानें महिनाभर वास करावा. कुरुक्षेत्राचें मनानें नुसतें चिंतन जरी केलें, तरी पुरुषाचें सर्व पाप नष्ट होऊन तो ब्रह्मलोकीं जातो.

'कुरुक्षेत्र' या शब्दाचाच पापनिवर्तक असा अर्थ आहे. कारण तें ब्रह्मसाक्षात्काराचें स्थान आहे. म्हणूनच त्याला जाबालोपनिषदांत 'ब्रह्मसदन' असें म्हटलें आहे. त्यामुळें मोठ्या श्रद्धेनें कुरुक्षेत्रास जाणाऱ्या पुरुषाला राजसूय व अश्वमेध यांचें फल मिळतें. तेथें 'चक्रुक'-नांवाचा महा बलाढ्य यक्ष द्वारपाल आहे, त्याला अभिवादन केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें.

तेथून विष्णूच्या 'सतत'-नामक उत्तम स्थानास जावें. तेथें विष्णूचें नित्य सान्निध्य असतें. त्यांत स्नान करून त्रैलोक्याच्या कारणभूत हरीला वंदन केल्यानें अश्वमेधाचें फल व विष्णुलोक प्राप्त होतो.

नंतर सुप्रसिद्ध 'पारिप्लव'-तीर्थास जावें. म्हणजे अग्निष्टोम व अतिरात्र यांचें फल मिळतें. पृथ्वी-तीर्थास गेल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. शालूकिनीस जाऊन 'दशाश्वमेध'-तीर्थांत स्नान केल्यानें दशाश्वमेधफल मिळतें. सर्पदेवीस जाऊन 'उत्तम नागतीर्थांत' स्नान केल्यानें अग्निष्टोमाचें फल व नागलोक यांची प्राप्ति होते.

हे धर्मज्ञा, तेथून द्वारपाल तरंतुकाला जावें. तेथें एक रात्र राहिल्यानें सहस्र गोफल मिळतें. त्यानंतर पंचनदाला जावें. तेथें नियतव्रत होऊन व नियत आहार करून 'कोटितीर्थांत' स्नान केलें असतां अश्वमेधाचें फल लाभतें. तेथून अश्विनीकुमारांच्या तीर्थाला जाणारा मानव रूपसंपन्न होतो.

हे नरश्रेष्ठा, जेथें पूर्वी विष्णु वराहरूपानें राहिला होता, त्या 'वाराहतीर्थांत' स्नान करणारास अग्निष्टोमाचें फल मिळतें. जयंतींतील 'सोमतीर्थांत' स्नान केल्यानें राजसूयाचें व 'एकहंसांत' स्नान केल्यानें सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें आणि तो मनुष्य पावन होऊन पुंडरीकास प्राप्त होतो. महात्म्या स्थाणूच्या 'मुंजवट'-स्थानास जाऊन एक रात्र उपोषण केलें असतां गाणपत्याची प्राप्ति होते.

हे महाराज, तेथेंच लोकप्रसिद्ध यक्षिणी आहे. तिचें दर्शन घेऊन स्नान केल्यास सर्व इच्छा पूर्ण होतात. कुरुक्षेत्राचें तें प्रख्यात द्वार आहे. तीर्थांचें सेवन करणाऱ्या शांतचित्त पुरुषानें तिला प्रदक्षिणा घालून पुष्कराप्रमाणेंच पवित्र असलेल्या त्या तीर्थांत स्नान करावें. पितर व देवता यांचें पूजन करावें, म्हणजे तो पुरुष कृतकृत्य होतो.

जामदग्न्य रामानें हें कुरुक्षेत्राचें द्वार निर्माण केलें आहे. त्यानंतर हे युधिष्ठिरा, 'रामन्हदावर' जावें. वीर परशुरामानें आपल्या तेजानें क्षत्रियांचा उच्छेद केला व त्यांच्या रक्तानें पांच न्हद निर्माण करून आपल्या पितरांना तृप्त केलें, असें श्रुत आहे. तेव्हां ते रामाचे पितर संतुष्ट होऊन त्यास म्हणाले— "हे महाभाग भार्गवा, या तुझ्या पितृभक्तीनें व पराक्रमानें आम्ही संतुष्ट झालों आहों. तरी वर माग. हे वीरा, तुझें कल्याण असो. तुझी काय इच्छा आहे?"

तें ऐकून शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ परशुराम हात जोडून आकाशांत स्थित असलेल्या आपल्या पितरांस म्हणाला—" भगवन्, आपण जर मजवर प्रसन्न झालां असाल व मजवर अनुग्रह करण्याची आपली इच्छा असेल तर तुमच्या प्रसादानें माझ्या तपाची वृद्धि व्हावी. मीं क्रोधवश होऊन 'क्षत्रिय'-जातीचा उच्छेद केला आहे. पण तुमच्या तेजानें मीं त्या पापासून मुक्त व्हावें आणि हे क्षत्रियांच्या रक्तानें भरलेले ऱ्हद तीर्थभूत आणि भूलोकीं प्रसिद्ध व्हावे अशी माझी इच्छा आहे."

रामाचें हें प्रिय वचन ऐकून संतुष्ट झालेले त्याचे पितर मोठ्या हर्षानें त्यास म्हणाले—" वत्सा, तुझ्या पितृभक्तीनें तुझ्या तपाची उत्तरोत्तर अशीच वृद्धि होवो. क्षत्रियांच्या नाशामुळें तुला जें पाप लागलें होतें त्यांतूनहि तूं मुक्त झाला आहेस. ते आपल्या कर्मानेंच मृत्युमुखीं पडले. तूं निर्माण केलेले हे ऱ्हद तीर्थत्वास प्राप्त होतील व त्यांत स्नान करून जे पितृतर्पण करितील, त्यांचे पितर संतुष्ट होऊन या लोकीं दुर्लभ असलेलाहि त्यांचा मनोरथ पूर्ण करतील. ते शाश्वत स्वर्गलोकाला जातील."

हे राजन्, भार्गवरामाला असे वर देऊन व प्रीतीनें त्याचा निरोप घेऊन त्याचे पितर संतुष्ट चित्तानें अंतर्धान पावले.

याप्रमाणें त्या महात्म्या भार्गवाचे हे पांच पवित्र 'रामऱ्हद' आहेत. यांत स्नान करून व रामाचें पूजन करून ब्रह्मचर्य व इतर शुभ व्रत धारण करणारा पुरुष श्रीमान् होतो व त्यास असंख्य सुवर्णदानाचें फल प्राप्त होतें.

तेथून 'वंशमूलकास' जावें, त्यांत स्नान करून आपल्या वंशाचा उद्धार करावा. 'कायशोधन'–तीर्थास जाऊन त्यांतील स्नानानें शरीरशुद्धि करून घ्यावी. त्यामुळें सर्वोत्तम शुभ लोकांची प्राप्ति होते. हे धर्मज्ञा, पूर्वीं विष्णूनें जेथें लोकांचा उद्धार केला, त्या लोकप्रसिद्ध 'लोकोद्धार'-तीर्थास जाऊन त्यांत स्नान केलें असतां तो पुरुष आपल्या लोकांचा उद्धार करितो. 'श्री'-तीर्थास प्राप्त होऊन व शांतचित्तानें त्यांत स्नान करून देव व पितर यांचें पूजन केलें असतां उत्तम श्री प्राप्त होते.

कपिलातीर्थांत स्नानादि पूर्वोक्त सर्व विधि केले असतां सहस्र कपिला-दानाचें फल मिळतें. सूर्यतीर्थावर जाऊन तेथें स्नान, पूजन व उपवास केल्यानें अग्निष्टोमफल व सूर्यलोक यांची प्राप्ति होते. पुढें क्रमानें 'गोभवनास' जाऊन त्यांत स्नान करणारास गोसहस्रफल मिळतें. शंखिनीतीर्थांत स्नान केल्यानें उत्तम लोकाची प्राप्ति होते.

तेथून 'अरंतुक'—द्वारपालास जावें. तें सरस्वतींतील महात्म्या यक्षेंद्राचें तीर्थ आहे. त्यांत स्नान केल्यानें पुरुषाला अग्निष्टोमाचें फल लाधतें. तेथून 'ब्रह्मावर्तास' जावें. त्यांतील स्नानानें ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. तेथून श्रेष्ठ 'सुतीर्थकास' जावें. त्या तीर्थांत देवतांसह पितर नित्य संनिहित असतात. त्यांत स्नान-पूजनादि केल्यानें अश्वमेधाचें फल व पितृलोक यांचा लाभ होतो.

हे नरव्याघ्रा, त्यानंतर 'अंबुमतींतील' सर्वोत्तम 'सुतीर्थास' जावें. काशीश्वराच्या मनिकर्णिकादि तीर्थांत स्नान केल्यानें पुरुष सर्व व्याधींपासून मुक्त होऊन ब्रह्मलोकीं पूज्य होतो. तेथेंच 'मातृतीर्थ' आहे. त्यांत स्नान केलेल्या पुरुषाची प्रजावृद्धि होते व विपुल ऐश्वर्य मिळतें.

तेथून मिताहार व जितेंद्रिय पुरुषानें 'सीतवनास' जावें. तेथें एक फार मोठें तीर्थ आहे. तसलें तीर्थ दुसऱ्या कोठेंहि मिळणें शक्य नाहीं. तें नुस्त्या दर्शनानेंच पुरुषाला पावन करितें. त्यांत स्नान केल्यानें पुरुष पवित्र होतो. हे महाराज, तेथें 'श्वाविल्लोमापह'-तीर्थ आहे. तीर्थपरायण विद्वान् त्यांत स्नान करून अतिशय संतुष्ट होतात.

हे भरतश्रेष्ठा, द्विजोत्तम त्या तीर्थावर प्राणायाम करीत बसतात व त्यायोगेंच अंगावरील लोम घालवितात आणि शुद्धचित्त होऊन परम गतीला प्राप्त होतात. 'दशाश्वमेधिक'-तीर्थांत स्नान केल्यानें मनुष्य परम गतीला जातो. हे राजा, व्याधाच्या शरांनीं पीडलेले कृष्णमृग ज्या सरोवरांत स्नान करून मनुष्यत्वाला प्राप्त झाले, त्या मानुषतीर्थास जाऊन स्नानादि विधि केल्यानें पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होऊन स्वर्गलोकीं पूज्य होतो. या मानुषतीर्थाच्या पूर्वेस एक कोस अंतरावर 'आपगा'-नामक सिद्धसेवित प्रख्यात नदी आहे. तेथें देव व पितर यांस उद्देशून 'श्यामाक'—धान्याचें भोजन देणाऱ्या मानवास फार मोठें पुण्य लागतें. तेथें एका ब्राह्मणाला भोजन घातल्यानें कोटि ब्राह्मणभोजनाचें श्रेय लाभतें. तेथें स्नानादि करून एक रात्र वास केल्यास अग्निष्टोमाचें फल मिळतें.

हे राजेंद्रा, तेथून 'ब्रह्मोदुंबर' या नांवानें भूलोकीं प्रसिद्ध असलेल्या ब्रह्मदेवाच्या उत्तम स्थानीं जावें. तेथील 'सप्तर्षि'–कुंडामध्यें व महात्म्या कपिलाच्या 'केदारामध्यें' स्नान करावें. त्या ब्रह्मस्थानांतील स्नानादिकांच्या योगानें पुरुष सर्व पापरहित व शुद्धात्मा होऊन ब्रह्मलोकीं जातो. कपिष्ठलाच्या दुर्लभ केदारास प्राप्त होऊन तपानें सर्व पाप दग्ध झालेला पुरुष अंतर्धान पावतो.

तेथून लोकप्रसिद्ध 'सरक'-तीर्थास जावें. कृष्णपक्षाच्या चतुर्दशीस 'वृषध्वजास' गेल्यानें सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन स्वर्गलोकाची प्राप्ति होते. हे कुरुनंदना, 'सरक'-तीर्थामध्यें तीन कोटी तीर्थें आहेत. त्याचप्रमाणें रुद्रकोटींतील कूपांत व न्हदामध्येंहि तशींच असंख्य तीर्थें आहेत. इलास्पदतीर्थहि तेथेंच आहे. त्यांत स्नान-पूजनादि केल्यानें मनुष्य कधींहि दुर्गतीला प्राप्त होत नाहीं व त्याला वाजपेयाचें पुण्य मिळतें. 'किंदान' व 'किंजप' यांमध्यें स्नान केलें असतां पुरुषाला त्यानें केलेल्या दानाचें व जपाचें अनंत फल मिळतें.

'कलशी'-तीर्थांतील स्नानानें श्रद्धाळु व जितेंद्रिय पुरुषाला अग्निष्टोमाचें फल मिळतें. सरक-तीर्थाच्या पूर्वेस महात्म्या नारदाचें 'अंबाजन्म' या नांवाचें लोकप्रसिद्ध तीर्थ आहे. त्यांत स्नान करून प्राणत्याग करणाऱ्या पुरुषाला नारदाच्या अनुज्ञेनें उत्तम लोकाची प्राप्ति होते. शुक्लपक्षाच्या दशमीस 'पुंडरीक'-तीर्थास जाऊन स्नान करावें म्हणजे 'पुंडरीक'-यागाचें फल मिळतें.

तेथून प्रसिद्ध 'त्रिविष्टप'-तीर्थास जावें. तेथें 'वैतरणी' या नांवाची पवित्र व पापाचा नाश करणारी नदी आहे. त्या तीर्थांत स्नान करून शूलपाणि वृषध्वजाचें पूजन केल्यानें पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होऊन परम गतीला जातो. हे राजेंद्रा, तेथून उत्तम 'फलकी'-वनास जावें. त्या वनाचा आश्रय करून देव हजारों वर्षें विपुल तप आचरितात.

'दृषद्वती'-मध्यें स्नान व तर्पण केल्यानें अग्निष्टोम-अतिरात्रांचें फल मिळतें. 'सर्व देवांच्या' तीर्थांत स्नान केल्यानें गोसहस्रफल आणि 'पाणिखात'-तीर्थांत स्नान व तर्पण केल्यानें अग्निष्टोम, अतिरात्र व राजसूय या यागांचें फल मिळून तो पुरुष ऋषिलोकीं जातो.

हे राजेंद्रा, तेथून उत्तम 'मिश्रक'-तीर्थास जावें. महात्म्या व्यासानें ब्राह्मणासाठीं तेथें सर्व तीर्थांचें मिश्रण केलें आहे, असें आम्हांस श्रुत आहे. जो नर या मिश्रकामध्यें स्नान करितो, त्याला सर्व तीर्थांतील स्नानांचें श्रेय लाधतें. तेथून 'व्यासवनास' जावें. 'मनोजवामध्यें' स्नान करणाऱ्या पुरुषाला गोसहस्रफल मिळतें. देवीच्या 'मधुमती'-तीर्थास जाऊन पुरुष पवित्र होतो. तेथें स्नानादि केल्यानें देवीच्या अनुज्ञेनें त्याला गोसहस्रफल मिळतें.

कौशिकी व दृशद्वती यांच्या संगमावर जो नियताहार पुरुष स्नान करितो तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो. तेथून व्यासस्थलीस जावें. तेथें पुत्रशोकानें

संतप्त झालेल्या बुद्धिमान् व्यासानें देहत्यागाचा निश्चय केला. पण देवांनीं त्याला त्या स्थलींतून वर काढलें. त्या गोस्थलीस गेल्यानें सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. 'किंदत्त'-कूपावर तिलप्रस्थाचें दान दिलें असतां पुरुष सर्व ऋणांतून मुक्त होऊन परम सिद्धीला प्राप्त होतो.

'वेदी-तीर्थांत स्नान केल्यानें सहस्र गोप्रदानाचें फल मिळतें. सुप्रसिद्ध 'अह' व 'सुदिन' या दोन तीर्थांत स्नान केल्यानें पुरुष सूर्यलोकीं जातो. 'मृगधूमास' जाऊन गंगेंत स्नान करावें व महादेवाचें पूजन करावें, म्हणजे अश्वमेधाचें फल लाभतें. 'देवीतीर्थांत' स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. तेथून प्रसिद्ध 'वामनकास' जावें. त्या क्षेत्रांतील विष्णुपदीं स्नान करून वामनाचें पूजन केलें असतां पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होऊन विष्णुलोकीं जातो.

'कुलंपुनांत' स्नान केल्यानें पुरुष स्वकुलाचा उद्धार करितो. 'पवनऱ्हद' या नांवाच्या उत्तम मरुत्तीर्थांत स्नान केल्यानें पुरुषश्रेष्ठ विष्णुलोकीं पूज्य होतो.

'अमरऱ्हदांत'स्नान व अमराधिपाचें पूजन केल्यानें अमरांच्या प्रभावानें तो स्वर्गलोकीं पूज्य होतो. शालिहोत्राच्या शालिसूर्यतीर्थांत यथाविधि स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें.

हे भरतश्रेष्ठा, सरस्वतीच्या 'श्रीकुंज'-तीर्थांतील स्नानाचें अग्निष्टोमफल मिळतें. नैमिषारण्यांतील तपस्वी ऋषि 'नैमिषकुंजास' प्राप्त होऊन तीर्थयात्रा प्रसंगानें पूर्वीं कुरुक्षेत्रास गेले आणि तेथें ऋषींना स्नानादि करण्यास अवकाश मिळेल व त्यांना सुखावह होईल, असा सरस्वतीचा कुंज त्यांनीं निर्माण केला. त्यांतील स्नानाचें अग्निष्टोमफल सांगितलें आहे.

सर्वोत्तम 'कन्या'-तीर्थांत स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. तेथून ब्रह्मतीर्थास जावें. तेथें स्नान केल्यानें शूद्रहि ब्राह्मण्यास प्राप्त होतो व ब्राह्मण शुद्धचित्त होऊन परम गतीला जातो. तेथून 'सोम'-तीर्थास जावें· त्यांत स्नान केल्यानें सोमलोक प्राप्त होतो. तेथून सप्तसारस्वतास जावें.

हे राजा, त्याच तीर्थांत पूर्वीं लोकप्रसिद्ध 'मंकणक'-सिद्ध रहात होता. एकदां त्याच्या हाताला कुशाग्र टोचलें व त्यांतून शाकरस वाहूं लागला. तो पाहून ऋषि मोठ्या हर्षानें नाचूं लागला. ऋषि नाचत आहे, असें पाहून त्याच्या तेजानें मोहित झालेलें सर्व स्थावर-जंगम नृत्य करूं लागलें. तेव्हां ब्रह्मादि देव

व तपोधन ऋषि यांनीं महादेवाकडे जाऊन ' हे देवा, ज्यायोगें हा ऋषि नृत्य करणार नाहीं, असा कांहीं उपाय योज ' अशी त्यास विज्ञप्ति केली.

तेव्हां देवांच्या हितेच्छेनें महादेव त्या ऋषीपाशीं आला व संतुष्ट चित्तानें त्यास म्हणाला—" हे धर्मज्ञ महर्षे, तूं नृत्य कां करितोस ! तुझ्या या हर्षाचें कारण काय ! "

तें ऐकून ऋषि म्हणाला—हे द्विजसत्तमा, धर्ममार्गामध्यें स्थित असलेल्या मज तपस्व्याच्या हातांतून हा शाकरस कसा गळत आहे, हें तूं पहात नाहींस काय ! हा चमत्कार पाहून मी अतिशय हृष्ट झालों व आनंदातिशयानें नाचूं लागलों आहें.

तेव्हां तपःसिद्धीच्या आसक्तीनें मोहित झालेल्या त्या ब्राह्मणास देव हंसून म्हणाला—"हे विप्रा, मला यांत कांहींच आश्चर्य वाटत नाहीं. तूं आतां माझ्या तपाचा प्रभाव पहा."

हे नरश्रेष्ठा, इतकें बोलून बुद्धिमान् महादेवानें आपल्या अंगुलीच्या अग्रानें अंगुष्ठावर ताडन केलें. त्यांतून बर्फासारखी शुभ्र खडीसाखर निघाली. हा चमत्कार पाहून ब्राह्मण लज्जित झाला व त्या उमापतीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्यास शरण गेला.

ऋषि म्हणाला—रुद्राहून श्रेष्ठ असें दुसरें कांहीं नाहीं. हे शूलपाणे, या देव-दानवात्मक जगाची तूंच गति आहेस. हें सर्व चराचर त्रैलोक्य तूंच उत्पन्न केलेंस. कल्पक्षय झाला असतां तूंच सर्वांना ग्रासितोस. देवांनाहि तुझें तत्त्व कळणें शक्य नाहीं, मग तें मला कोठून कळणार ! हे सर्व ब्रह्मादि देव तुझ्या शरीरांत दिसत आहेत. तूं सर्व आहेस. लोकांचा कर्ता व करविता आहेस. तुझ्या प्रसादानेंच सर्व लोक निर्भयपणें या लोकीं सुख भोगितात.

याप्रमाणें स्तुति करून तो मुनिश्रेष्ठ महादेवास म्हणाला—हे भगवन्, तुझ्या प्रसादानें माझा हात अक्षत होऊन त्यांतून वाहणारा हा शाकरस थांबो.

तेव्हां महादेव प्रसन्न होऊन त्या ब्रह्मर्षीस म्हणाला—" हे विप्रा, माझ्या प्रसादानें तुझें तप सहस्रधा वृद्धि पावो. हे महामुने, मी तुझ्या-बरोबर या आश्रमांत वास करीन. सप्तसारस्वतामध्यें स्नान करून जे माझें पूजन करितील त्यांना इहलोकीं किंवा परलोकीं दुर्लभ असें कांहीं नाहीं. ते

निःसंशय सरस्वतीच्या लोकांस प्राप्त होतील." इतकें बोलून महादेव तेथेंच गुप्त झाला.

हे राजा, नंतर 'औशनस'-तीर्थास जावें. तेथें ब्रह्मादि देव व तपोधन ऋषि यांचा नित्य वास असून भार्गवाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें भगवान् कार्तिकेय नित्य त्रिकालीं त्या स्थलीं येतो. सर्व पापांची निवृत्ति करणाऱ्या 'कपालमोचन'-तीर्थांत स्नान करून पुरुष निष्पाप होतो. तेथून अग्नितीर्थास जावें. त्यांत स्नान केल्यानें अग्निलोकप्राप्ति व कुलाचा उद्धार हें फल मिळतें.

हे युधिष्ठिरा, विश्वामित्राचें तीर्थ तेथेंच आहे. त्यांत स्नान केल्यानें ब्राह्मण्याची प्राप्ति होते आणि ब्रह्मकुलांत जन्म घेऊन शुचिर्भूत व नियतचित्त होऊन, त्यांत स्नान करणाऱ्या पुरुषास ब्रह्मलोक मिळतो आणि सात पिढ्यांपर्यंत त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो, यांत संशय नाहीं. तेथून कार्तिकेयाच्या प्रसिद्ध 'पृथूदक'-तीर्थास जावें. त्यांत स्नान करून देवार्चनांत रत व्हावें. म्हणजे ज्ञानानें किंवा अज्ञानानें केलेलें सर्व अशुभ कर्म निवृत्त होतें.

त्या लोकप्रसिद्ध तीर्थांत मानुषबुद्धीनें स्नान करणारी स्त्री असो किंवा पुरुष असो, त्यांस केवळ स्नानानेंच सर्व पापनिवृत्ति होऊन अश्वमेधाचें फल व स्वर्गलोक मिळतो. कुरुक्षेत्र अतिशय पवित्र आहे. त्याहून सरस्वती, सरस्वतीहून तीर्थें व सर्व तीर्थांहून हें पृथूदक अधिक पुण्यप्रद आहे. सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या या पृथूदक-तीर्थांत जपपरायण होऊन जो शरीराचा त्याग करतो, त्याला पुनः मरणदुःख भोगावें लागत नाहीं.

सनत्कुमार व महात्मा व्यास यांनीं त्या तीर्थाचें माहात्म्य गाइलें आहे. पृथूदकाहून दुसरें श्रेष्ठ तीर्थ नाहीं. तें यज्ञार्ह, पवित्र व पावन आहे, यांत संशय नाहीं. त्यांत स्नान करून पापी नरहि स्वर्गलोकीं जातात. तेथेंच 'मधुस्रव'-तीर्थ आहे. त्यांत स्नान केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. तेथून क्रमानें सरस्वती व अरुणा यांच्या संगमावर जावें. त्रिरात्र उपोषण करून यांत स्नान केल्यानें ब्रह्महत्यादोष निवृत्त होतो. त्या पुरुषाला अग्निष्टोम व अतिरात्र यांचें फल मिळून त्याच्या सात पुरुषांचा उद्धार होतो.

तेथेंच 'अर्धकील'-तीर्थ आहे. दर्भीनें पूर्वी ब्राह्मणांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तें तीर्थ उत्पन्न केलें. त्यांत स्नान करणारा ब्राह्मण व्रत, उपनयन, उपवास, क्रिया व मंत्र यांनीं युक्त होतो.

हे पुरुषश्रेष्ठा, त्यांत स्नान करून क्रिया-मंत्रविहीन असलेला ब्राह्मण व्रती व विद्वान् होतो, हें फल प्राचीन लोकांनीं अनुभविलें आहे. दर्भीनें या 'अर्धकील'-तीर्थांत चारी समुद्र आणिले आहेत, त्यामुळें त्यांत स्नान केलेला पुरुष दुर्गतीला प्राप्त होत नाहीं व त्याला चार सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें.

तेथून 'शतसहस्रक'-तीर्थास जावें. तेथें लोकप्रसिद्ध दोन तीर्थें आहेत. त्यांत स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. तेथें केलेलें दान किंवा उपवास सहस्रपट फल देतात. तेथून उत्तम 'रेणुका'-तीर्थास जावें. तेथें अभिषेकादि केल्यानें निष्पाप झालेल्या पुरुषाला अग्निष्टोमफल मिळतें.

जितक्रोध व जितेंद्रिय पुरुषानें 'विमोचन-तीर्थांत स्नान केलें असतां तो प्रतिग्रहकृत सर्व दोषांपासून मुक्त होतो. ब्रह्मचारी व जितेंद्रिय पुरुषानें पंचवटीस जावें. तेथें गेल्यानें तो महत्पुण्यानें युक्त होऊन पुण्यवानांच्या लोकीं पूज्य होतो. पंचवटींत योगेश्वर वृषध्वज साक्षात् रहातो. त्याचें पूजन केल्यानें पुरुषाला सिद्धि प्राप्त होते. वारुणतीर्थ तैजस असून तें आपल्या तेजानें देदीप्यमान होत असतें. ब्रह्मादि देवांनीं व तपोधन ऋषींनीं गुहाला येथेंच देवांच्या सैन्यापत्यावर अभिषेक केला.

तैजसाच्या पूर्वेस कुरुतीर्थ आहे. त्यांत स्नान करणारा ब्रह्मचारी व जितेंद्रिय पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होऊन ब्रह्मलोकीं जातो. त्यानंतर नियतव्रत व नियताहार होऊन 'स्वर्गद्वारास' जावें. म्हणजे स्वर्गलोक व ब्रह्मलोक यांची क्रमानें प्राप्ति होते. तीर्थसेवी पुरुषानें 'अनरक'-तीर्थास जावें. त्यांत स्नान करणारास दुर्गति कधींच प्राप्त होत नाहीं.

हे राजेंद्रा, तेथें नारायणप्रभृति देवांसह साक्षात् ब्रह्मदेव नित्य येत असतो. त्या तीर्थांत रुद्रपत्नीचेंहि सांनिध्य आहे. त्या देवीच्या दर्शनानें पुरुष दुर्गतीला जात नाहीं. हे महाराज, तेथेंच असलेल्या उमापति विश्वेश्वराचें दर्शन घेतलें असतां पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो. तेथून 'पद्मनाभ'–नारायणक्षेत्रास गेल्यानें तो पुरुष अतिशय तेजस्वी होऊन विष्णुलोकीं जातो. त्या सर्वदेवांच्या तीर्थांत स्नान करणारा सर्व दुःखांपासून मुक्त होऊन चंद्राप्रमाणें कांतिमान् होतो.

तेथून स्वस्तिपुराला जाऊन त्या तीर्थाला प्रदक्षिणा घालणारास गोसहस्रफल प्राप्त होतें. 'पावन'-तीर्थाला जाऊन पितर व देवता यांचें तर्पण करणा-

रास अग्निष्टोमाचें फल मिळतें. तेथेंच 'गंगाऱ्हद' व 'कूप' हीं दोन तीर्थें आहेत. त्या तीर्थांत तीन कोटी तीर्थांचा अंतर्भाव होतो. त्या तीर्थांत स्नान केलें असतां त्या पुरुषाला स्वर्गलोकाचा लाभ होतो. 'आपगा'-तीर्थांत स्नान करून महादेवाचें पूजन करणाराला प्रथम गणाधिपत्य प्राप्त होऊन त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो. तेथून लोकप्रसिद्ध स्थाणुवटाला जावें. तेथें स्नान करून एक रात्र राहिलें असतां रुद्रलोक प्राप्त होतो.

तेथून 'बदरीपाचन'-वसिष्ठाश्रमास जावें. तेथें त्रिरात्र उपोषण करून बदरीभक्षण करावें. जो बारा वर्षें बदरीभक्षण करतो व तीन दिवस उपोषण करतो, त्या दोघांनाहि सारखेंच फल मिळतें. तेथून 'रुद्रमार्गास' प्राप्त होऊन एक अहोरात्र उपवास केल्यानें पुरुष इंद्रलोकीं पूज्य होतो. 'एक रात्र'-तीर्थास जाऊन तेथें नियत व सत्यवादी होऊन एक रात्र उपोषण केल्यानें पुरुष ब्रह्म-लोकीं पूज्य होतो.

तेथून महात्म्या तेजोराशि आदित्याच्या आश्रमास जावें. तें त्रैलोक्यप्रसिद्ध तीर्थ आहे. त्या तीर्थांत स्नान करून आदित्याची पूजा करणारा पुरुष आदित्यलोकीं जाऊन कुलाचा उद्धार करितो. सोमतीर्थांत स्नान करून तीर्थसेवी पुरुष सोम-लोकीं जातो. महात्म्या दधीचीच्या पुण्यतम तीर्थास जावें. तेथें तपोनिधि अंगिरा सारस्वत गेला होता. त्या तीर्थांत स्नान केल्यानें अश्वमेधफल व सारस्वती गति प्राप्त होते. तेथून नियत ब्रह्मचाऱ्यानें कन्याश्रमास जावें. तेथें त्रिरात्र उपोषण केलें असतां दिव्य कन्याशत व स्वर्गलोक यांची प्राप्ति होते.

तेथून 'संनिहिती'—तीर्थास जावें. तेथें ब्रह्मादि देव व तपोधन ऋषि प्रत्येक मासीं येतात व महत्पुण्यानें युक्त होतात. संनिहितीलाच 'कुरुक्षेत्र' म्हणतात. सूर्यग्रहणाच्या वेळीं त्यांत स्नान केल्यानें शंभर अश्वमेधांचें फल प्राप्त होतें व त्याचा याग शाश्वत फल देतो.

पृथ्वीमध्यें व अंतरिक्षांत असलेलीं सर्व तीर्थें, नद्या, ऱ्हद, तडाग व इतर लहान-मोठे सर्व तीर्थभूत जलाशय प्रत्येक महिन्यांत अमावास्येच्या दिवशीं तेथें येतात, म्हणून कुरुक्षेत्राला 'संनिहिती' म्हणतात. त्यांत स्नान-पान करून पुरुष स्वर्गलोकीं पूज्य होतो. अमावास्येच्या दिवशीं सूर्यग्रहणाच्या वेळीं जो पुरुष कुरुक्षेत्रांत श्राद्ध करितो, त्याचें फल ऐक.

यथाविधि केलेल्या सहस्र अश्वमेधांचें फल कुरुक्षेत्रांत स्नान करून श्राद्ध करणाऱ्या मानवास प्राप्त होतें. स्त्री किंवा पुरुष यांनीं जें कांहीं दुष्कृत कर्म

केलें असेल, तें सर्व कुरुक्षेत्रांतील केवल स्नानानेंच नष्ट होतें व तो कमलासारख्या तेजस्वी विमानांतून ब्रह्मलोकीं जातो. कुरुक्षेत्राच्या द्वारपालभूत 'चक्रुक'-यक्षाला अभिवादन करून कोटितीर्थांत स्नान केल्यानें बहु सुवर्णाचा लाभ होतो. तेथील गंगाऱ्हदतीर्थांत स्नान केल्यानें राजसूय व अश्वमेध यांचें फल प्राप्त होतें, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

पृथ्वीमध्यें नैमिष, अंतरिक्षांत पुष्कर व त्रिभुवनांत कुरुक्षेत्र श्रेष्ठ आहे. ' कुरुक्षेत्रांतील वायूनें उडालेली धूळहि मानवास पावन करिते ' इत्यादि कुरुक्षेत्राचें वर्णन पूर्वीं केलेंच आहे. तुरंतुकार व तुक आणि रामऱ्हद व चक्रुक यांच्या मधील अंतरास कुरुक्षेत्र असें म्हणतात. त्यासच समंतपंचक व पितामहाची उत्तरवेदी अशीं नांवें आहेत. ३. ७. ८३.

अध्याय ८४ वा.

[१ पुलस्त्यतीर्थयात्रा, धर्मतीर्थादिकांचें वर्णन.]

(१) **पुलस्त्य**—हे महाराज, तेथून पुढें सर्वोत्तम 'धर्मतीर्थास' जावें. तेथें महाभाग धर्मानें उत्तम तप केलें. त्यानेंच हें पवित्र तीर्थ निर्माण केलें असून त्याच्याच नांवानें तें प्रसिद्ध झालें. त्यांत स्नान केल्यानें धर्मशील व शांतचित्त पुरुष आपल्या कुलांतील सात पिढ्यांचा उद्धार करितो. तेथून ' ज्ञानपावन '-तीर्थास गेल्यानें अग्निष्टोमाचें फल व मुनिलोक यांची प्राप्ति होते. हे राजा, तेथून ' सौगंधिक'-वनास जावें. तेथें ब्रह्मादि देव, ऋषि, सिद्ध, चारण, इत्यादि श्रेष्ठ जीव निवास करितात. त्या वनांत प्रवेश करतांच पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो. तेथून पुढें सर्व नद्यांतील उत्तम नदी, जी 'प्लक्षा' देवी सरस्वती तिच्या तीरावर जाऊन स्नान करावें. त्या नदीचें जल एका वारुळांतून येत असतें. तेथें देव व पितर यांचें पूजन केल्यानें अश्वमेधाचें फल मिळतें.

तेथेंच 'ईशानाध्युषित' या नांवाचें दुर्लभ तीर्थ आहे. ज्या वल्मीकांतून तें पुण्यजल बाहेर येतें, तेथून ' शम्या ' या नांवाचें मुद्गराकृति यज्ञोपकरण एखाद्या बलवान् पुरुषानें फेंकलें असतां तें जेथवर जाऊन पडतें, त्याच्या सहापट प्रदेशांत केलेलें पुण्यकर्म सहस्र कपिलादानाचें व अश्वमेधाचें फल देतें, असें भविष्यपुराणादिकांत सांगितलें आहे.

'शतकुंभा,' 'सुगंधा' व 'पंचयक्षा' या तीर्थांस जाणाराला स्वर्गलोक प्राप्त होतो. तेथेंच 'त्रिशूलखात'-नांवाचें तीर्थ आहे. पितर व देव यांच्या पूजनांत तत्पर असलेल्या पुरुषानें तेथें स्नान केलें असतां त्याला गाणपत्याची प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तेथून देवीच्या 'शाकंभरी' या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या दुर्लभ स्थानास जावें. ती सुव्रतादेवी एक सहस्र वर्षें आहार वर्ज्य करून प्रत्येक महिन्यास एकदा शाकाहार करीत असे. त्या देवीच्या भक्तीनें तपोधन ऋषि तेथें आले असतां तिनें त्यांचें शाकेनेंच आतिथ्य केलें. त्यामुळें तिचें 'शाकंभरी' हें नांव प्रसिद्ध झालें. त्या स्थानास प्राप्त होऊन ब्रह्मचर्य व चित्तसमाधान यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषानें त्रिरात्र उपोषण करावें व चवथ्या दिवशीं शाकाहार करावा. म्हणजे त्या शुचिर्भूत पुरुषाला बारा वर्षें शाकाहार केल्याचें फल देवीच्या अनुग्रहानें मिळतें.

तेथून प्रसिद्ध सुवर्णाख्य क्षेत्रास जावें. तेथें विष्णूनें पूर्वी रुद्राच्या प्रसादासाठीं त्याची आराधना केली. त्यामुळें देवतांना दुर्लभ असलेले अनेक वर त्यास प्राप्त झाले. संतुष्ट झालेल्या त्रिपुरनाशकानें त्यास म्हटलें—"हे कृष्णा, तूं या लोकीं सर्वांना अतिशय प्रिय होशील. सर्व जगत् त्वत्प्रधान होईल" यांत संशय नाहीं.

हे राजेंद्रा, तेथें जाऊन वृषध्वजाचें पूजन केल्यानें पुरुषाला अश्वमेधाचें फल व गाणपत्य यांची प्राप्ति होते. तेथून 'धूमावतीस' जावें. तेथें त्रिरात्र उपोषण केल्यानें सर्व इष्ट भोग प्राप्त होतात. त्या देवीच्या दक्षिणार्धभागीं 'रथवर्त'-नामक स्थान आहे. श्रद्धालु जितेंद्रिय पुरुषानें त्यावर आरोहण करावें. म्हणजे तो महादेवाच्या प्रसादानें परम गतीला प्राप्त होतो.

हे भरतश्रेष्ठा, त्या स्थानाला प्रदक्षिणा घालून सर्व पापनाशक 'धारा'-स्थानास प्राप्त व्हावें. त्या धारेमध्यें स्नान केलें असतां पुरुषावर शोकाचा प्रसंग येत नाहीं. तेथून पुढें जात असतां महागिरीला नमस्कार करून स्वर्गद्वारतुल्य असलेल्या गंगाद्वारास प्राप्त व्हावें. तेथील कोटितीर्थामध्यें शांतचित्तानें स्नान करावें, म्हणजे 'पुंडरीक'-यागाचें फल मिळून कुलाचा उद्धार होतो. तेथें एक रात्र राहिल्यास गोसहस्रफल मिळतें.

'सप्तगंग,' 'त्रीगंग' व 'शक्रावर्त' यांमध्यें देव व पितर यांचें यथाविधि तर्पण करणारा पुरुष स्वर्गातील पुण्यलोकीं पूज्य होतो. 'कनखल'-तीर्थांत

स्नान करून त्रिरात्र तेथें उपवास करणारास अश्वमेधाचें फल प्राप्त होऊन मरणोत्तर स्वर्गलोक मिळतो.

हे नराधिपा, तेथून तीर्थसेवी पुरुषानें ' कपिलावटाला' जावें. तेथें एक रात्र उपोषण केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. महात्म्या कपिलाचें लोकप्रसिद्ध ' नागराज-तीर्थ ' आहे. त्या नागतीर्थांत स्नान केल्यानें मानवांना सहस्र कपिलांचें फल मिळतें. तेथून शांतनूच्या श्रेष्ठ ' ललितक '-तीर्थाला जावें. तेथें स्नान केल्यानें पुरुष दुर्गतीला प्राप्त होत नाहीं. जो पुरुष गंगा व यमुना यांच्या संगमावर स्नान करितो, त्याला दशाश्वमेधाचें फल प्राप्त होऊन त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो.

हे राजेंद्रा तेथून लोकप्रसिद्ध 'सुगंधाला' जाणारा पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होऊन ब्रह्मलोकीं पूज्य होतो. तेथून रुद्रावर्ताला जाऊन स्नान करणारा तीर्थसेवी मनुष्य स्वर्गलोकीं जातो. गंगा आणि सरस्वती यांच्या संगमावर स्नान करणाऱ्या मानवास अश्वमेधाचें फल मिळून मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति होते.

'भद्रकर्णेश्वराला' जाऊन तेथें देवाचें यथाविधि पूजन करणारा दुर्गतीला जात नाहीं व स्वर्गात अग्रपूजेला प्राप्त होतो. 'कुब्जाम्रकाला' जाणाराला गोसहस्रफल मिळून तो स्वर्गलोकीं जातो. 'अरुंतती'-वटाला जाऊन सामुद्रिक तीर्थांत स्नान केल्यानें अश्वमेधाचें फल, गोसहस्र फल व कुलोद्धार यांची प्राप्ति होते. पुढें क्रमानें ब्रह्मावर्तास गेल्यानें अश्वमेध व सोमलोक, यमुनेच्या उगम स्थानीं स्नान केल्यानें अश्वमेधफल व स्वर्गलोक, दर्वीसंक्रमण-तीर्थास गेल्यानें-हि तेंच फल, सिद्ध व गंधर्व यांनीं सेवन केलेल्या सिंधूच्या उगमस्थानीं जाऊन तेथें पांच रात्र निवास केल्यास विपुल वित्त आणि अति दुर्गम नदीला प्राप्त झाल्यानें अश्वमेध व स्वर्ग यांची प्राप्ति होते.

तेथून ' ऋषिकूल्या ' व ' वासिष्ठ ' या तीर्थास जावें. सर्व वर्णांचे लोक वासिष्ठीचें उल्लंघन करून, ऋषिकूल्येमध्यें स्नान करून देवादिकांचें तर्पण करून, त्यांस प्राप्त होतात. भृगुतुंगास जाऊन एक महिना शाकाहार करीत राहिल्यास अश्वमेधाचें फल मिळतें. वीरप्रमोक्षतीर्थास जाऊन पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

' कृत्तिका ' व ' मघा ' यांच्या तीर्थास प्राप्त होऊन अग्निष्टोम व अतिरात्र यांचें श्रेय मिळतें. विद्यातीर्थास प्राप्त होऊन त्यांत स्नान करावें व रात्रीं सर्व पापांचा नाश करणाऱ्या महाश्रमामध्यें निराहार रहावें. म्हणजे शुभलोकांची प्राप्ति होते.

'महालय'-क्षेत्रांत सायंकाळीं एकदा भोजन करून एक महिना वास केल्यास पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होऊन त्यास विपुल सुवर्णाचा लाभ होतो आणि तो मागील दहा, पुढील दहा व आपण एक मिळून एकवीस पिढ्यांचा उद्धार करितो.

पितामहानें सेवन केलेल्या 'वैतसिकास' प्राप्त होऊन अश्वमेधफल व शुक्रत्व यांची प्राप्ति होते. सिद्धसेवित 'सुंदरिका'-तीर्थास जावें. तेथें देवगणासह ब्रह्मदेव नित्य वास करितो. नैमिषाचा शोध करीत निघालेल्या पुरुषाचें अर्धें पाप नाश पावतें व त्यांत प्रविष्ट झालेला पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

तीर्थतत्पर पुरुषानें तेथें एक मास वास करावा. कारण पृथ्वींतील सर्व तीर्थांचा नैमिषांत अंतर्भाव होतो. नियताहार व नियतेंद्रिय होऊन तेथें स्नान करणारांस 'गवालंभ'-यज्ञाचें फल प्राप्त होतें व तो सात पिढ्यांपर्यंत आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. जो उपवासपरायण पुरुष नैमिषामध्यें प्राणत्याग करितो, तो सर्व लोकांमध्यें सुख भोगतो, असें विद्वान् सांगतात. हे श्रेष्ठ राजा, हें नैमिषतीर्थ नित्य मेध्य व पुण्य आहे.

गंगोद्भेदास जाऊन त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या पुरुषाला वाजपेयप्राप्ति होऊन तो सदा ब्रह्मीभूत होतो. सरस्वतीला जाऊन पितर व देवता यांस तृप्त करणारा पुरुष सारस्वतलोकांस प्राप्त होतो. ब्रह्मचारी व समाहित पुरुषानें तेथून बाहुदेस जावें. तेथें एक रात्र वास केल्यानें तो स्वर्गलोकीं पूज्य होतो व त्याला 'देवसत्र'-यज्ञाचें फल मिळतें. पितृ-देवार्चनपरायण पुरुषाला वाजपेयाची प्राप्ति होते. तेथून क्रमानें 'विमलाशोक'-तीर्थास जाऊन एक रात्र राहिल्यानें स्वर्गलोकीं मान्यता मिळते. तेथून सरयूंतील 'गोप्रतार'-तीर्थास जावें. त्याच तीर्थांत देहत्याग करून राम आपले भृत्य, सैन्य व वहानें यांसह स्वर्गलोकीं गेला. रामाचा प्रसाद व सत्यसंकल्प या दोन कारणांनीं त्या तीर्थांत स्नान करणारा पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त व स्वर्गलोकीं पूज्य होतो.

हे कुरुनंदना, गोमतींतील रामतीर्थांत स्नान केल्यानें पुरुष अश्वमेधाला प्राप्त होऊन आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. तेथें शतसाहस्रक तीर्थ आहे. नियतव्रत व मिताहार होऊन त्यांत स्नान केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. तेथून भर्तृस्थानास जावें, म्हणजे अश्वमेधाचें फल मिळतें. कोटितीर्थांत स्नान व गुहाचें पूजन केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें व तो पुरुष तेजस्वी होतो.

तेथून वाराणशीस जाऊन वृषध्वजाचें पूजन करून 'कपिला'-ऱ्हदामध्यें स्नान केल्यानें राजसूयप्राप्ति होते. अविमुक्त स्थानास प्राप्त होऊन देवदेवाचें दर्शन घेतल्यानें ब्रह्महत्येचा दोष निवृत्त होतो व तेथेंच प्राणत्याग केल्यानें मोक्षप्राप्ति होते. गोमती व गंगा यांच्या प्रसिद्ध संगमावरील दुर्लभ मार्कंडेय-तीर्थास प्राप्त होऊन अग्निष्टोम व कुलोद्धार हें फल प्राप्त होतें. तेथून गयेस जाऊन अश्वमेध व कुलोद्धार यांची प्राप्ति करून घ्यावी. तेथेंच त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेला अक्षय वट आहे. त्याठिकाणीं पितरांना उद्देशून दिलेलें दान अक्षय फल देतें.

महानदींत स्नान करून पितृ-देवतांचें तर्पण करावें. म्हणजे अक्षय लोकांची प्राप्ति व कुलोद्धार होतो. तेथून धर्मारण्यानें सुशोभित झालेल्या ब्रह्मसरो-वरास प्रभातीं गेल्यानें ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. ब्रह्मदेवानें त्या सरोवरांत श्रेष्ठ यज्ञीय स्तंभ उभारला आहे. त्या यूपास प्रदक्षिणा केल्यानें वाजपेयाचें फल मिळतें.

हे राजेंद्रा, तेथून लोकप्रसिद्ध 'धेनुक'-तीर्थास जावें. तेथें एक रात्र राहून तिलधेनूचें दान द्यावें. हे राजा, तेथें पर्वतावर वत्सासह संचार करणाऱ्या कपिलेचीं पावलें उमटलेलीं अद्यापि स्पष्ट दिसतात. तेथें धूलीस्नान केल्यानें सर्व अशुभ कर्मांची निवृत्ति होते. तेथून 'गृध्रवट'-नामक देवस्थानास जावें व भस्मस्नान करून वृषध्वजाचें दर्शन घ्यावें. म्हणजे ब्राह्मणाला द्वादश वार्षिक व्रताचें पुण्य लाभतें व इतर क्षत्रियादिकांच्या सर्व पापांचा नाश होतो.

तेथून गायनानें नादित झालेल्या उदय पर्वतास जावें. तेथें सावित्रीचें पद स्पष्ट दिसतें. तेथें तीक्ष्णव्रत ब्राह्मणानें संध्योपासना करावी. म्हणजे त्याला बारा वर्षें संध्योपासना केल्याचें फल मिळतें. तेथेंच प्रसिद्ध 'योनिद्वार' आहे. तेथें गेल्यानें पुरुष योनिक्लेशापासून मुक्त होतो.

जो मनुष्य गयेमध्यें शुक्ल व कृष्ण या दोन्ही पक्षांत वास करितो, तो आपल्या सात पूर्वजांचा उद्धार करितो. अनेक पुत्रांची इच्छा करावी म्हणजे त्यांतील एक तरी गयेला जाईल. किंवा अश्वमेध याग करील किंवा नील वृषभाचा उत्सर्ग करील. तेथून 'फल्गु'तीर्थास जावें. म्हणजे अश्वमेध व व फार मोठी सिद्धि प्राप्त होते.

तेथून धर्म जेथें नित्य वास करितो, त्या 'धर्मप्रस्थास' जाऊन तेथें कूपोदक निर्माण करून, त्यानें स्नान करून, शुचिर्भूत व्हावें. देव व पितर यांचें तर्पण

केल्यानें पुरुष निष्पाप होऊन स्वर्गास जातो. तेथेंच आत्मचिंतन करणाऱ्या मतंग-महर्षींचा आश्रम आहे. त्या रमणीय व श्रम आणि शोक यांचा विनाश करणाऱ्या आश्रमास जाऊन 'गवामयन'-यज्ञाचें फल मिळतें. तेथील धर्माला स्पर्श केल्यानें अश्वमेधाचें फल प्राप्त होतें.

हे भरतश्रेष्ठा, तेथून सर्वोत्तम ब्रह्मस्थानास जावें व ब्रह्मदेवाचें दर्शन घ्यावें. म्हणजे त्याला राजसूय व अश्वमेध यांचें फल मिळतें. पुढें राजगृहास जाऊन स्नान केलें असतां तो पुरुष कक्षीवान् महर्षींप्रमाणें सुखी होतो. तेथें पुरुषानें शुचिर्भूत होऊन यक्षिणीचा नैवेद्य भक्षण करावा, म्हणजे तो महापापांपासून मुक्त होतो.

'मणिनागाला' गेल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. जो मणिनागाचें तीर्थ प्राशन करितो, त्याला सर्पदंश झाला असतांहि विष बाधत नाहीं. तेथून गौतमाच्या प्रिय वनास जावें. तेथें 'अहल्याऱ्हदांत' स्नान केल्यानें पुरुष परम गतीला जातो, त्याच्या आश्रमास गेल्यानें आत्मैश्वर्य प्राप्त होतें. तेथें एक सुप्रसिद्ध जलाशय आहे. त्यांत स्नान केल्यानें अश्वमेधाचें फल प्राप्त होतें.

जनकराजर्षीच्या देवपूजित कूपांत अभिषेक केल्यानें विष्णुलोकाची प्राप्ति होते. 'सर्वपापविनाशन'-तीर्थास गेल्यानें वाजपेय व सोमलोक, गंडकीस गेल्यानें वाजपेय व सूर्यलोक 'विशल्या'-नदीस गेल्यानें अग्निष्टोम व स्वर्गलोक यांची प्राप्ति होते.

हे धर्मज्ञा, 'अधिवंग'-तपोवनांत गेल्यानें तीर्थसेवी पुरुष गुह्यकामध्यें सुख भोगितो. सिद्धसेवित 'कंपना'-नदीस गेल्यानें पुंडरीक व स्वर्गलोक, 'माहेश्वरी'-धारेस गेल्यानें अश्वमेध व कुलोद्धार, देवांच्या पुष्करणीस गेल्यानें अश्वमेध व दुर्गतीचा अभाव हें फल प्राप्त होतें. सोमपदास जाऊन माहेश्वर-तीर्थांत स्नान केल्यानें अश्वमेधफल प्राप्त होतें. तेथें तीर्थांची एक कोटि संख्या श्रुत आहे. कूर्मरूपी असुर तिला हरण करून नेत होता. पण प्रभु विष्णूनें तिला सोडवून परत आणिलें. त्या तीर्थकोटींत स्नान करून पुंडरीक व विष्णुलोक यांची प्राप्ति होते.

हे राजेंद्रा, तेथून नारायण तीर्थाला जावें. तेथें भगवान् विष्णूचा सर्वदा निवास असतो आणि ब्रह्मादि देव, तपोधन ऋषि व आदित्य, वसु, रुद्रादि देवता त्या ठिकाणीं नित्य जनार्दनाची उपासना करितात. तेथें अद्भुत कर्में करणारा

विष्णु 'शालग्राम'-नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्या त्रैलोक्येश, अव्यय व वरद विष्णूचें दर्शन घेतलें असतां अश्वमेधाचें फल मिळून विष्णुलोकाची प्राप्ति होते.

तेथेंच सर्व पापांपासून मुक्त करणारा एक कूप आहे. त्या कूपांत सर्वदा चारी समुद्रांचें सांनिध्य असतें. त्यांत स्नान करणारा कदापि दुर्गतीला जात नाहीं. तेथें जाऊन अव्यय व वर देणाऱ्या महादेवाचें दर्शन घेणारा मानव मेघांतून सुटलेल्या चंद्राप्रमाणें आपल्या कांतीनें शोभतो.

'जातिस्मर'-क्षेत्रांत स्नान करून शुचिर्भूत व शुद्धचित्त पुरुषाला पूर्व जन्माचें स्मरण होतें. 'माहेश्वर'-पुरास जाऊन वृषध्वजाचें पूजन करून उपवास केल्यानें इष्ट मनोरथ पूर्ण होतात. तेथून सर्व पापविनाशक 'वामन'-तीर्थास जाऊन हरीचें दर्शन घेतलें असतां दुर्गति प्राप्त होत नाहीं.

कुशिकाश्रमास जाऊन 'कौशिकी'-तीर्थांत स्नान करावें. म्हणजे राजसूय यज्ञाचें फल मिळतें. तेथून चंपकारण्यास व ज्येष्ठिल-तीर्थास जाऊन तेथें एकेक रात्र राहिल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. त्या क्षेत्रांत देवीसह विश्वेश्वराचें दर्शन घेतलें असतां मित्रावरुणाच्या लोकाला प्राप्त होतो व त्रिरात्र उपोषण केल्यास अग्निष्टोमाचें फल मिळतें.

'कन्यासंवेद्यास' गेलें असतां मनूचा लोक प्राप्त होतो. त्या 'कन्या'-क्षेत्रांत जो अल्पहि दान देतो, त्याला त्याचें अक्षय फल मिळतें, असें ऋषि सांगतात. तेथून प्रसिद्ध 'निर्वीर'-क्षेत्रास गेल्यास अश्वमेध व विष्णुलोक यांची प्राप्ति होते. निर्वीरा संगमावर जे दान देतात, ते निरुपद्रव शक्रलोकास प्राप्त होतात.

तेथेंच वसिष्ठाचा आश्रम आहे. त्यांत स्नान केलें असतां वाजपेयाचें फल मिळतें. देवकूटास गेल्यानें अश्वमेध व कुलोद्धार हें फल प्राप्त होतें. हे धर्मज्ञा, जेथें कुशिकपुत्र विश्वामित्रानें श्रेष्ठ सिद्धि मिळविली, त्या कौशिकमुनीच्या ऱ्हदाला जावें. तेथें एक मास निवास केला असतां अश्वमेधाचें पुण्य लागतें. त्या महाऱ्हदरूप पुण्य तीर्थाच्या तीरावर वास करणाऱ्या पुरुषाला विपुल संपत्ति मिळून तो दुर्गतीला जात नाहीं.

हे नरश्रेष्ठा, तेथें आश्रमांत रहाणाऱ्या कार्तिकेयाचें दर्शन घेणारास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. त्रिभुवनांत प्रसिद्ध असलेल्या 'अग्निधारा'-तीर्थांत स्नान केल्यानें अग्निष्टोमाचें फल मिळतें. अव्यय वरद विष्णूचें दर्शन घेऊन पर्वत-

राजाच्या समीपच असलेल्या ‘ पितामह’-सरोवरास जावें. त्यांत स्नान करणारास अग्निष्टोमाची प्राप्ति होते. तेथें ब्रह्मसरोवरांतून निघालेली लोकपावन प्रसिद्ध ‘ कुमारधारा’-नदी आहे. त्यांत स्नान करणारा स्वतःला कृतार्थ मानितो व दिवसभर उपवास करून सायंकाळीं भोजन करणारा ब्रह्महत्येच्या दोषापासून मुक्त होतो.

हे कुरुनंदना, तेथून लोकप्रसिद्ध ‘ गौरीशंकर ’-नांवाच्या हिमालयाच्या शिखरावर जावें. तेथें असलेल्या ‘ स्तन’-कुंडांत स्नान केल्यानें वाजपेयाचें फल मिळतें व पितर आणि देवता यांच्या अर्चनांत तत्पर झाल्यास अश्वमेधाचें फल व इंद्रलोक यांची प्राप्ति होते.

ताम्रारुणास जाऊन तेथें ब्रह्मचर्य व चित्तैकाग्र्य यांनीं युक्त होऊन रहाणारास अश्वमेधाचें फल मिळून तो ब्रह्मलोकीं जातो. ‘नंदिनी’-तीर्थावर असलेल्या देवसेवित कूपास गेलें असतां नरमेधाचें फल प्राप्त होतें. ‘ कालिका’-संगमांत स्नान करून कौशिकी व अरुणा या नद्यांच्या तीरावर त्रिरात्र उपोषण केल्यास पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

तेथून उर्वशीतीर्थ, सोमाश्रम व कुंभकर्णाश्रम या क्षेत्रांस जाणाऱ्या श्रद्धालु पुरुषाचा पृथ्वीवर बहुमान होतो. ब्रह्मचारी व नियतव्रत राहून ‘कोकामुखांत’ स्नान केलें असतां पूर्वजन्मांचें स्मरण होतें, असा पूर्वजांचा अनुभव आहे.

‘पूर्व ’-नदीस जाणारा द्विज कृतार्थ होतो व तो सर्व पापांपासून मुक्त झालेला मानव इंद्रलोकीं जातो. ‘क्रौंचनिषूदन’-ऋषभद्वीपास जाऊन सरस्वती नदी मध्यें स्नान करणारा विमानांतून विहार करितो. मुनिसेवित औद्दालक-तीर्थांत स्नान केल्यानें सर्व पापांचा नाश होतो. ब्रह्मर्षिसेवित पवित्र धर्मतीर्थास गेल्यानें वाजपेयाची प्राप्ति होते. तो पुण्यवान् पुरुष विमानारूढ होऊन पूज्य होतो. चंपातीर्थावर जाऊन, भागीरथींत तर्पण करून दंडार्त-देवतेचें दर्शन घेणारास गोसहस्रफल मिळतें. ३. ७. ८४.

अध्याय ८५ वा.

[१ पुलस्त्यतीर्थयात्रा. २ नारदाचें युधिष्ठिराला तीर्थयात्रेविषयीं प्रोत्साहन.]

(१) पुलस्त्य—हे भरतश्रेष्ठा, तीर्थराज ‘संध्यातीर्थांत’ स्नान केल्यानें पुरुषाला निःसंशय विद्याप्राप्ति होते. पुरातनकालीं रामाच्या प्रभावानें तें तीर्थ

निर्माण झालें आहे. लौहित्य-तीर्थास गेल्यानें बहु सुवर्णप्राप्ति होते. 'करतोया'-नदीस जाऊन त्रिरात्र उपोषण केल्यानें अश्वमेधाची प्राप्ति होते.

गंगा व सागर यांच्या संगमावर स्नान केल्यानें दशगुण अश्वमेधफल मिळतें. गंगेच्या परतीरास जाऊन स्नान व त्रिरात्र उपोषण केल्यानें पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो. तेथून वैतरणींतील विरज तीर्थास प्राप्त होऊन पुरुष चंद्रासारखा शोभतो. पवित्र कुलतीर्थाचें उल्लंघन केल्यानें सर्व पापांचा नाश होऊन गोसहस्रफल व स्वकुलाचा उद्धार हें फल मिळतें.

शोण व ज्योतीरथ्या यांच्या संगमावर स्नान व देव-पितृतर्पण केल्यानें अग्निष्टोमाचें फल मिळतें. शोण व नर्मदा यांच्या संगमावरील वंशगुल्मांत स्नान केल्यानें अश्वमेधाचें फल प्राप्त होतें. कोशलेंतील 'वृषभतीर्थास' जाऊन त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या पुरुषास वाजपेयाचें फल मिळतें. तेथीलच काल-तीर्थांत स्नान केल्यानें दहा गायी व एक वृषभ यांच्या दानाचें फल मिळतें. पुष्पवतींत स्नान व त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या पुरुषास गोसहस्र फल व स्वकुल-शुद्धि प्राप्त होते.

बदरिका-तीर्थांत स्नान केल्यानें दीर्घ आयुष्य व स्वर्गलोक यांची प्राप्ति होते. चंपातीर्थास जाऊन भागीरथींत उदकक्रिया करून दंडाख्य-तीर्थास गेल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. तेथून पवित्र लपेटिकेस जाऊन तेथें स्नानादि केल्यानें वाजपेयफल मिळून तो मानव सर्व देवांना पूज्य होतो. तेथून जाम-दग्न्यानें सेवन केलेल्या महेंद्रास जाऊन रामतीर्थांत स्नान करावें. म्हणजे अश्वमेधफल प्राप्त होतें. तेथेंच 'मतंग केदार' आहे. त्यांत स्नान केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें.

हे पांडुपुत्रा, पुढें श्रीपर्वतावर जाऊन नदीतीरावर स्नान करावें, तेथें वृषध्वजाचें पूजन केल्यास अश्वमेधाची प्राप्ति होते. श्रीपर्वतावर देवीसह महादेव व देवांसह ब्रह्मदेव मोठ्या आनंदानें राहिला होता. तेथील देव-ऱ्हदांत स्नान करून शुचि व शुद्धचित्त झालेला पुरुष अश्वमेध व परासिद्धि यांस प्राप्त होतो.

पांड्य-देशांतील देवपूजित वृषभ-पर्वतास गेल्यानें वाजपेयाचें फल मिळून स्वर्गांतील सुखोपभोग प्राप्त होतात. तेथून अप्सरांच्या गणांनीं युक्त असलेल्या कावेरीस जावें. तेथें स्नान केल्यानें गोसहस्रफल प्राप्त होतें. समुद्रतीरीं कन्या-

तीर्थ आहे. त्यांत स्नान केल्यानें सर्व पापनिवृत्ति होते. हे राजेंद्रा, समुद्रामध्यें सर्व लोकांस वंद्य व त्रिभुवनांत प्रसिद्ध असें गोकर्णक्षेत्र आहे. तेथें ब्रह्मादि देव, तपोधन ऋषि, भूत, यक्ष, पिशाच, किन्नर, महोरग, सिद्ध, चारण, गंधर्व, मानुष, पन्नग, नद्या, सागर व पर्वत उमापतीची उपासना करितात. जो पुरुष त्रिरात्र उपोषण करून तेथील ईशानाची उपासना करितो, त्याला अश्वमेध-फल व गाणपत्य यांची प्राप्ति होते. तेथेंच बारा दिवस राहिल्यानें पुरुष पूतात्मा होतो.

तेथूनच पुढें त्रैलोक्यपूजित गायत्री-क्षेत्रास जावें व त्रिरात्र वास करावा म्हणजे गोसहस्रफल मिळतें. हे राजा, जो योनिसंकर पावलेला असूनहि तेथें गायत्रीचा पाठ करितो, त्याला त्या तीर्थमाहात्म्यामुळें ती गायत्री एखाद्या गाथेप्रमाणें मुखोद्गत होते. गायत्रीचा हा प्रत्यय ब्राह्मणांच्या अनुभवानें सिद्ध झाला आहे. पण जो अब्राह्मण असतो त्याची पूर्वी सिद्ध असलेलीहि गायत्री तेथें स्फुरत नाहीं. तो तेथें पाठ करीत असला तरी विसरतो.

तेथून विप्रर्षि संवर्ताच्या वापीस जावें. म्हणजे तो रूपवान् व भाग्यवान् होतो. नंतर वेणेस जाऊन त्रिरात्र उपवास करावा म्हणजे हंस-मयूरयुक्त विमान प्राप्त होतें. तेथून सिद्धसेवित गोदावरीस गेल्यानें गोमेध व वासुकीचा उत्तम लोक यांची प्राप्ति होते. वेणेच्या संगमावर स्नान केल्यानें अश्वमेधफल व वरदा-संगमावर स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें. ब्रह्मस्थानास प्राप्त होऊन त्रिरात्र उपोषण केल्यानें गोसहस्रफल व स्वर्गलोक यांची प्राप्ति होते.

उपप्लवनास जाऊन, ब्रह्मचर्य व चित्तैकाग्र्य यांनीं युक्त होऊन तेथें त्रिरात्र उपवास केल्यानें अश्वमेधफल प्राप्त होतें. त्यानंतर कृष्णा-वेणेच्या जलापासून झालेल्या अरण्यांतील ह्रदांत स्नान केल्यानें पूर्वजन्माचें स्मरण होतें. तेथें देवराज इंद्र शत ऋतु करून स्वर्गाला गेला. त्या देवऱ्हदाला 'जातिस्मर' ऱ्हद असेंहि म्हणतात. तेथें नुस्तें गमन केल्यानेंच अग्निष्टोमफल मिळतें.

तेथून सर्वऱ्हदास जाऊन त्यांत स्नान केल्यानें, पयोष्णी-नदींत स्नान केल्यानें व दंडकारण्यास जाऊन तेथील पवित्र तीर्थांत स्थान केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. महात्म्या शुकाच्या शरभंगाश्रमास गेल्यानें त्या पुरुषाला केव्हांहि दुर्गति प्राप्त होत नाहीं. तेथून जामदग्न्यसेवित शूर्पारकास जाऊन रामतीर्थांत स्नान केल्यानें विपुल वित्त मिळतें.

जितेंद्रिय व नियताहार होऊन सप्त गोदावरांमध्यें स्नान केल्यानें महत्पुण्य लागतें व तो पुरुष देवलोकास जातो. तेथून देवपथास गेलें असतां देवसत्राचें पुण्य लागतें. तुंगारण्यास जाऊन ब्रह्मचारी व जितेंद्रिय व्हावें. पूर्वी सारस्वत ऋषीनें तेथें शिष्यांस वेद पढविले. अंगिरसाच्या पुत्राचे वेद नष्ट झाले असतां तो मुनि ऋषींच्या उत्तरीयामध्यें सुखानें राहिला व ओंकाराचा यथाविधि जप करूं लागला. त्यामुळें त्यानें पूर्वी ज्यांचा अभ्यास केला होता, त्या सर्व विद्या त्याला आठवल्या. तेथें ऋषि, देव, वरुण, अग्नि, प्रजापति, नारायण, महादेव व देवांसह भगवान् पितामह यांनीं भृगूला आपलें याजन करावयास सांगितलें. तेव्हां त्या तेजस्वी ऋषीनें त्यांचें यथाविधि पुनराधान केलें. आज्यभागानें अग्नीला तृप्त केलें. त्यामुळें देव व ऋषि क्रमानें आपापल्या स्थानीं गेले.

राजा, त्या तुंगकारण्यांत प्रविष्ट झालेल्या स्त्रीचें अथवा पुरुषाचें सर्व पाप नष्ट होतें. विद्वान् पुरुषानें नियत व नियताहार होऊन तेथें एक मास वास करावा. म्हणजे तो ब्रह्मलोकीं जातो व आपल्या कुलाचा उद्धार करतो. 'मेधाविकास' प्राप्त होऊन पितर व देव यांस तृप्त करावें, म्हणजे अग्निष्टोम-फलाची प्राप्ति होऊन स्मृति व धारणाशक्ति यांचा लाभ होतो.

तेथेंच 'कालंजल' या नांवाचा एक लोकप्रसिद्ध ह्रद आहे. त्यांत स्नान केल्यानें गोसहस्रफल मिळतें.

हे भरतश्रेष्ठा, जो पुरुष 'कालंजल'-पर्वतावरील देवह्रदांत स्वतः स्नान करून दुसऱ्यास स्नान घालतो, तो स्वर्गलोकीं पूज्य होतो. तेथून पर्वतश्रेष्ठ चित्रकूटास जावें. तेथें सर्व पापांचा नाश करणारी मंदाकिनी आहे. तिच्या पवित्र जलांत स्नान करून पितृ-देवार्चनांत रत झालेल्या पुरुषास अश्वमेध व परम गति यांचा लाभ होतो.

हे धर्मज्ञा, तेथून महासेन गुह जेथें नित्य संनिहित असतो, त्या सर्वोत्तम भर्तृस्थानास जावें. तेथें गेल्यानेंच तो सिद्ध होतो. कोटितीर्थांत स्नान केल्यानें गोसहस्र फल मिळतें. त्याला प्रदक्षिणा घालून ज्येष्ठ स्थानास जावें व महा-देवाची पूजा करावी. म्हणजे तो पुरुष चंद्राप्रमाणें शोभतो.

हे युधिष्ठिरा, तेथून पुढें ज्यांत चार समुद्र रहातात, त्या प्रसिद्ध कूपाजवळ जाऊन स्नान व पितृदेवार्चन यांत रत व्हावें म्हणजे पुरुष नियतचित्त व पावन होऊन परम गतीला जातो. हे राजेंद्रा, पूर्वी दाशरथि राम जेथून गंगेचें उल्लं-

वन करून गेला त्या शृंगवेर पुरास जावें. त्या तीर्थांत स्नान केल्यानें सर्व पापें नाश पावतात. गंगेंत स्नान करून ब्रह्मचारी व समाहित पुरुष निष्पाप होतो व त्याला वाजपेयाचें फल मिळतें.

तेथून मुंजवटास जाऊन महादेवास वंदन करावें व प्रदक्षिणा घालावी म्हणजे गाणपत्यप्राप्ति होते. तेथील जाह्नवी-तीर्थांत स्नान केल्यानें पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

तेथून प्रयागास जावें. तेथें देव, दिशा, लोकपाल, साध्य, पितर, सनत्कुमारादि महर्षि, अंगिरादि महर्षि, नाग, सिद्ध, गंधर्व, अप्सरा, नद्या, सागर, प्रजापतीसह भगवान् हरि इत्यादि सर्व राहतात. तेथें तीन कुंडें असून त्यांच्या मधून जाह्नवी मोठ्या वेगानें वहाते.

सूर्यकन्या देवी यमुना त्रिभुवनांत प्रसिद्ध आहे, ती लोकपावन नदी तेथेंच गंगेला मिळाली आहे. गंगा व यमुना यांचा मध्यप्रदेश हेंच पृथ्वीचें जघन आहे, प्रयाग हें उपस्थ आहे, कंबल व अश्वतर हें प्रतिष्ठान आहे व भोगवती हें तीर्थ आहे. हा सर्व प्रदेश प्रजापतीची वेदी आहे.

त्या सुक्षेत्रांत मूर्तिमंत वेद, यज्ञ व तपोधन ऋषि प्रजापतीची उपासना करितात. देव व चक्रधर राजे मोठमोठे याग करितात. म्हणूनच प्रयागक्षेत्र सर्व तीर्थांहून श्रेष्ठ व पुण्यतम मानिलें आहे. तेथें गमन केल्यानें, किंवा त्या तीर्थाचें नामसंकीर्तन केल्यानेंहि पुरुष मृत्युकालाचें भय व पातक यांपासून मुक्त होतो. त्या लोकप्रसिद्ध गंगा-यमुनासंगमांत जो स्नान करितो त्याला राजसूय व अश्वमेध हें फल प्राप्त होतें. ही देवांची सुसंकृत यजनभूमि आहे. तेथें दिलेलें अल्प दानहि महत्फल देतें.

वेदांमध्यें आत्महत्येची निंदा केली आहे. व्यवहारांतहि ती निंद्य मानिली आहे. तथापि या प्रयागमरणाविषयीं आपला बुद्धिभेद होऊं देऊं नये. कारण साठ कोटि, दहा हजार तीर्थें या प्रयागांत नित्य संनिहित असतात, असें सांगितलें आहे. चारी विद्येचें अध्ययन व सत्य भाषण केल्यानें जें पुण्य प्राप्त होतें, तेंच गंगा-यमुनासंगमांत स्नान केल्यानें लाभतें.

तेथें 'भोगवती' या नांवाचें वासुकीचें उत्तम तीर्थ आहे. त्यांत स्नान करणारास अश्वमेधाचें फल प्राप्त होतें. तेथें त्रैलोक्यविश्रुत 'हंसप्रपतन'-तीर्थ आहे व गंगेमध्यें दशाश्वमेधिक तीर्थ आहे. गंगा कुरुक्षेत्रासारखी आहे, यास्तव

तिच्यामध्यें कोठेंहि स्नान करावें. पण कनखलामध्यें स्नान करण्यांत विशेष आहे. प्रयागांतील स्नानाचें तर फारच महत्त्व आहे.

एखाद्या मनुष्यानें कितीहि पाप केलें असलें तरी गंगेंत स्नान केल्यानें त्याचें क्षालन होतें. अग्नि जसा काष्ठाला दग्ध करितो, त्याप्रमाणें गंगोदक सर्व दुष्कर्मांचा नाश करितें. कृतयुगांत सर्वच तीर्थें पवित्र आहेत. त्रेतायुगांत पुष्कर, द्वापरांत कुरुक्षेत्र व कलियुगांत गंगा पवित्र मानली आहे. पुष्करामध्यें तप करावें. महालयांत दान द्यावें. मलयावर अग्न्यारोहण करावें. भृगुतुंगावर उपवास करावे, पण पुष्कर, कुरुक्षेत्र व मगधांतील गंगा यांत केवल स्नान केल्यानेंच पुरुष मागच्या सात व पुढच्या सात पिढ्यांचा उद्धार करितो.

गंगा नामस्मरणानेंच पुरुषाला पावन करिते, दर्शनानें त्याचें कल्याण करिते आणि स्नान व पान यांच्या योगानें सात पुरुषांपर्यंत कुलाचा उद्धार करिते. मनुष्याच्या अस्थीला जोंवर गंगाजलाचा स्पर्श होत असतो तोंवर तो स्वर्गलोकीं पूज्य होतो. गंगेंतील पुण्य तीर्थें व पवित्र आयतनें यांची उपासना केल्यानें पुरुषाला पुण्य लागतें व तो देवलोकाचा अधिकारी होतो.

गंगेसारखें पवित्र तीर्थ, केशवाहून श्रेष्ठ देव व ब्राह्मणाहून उत्तम मानव नाहीं, असें पितामहानें सांगितलें आहे. हे महाराज, जेथें गंगा असते तोच देश, तेंच तपोवन व गंगातीर हेंच सिद्धिक्षेत्र आहे, असें जाणावें. हें सत्यवचन ब्राह्मण, साधु, पुत्र, मित्र व अनुकूल शिष्य यांच्या कानांत सांगावें. हें वचन धन, धर्म व स्वर्ग यांस हितावह आहे. हें पुण्य, रम्य, पावन व उत्तम धर्म्य आहे. हें महर्षींचें सर्व पापनाशक गुह्य आहे.

पुलस्त्याची ही यात्रा ब्राह्मणामध्यें जो कथन करितो तो स्वतः निष्पाप होऊन स्वर्गलोकीं जातो. हें तीर्थवंशानुकीर्तन वित्त, स्वर्ग व पुण्य देणारें आहे. तें वैराचें शमन करून कल्याण करितें. पुरुषाची धारणाशक्ति वाढवितें. याच्या श्रवणानें अपुत्राला पुत्र, निर्धनाला धन, राजाला पृथ्वीजय व वैश्याला विपुल ऐश्वर्य देतें. शूद्राला इष्ट भोग प्राप्त होतात व ब्राह्मण वेदशास्त्रपारंगत होतो. जो पुरुष या तीर्थपुण्याचें नित्य श्रवण करितो तो निष्पाप होऊन मागच्या अनेक जन्मांस स्मरतो व स्वर्गसुख भोगितो.

(२) हे राजन्, मीं तुला गम्य व अगम्य तीर्थें सांगितलीं. सर्व तीर्थांच्या दर्शनेच्छेनें मनांत त्यांचें चिंतन करावें. वसु, साध्य, आदित्य, मरुत, अश्विनि-

कुमार व देवतुल्य ऋषि या सर्व सुकृतेच्छु महात्म्यांनीं यांत स्नानें केलीं आहेत; त्याचप्रमाणें हे सुव्रता, तूंहि नियतचित्त होऊन तीर्थाटन कर व पुण्यानेंच पुण्याची वृद्धि कर.

शास्त्रदृष्टि सत्पुरुष शुद्ध इंद्रियें, श्रद्धा व श्रुतिवचन यांनीं युक्त होऊन या सर्व तीर्थांस प्राप्त होतात. व्रतरहित, अशुद्धचित्त, अशुचि, तस्कर व कुटिलमति पुरुष या तीर्थांत स्नान करीत नाहींत. पण तूं सद्वृत्त व नित्य धर्मात्मदर्शी आहेस. तुझा पिता, पितामह व सर्व प्रपितामह आणि ऋषींसह ब्रह्मादिदेव हे सव तुझ्या धर्मानें संतुष्ट झाले आहेत. हे इंद्रोपम भीष्मा, तूं वसूंच्या लोकांस प्राप्त होशील व या लोकीं तुझी शाश्वत महत्कीर्ति होईल.

नारद्—हे पांडवा, भीष्माला असें बोलून व त्याची अनुज्ञा घेऊन भगवान् पुलस्त्य ऋषि प्रसन्नचित्तानें तेथेंच अंतर्धान पावला. हे कुरुनंदना, ज्यानें शास्त्राचा तत्त्वार्थ जाणला आहे, अशा भीष्मानेंहि पुलस्त्यवचनावरून पृथ्वी-पर्यटन केलें. याप्रमाणें ही पावन करणारी पापनाशक तीर्थयात्रा लोकांमध्यें प्रसिद्ध झाली आहे. जो या विधीनें पृथ्वीवर संचार करील त्याला मरणोत्तर शंभर अश्वमेधांचें फल मिळेल.

पण हे धर्मराजा, तुला तर त्याच्याहि आठपट पुण्य लागेल. कुरुश्रेष्ठ भीष्मालाहि पूर्वीं असेंच पुण्य लाधलें आहे. कारण तूं आपल्याबरोबर हा सर्व ऋषिसमुदाय नेशील. हे भारता, हीं सर्व तीर्थें राक्षसांच्या गणांनीं व्याप्त आहेत. त्यामुळें या पूर्वीं एवढ्या ऋषिसमूहासह तुजवांचून दुसरा कोणताच राजा या तीर्थांना गेलेला नाहीं.

जो मनुष्य प्रातःकालीं उठून या देवर्षिसेवित चरित्राचें नित्य पठन करितो, तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो. वाल्मीकि, कश्यप, आत्रेय, कुंडजठर, विश्वामित्र, गौतम, असित, देवल, मार्कंडेय, गालव, भरद्वाज, वसिष्ठ, उद्दालक, शौनक, पुत्रासह तपस्वी व्यास, मुनिश्रेष्ठ दुर्वास, महातप जाबालि, हे सर्व तपोधन ऋषिश्रेष्ठ तुझी प्रतीक्षा करीत आहेत.

हे महाराज, या ऋषींसह तूं पूर्वोक्त तीर्थांस जा. महातपस्वी लोमशऋषि लवकरच तुजकडे येईल. त्याच्या बरोबर तूं तीर्थयात्रेला निघ. त्या वेळीं मीहि तुझ्याबरोबर येईन. म्हणजे शांतनुरूपानें अवतीर्ण झालेल्या महाभिष राजाप्रमाणें तुझीहि फार मोठी कीर्ति होईल.

हे कुंतीपुत्रा, जसा धर्मात्मा ययाति व राजा पुरूरवा तसा तूंहि आपल्या धर्मानें शोभतोस. जसा भगीरथ राजा व सुप्रसिद्ध राम, तसाच सूर्याप्रमाणें असलेला तूंहि आपल्या पुण्यानें सर्व भूपतींहून अधिक शोभत आहेस. मनु, इक्ष्वाकु, महा यशस्वी पूरु व वैन्य, यांप्रमाणें तूंहि प्रसिद्ध आहेस. ज्याप्रमाणें पूर्वी वृत्राचा वध करणारा देवराज आपल्या सर्व शत्रूंना दग्ध करून त्रैलोक्याचें पालन करूं लागला, त्याप्रमाणें तूंहि सर्व शत्रूंचा क्षय करून सुखानें प्रजेचें पालन करशील. हे धर्मात्म्या, तूं स्वधर्मानें पृथ्वीचें राज्य मिळवून कार्तवीर्य अर्जुनाप्रमाणें त्रिभुवनांत प्रख्यात होशील.

वैशंपायन—राजा जनमेजया, याप्रमाणें धर्मराजाला आश्वासन देऊन देवर्षि नारदमुनि त्याच्या अनुज्ञेनें तेथेंच गुप्त झाला. धर्मात्मा युधिष्ठिरहि त्याचेंच चिंतन करीत राहिला. त्या वीरानें तीर्थयात्रेचें पुण्य ऋषींना निवेदन केलें. २. ७. ८५.

अध्याय ८६ वा.

[१ युधिष्ठिराची अर्जुनाविषयीं उत्सुकता. २ धौम्यास अन्य रम्य वनाविषयीं प्रश्न.]

(१) **वैशंपायन**—हे महाराज, बुद्धिमान् नारदाचें वचन ऐकून व आपल्या भ्रात्यांचें मत जाणून राजा युधिष्ठिर पितामहतुल्य असलेल्या धौम्यास म्हणाला—"हे भगवन्, मीं त्या सत्यपराक्रम पुरुषश्रेष्ठ जिष्णूला अस्त्रें संपादन करण्यासाठीं दूर घालविलें व तो अपरिमित धैर्यानें युक्त असलेला महाबाहु माझी आज्ञा शिरसा मान्य करून कष्टकर तपश्चर्येंत प्रवृत्त झाला. तो वीर मजवर अनुरक्त व समर्थ असून तपोधन आहे. प्रभु वासुदेवाप्रमाणें तो अस्त्र-प्रयोगामध्यें अतिशय निष्णात आहे.

हे ब्रह्मन्, हे दोघे शत्रूंचा नाश करणारे कृष्ण किती पराक्रमी आहेत हें मी व प्रतापी व्यास जाणतों. वासुदेव व धनंजय हे दोघे साक्षात् विष्णु असून तीन युगांत अवतीर्ण होतात. कृतयुगांत मूर्ति-संज्ञक धर्मभार्येच्या ठिकाणीं नर-नारायणरूपानें व द्वापरांत केशवार्जुनरूपानें अवतीर्ण झाले आहेत. त्यामुळें हे दोघे पुराणपुरुष आहेत. आमच्या सारखे मानुष नाहींत.

नारदालाहि त्यांचें हें स्वरूप अवगत आहे. कारण तो मला सर्वदा हेंच सांगत असतो. त्यावरून मीहि हे दोघे नर-नारायण ऋषि आहेत, असें निश्च-

यानें जाणतों. माझा कनिष्ठ भ्राता अर्जुन समर्थ आहे, असें जाणून मीं त्याला इंद्रकील पर्वतावर पाठविलें. तो इंद्रपुत्र इंद्राहून यत्किंचित्हि न्यून नाहीं. म्हणूनच मीं त्याला त्या देवेंद्राचें दर्शन घेण्यासाठीं व त्याच्यापासून अस्त्रें संपादन करण्यासाठीं घोर अरण्यांत पाठविलें.

भीष्म व द्रोण अतिरथ आहेत. कृप व द्रोणपुत्र दुर्जय आहेत. धृतराष्ट्राच्या पुत्रानें त्या महारथांना युद्धासाठीं अनुकूल करून घेतलें आहे. ते सर्व वेदवेत्ते, शूर व सर्व अस्त्रांस जाणणारे असून पार्थाशीं युद्ध करण्याची सतत इच्छा करितात. दिव्यास्त्र जाणणारा सूतपूत्र कर्ण तर एक अग्नीच आहे. अस्त्रवेग हेंच त्याचें वायुबल, बाण याच ज्वाला, टणत्कार हाच ध्वनि व क्रोध हाच धूम असून धार्तराष्ट्र याच वायूंनीं त्याला उद्दीपित केलें आहे. तो युगांतीं कालानें प्रेरणा केलेल्या प्रलयाग्नीप्रमाणें माझ्या सैन्यरूपी तृणाला दग्ध करील, यांत संशय नाहीं.

पण कृष्णरूपी वायूनें प्रेरणा केलेला, दिव्यास्त्ररूपी विद्युत्समूहानें प्रज्वलित झालेला, श्वेत अश्व याच बलाकांस धारण करणारा, गांडीव याच इंद्रधनुष्यानें दुःसह होणारा व शरधारांनीं क्षुब्ध झालेला अर्जुनाख्य मेघ समरांगणांत प्रदीप्त कर्णाग्नीला शांत करील, यांत संशय नाहीं. तो बीभत्सु साक्षात् इंद्रापासूनच दिव्य अस्त्रें संपादन करील. तो भीष्मादि सर्व महारथ्यांचें निवारण करण्यास निःसंशय समर्थ आहे. एका धनंजयावांचून भीष्मादिकांना जिंकण्यास दुसरा कोणीहि समर्थ नाहीं.

पण ज्यानें सर्व अस्त्रें संपादन केलीं आहेत, असा तो बीभत्सु आमच्या दृष्टीं पडेल कीं नाहीं, याचाहि मला संशय वाटत आहे. कारण तो महात्मा तपश्चर्येचा हा महद्भार आपल्या मस्तकावर घेऊन कदाचित् जीवितालाहि मुकेल. त्याच्यावांचून आम्हां सर्वांना अतिशय क्लेश होत आहेत.

(२) हे पुरुषश्रेष्ठा, या काम्यकवनांत कृष्णेसह आम्ही सर्व पांडव अर्जुनावांचून व्याकुळ झालों आहों. आमच्या चित्ताला स्वास्थ्य नाहीं. यास्तव हे ब्रह्मन्, आम्हांला विपुल अन्न व फळें यांनीं युक्त असलेलें व पुण्य कर्में करणाऱ्या मुनिजनांनीं सेवन केलेलें दुसरें एखादें रम्य व पवित्र वन असल्यास सांग. म्हणजे आम्ही तेथें मेघाची प्रतीक्षा करणाऱ्या कृषीवलाप्रमाणें वीर व सत्यपराक्रमी अर्जुनाची मार्गप्रतीक्षा करीत कांहीं काल सुखानें

घालवूं. आपण ब्राह्मणाच्या मुखानें विविध आश्रम, रमणीय सरोवरें, नद्या व पर्वत यांचें जर वर्णन ऐकलें असेल तर तें मला सांगा. कारण अर्जुनावांचून मला आतां या काम्यकवनांत रहाणें मुळींच रुचत नाहीं. यास्तव आपण आतां अन्य रम्य प्रदेशीं जाऊं या. ३-७-८६.

अध्याय ८७ वा.

[१ धौम्यानें पूर्व दिशेंतील तीर्थादिकांचें केलेलें वर्णन.]

(१) वैशंपायन—हे परिक्षित्पुत्रा, चारी पांडव व पांचाली अर्जुनासाठीं अतिशय उत्सुक व दीन झालीं आहेत, हें पाहून बृहस्पतितुल्य असलेला धौम्य त्यांच्या चित्ताचें समाधान करीत म्हणाला—"हे निष्पाप युधिष्ठिरा, ब्राह्मणांना अतिशय संमत असलेले पुण्य आश्रम, दिशा, तीर्थें व पर्वत मी तुला सांगतों. माझ्या तोंडून त्यांचें श्रवण केल्यावर द्रौपदी व भ्राते यांसह तूं शोकरहित होशील.

हे पांडवा, अगोदर त्यांच्या श्रवणानेंच तुला पुण्य लागेल. पण हे नरोत्तमा, तेथें प्रत्यक्ष गेल्यास त्याहून शतपट पुण्याचा लाभ होईल. मी प्रथम राजर्षींनीं सेवन केलेल्या रम्य प्राची दिशेचें यथास्मृति वर्णन करितों.

त्या देवर्षिसेवित दिशेंत 'नैमिष' या नांवाचें पवित्र स्थान आहे. त्यांत देवांचीं पृथक् पृथक् पुण्य तीर्थें आहेत. देवर्षिसेवित पुण्य व रम्य गोमती-नदीहि तेथेंच आहे. देवांची यज्ञभूमि व सूर्यपुत्र यमाचें 'शामित्र'-यज्ञांतील पशुमारणस्थान तेथेंच आहे.

राजर्षिसेवित पुण्य गय पर्वत व पवित्र ब्रह्मसरोवरहि नैमिषांतच असून देव व ऋषि त्यांचें सेवन करितात.

हे पुरुषश्रेष्ठा, त्यासाठींच 'पुष्कळ पुत्रांची इच्छा करावी, म्हणजे त्यांतील एक तरी गयेला जाईल, अश्वमेध करील किंवा नील वृषाचा उत्सर्ग करील आणि मागच्या व पुढच्या दहा पुरुषांचा उद्धार करील' असें पुरातन विद्वान् सांगतात.

हे नरेंद्रा, महानदी, गयशिर व अक्षय्यकरणवट तेथेंच आहे. हे प्रभो, गयेंत पितरांना उद्देशून दिलेलें अन्न अक्षय्य होतें. तेथेंच पुण्य जलानें युक्त

असलेली ‘ फल्गु ’-नांवाची महानदी व विपुल फल-मूलांनीं युक्त असलेली कौशिकी नदी आहे. तपोधन विश्वामित्राला ब्राह्मणत्व तेथेंच प्राप्त झालें.

भगीरथानें जिच्या तीरावर विपुल दक्षिणायुक्त अनेक क्रतु केले, ती गंगा-नदीहि तेथेंच आहे. हे कुरुनंदना, जेथें कौशिक विश्वामित्रानें पुत्रांसह याग केला, तें पंचाल देशांतील ‘ उत्पलावन ’ प्रसिद्ध आहे. सर्व ब्राह्मण त्याचें महत्त्व सांगत असतात. विश्वामित्राची ती अतिमानुष विभूति पाहून भगवान् जामदग्न्यानेंहि त्याच्या वंशांची प्रसंशा केली. कान्यकुब्ज देशांत त्या कौशिकानें इंद्रासह सोमपान केलें व तो क्षत्रियवर्णांतून बाहेर पडून स्वतःला ब्राह्मण म्हणवूं लागला.

हे वीरा, गंगा व यमुना यांचा लोकप्रसिद्ध संगम जन्म-मरणादि लोक-प्रसिद्ध दुःखांपासून सोडविणारा, त्यामुळेंच ऋषिसेवित, धर्मवृद्धिकर व पापनाशक आहे. तेथें भूतात्म्या पितामहानें प्राचीन कालीं याग केला. त्यामुळें तो संगम ‘ प्रयाग ’ या नांवानें प्रसिद्ध झाला. हे राजा, तेथें अगस्त्याचा आश्रम आहे. तें तापसारण्य अनेक तापसांनीं भूषित झालें आहे.

‘ कालंजल ’-पर्वतावर एक ‘ हिरण्यबंधु ’-नांवाचा रम्य उपपर्वत आहे. त्याला ‘ आगस्त्यपर्वत ’ असेंहि म्हणतात. तो पवित्र व शुभ आहे. महात्म्या भार्गवाचा महेंद्रपर्वत प्रसिद्ध आहे. पितामहानें पूर्वी तेथेंहि याग केला. ज्या ‘ मणिकर्णिका ’-नांवाच्या सरोवरांत पवित्र भागीरथी प्रविष्ट झाली, तिच्या तीरावरील प्रदेशाला ‘ ब्रह्मशाला ’ असें म्हणतात. तिचें ‘ वाराणसी ’ असेंहि दुसरें नांव आहे. तो प्रदेश निष्पाप तापसांनीं नेहमीं व्याप्त असतो. त्या वाराणसीचें दर्शन अतिशय पुण्यप्रद आहे.

‘ मतंगाचा केदार ’ या नांवानें प्रसिद्ध असलेला एक मोठा आश्रम आहे. तो पवित्र व मंगलप्रद आहे. तेथेंच विपुल फळें, मुळें व उदक यांनीं रम्य झालेला ‘ कुंडोद-पर्वत ’ आहे. तेथें तृषेनें व्याकुळ झालेल्या नैषधाला मधुर जल मिळालें व तो सुखी झाला. तेथेंच तापसांनीं सुशोभित झालेलें पवित्र देववन आहे. त्या पर्वतावर ‘ नंदा ’ व त्याच्या समीप ‘ बाहुदा ’-नदी आहे.

हे धर्मात्म्या, याप्रमाणें मीं तुला पूर्वदिशेंतील तीर्थें, नद्या, पर्वत व पवित्र आश्रमस्थानें सांगितलीं. आतां इतर तीन दिशांतील तीर्थादि सांगतों, तीं ऐक.” ३. ७. ८७.